

ՓՈՐՁ

ԱՂԳԱՅԻՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԱԿԱՆ

ՄԻԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԵԻՐՍ

ՀԻՆՓԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ՄԱՅԻՍ ԵՒ ՅՈՒՆԻՍ

N: V. - VI.

ՏՓԽԻՍ

1881

1881

1881

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY

ASTOR LENOX TILDEN FOUNDATION

1881

NEW YORK

1881

1881

ՀԱՅԱԳԻՏ ՍԷՆ ՄԱՐՏԻՆ

Նորա կենսադրութիւնը և զբաւոր երկասիրութիւնները:

Արեւմտեան Եւրոպայի երկիրներէն ոչ մէկը այնքան առաջնահարգ Սրեւեալագէտներ չէ ներկայացնում որքան Ֆրանսիան ներկայ դարու երեսուն թուականներին: Սիլվէստր-դը-Սասի, Շէզի, Բիւրնուֆ, Բէմիւզա, Կլապրոթ, Կատրմէր, Բէնօ և ուրիշ շատերը իրանց աշխատութիւններով նոր կեանք տուին Սրեւեալագիտութեանը և մեր այս մասին ունեցած տեղեկութիւնների բարգաւաճումը հաստատուն հիման վրայ դրին: Այս առաջնահարգ գիտնականների դասին պատկանում է և Սէն Մարտէնը:

1791-ին յունվարի 17-ին յեղափոխութեան ամենակատաղի ժամանակը, մի պատուաւոր, վաճառական ընտանիքի մէջ, որ իւր բնակութիւնը հաստատել էր Փարիզի քաղաքային տան շրջակայքում, ծնունդ աւ Ժան - Անտուան - Սէն-Մարտէնը, որ յետոյ ամենանշանաւոր Ֆրանսիացի արեւեալագէտներից մէկն եղաւ: Մատաղ հասակում յեղափոխութեան զարհուրելի անցքերին ականատես լինելով, երբեք չկարողացաւ մոռանալ խաժամութ ամբոխի ապստամբութեան զուելի տեսարանները և նորա անխնայ վարմունքը այդ շարժողութեան զոհերի հետ: Գուցէ այս պատճառով նա իւր ամբողջ կեանքում չհամակրեց ոչ միայն ժողովրդական ցոյցերին, այլ և այն ամէն ձգտումներին, որոնցով ազգը հետամուտ էր լինում տէրութեան կառավարութեանը մասնակից լինելու: Տեսելով որ հայրը կամենում էր առեւտրական ասպարէզի համար պատրաստել նորան, այնու ամենայնիւ նա 11 տարեկան հասակում, մի սեղանաւորի խորհրդով, որ տան բարեկամ էր, մտաւ Collège des Quatre Nations, ուր առանց թողնելու իւր առեւտրական պարասմունքները՝ մնաց մինչև 1809 թիւը, և այդ ուսումնարանից բազմակողմանի և հիմնաւոր տեղե-

կութիւնների հարուստ պաշար զուրա բերեց: Ուսումնարանից դուրս գալով, նա իւր ոյժերը փորձեց առաջին անգամ բնական զրուած- ների մէջ և Պրլիի դատաստանին ներկայացրեց իւր Ղօն Կարլոս ողբերգութեան երկու կամ երեք զործողութիւնները: Պրլիլը ուղ- դակի խորհուրդ տուեց նորան բանաստեղծական ասպարէզից հրա- ժարուիլ, և Սէն Մարտէնը այնքան խոհեմ գանուեցաւ որ այդ խորհրդին հետեւելով իւր փորձերը չշարունակէ, այլ իւր անձը ամբողջապէս նուիրեց արեւելեան լեզուների ուսումնասիրութեանը, և այնուհետեւ երբէք չշնորհեցաւ իւր ընտրած ճանապարհից մինչեւ կեանքի վերջը: Ջերմեռանդութեամբ յաճախելով Ecole des lan- gues vivantes բարձրագոյն ուսումնարանը, որ հիմնուել էր 1795-ին, նա հեշտութեամբ և կարճ միջոցում սովորեցաւ արաբական լեզուն՝ լսելով Սիլվէստր դը Սասիի դասերը: Շատ աւելի դժուար էր նորան սեպհականել հայկական լեզուի գիտութիւնը: Այս լեզուի գիտու- թիւնը 1811-ից յանձնուած էր հայապի Շահան Զրպետեանին, որ հրաւիրուել էր Սօփիստոսից: Աշխատասէր և ուսումնասէր մարդ լի- նելով, Զրպետեանը (կամ Զրպետ) այն ժամանակի ամենալաւ հա- յարէան էր համարում իրան և հայկական հին զրականութեան տակաւին անձեռնմխելի դանձերի միակ պահապանը: Նա նախան- ձական աչքով էր նայում այն անձի վրայ, որ առանց իւր հաւա- նութեան կամ մասնակցութեան՝ զիտու որութիւն էր յայտնում այդ դանձերին ձեռնամերձ լինելու: Յրանսիական լեզուի գիտութիւնը զիւրութեամբ ձեռք բերելով, այլևայլ պարբերական թերթերի մէջ հրատարակեց մի քանի յօդուածներ, որոնց նիւթը վերաբերում էր Հայաստանի պատմութեանը և հնախօսութեանը: Սակայն չնայելով իւր աշխատասիրութեանը, նա չունէր այն հիմնուոր պատրաստու- թիւնը, այն քննական հայեացքը իւր պարագմունքների վերաբեր- մամբ, որոնք զխանական անհրաժեշտ պայմաններն են: Միևնոյն ժամանակ նորա ուսուցչական զործունէութիւնը մի մեծ պտուղ չունեցաւ: Ձեռնարկներ և ուրիշ օժանդակ զբքեր հայերէնի ուս- ման համար այն ժամանակները համարեա ամեն ինչ չկային: Աւգե- րեանի հայ-գաղղիական բողոքիւրքը, որ իւր ժամանակին քիչ շատ օգուտ տուեց, դեռ հրատարակուած չէր: Խիստ Զրպետի քերական- նութիւնը նորանից էլ աւելի ուշ լոյս տեսաւ: Յայտնի չէր թէ Սէն Մարտէնը իւր հայերէն լեզուի պարագմունքների մէջ Զրպետի դասերից օգուտ քաղեց թէ ոչ: Հաւանական է միայն որ սկզբում

այս երկու անձանց մէջ մի տեսակ մտերմութիւն կար, և այս հաս-
տատումէ ջրպետի՝ Սէն Մարտէնի աշխատակցութեամբ հրատա-
րակած գրքով՝ *Recherches curieuses sur l'histoire etc.* 1806. ինչ-
պէս և իցէ, Սէն Մարտէնի հաստատումիւ բնաւորութիւնը և լու-
սաւոր միտքը ամէն արդելքներին յաղթեցին, այսինքն թէ՛ դասա-
գրքերի պահասուի լինը և թէ՛ հայ լեզուի դժուարութիւններին:
21 տարեկան երիւստարդ էր նա, որ արդէն հիմնաւորապէս ծանո-
թացել էր հայերէն և արաբերէն լեզուներին և միևնոյն ժամանակ
ղգալի յառաջադիմութիւններ էր արել պարսկերէնի, տաճկերէնի,
ասորերէնի և մինչև իսկ վրացերէնի մէջ: Անկտնջ աշխատասիրու-
թիւնը և ուսման ծարաւը միշտ անբաժան մնացին նորանից: Սա-
կայն մինչև 1819 թ. Սէն Մարտէնը մի այնպիսի բան չհրատարա-
կեց, որ հատարակութեան ուշադրութիւնը իւր վրայ դարձնէր, չը-
հաջուկնով իհարկէ իւր բարեկամ Բուրժայի (*Bourgeat de Grenoble*)
մահուան վրայ արտատնած դամբանական ծառը, որ մեռել էր
1814 ին և որ *Mercur de France*-ի խմբագիրն էր եղած: Փոքր
ինչ յետոյ, 1815 ին, Հարիւր օրուայ իշխանութեան ժամանակ, երբ
Նապոլէոնը առաջարկեց Փրանսիացոց ճանաչել իւր նոր իշխանու-
թիւնը (*acte additionnel*), Սէն Մարտէնը յանդգնեցաւ այդ առա-
ջարկութեան դէմ մի յողուած գրել ու անպագրել այս վերնագրով
«*Motifs du vote négatif*»: Այդ յողուածի մէջ նա բացատրում էր
թէ ինչ պատճառներով մերժում է կայսեր յանկութիւնը ընդու-
նելու: Սէն Մարտէնի երկուստարդութեան առաջին անդրինքնին պէտք
է վերաբերել նորա բարեկամութիւնը Բէմիւզայի հետ, որ յետոյ
դարձաւ Փրանսիայի հաշակաւոր չինոզէտը: Այս բարեկամութիւնը,
որ հաստատուեցաւ Տէրսան աբբայի զեղեցիկ դահլիճում, կապեց նոցա
ամբողջ կեանքում և մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ Սէն Մարտէնի
ամբողջ ասպարէզի վրայ: Երբ Բէմիւզան (*Abel Rémusat*) հրատա-
րակեց իւր առաջին աշխատութիւնը՝ *Essai sur la langue et la*
littérature chinoise, քսանամեայ Սէն Մարտէնը, չնայելով որ բոլո-
րովին անծանօթ էր չինարէն լեզուին, «*Magasin Encyclopédique*»-ի
1811-ի սեպտեմբերի համարի մէջ մի փոքրիկ քննութիւն հրա-
տարակեց այդ գրքի վրայ, որի մէջ չինական անաչառութիւնը
պահպանելով՝ կարողացաւ այնուամենայնիւ դուրս փայլեցնել իւր
բարեկամի արժանատորութիւնները: Իւր կողմից և Բէմիւզան, 1813 ին
պաշտպանելով իւր բժշկապետութեան աստիճանի համար յօրինած

գիտնական աշխատութիւնը, նորա առաջին օրինակը նուիրեց Սէն Մարտէնին այսպիսի մարգարէական ուղերձով. J. Saint-Martin, alteri litterarum orientalium spei. Երբ բուրբօնները վերադարձան Ֆրանսիա, Սէն Մարտէնը աշխատեց որ հայկաբանութեան ամպիոն հաստատուի իւր համար, ինչպէս արեւ էին Շէգիի և Բէմիւզայի համար, որոնց համար սահմանել էին սանսկրիտ և չինական զրականութիւնների ամպիոնները: Սակայն նորա ջանքերը չնայելով բարեկամների գործակցութեանը, անպտուղ մնացին: Նա ստիպուեցաւ կամայ ակամայ առժամանակ բաւականաձայն Ֆրանսիական Հնախօսական ընկերութեան քարտուղարի աննշան պաշտօնով, որ ամենևին չէր ապահովացնում նորա ապրուստը:

1817-ին արձանագրութիւնների Ակադեմիայում կարգացուցաւ նախ նորա Յիշատակարանը «Sur le royaume de Mésène et de Characène», և նորանից յետոյ շուտով նորա մեծ աշխատութիւնը «Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie», որ վճռուեցաւ Թագաւորական ուղարանի հաշուով տպել, և երկու հատորներն էլ լոյս տեսան 1818-ին և 1819-ին: Այս երկասիրութիւնը որի մէջ Սէն Մարտէնը հանդէս է գալիս միանգամայն իբրեւ հնագէտ և լեզուաբան, պատմաբան և քննադատ, և որի մէջ նա առաջին անգամ պայծառ լոյս է սփռում այն ազգի ու երկրի վրայ որ մինչև այն ժամանակ շատ ասկաւ ծանօթ էր Ֆրանսիացոց, անպատմելի ապուրուութիւն գործեց գիտնական աշխարհի վրայ: Journal des Savants ջերմ համակրութեամբ ողջունեց այս գիրքը, որ գիտութեան մի որոշ շրջանը ընդարձակում էր: Ոչ պակաս գովութեամբ խօսեցան նորա մասին և ուրիշ ամսագիրներն ու հանդէսները, և Բէմիւզայի գաւաթութիւնը կատարուեցաւ: Սէն Մարտէնը արեւելագէտների պարադոքսներից մէկը դարձաւ: Հարկաւ պահարակողներ էլ դանուեցան, որոնք ասում էին թէ նորա տաճկական, ասորական և պարսկական մատենագրներից բերած վկայութիւնները մի տեսակ խաբեբայութիւն են, որովհետև նորա այդ լեզուների մէջ ունեցած հմտութիւնը, ինչպէս յայտնի է, բաւական հարեանցի է: Այս դատողութիւնները մասամբ ճշմարիտ էին. բայց ոչ դեռ չէր ուզում հասկանալ այն պարզ հանգամանքը, որ այս լեզուներից ամէն մէկի հիմնաւոր ուսումնասիրութիւնը եթէ ոչ մի մարդու ամբողջ կեանքը, գոնեա մի քանի տասնեակ տարիներ կը պահանջէր, իսկ Սէն Մարտէնը այն ժամանակ դեռ 28 տարեկան էր և նա լեզուների վրայ նայում էր իբրեւ միջոցի և ոչ իբրեւ ուսումնասիրութեան նպատակի վրայ: Ուրիշները մինչև անգամ

նորա հիմնադր հայադիտութեան մասին կատարածներ էին յայտնում։ Այս վերջինների թուից էր և Զրպետը, որ իւր հայ քերականութեան (1823) յառաջարանութեան մէջ իբրեւ օրինակ բերում է մի քանի հայերէն լեզուի բառեր ու ձևեր որ Սէն Մարտէնը սխալ էր հտակացել։ Սակայն այս մանրակրկիտ բանակուիւք, որի մէջ Զրպետը յոյց տալով Սէն Մարտէնի մի քանի մանր սխալները՝ բոլորովին լռութեամբ էր անցնում հայագէտ Ֆրանսիացու հայկական գրական նութեան ուսման դործին մատուցած մեծ ծառայութեան վրայ, աժան չնստեց նորան։ Սէն Մարտէնի բարեկամները դործի մէջ խառնուեցան, և Զրպետը մի լաւ դաս ստացաւ որ շատ դիպաւ նորա անձնասիրութեանը։ Բայց այդ մասին քիչ յետոյ կը տեսնենք։

1819-ին Շամպոլիօն-Ֆիժակ Ակադեմիային ներկայացրեց իւր Լագիզների պատմութիւնը, որ նոյն ժամանակի համար նշանաւոր դործ էր, և մրցանակ ստացաւ։ Այս երկասիրութեան մէջ բերում է ժամանակագրական տեղեկութիւնների նախատակն էր ճշտութեամբ որոշել Աղէքսանդր Մակեդոնացու մահուան օրը։ Սէն Մարտէնը այս առիթով սաստիկ բանակուելի մէջ մնաւ նորա հետ և մի ամբողջ գիրք հրատարակեց ին թուերով ու հաշիւներով, որի մէջ աշխատեց Ակադեմիայի պարզեատրած հեղինակի ժամանակագրական հիմունքները խախտել։ Քէն նորա բերած ապացոյցները ամէնի համար համոզիչ չերևեցան, սակայն Nouvelles recherches sur la mort d' Alexandre երկասիրութեան մէջ նա այնքան դիմնականութիւն և քննական մէթոտ յոյց տուեց, որ 1820-ին 29 տարեկան հասակում իւր բարեկամների օգնութեամբ և Սիլվէստր դը Սասիի ազդեցութեան շնորհիւ արձանագրութիւնների Ակադեմիայի անդամ ընտրուեցաւ։ Այդ ժամանակից նորա հանգամանքները սկսան արագ արագ բարւոքուիլ։ Նոյն տարին նորա անունը սկսաւ երևիլ Journal des Savants-ի խմբագիրների թվում։ Արտաքին դործերի նախարարը յանձնեց նորան արևելեան գրաւմների ստորագրութիւնը անել 3000 Ֆրանկ տարեկան ռոճիկ նշանակելով։ 1824-ին Զինանոցի գրադարանի տեսչութիւնը ստացաւ։ Շուտով մի ուրիշ նախարար՝ Պէյրոննէն (Peyronnet), յանձնեց նորան փորագրութիւնների և արևելեան տառերի ձուլման վրայ հսկողութիւն ունենալ։ Այսպէսով նորա ռոճիկը 600 Ֆրանկից, որ ստանում էր մինչև Ակադեմիա մտնելը, 12000 Ֆրանկի հասաւ, չհաշուելով այն վարձատրութիւնը որ ստանում էր զանազան հանդէսների մէջ հրատարակած յօդուածների համար։ Բացի սորանից 1824-ին նա սկսեց Լըբոի պատմու-

Թեան նոր հրատարակութիւնը և չորս տարուայ ընթացքում կարողացաւ 8 հատոր փութա տալ իւր անպահանջ ծանօթութիւններով, որոնք մեր ժամանակումն էլ իբրեւ իշխանականութիւնը ձեռնարկեց: 1822-ին Առիւծի իշխանութեան խորհրդի անդամ ընտրուելով, նա միացաւ Երասխոյթի և Ռէմիզայի հետ, և շատով սկսաւ Ասիական Ամսագրի (Journal Asiatique) խմբագրութեան գործերը բացարձակապէս վարել: Երեք բարեկամների կուսակցութիւնը իշխում էր այդ ամսագրի մէջ և ձգտում էր իւր ազդեցութեանը ենթարկել այն բոլոր անձանց որոնք նոյն ժամանակ պարտւում էին արեւելեան լեզուներով: Մինչև անգամ Սիլվեստր դը Սասին անհաշիւ էր գիշանակ և երկարատար կուսակցների կամքը կատարել: Ահա այդ ժամանակներին է վերաբերում Զրպետի այն անյաջող հախճառութիւնը Սէն Մարտէնի կուսակցութեան հետ, որի մասին վերը խօսեցանք: Տեսնւմք որ Զրպետը փոխանակ ողջունելու մի նոր և ազաջին կարգի աստղ որ երբ ում էր արեւելագետների աշխարհի մէջ, այնպէս վարուեցաւ ինչպէս անարար վարվում են անհամարակ խելքի տէր և նախանձու մարդիկ: Սէն Մարտէնի նոյն ժամանակի համար նշանաւոր աշխատութեան մէջ նա միայն սխալներ տեսաւ, իսկ ինչ որ լու էր, նոր և ուշագրութեան արժանի՝ չկարողացաւ գնահատել: Բայց և Զրպետի հմուտ թիւնը հայերէն լեզուի մէջ անթերի չէր, և այս բանում շուտով համարուեցաւ գիտնական հասարակութիւնը: Միևնոյն տարում Journal Asiatique-ի էջերի մէջ լոյս տեսաւ մի իրատ քննութիւն նորա քերականութեան վրայ Զոհրապեան վարդապետի ստորագրութեամբ և այսպիսի վերնագրով. Lettre au sujet de la Nouvelle Grammaire Arménienne publiée par M. Cirbied, adressée au rédacteur du Journal Asiatique. Այս համառօտ քննութեան մէջ անհերքելի կերպով ապացուցուեցաւ որ Զրպետը հայկական հին լեզուի հոգուն և օրէնքներին կատարելապէս հմուտ չէր: Աւելորդ չեմ համարում մի քանի խօսք տալ այստեղ Զոհրապեանի վրայ, մի քանի հայկաբան որ երբեմն յայտնակի Միսիթարեան վանքի միաբան էր եղել: Միսիթարեան միաբանութիւնից Կոստանդնուպոլիս ուղարկուելով, Զոհրապեանը 1794-ին բերեց յայտնակի Աւելիոս Կեսարացու Բրոնիկոնի Թուաջին ճիշտ օրինակը: Իբրեւ այս վաղուց սպանուած ձեռագիրը ապացուեցաւ, վանքի ամենանշանաւոր միաբաններից մէկը հ. Մկրտիչ Աւգերեանը, մեծ եռանդով ձեռք գրեց Բրոնիկոնի լատինական թարգմանութիւնը:

անկու։ Զարգարեով նորան բաղմոթիւ ծանօթութիւններով և յոյն բնագրի մնացած հատուկոտորներով, Ազգերանը արդէն յաջորդ տարուայ վերջերը ստատաւտ էր իւր երկասիրութեան հրատարակութիւնը սկսելու, բայց անակնկալ հանգամանքներ հարկադրեցին նորան յետաձգել լատին թարգմանութեան տպագրութիւնը և այն՝ շատ տարիների համար։ Այդ միջոցին Զոհրապեանը ցանկալով այս հոչակաւոր ժամանակադրութեան առաջին հրատարակութեան փառքը իրան սկզբականն էլ, ծածուկ իւր բերած ձեռագրից մի օրինակ արտագրեց իւր համար և օգուտ քաղելով Ազգերանի բացակայութիւնից՝ նորա թարգմանութիւնն էլ օրինակեց։ Այնուհետեւ Սայ կարգինալի ձեռննոտութեամբ յիշեալ գրութեան լատին թարգմանութիւնը հրատարակեց Միլանում, 1818-ին, այսինքն այն միւսնոյն տարին երբ Ազգերանի թարգմանութիւնը լոյս տեսաւ Վենետիկում։ Այս անվայել վարձանքի հետեանքն այն եղաւ որ Զոհրապեանը ստիպուեցաւ միաբանութիւնից դուրս գալ։ Քսան թուականներին մենք պատահում ենք նորան արդէն Փարիզում, ուր նա յաջողեցաւ մօտենալ Սէն Մարտէին, որ դեռ 1820-ին իւր յօդուածներից մէկի մէջ (*Journal des Savants*, févr. p. 97.) դավութեամբ էր խօսել նորա Եւսեբիոսի ժամանակադրութեան թարգմանութեան վրայ և աշխատել էր ապացուցանել թէ Ազգերանի թարգմանութիւնից գերազանց է։ Զոհրապեանի հրատարակած քնննութիւնը Զրպետի քերականութեան վրայ գրեց այս վերջինին մի մանրամասն պատասխան գրել¹⁾, որ չնայելով հեղինակի բոլոր թախանձանքին՝ չզեղուեցաւ *Journal Asiatique*-ի մէջ, որովհետեւ ամառի ղեկավարութիւնը այն ժամանակ Սէն Մարտէի ձեռին էր։ Զրպետը հարկադրուեցաւ իւր պատասխանը առանձին տետրակով հրատարակել։ Կամենալով Ասիական ընկերութեան առաջ արդարանալ, իւր պատասխանի մի օրինակը կարճատև նամակով ուղարկեց Կապրոթին, բայց կծու պատասխան ստացաւ նորանից, որ և ուղուեցաւ վերոյիշեալ ամառի մէջ։ Ինչպէս Զրպետի նամակը, այսպէս և Կապրոթի պատասխանը բերում ենք այս տեղ *in extenso*, որպէս զի

¹⁾ Տես այս պատասխանի դէմ *Journal Asiatique*-ի (1823 հ. III, էր. 169—190) մէջ հրատարակուած յօդուածը այս վերնագրով. Réponse de M. Zohrab, Docteur Arménien, à une brochure publiée par M. Cirbied.

ցոյց տանք թէ ինչ տեսակ յարաբերութիւններ ունէին Սէն Մարտէնը և իւր բարեկամները զէպի իրանց զրական թշնամիները:

Փարիզ 19 օգոստոս 1823

Պարոն.

Պատիւ ունիմ ուղարկելու ձեզ իմ պատասխանի մի օրինակը Journal Asiatique-ի մի յօդուածի դէմ, որ իմ ծախքով տպւել եմ տուել: Ծանր եղաւ ինձ տեսնել որ մի նախատալից, կոպիտ, դրական փաստերից զուրկ զրութիւն հրատարակուեցաւ այն պարբերական թերթի մէջ, որի ճակատին դրած է, իբրեւ աշխատակից, ձեզպէս մի գիտնականի անունը, որ իրական հմուտութիւններ ունիք Արևելքի լեզուների և զրականութեան վրայ:

Մնամ առանձին յարգանքք զէպի ձեզ, պարոն.

Ամենախոնարհ ծառայ

ՋՐՊԵՏ

Կլապրոթի պատասխանը.

Պարոն.

Թէև ծանր լինի ձեզ իմ անունը իբրեւ աշխատակից Journal Asiatique-ի ճակատին տեսնել, ես կարող եմ հաւատացնել ձեզ որ շատ դո՛հ եմ անձամբ ընկերացած լինելով այնպիսի նշանաւոր գիտնականների հետ որպիսի են այդ ամսագրի խմբագիրները, և ուրախ եմ որ ամսագիրը ժամանակ առ ժամանակ առիթ է տալիս տգիտութիւնը երևան հանելու, կամ անհիմն պահանջներին իրանց արժանաւոր տեղը տալու:

Ես ինքս յաճախ նպաստել եմ մի տեսակ անձանց դորձ դրած հնարները զերեւ հանելու, որոնք տախկան գրականութեան վրայ նայումէին իբրեւ ընդարձակ հեշտ մշակելի գաշտ, և որոնք փաստաւորապէս հանդատանումէին արդէն անարժան կերպով ստացած դափնիների վրայ: Ձեմ կարող ուրեմն սրտաւել պ. Զահրապեանին որ նոյն ընթացք է բռնել: Գալով այս գիտնականի նամակին, սէտք է ասեմ որ նա տպուել է ամսագրի մէջ խմբագրական մասնաժողովի անդամ ընտրուելուցս առաջ: Սակայն խտտովանւում եմ որ ես հակառակելու չէի յիշեալ նամակի տպագրութեանը, եթէ այն ժամանակ այդ մասնաժողովին անդամ եղած լինէի, որովհետեւ

Թէպէտ եւ հայերէն չգիտեմ, և ուրեմն չեմ կարող առանց միջ-
նորդի գտնել ձեր քերականութեան արժանաւորութեան մասին,
բայց և այնպէս մի կարծիք կը կազմէի ձեր նախընթաց աշխատու-
թիւնների հետ արած համեմատութեամբ, որոնք չկարծեմ թէ մեծ
վտանգութիւն ներշնչեն ի նպատակ մի քերականական գրութիւն, որ
նոյն հեղինակն է յօրինել: Յիրաւի, անկարելի է որ այն անձը որ
գատողութիւնից զուրկ է ուրիշ խուզարկութիւնների մէջ, ընդու-
նակ լինի մի քերականութիւն յօրինելու, որի առաջին տարրերը պիտի
լինին յատուկ տրամաբանութիւն և առողջ գատողութիւն: Զար-
մանալի է թուել ինձ նոյնպէս որ մի մարդ, որ յանդիմութեմ է իրել
քերական երևիլ, չգիտենայ իւր սեպհական անունը դրել Ֆրանս-
սերէն, որովհետև Cirkied ամենեւին հայերէն Զ Բ պ է տ Dchrbied
բառի տառադարձութիւնը չէ:

Մնամ առանձին յարգանքք

Պարոն

Ձեր ամենախոնարհ ծառայ

ժ. Կապրոթ

Փարիզ, 25 օգոստոսի

1823.

Յ. Գ. Սյս նամակը տպած էք ստանում, որպէս զի նեղու-
թիւն չքաշէք մամուլի յանձնելու նորան:

Բայց դանիանք Սէն Մարտէնի կենսագրութեանը: Չբաւականա-
նալով գիտութեան ասպարէզում ունեցած դրութեամբ, Սէն Մար-
տէնը դժբաղդարար ցանկացաւ քաղաքականութեան մէջ էլ անուն
հանել, և այս նպատակով ընկաւ լրագրութեան մէջ: Բոլոր նախարա-
րութիւնների մուտքերին ու ելքերին ծանօթ լինելով և պահպանո-
ղական կուսակցութեան ջերմ կողմնակից հանդիսանալով, նա յաջո-
ղեցաւ բարձրաստիճան անձանց համոզել մի նոր լրագիր հրատարակելու,
որի նպատակը լինի լեփտմիտական դատարարները պաշտպանելու: Եւ
արդարեւ շուտով նորա ծրագրով հիմնուեցաւ Universel լրագիրը,
որի հոգին ու ներշնչողը, թէեւ ոչ զլիսաւոր խմբագիրը, եղաւ Սէն
Մարտէնը:

Հասկանալի է թէ որքան վնաս պիտի կրէին այդ միջոցին նորա
գիտնական պարտպնունքները: Նորա գլուտ գիտնական յօդուածները
սկսան աւելի ուշ ուշ երևիլ, և այն միայն Journal Asiatique-ի

էջերի մէջ: Լըբօի պատմութեան նորա հրատարակութիւնը նոյնպէս դանդաղ էր առաջ դնում. երեք տարուան ընթացքում, 1827-ից մինչև 1830, լոյս տեսան միայն երկու հատորները:

Բայց ահա հասան յուլիսի աղօտամբութեան օրերը: Սէն Մարտէնի մասնակցութիւնը Universel լրագրի խմբագրութեան մէջ, շատ փնասեցին նորան նոր կառավարութեան աչքում: Ոչ միայն Արտաքին գործոց նախարարութիւնից հեռացաւ, այլ և Զինանոցի դրամադանում ունեցած պաշտօնից զրկուեցաւ, որին նա մեծ կարեւորութիւն էր տալիս: Իւր առաջուայ բոլոր պաշտօններից, բացի ակադեմիական բազկաթուից, մնաց նորան միայն թագաւորական տպարանի տեսչութիւնը: Temps լրագրի մէջ հրատարակած մի նամակով, նա բացարձակապէս հրաժարւում է «Universel»-ի քաղաքական յօդուածներից, որոնց խմբագրութիւնը նորան էին վերաբերում և զարմանք է յայտնում թէ ինչի պաշտօնից զրկեցին իրան:

1831-ին Institut և Collège de France ներկայացրին նորան պատմութեան դասատուութեան համար, բայց ազգային լուսաւորութեան նախարարը մերժեց: Մի քանի ամիս յետոյ Աբէլ Բէմիւզայի մահուամբ գարիգի զբաղարանի ձեռագրների բաժնում տեղ բացուեցաւ. Սէն Մարտէնը խնդրեց այդ տեղը, բայց զարձեալ յաջողութիւն չունեցաւ: Արդէն Բէմիւզայի մահը, որ իւր մանկութեան բարեկամն էր եղել, ոչ միայն սաստիկ վշտացրել էր նորա սիրտը, այլ և մի տխուր նախազգացութիւն էր թելադրել նորան: «Նա ինձ էլ կը տանի — il m'emmenera» ասում էր նա յաճախ, և արդարեւ այնուհետեւ վեց շաբաթից աւելի չապրեցաւ: Նա մեռաւ քօլերայից 1832-ին յուլիսի 16-ին 41 տարեկան հասակում: Gazette de France-ի մէջ յուլիսի 19-ին գրում էին թէ սա ազգասուրբի մէջ է մեռել՝ մինչև անգամ մաքուր սպիտակեղէն չունենալով: Սակայն Բրուէն հաւատացնում է թէ Սէն Մարտէնը ոչինչ բանի պակասութիւն չէ ունեցել: 1818-ին նա ամուսնացել էր Զենեքալ Կուստէի (Casteix) այրիի հետ, և բազմաւոր էր եղել ամուսնական կեանքի մէջ: Իւր վերջին հիւանդութեան ժամանակ՝ կինը միութարութիւն ունեցաւ հսկելու նորա մօտ և ամէն ջանքն անում էր որ հիւանդը ոչինչ բանի կարօտութիւն չզգայ: Ինչպէս և իցէ Սէն Մարտէնի մահը մեծ կորուստ եղաւ արեւելագիտութեան համար Ֆրանսիայում: Նա անկասկած իւր ժամանակին ամէնից աւելի հմուտ էր այն բոլորին որ վերաբերում է Վովկասի և Պարսկական

Ծոյի, Սեւ Կէպպալից Ծովերի մէջ պարունակուած երկիրն էրին: Մի-
միայն Հայաստանի ուսումնասիրութիւնը, որքան էլ բազմակողմանի
լինէր, չէր կարող զոհացնել նորա գիտնական հետաքրքրութիւնը:
Նորա հետազոտութիւններն շրջանը շատ աւելի բնութարան էր և
այնպիսի երկիրներն ու այգիքն էր վերաբերում, որոնք ըստ երևու-
թիւն քիչ յարաբերութիւն ունէին միմեանց հետ: Բայց նա իւր
սրտապմունքները այնպէս էր դասաւորում, որ ինչ որ ուսումնասի-
րում էր և հետազոտում լեզուների վարքութարքը պատմութիւն, աշ-
խարհագրութիւն, նոր գիտեր կամ բանական, բոլորը Հայաս-
տանի շուրջն էր խմբում և նոր լոյս էր սփռում նորա անցեալ
բնորդի վրայ: Ոչ թէ լեզուաբանական գիտութեան համար էր պա-
րագում նա լեզուներով, այլ իրան հարկաւոր եղած պատմական
իրողութիւնները ձեռք բերելու համար: Եւ ինչ որ նա շատ
հաճախում էր անդամաւորել իր հետ Սէն Մարտէնը լայն
հայեացքի տէր էր և այնպէս խոր թափանցում էր ամենակնճառոտ
լեզուներով մէջ, որ մի անգամ դժած անհարկ հանձնում
նուա հասցնում էր նորան նշանակալ խնդրի կանոնաւոր լուծմանը:
Ասում են թէ նորա ծնը ծանր ու ցամաք է, բայց յայտնի է որ
նա չէր թաքցնում իւր զգուանքը դարդարուն խօսքերից:
Որ զի զհայեացք երկրի վրայ մանրամասնութիւնների առա-
տնութիւն, խորին ծանօթութիւն իրողութիւնների կամ բնաւորութեան
թիւններից, այս բոլորը այնպիսի հետաքրքրութիւն են առաջին նորա
բացատրութեանը և այնպիսի ոյժ նորա լեզուն, որ ընթերցողը չէ
նշմարում նորա ծնի ծանրութիւնը:
Սէն Մարտէնը բարձրահասակ էր և բարեկազմ, աւելի նիհար
բան դեր: Նորա դէմքը գունատ էր, աչքերը փայլուն: Նա վաղ
զրկուելու իւր մտղերից: Ով որ տակաւ ծանօթութիւն ունէր նորա
հետ, անշուշտ մտնում էր նորա ծանր կերպերից, բայց մտնի ծանօթ-
ները հաւատացնում են որ նա բարի էր և քաղցր բնութեան տէր
և միշտ պատրաստ էր ուրիշներին օգնելու: Նորա գուռը ամէնի հա-
մար բաց էր, և այնտեղ ուր օգնութեան պէտք կոր խօսքով կամ
զործով համարձակ կարելի էր յոյս դնել նորա բարեօրոտութեան
և պատրաստակամութեան վրայ: Այս մանրամասնութիւնները Սէն
Մարտէնի կեանքի վրայ քաղցիկը հետեւալ ազդիւրներից: M.
Brösset, Notice historique sur M. A. J. Saint-Martin 1860, արա-
մութեան XII հատորով և Saint Martin, Biographie universelle,
հատ. XXXVII, Paris, և Journal Asiatique-ից:

Սէն Մարտէնը թողեց հետևեալ աշխատութիւնները.

1. Առաջին տեղը բռնում է նորա ամենանշանաւոր երկասիրութիւնը, որ նորա անունը հռչակեց Եւրոպայում. *Mémoires Historiques et Géographiques sur l'Arménie, suivies du texte Arménien de l'Histoire des Princes Orpélians, par Etienne Orpélian et celui des Géographies attribuées à Moïse de Khoren et au docteur Vartan; le tout accompagné d'une traduction française et de notes explicatives.* Երկու հատոր, Paris 1818—1819: Առաջին մասի մէջ մանրամասն քննութեան են ենթարկում այն երկրի աշխարհագրութիւնը և պատմութիւնը որ այնպէս սակաւ ծանօթ էր այն ժամանակ եւրոպական գիտնականներին: Հեղինակը գլխաւորապէս ուշադրութիւն է դարձնում հայ մատենագրների մէջ պահուած աշխարհագրական տեղեկութիւնների վրայ, համեմատում է նոյաւ արաբացի և պարսիկ աշխարհագիրների համանման տեղեկութիւնների հետ, միևնոյն ժամանակ զանցառութեան չտալով Բիւզանդացոյց և Ասորոց ասածները Հայաստանի վրայ: Այսպէսով այլևայլ մատենագրների տեղեկութիւնները միմեանց համեմատութեամբ ստուգելով՝ ոչ միայն հայկական յիշատակարանների շատ մութ տեղերը պարզաբանում է, այլ և մեծ ճշտութեամբ որոշում է բազմաթիւ քաղաքների ու անդերի իսկական դրութիւնը, որոնք պատահում են Ստրաբոնի, Պլինիոսի, Պտղոմէոսի և ուրիշ մատենագրների գրութեաներում, և որոնք մինչև այն ժամանակ որոշուած ու քարտէշի վրայ նշանակուած չէին:

Երկրորդ մասի մէջ պարունակվում են Օրբէլեանց Պատմութեան և Մ. Խորենացուն ու Վարդանին ընծայուած Աշխարհագրութիւնների բնագիրներն ու թարգմանութիւնները բազմաթիւ պարզաբանող ծանօթութիւններով ու մեկնութիւններով: Այս բոլոր գրութեաները նորանից առաջ արդէն հրատարակուած էին: Օրբէլեանց Պատմութիւնը Մարտտում 1775-ին, Խորենացու Աշխարհագրութիւնը Մարտէյլում 1683-ին, իսկ Վարդանի Աշխարհագրութիւնը Կոստանդնուպոլսում 1728-ին: Այստեղ առաջին անգամ երևում են նոյա թարգմանութիւնները եւրոպական լեզուով, և թարգմանիչը պէտք է մեծամեծ դժուարութիւնների յաղթէր: Խորենացու Աշխարհագրութեան պակաստուոր և յետագայ դարերի յաւելուածներով լին բնագիրը սակաւ հեղինակին իւր մեկնութիւնների մէջ ծուռ եղբակացութեան դալ Աշխարհագրութեան յօրինուելու

ժամանակին նկատմամբ: Սէն Մարտէնը այդ Աշխարհագրութիւնը Խորենացուն չէ տալիս, այլ մի ուրիշ մատենագրի, որ թղթաբուն կէսին էր անորում: Սակայն այս գրութեան ամենաընտիր օրինակների բաղադրութիւնը ցոյց տուեց որ եթէ Մ. Խորենացուն գրածը չէ, այնուամենայնիւ 2 կամ 3 դարու մատենագրի արդիւնք է: Այս թարգմանութիւնների գլխաւոր արժանաւորութիւնը պարունակվում է բաղամութիւն ծանօթութիւնների մէջ, որոնց մէջ առաւելագոյն փայլեցաւ Սէն Մարտէնի մեծ հմտութիւնը և նորա քննադատական խելքը: Նորա զաղափարներից, մեկնութիւններից, բացատրութիւններից, եզրակացութիւններից շատերը ապշեցրին ժամանակակիցներին իրանց համոզողութեամբ և մի անգամ ընդ միշտ վճռական կերպարանք տուին շատ խնդիրների որոնք վերաբերում էին Ասիայի պատմութեանն ու աշխարհագրութեանը: Ներկայումս, վերջին կէս դարու ընթացքում արեւելագիտութեան արած յառաջադիմութեամբ, նորա ասածներից շատը հնայեւ է, մի մասն էլ բոլորովին ճիշտ է: Նոր յիշատակարանները մասամբ բացատրեցին այն կէտերը որ Սէն Մարտէնին անմատչելի էին, մասամբ էլ խորոպկեցին նորա եզրակացութիւնները: Բայց այն ժամանակ, այսինքն 60 տարի առաջ, համարեա նորա բոլոր ասածները ուշադրութեան արժանի էին ոչ միայն մոքերի ինքնուրոյնութեամբ, այլ և բացատրութեան նորութեամբ և անհերքելի եզրակացութիւնների համարձակութեամբ: Նոյն իսկ մեր օրերում, չնայելով որ 60 երկայն տարիներ բաժանում են մեզ նորա ժամանակից, Սէն Մարտէնի երկասիրութիւնը միակ գիրքն է որ Հայաստանին վերաբերեալ անդեկութիւնները մատակարարում է գիտնականներին: Յանկալի կը լինէր գիտութեան օգալի համար և Սէն Մարտէնի յիշատակը յաւերժացնելու նպատակով նորա գրքի երկրորդ տպագրութիւնը հրատարակել, մի քանի կարևոր փոփոխութիւններ անելով նորա մէջ որ գիտութեան արդի վեճակը պահանջում է:

2. Nouvelles recherches sur l'époque de la mort d'Alexandre et sur la chronologie des Ptolomées, Paris, 1820, in 8°, 125 եր. Այս աշխատութիւնը գրուեցաւ Շամայօլիօն-Ֆիփակի կարծիքները հերքելու նպատակով, որ իւր յայտնի գրքոյկի մէջ աշխատում է ապացուցանել թէ Աղէքսանդր Մեծը մեռաւ մայիսի 30-ին 323-ին: Սէն Մարտէնը պատասխանելով այդ գրքոյկին, երկար բարակ հաշիւներով և սրամիտ բաղդատութիւններով ուրիշ աւելի հաւանական եզրակացութեան է դալիս, այն է՝ թէ Աղէքսանդր

- Կեծի մահը ոչ թէ մայիսի 30-ին, պատահեցաւ այլ յունիսի 22-ին
 նոյն 323 թուին: Երբ արեւմտեան Հայաստանը մարտնչեց
 3. Notice historique sur le Zodiaque de Dendéuh, (Paris)
 1822. Այս տետրակի մէջ հեղինակը աղագոյցանում է թէ եղիպ
 տական զոդիակոսները հաստատուեցան 900-560 տարի Քրիստոսից
 առաջ, մինչդեռ հորանից առաջ այդ բանը գնում էին մի քանի
 հազար տարի առաջ: Եւ քանի որ զոդիակոսները հայտնաբերուեցան
 4. Choix de Fables de Vartan, texte arménien et traduction
 française, Paris, 1825 in 8°. Երբ զոդիակոսները աղագոյց
 5. Relation d'un voyage de l'évêque d'Arzendjan en Europe
 et dans l'Océan Atlantique, traduction française avec le texte en
 regard, Paris, 1827 in 8°. Եղիպոսի ցնոր զոդիակոսները առաջ
 6. Elégie sur la prise d'Edesse, par les Musulmans, traduite
 en français de l'arménien du patriarche Nersès Mavretzi avec le
 texte en regard, édité par le docteur Zohrab et une notice sur
 ce savant, Paris 1828 in 8°. Եղիպոսի ցնոր զոդիակոսները
 7. Recherches sur l'histoire et la géographie de la Mesese
 et de la Charasène (posthume, édité par Lajard), Paris 1838 in 8°.
 Ջուսէլով վերջին ժամանակների բաղմաթիւ գիւտերին ու հետագայ
 դատութիւններին, Աէն Մարտէնի այս երկասիրութիւնը շատ կողմից
 պահպանեց իւր արժանատիութիւնը: 11 թաղոնորներից հեղինակը
 բաւական ճիշտ որոշեց 8-ին: Եւ զոդիակոսները առաջ
 8. Histoire d'Arménie par Jean Catholikos, traduite en fran-
 çais de l'arménien, Paris 1840. Այս գիրքը հրատարակեց Լաթարը
 Աէն Մարտէնի մահից յետոյ: Հաւանականաբար թարգմանութիւնը
 կատարուեցաւ այն ժամանակ երբ Աէն Մարտէնը դեռ հայ լեզուի
 բոլոր գիտարութիւններին չէր յաղթել: Եւ զոդիակոսները առաջ
 9. Histoire du Bas Empire de Leban, Paris, 1824—1836,
 21 հատ. in 8°. Լըբոսի Պատմութեան այս նոր հրատարակութեան
 միայն 12 առաջին հատորները պատկանում են Աէն Մարտէնին, միւս-
 ները յոյս տեսան ուրիշ արեւելագէտի: Բրօնէի խմբագրութեամբ և
 շատ բանում զիտնական մշակութեան կողմից թերթի են առաջիններ
 իցի որոնք զարգարուած են բաղմաթիւ նշանաւոր ծանօթութիւն-
 ներով. այդ ծանօթութիւնները ցոյց են տալիս Աէն Մարտէնի բոլոր
 հմտութիւնը և կորովամտութիւնը: Եւ զոդիակոսները առաջ
 Արձանագրութիւնների և զեղեցիկ դպրութիւնների, Ակադեմի-
 անոց միջոցով և միւս ճանապարհներով հաւանականաբար մտածանալ

միայի նստերում Սէն Մարաէնի կարգացած և նոյն Ակադեմիայի հրատարակութեան 12-րդ հատորի երկրորդ մասի մէջ տպուած յիշատակարաններէց ուշադրութեան արժանի են հետեւեալները:

1. Mémoire sur l'éclipse de Thalès et sur l'époque de la prise de Sardès par Cyrus (կարգ. փետր. 16-ին 1821-ին) և Supplément à ce mémoire (1 փետր. 1822-ին): Հեղինակը այդ խաւարումը գնում է սեպտեմբերի 30-ին 616-ին Քրիստոսից առաջ:

2. Considérations sur l'histoire d'Egypte en général et sur les systèmes d'Hérodote et de Diodore de Sicile en particulier (կարգ. նոյեմբ. 15-ին 1822-ին): Այստեղ Մաննթոնի Հերոդոտոսին հետ հաշտեցնելու փորձը շատ ճարտարութեամբ է կատարվում:

3. Nouvelles observations sur les inscriptions de Persépolis (կարգ. դեկտ. 20-ին 1822-ին): Այս բանի մէջ հեղինակը չկարողացաւ մեծ ծառայութիւններ մատուցանել գիտութեանը, և նայելով մի բանի ճիշտ նկատողութիւնների՝ յետադաժութիւնները չարդարացրին նորա եզրակացութիւնները:

4. Recherches sur la vie et les aventures de Léon, dernier roi des Arméniens (կարգ. մարտի 28-ին 1825): Այս յօդուածի մէջ հեղինակը ուշադրութիւն է դարձնում Հայաստանում թագաւորող Լուսինեան իշխանների մասին լատին և հայ մատենագրների մէջ եղած տարաձայնութիւնների վրայ:

5. Observations sur l'époque du règne d'Osymandias (կարգ. փետր. 14-ին 1823-ին): Հեղինակը Օսիմանդիասին նոյնը համարում է Սարաբոնի Իսմանդէոսի և Մաննթոնի Սմէոդէսի հետ և վերաբերում է նորան Ժ.Բ դարուն Քրիստոսից առաջ:

6. Mémoire sur Psammétique, roi de Corinthe (կարգ. նոյ. 18-ին 1825-ին): Այս Պսամեթիքոսը, հեղինակի կարծիքով, Պերիանդրի եղբայրն էր և ամուսնացած էր Եգիպտացոյց թագաւորի դստեր հետ:

7. Observations sur un passage de Salluste relatif à l'origine persane des Maures et de plusieurs autres peuples de l'Asie Septentrionale (փետր. 1828 թ.).

«Notices et Extraits des Manuscrits de la bibliothèque royale» կառավարութեան հրատարակութեան մէջ, նա տպագրեց մի յօդուած հետեւեալ վերնագրով. Notice du décret au privilège de Leon II, roi d'Arménie en faveur des Génois en 1288.

Journal des Savants *օրագրի մէջ նա 'ի լոյս է բնծայել հետեւեալ յօդուածները.*

1. Sur la chronique d'Eusèbe (*փետր.* 1820).
2. Sur les inscriptions lyciennes découvertes par M. Cockerelle (*Ապրիլ.* 1828).
3. Sur un papyrus égyptien expliqué par M. Boccker (*Սեպտ.* 1821).
4. Sur l'inscription hieroglyphique de l'obélisque Philé (*ապր.* 1822).
5. Extrait d'un Mémoire sur l'histoire d'Egypte (*սեպտ.* 1823).
6. Sur la Johannide de Cresc. Corippus (*ապր.* 1828).
7. Sur les synchronismes des temps héroïques de M. Petit-Radel (*յուլ.* 1828).
8. Sur le voyage de M. Schulz en Orient (*օգոստ.* 1828).
9. Sur la description de l'ancienne Arménie par Luc Indjidjian (*սեպտ.* 1818.)
10. Sur une collection des auteurs classiques de l'Arménie (*յուլ.* 1829).
11. Sur la chronique géorgienne de M. Brosset jeune (*փետր.* 1830).

Այն 20 յօդուածից որոնք հրատարակուել են Journal Asiatique *օրագրում* յիշենք հետեւեալները.

Sur une tragédie armenienne 1823 *թ. հր.* 22.

Sur les fables armeniennes de Wartan.

Sur les manuscrits orientaux offerts par Lord Kingsbourgh.

Sur les révolutions de l'Arménie sous Arsac II au IV. 1829 *թ.* 30.

Sur les inscriptions arméniennes de Bolghari 1831 *թ. հր.* 503.

Don d'un manuscrit arménien de la chronique d'Eusèbe, fait a la Bibliothèque de Roi 1827 t. XI p. 63.

Nouveau testament traduit en armenien vulgaire par J. Zohrab 1825 t. VII p. 64.

Discours sur l'origine de l'histoire Arsacides 1822 t. I p. 65.

Exposition de la foi Musulmane, traduite de Turc, par G. de Tassy, 1822 *թ.* 109.

Note sur les médailles gréco—indiennes 1832 t. IX p. 80.

Notice sur le voyage littéraire de M. Schultz en Orient et sur les découvertes qu'il a fait récemment dans les ruines de la ville de Sémiramis 1828 t. II p. 161.

Բազմաթիւ յօդուածներ Biographie Universelle-ի մէջ, որոնցից առաջ բերենք միայն զլեւորները.

Mithridate le Grand Պոնտացոյ Թագաւոր.

14. Ptolomée, Եգիպտացոյ Թագաւորներ.

3 Mithridate, Պարթևացոյ Թագաւորներ.

4 Hormisdus, Պարսից Թագաւորներ.

3 Jezdedjerd, Պարսից Թագաւորներ.

2 Khosrou

8 Sauromate

4 Phraate, Պարթևացոյ Թագաւորներ.

2 Pharnace, Պոնտացոյ Թագաւորներ.

7 Pharosmane, Իբերիացոյ Թագաւորներ.

6 Seleucus, Ասորոյ Թագաւորներ.

2 Roustem, Պարսկական զիւլցազներ.

2 Hayton

6 Leon } Հայոց Թագաւորներ.

St. Ephrem.

x Le philosophe David

x Moise de Khoren

x Maribas Cathina

x Mekhitar

Mas'oudy, արաբացի աշխարհագիր.

Edourd Pocock և այլք.

Սի քանի առանձին զրուածքներ և նկատողութիւններ.

Motif de mon vote négatif sur l'acte additionel aux constitutions de l'empire. Paris 1815 in 8.

Notice sur la vie et les travaux numismatiques de Tochan d'Annery, les Recherches sur les médailles de nomes ou prefectures de l'Egypte, Paris 1822 in 4.

Notice sur l'Egypte sous les Pharaons de Champollion. Paris 1811 in 8.º, «Մօնիտօրի» մէջ.

Notice sur la langue et la littérature chinoises par A. Rémusat. Paris 1811 in 8. «Magasin encyclopédique» 'ի մէջ:

Ասումեն որ բացի այս բոլորը Ս. Մարտէնը թողած ունի մի քանի երևելի ձեռագիր աշխատութիւններ, այն է.

1. Un abrégé d'histoire universelle.
2. Histoire de Lazare de Parbe.
3. Histoire de Moïse de Khoren.
4. Histoire des Vartaniens par Elisé.
5. Histoire du pays de Taron et de Nerses le Grand.
6. La vie de Thomas, par Thomas de Medsopti.

7. Չաւարտուած յօդուածներ եղիպտական հնութիւնների, Սանխոնիատանի, Մօնիտօնի, Արսամիդների հարստութեան և Սասանեանների պատմութեան մասին:

8. Քրիստոսի ծննդեան տարուայ մասին: Դեռ ևս իւր Շամւ պօլիօնի հետ ունեցած բանականների միջոցին հեղինակը քանիցս անգամ յիշել է որ շուտով լոյս պէտք է տեսնէ նորա Հին Պատմութեան ժամանակագրութիւնը: Սակայն այդ տեսակ շարադրութիւն չգտնուեցաւ նորա մահից յետոյ իւր թղթերի մէջ: Հաւանական է որ նա իւր մէջ մշակել էր մի որոշ ժամանակագրական սխտեմ, որին բոլոր հանգամանքներում նա հետևում էր, բայց ժամանակ չէ ունեցել մասնաւորապէս մշակելու և հրատարակելու, ինչպէս շատ անգամ յայտնել էր:

Նախկին թագաւորական տպարանում մնացել են նորա «Histoire du royaume de Palmyre» չաւարտուած շարադրութեան 150 երես, ուր նա մասամբ շօշափում է իւր սխտեմը:

Գնահատելով այն ծառայութիւնները որ Ս. Մարտէնը մատուցել է գիտութեան, չէ կարելի չյիշել որ նորա թելադրութեամբ և հովանաւորութեան շնորհիւ պ. Շուլցը տէրութեան կողմանէ Հայաստան (Վան) ուղարկուեցաւ և այն որ 1829, 1830 թուականներին երբ Փրանսիական պետութիւնը պատրաստվում էր Ալժիր արշաւել, նա այդ առիթով զինուորական նախարարի համար մի քանի նախագիծներ կազմեց, որոնք մասնադէտների կողմից մեծ հաւանութիւն գտան և առանց ազդեցութեան չմնացին Փրանսիական զէնքի յաջողութեան վրայ Ա. Փրիկայի հիւսիսային ավում:

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆԸ ԸՍՏ ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԻՐԱՒԱՐԱՆՈՒԹԵԱՆ

(ԻՐԱՒԱՐԱՆԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆ)

(Շարունակութիւն *)

Մեզ մնում է քննել և մի նշանաւոր աղբիւր՝ որ նոյնպէս կանոն է սահմանում ամուսնական չհասութեան մասին: Դա մեր Մաշտոցն է:

Հին ձեռագիր Մաշտոցների մէջ սոսակի կանոնի առաջ սովորաբար ոչինչ հրահանգ չէ լինում դրած ամուսնութեան օրինաւորութեան պայմանների մասին: օրինակ՝ չափահասութեան, չհասութեան մասին, և այլն: Իսկ նշան օրհնելոյ կանոնի մէջ, որ Մաշտոցներում դրած է լինում երբեմն անմիջապէս սոսակի կանոնից առաջ և երբեմն յետոյ, աւելի վերջերում, թէպէտ յիշուած է լինում չհասութիւնը, բայց բոլորովին անորոշ կերպով, այսպէս: «Պարտ է քահանային նախ քննել և ընտրել կանոնօք զփեսայն և զհարսն, զի մի լինիցին հոգեւոր կամ մարմնաւոր աղբակիցք»: Ահա այն երկու խօսքը՝ «մարմնաւոր աղբակիցք» ոչինչ բաւարարութիւն չէ տալիս չհասութեան հարցի վերաբերմամբ ոչ աստիճանների մասին և ոչ անդամ ազգականութեան տեսակների մասին: Եւ թէպէտ մի քանի հին ախպ Մաշտոցների մէջ, օրինակ Մայր կոչուած Մաշտոցի մէջ, որ սպած է Կ. Պոլսում 1807 թուին, կայ նշան օրհնելոյ կանոնից առաջ մի յատուկ կանոն չհասութեան մասին, բայց դա հանած է ուրիշ տեղից և մուծած է միայն տաղադրութեան ժամանակ: Ինքն տպա-

*) Տես «Փորձի» նախընթաց համարը:

գրողը վկայում է այս բանք առանձին ծանօթութեան մէջ ¹⁾, որ դրած է նոյն այդ չհասութեան կանոնից առաջ, այսպէս. «Յետ այսորիկ և զայս արժան է զխտել, զի երկուս կանոնս հարկաւորս և յարմաւորս խորհրդոյ սրբոյ պատկին ²⁾ (որ մինչ տպիւրն) թէ պէտ մին որոյ՝ ՚ի Հարցմանց գիրքն սրբոյն Գրիգորի Տաթևացւոյն ՚ի 611 երեսն գոյր ՚ի պատրաստի, բայց զմիւսն սուրբաւին չունէաք ՚ի ձեռին, զի նախադրեալք նմին: Ուստի՝ փոխարին վերոյիշելոցն պահանջոց, աստ եղաք զնոսին մի զինի միւսոյ, որք են այսորիկս:

Ահա այսպէս Մաշտոցի կանոնը չհասութեան մասին հանած է Ս. Գրիգոր Տաթևացու Հարցմանց Գրքից. և որովհետև սա ծաղկեցաւ 14-րդ դարու վերջերում և 15-րդ դարու սկզբներում, ուստի՝ հետևելով մեր յոգեւածներին մէջ սովորաբար ազդիւրների ժամանակադրական յաջորդութեան՝ այստեղ ենք յիշում այդ կանոնի մասին: Տաթևացու Հարցմանց Գիրքը տպուեցաւ նոյնպէս Վ. Պօլսում 1729 թուին: Հեղինակը իւր աշխատասիրութեան մէջ շատ անգիւրում խօսում է ամուսնութեան վերաբերեալ հարցերի մասին, որ 34-րդ գլխի մէջ յատկապէս չհասութեան մասին (եւրես 611): Ահա այդ իսկ կտորը, զնում է տպագրողը Մաշտոցի մէջ իբրեւ առանձին կանոն վերագրովս՝ «Կանոն՝ Ազգահամար ձիւղագրութեան» ³⁾, որի մէջ կարդում ենք.

«Հարցումն. Որն է Է. (7) ազգն զոր Է. (7) պորտ կոչեմք:

«Պատ. Գիտելի է, զի նախ առաջին բաժանի ազգն ՚ի բնականն, և յօրինացն, և ՚ի հոգեւորն: Արդ՝ բնականն է մարմնոյն, և օրինացն խնամութեամբ, և հոգեւորն որդեգրութեամբ, վասն զի ունիմք զմարմին և հոգի և օրէնք:

«Իսկ օրինաց ազգն որ են խնամիքն, և բնականն որ են մարմնականքն, ոչ լինին խնամիք մինչ ՚ի Դ. (4-րդ) ծնունդն: Վասն զի մարմինն ՚ի չորից տարերց է... յետ լինինոցա ՚ի Ե. (5-րդ) ծնունդն խնամութիւն:...

«Հարց. Վասն էր ՚ի հին օրէնս եղաւ յիւր ազգէն առնուլ հարսն, և ՚ի նորս՝ յօտար ազգէն:

«Պատ. ՚ի հին օրէնս եղաւ յազգէն իւրմէ առնուլ կին, զի

1) Երես 227.

2) Այսինքն՝ չհասութեան կանոնը և նշան օրհնելոյ կանոնը.

3) Մաշտոց, Կ. Պօլիս, 1807, եր. 227—28.

անխառնակ և անշլոթ երևեսցի մարդանայն բանին յազդէն Յուդա... իսկ 'ի նորս՝ ընդ օտար ազգս առնել ինամութիւն, զի սէրն սիրեացի և տարածեսցի 'ի բազում ազգս...»:

Այս կանոնի մէջ ճաթեացին բոլորովին հեռու մ է Ներսէս Շնորհալուն թէ՛ ազգահամարութեան մէջ, թէ՛ արիւնհացութեան բացատրութեան մէջ և թէ՛ չհասութեան աստիճանների մէջ, որպէս և աստիճանների հաշուի մէջ, ինչպէս կրտսեանք փոքր ինչ ցած: Այստեղ ուշադրութեան արժանին է հեղինակի բացատրած երկրորդ սլաճառը, որով սէտք է կապել ամուսնութիւնը օտարների մէջ, որպէս զի, ասում է, սէրը տարածուի շատ ազգերի, այսինքն՝ ընտանիքների մէջ: Մենք արդէն յիշեցինք և բացատրեցինք այս կէտը ներկայ յօդուածիս սկզբում: ճաթեացին յառաջ է բերում և մի այլ աստուածաբանական սլաճառ, ասելով՝ «Գարձիալ՝ բանն Աստուած փեսայ կոչի հարսին եկեղեցոյ, և զօտար բնութիւնս մարդկան միաւորեաց ընդ ինքեան»:

Ամուսնական չափահասութեան մասին թէպէտ կան հաստատոր անդեկութիւններ և հետեւեալ դարերու մի քանի հեղինակների գրուածքների մէջ, բայց մենք բաւական ենք համարում և վերոյբերեալները: Այստեղ միայն այսքանս կ'աւելացնենք որ՝ մեր եկեղեցին մինչև վերջին ժամանակս առանձին ուշադրութեամբ հրահրում է ամուսնական չհասութեան վերայ չթոյլ տալով մերձաւոր ազգականների խառնակութիւնը: Այդ երևում է մեր հայրապետների կոնդակներից և վեճակաւոր եպիսկոպոսների պատուէրներից: Այսպէս օրինակ՝ ներկայ Վեհափառ Գէորգ Կաթողիկոսը հրատարակեց 1869 թուին մի կանոնական կոնդակ նշանադրութեան մասին, ուր 'ի միջի այլոց՝ նկատի է առնուած և չհասութեան պայմանը: Կոնդակի մէջ կարդում ենք.

«Գործակալ քահանայի պաշտօնն է՝ յեկեղց 'ի նշանադրութիւն անդեկանալ... թէ չեցեն 'ի միջի մերձաւոր ազգականութիւն կամ խնամութիւն...»:

Բայց այս անորոշ խօսքերը ամենեւին չեն պարզում չհասութեան հարցը, որը ընդհակառակն շատ կարօտ է. ինչպէս շուտով կր բացատրենք, մի սլաճ և հաստատ ընդհանուր կանոնի: Պէտք է աւելացնել որ՝ որպէս Ռուսաստանում, նոյնպէս և ուրիշ անդերում, մեր եկեղեցական վարչութիւնը այժմ արգելում է ամուսնութիւնը արիւնհացների մէջ մինչև եօթներորդ աստիճանը: Այդ կանոնով է

վարվում և Ս. Եջմիածնի Սինոդը: Առաջնայի պետական օրենքը, որ վերաբերվում է Հայաստանեայց եկեղեցու կառավարութեան կայսերութեան սահմանում, ճանաչում է մեր եկեղեցական վարչութեան լիազօր իրաւասութիւնը Հասութեան մասին վարուելու եկեղեցական կանոնով: Բայց կոնսիստորիաները, կամ որ նոյն է՝ առաջնորդները Հասութեան տարակուսելի դէպքերում պարտաւոր են դիմել Ս. Եջմիածնի Սինոդին¹⁾, որը իրաւունքը ունի քննել Հասութեան հարցը որպէս պատկից առաջ, նոյնպէս և պատկից յետոյ²⁾: Սա կայն որովհետեւ նոյն օրենքը ճանաչում է ընդհանուր հայոց կաթողիկոսի գերագոյն իրաւասութիւնը զուտ կրօնական հարցերի մէջ³⁾, իսկ Հաս. ամուսնութիւնների թիւյլ տալը, այսինքն՝ եկեղեցական կանոնից բացառութիւն անելը, կրում է կրօնական կերպարանը, ուստի Ս. Եջմիածնի Սինոդը Հասութեան հարցերի մէջ վարվում է սովորաբար կաթողիկոսների հրահանգներով և պատուէրներով:

Այժմ տեսնենք թէ ի՞նչպէս պէտք է հասկանալ վերոյիշեալ կանոնների մէջ զործածած ոճը — ց չ ո Ր Ր Ր դ ա ս ա ի ծ ա ն, մ ի ն չ և ՚ի հ ի ն գ ե Ր Ր դ ա ս ա ի ծ ա ն, և այլն: Նկատելի կարող էինք տեսնել, մեր եկեղեցական կանոնները մինչև Ներսէս Շնորհալու կանոնը բաւական մոթ և անորոշ են ձևապարզութեան աստիճանների հաշուի վերաբերմամբ: Եւ այս կողմից բացատրութեան կարօտ են երկու կէտք:

Առաջին՝ ինչպէս պէտք է հաշուել աստիճանները ասելով օրինակ՝ ց չ ո Ր Ր Ր դ ա ս ա ի ծ ա ն. երկու կողմի համար միասին մինչև չորրորդ աստիճան, թէ ամեն մէկ կողմի համար առանձին առանձին:

Առ այս պէտք է նկատենք որ՝ որովհետեւ ընդհանուր եկեղեցական կանոնը ձևապարզութեան աստիճանները համարելու համար ընդունել էր հստակական հաշիւը, որեւ պահպանվում է մինչև այսօր արևելեան եկեղեցիներում, և միայն արեւմտեան եկեղեցին վերջից այդ հաշուի եղանակը եօթներորդ դարուց յետոյ, պէտք է երթաւ դրենք որ՝ և մեր եկեղեցին հետևում էր հստակական կամ ընդհանուր կանոնին: Առաջին անգամ Հասութեան աստիճանների թիւը զրական կերպով որոշում է Շահապիվանի Ժողովը (447 թուին) իւր

1) Сводъ Законовъ, Т. XI, Ч. 1., ст. 983, п. 6.

2) Նոյն, ст. 988, п. 7.:

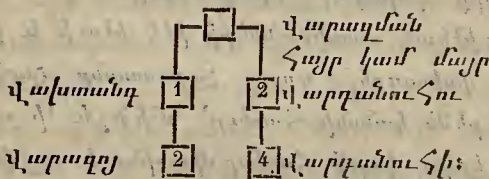
3) Նոյն, ст. 929.:

13-րդ կանոնի մէջ, ասելով՝ «մինչև ՚ի չորրորդ ծնունդն՝ կին զոք մի՛ իշխեսցէ առնուլ»։ Ինչպէս իւր տեղում նկատեցինք, այդ ժողովի մէջ ներկայ էին Յովսէփ կաթողիկոսը՝ իբրև նախագահ, Եղիշէն և Ս. Սահակի ու Ս. Մեթրափի Եւրոպա ուղարկուած աշակերտներէից ոմանք, որք կարող էին Բիւզանդիայում և Հռոմում ծանօթանալ Հասութեան աստիճաններին թէ՛ թուի և թէ՛ հաշուի հարցի հետ և փոխադրել զոցա Հայաստանը Շահապիվանի ժողովի կանոնով։ Ուրեմն կանոնի հաշիւը՝ մինչև ՚ի չորրորդ պէտք է հասկանանք երկու կողմի համար միասին և ոչ թէ իւրաքանչիւր կողմի համար առանձին։ Այդ մասամբ իւրք երևում է նոյն իսկ կանոնից, որը նախ յիշում է Հասութեան մի քանի օրինակները — «մի՛ որ զքոյր, կամ զքեռորդի, կամ զեղբորորդի, կամ զհօրաքոյրս և յետոյ զնում է ընդհանուր կանոնը — «կամ զայլ որ յազգի անտի իւրում մինչև ՚ի չորրորդ աստիճան»։ Արդ՝ որովհետև քոյր և եղբայրը ընդհանուր կանոնով կազմում են միասին երկրորդ աստիճան կամ երկու աստիճան, իսկ քեռին և քրոջ որդին, հօրեղբայրը և եղբորորդին, հօրաքոյրը և եղբորորդին, կազմում են միասին երեք աստիճան կամ երրորդ աստիճան, ուստի չորրորդ ասելով՝ նոյն հաշիւը և կանոնը պէտք է պահել և հասկանալ երկու ամուսնացողի համար միասին չորրորդ, և ոչ թէ իւրաքանչիւրի համար առանձին առանձին։

Երկրորդ՝ չորրորդ ասելով չորրորդ աստիճանը նոյնպէս պէտք է մտնի՝ հաշուի մէջ և Հաս. համարումի, թէ ոչ։

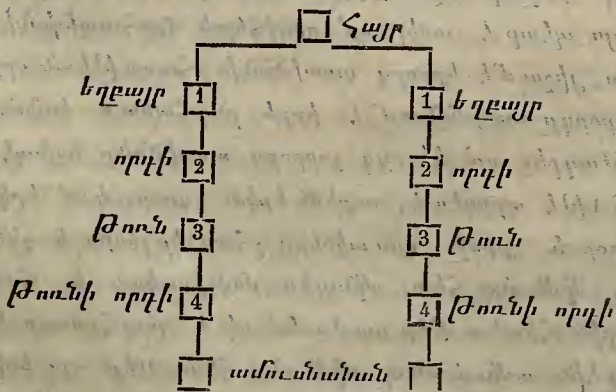
Առ այս պէտք է ասել որ՝ որովհետև Շահապիվանի ժողովի կանոնը նախ յիշում է երրորդ աստիճանի Հասութեան օրինակները և ապա չորրորդը սահմանում է իբրև ընդհանուր կանոն, ուստի պէտք է ենթադրել որ՝ և՛ այդ չորրորդ աստիճանը նոյնպէս Հաս է համարվում։ Եթէ այսպէս է, ուրեմն երկու եղբոր, կամ երկու քրոջ, և կամ եղբոր և քրոջ զաւակները Հաս կրկնին և չեն կարող ամուսնանալ միմեանց հետ, մինչդեռ մովսիսական և հռոմէական օրէնքով, որին հետևում էր առժամանակ և՛ ընդհանուր եկեղեցին, նոքա կարող էին ամուսնանալ միմեանց հետ։ Սեր այս ենթադրութիւնը աւելի հաստատւում է Ղվինի երկրորդ ժողովի (527 թ.) 22-րդ կանոնով, որ, ինչպէս վերը տեսանք, ասում է. «Կան զաւական կին առնելոյ՝ յհինգերորդն մի՛ իշխեսցէ և չորրորդն ապաշխարեսցէ...»։ Սոյն խօսքերից պարզ երևում է որ՝ չորրորդ

աստիճանը, հետևաբար՝ այս կանոնի պահանջմամբ և՛ հինգերորդը, չհաս էին համարվում և մանում էին հաշուի մեջ: Այդ երևում է և Աղուանից Պատմութիւնից քաղած վերոյբերեալ հատուածից, ուր վարազ իշխանը և վարդանուհին թունակիցներ էին, այսինքն՝ չորրորդ աստիճանում—

Ճիւղադրութեան աստիճանների այսպիսի հաշիւը շարունակվում էր՝ մեզանում մինչև 12-րդ դարը: Բայց մենք արդէն վերը տեսանք որ՝ այդ ժամանակի ամեն տեղ ընդհանուր կանոն էր գարձել արգելել ամուսնութիւնը մինչև եօթներորդ աստիճանը: Եւ, ահա այդ ընդհանուր կանոնը ազդեցութիւն է գործում և մեր եկեղեցու վերայ, որով Ներսէս Շնորհալին (1166—73 թ.) փոխում է հին կանոնը և հաստատում է նորը՝ սլմայն աստիճանների թուի, այլ և նոցա հաշուի համար: Ինչպէս վերը ցուցինք, նա ահամանեց՝ «Մի օր համազդեաց, որոց արեան մերձաւորութիւն չիցէ, պսակ օրհնութեան զիցէ, այլ մինչև ի քերականաց կողմանցն զչորրորդ ազգին զլսաւորութիւնն կատարեալ ունիցիս»¹⁾:

Այս տեղից պարզ երևում է որ՝ այդ նոր կանոնով իւրաքանչիւր հարմար պէտք է հաշուել չորս չորս աստիճան լրիւ, որով կը կազմուի հետևեալ աղիւսակը.

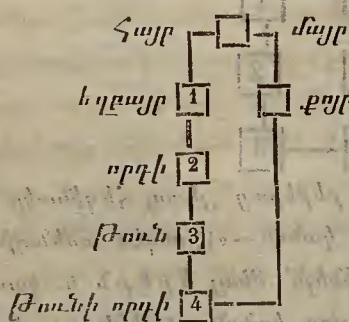

Ինչպէս երևում է, Շնորհալին կամեցել է մի կողմից՝ ընդունել իւր ժամանակի եկեղեցական ընդհանուր կանոնը, միւս կողմից՝ ան-

1) Ընդհանրական, եր. 84:

փոփոխ պահպանել, դռնեա արտաքին ձևով, աղբային եկեղեցա-
կան կանոնը: Բայց զորանով հայրապետը երկու կողմից էլ բնի-
նում է ծայրայեղութեան մէջ, որովհետև մի կողմից՝ արտաքին
ընդհանուր կանոնով եօթներորդ աստիճանը կարող է ամուսնանալ
ութերորդի հետ, միւս կողմից՝ հայոց եկեղեցական կանոնով՝ չոր-
րորդը հինգերորդի հետ, մինչդեռ Շնորհալու հաշուով՝ իններորդը
աստիճանորդի հետ: Մենք վերը տեսանք որ՝ Սաի երկրորդ ժողովը
(1243 թ.) փոխեց Շնորհալու այդ խիստ կանոնը, թոյլ տալով աս-
մուսնաթիւնը վեցերորդին եօթներորդի հետ կամ՝ եօթներորդին
ութերորդի հետ, որով հայոց կանոնը բոլորովին հաւասարուեցաւ
ընդհանուր կանոնին:

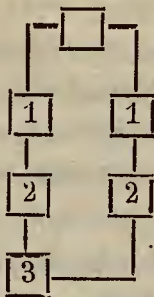
Միևիթար Գօշը չէ հետևում աստիճանների հաշուի այդ նոր
կանոնին, այլ պահպանում է հինը: Նա հաշուի մէջ չէ դնում
ընդհանուր արմատը—զի առաջին ծնողը՝ ի թիւ ոչ անկանին»,
ուստի այնքան աստիճան է համարում, որքան ծնունդ կայ, ուր
հաշվում է և ամուսնացողների ծնունդը: Իսկ աստիճանները հա-
շուելու համար Գօշը կազմում է մի բարդ կանոն: Մի կողմից՝ նա
գործ է դնում արևմտեան եկեղեցու կամ կանոնական կոչուած
հաշիւը և աստիճանները համարում է միայն մէկ զծի մէջ—զի
չորրորդ ի միոյ կողման է ասէ լինել, և թէ ի միւս կողման է
մի պատահի՝ անխորելի է: Այս կանոնով կազմվում է հետևեալ
աղիւսակը:

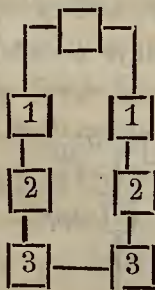
Թէպէտ Միևիթարը կարող էր ծանօթանալ արևմտեան եկե-
ղեցու հաշուի հետ իւր Խանապարհորդութեան ժամանակ Նիլի-
կիայի կողմերու մի բայց նա հիմնում է իւր հաշիւը մովսիսական օրէնքի
վերայ, որ այս կողմից նոյնպէս բաւական յարմարում է: Այստեղ
ոչ սակաւ պէտք է զարմնալ Գօշի այդ մտքին, որովհետև ոչ
միայն արևելեան և մեր եկեղեցին ամենեւին վրայ չընկան այդ բա-

նին, այլ և արեւմտեան եկեղեցին ընդունելով նոյն հաշիւը՝ չէ հիմնում նորան մովսիսական օրէնքի վերայ:

Միւս կողմից՝ Մխիթարը հետևում է հաշուի ընդհանուր կանոնին և աստիճանները համարում է երկու զծի մէջ միասին, առնելով նոյա ընդհանուր դումարը:— «Նւ թէ երեք 'ի մի կողմանէ իցէ և երկու 'ի միւս, և այս ևս լինելի է. զի որպէս հրամայեցաւ յօրինացն զչորրորդն առնուլ հինգերորդին, զի յորժամ առցէ՝ մնասցէ եւրորդն. նոյն է յորժամ երեք 'ի միոյ կողմանէ իցէ և երկու 'ի միւս, 'ի լինելն՝ մնայ երեք»: Սոյն հաշուով կազմվում է հետևեալ աղեւսակը.

«Սոյնպէս թէ երեք 'ի մի կողմանէ իցէ և երեք 'ի մի, 'ի լինելն՝ մնայ չորրորդ»:

Այս օրինակները առաջ բերելուց յետոյ հեղինակը կարգում է նոյն հաշիւը իբրև ընդհանուր կանոն— «Այսպէս ամենայն խնամուլ թիւնն այնոքիկ լիցին, զի 'ի լինելն՝ մնայ երեքն և կամ չորսն»:

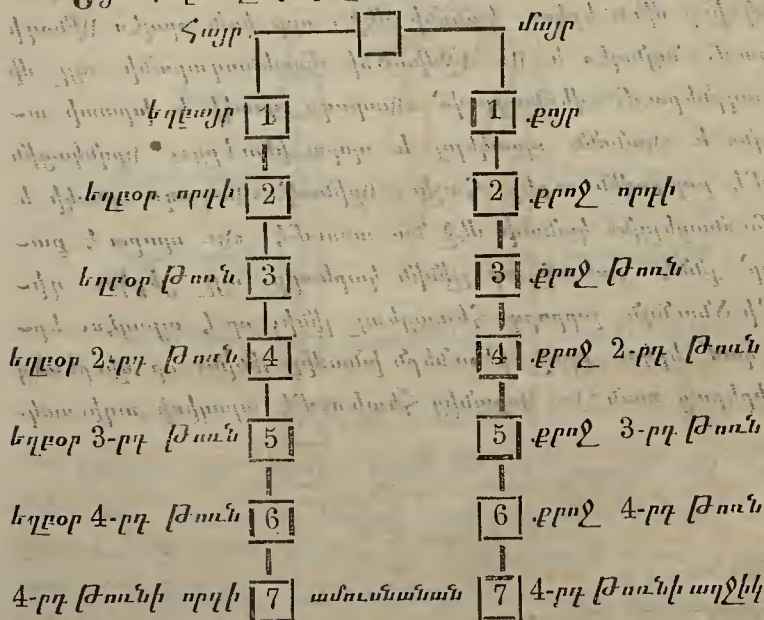
Կազմելով այսպէս մի բարդ կանոն, Մխիթարը սխալ է համարում և մանաւանդ անյարմար գործադրութեան համար Ներսէս Շնորհալու կանոնը— «Զի զբազումս 'ի զրոյ տեսանեմք յարանց անտեղեակ այլ մ' լինելով, զի որքան 'ի միոջէ իցէ կողմանէ՝ չորրորդն կամ հինգերորդն, զնոյն և 'ի միւսմէ պահանջեն ի կողմանէ, որ է դուն ուրեք դտանել»: Բայց նա բոլորովին չէ մերժում Շնորհալու կանոնը, այլ թոյլ է տալի իբրև ոչ

պարտաւորական—եւ թէ որքան մի կողմ իցէ, և միւսն նոյն դը-
տանի—լիցի որպէս ցուցաւ զո:

Թովհանէս Նրդնկացին նոյնպէս կազմում է մի բարդ հաշիւ: Մի
կողմից՝ նա հետևում է ճորհարակ հաշուին և հաւասար թիւ է
պահանջում իւրաքանչիւր դժի աստիճանների համար: Միւս կող-
մից՝ Հասութիւնը ընդունելով մինչև եօթներորդ աստիճանը ըրե-
լստ ընդհանուր կանոնին, նա հետևում է արևմտեան եկեղեցու այն
հաշուին, որով եօթը աստիճան էր պահանջվում ամեն մի կողմի
համար, որպիսի հաշիւը, ինչպէս վերը տեսանք, մերժեց և այդ
եկեղեցին Հռովմում 1216 թուին զուսարուած 4-րդ լատերանեան
Ժողովով: Ահա թէ ինչպէս է վարում Նրդնկացին իւր հաշիւը:

Եւ որք կամին զայս անցաւոր կեանքս ամուսնանալ, նախ պարտ է
որ քոհանայն քննէ որ կարևորք չլինին... այլ մինչև ի եօթն պորտն հե-
ռանան, որ է այսպէս. հայր և մայր, եղբայր և դուստր (քոյր), եղբոր
տղայն (և) դստերն տղայն, եղբոր թոռն (և) դստեր թոռն, երկրորդ թոռն
եղբորն (և) երկրորդ թոռն դստերն, չորրորդ (անչուշտ՝ երրորդ) թոռն
եղբորն (և) չորրորդ (նոյնպէս) թոռն դստերն, չորրորդին (երրորդին)
տղայքն զիրար առնուն, որ մնայ յամէն դէհ չորս պորտ ի մէջն, որ լինի
յերկու դէհն ի յեղբորն և ի քրոջն Ժ. (14) զլուինս 1):

Սոյն հաշուով կազմվում է հետևեալ աղիւսակը.

Սոյն հաշիւը, ինչպէս տեսնում ենք, բոլորովին հակառակ է

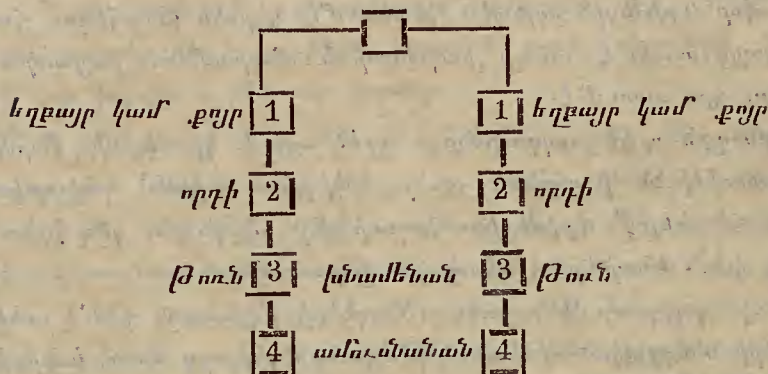
1) Կանոնապիւրք Սինոդի, Կան. Ռ.Ղ.ԻԱ.

Թէ՛ ընդհանուր և Թէ՛ կաթոլիկ եկեղեցու հաշուին: Բայց Երզնկացու հաշուի մէջ ուշադրութեան արժանի մի կէտն էլ այն է որ՝ նա բացի ընդհանուր արմատից — ծնողներից նախահայր և նախամայր է համարում նա և քոյր ու եղբայրը: Իւր տեղում յիշեցինք որ՝ Պերմանիայի մի քանի տեղերում կար ճիւղագրութեան աստիճանների մի առանձին հաշիւ, որը հիմնուելով արիւնակիցների բաժանմունքի վերայ երկու դասակարգի, որով ամենամերձաւոր ազգականների համարվում էին միայն եղբայրը և քոյրը, իսկ նոյա զաւակները և սերունդը կոչվում էին *magen* և կարող էին ամուսնանալ միմեանց հետ, նոյնպէս ընդհանուր արմատ էր համարում ոչ Թէ՛ ընդհանուր ծնողներին, այլ քոյրը և եղբայրը: Բայց այդ տարօրինակ և անհիմն հաշիւը ընդունելութիւն չգտաւ: Վասնորոյ և մեր Երզնկացու յիշեալ հաշիւը համարելով միանգամայն անհիմն և անտեղի, դժուար է որոշել Թէ՛ նա ի՞նքն է յօրինել այդ հաշիւը, Թէ՛ վերցրել է ուրիշ տեղից:

Այս ևս պէտք է աւելացնել որ՝ Երզնկացու վերոյբերեալ հաշիւը ես գտայ միայն նորա մի կանոնի մէջ, որ կայ Սինօդի կանոնագրքում ¹⁾ այսպիսի վերնագրով. «Բան վասն հաւատոյ և օրինաց, պատերազմ ^(*) պարզ և համառօտ, ՚ի Յովհաննէս վարդապետէ»: Իսկ իւր միւս երկու կանոնի մէջ, որք կան որպէս Սինօդի կանոնագրքում, նոյնպէս և Ս. Եջմիածնի մատենադարանի այլ մի քանի ձեռագրներում, վերնագրով՝ «Յաղագս պատկի և խրատի ամուսնացելոյն» և «Կանոնն պատկելոյ և պորո թուելոյ», ²⁾ Երզնկացին դործածում է բոլորովին ուրիշ հաշիւ: Օրինակ՝ «Յաղագս պատկի և խրատի ամուսնացելոյն» կանոնի մէջ նա ասում է. «Եւ պարո է քահանային որ՝ քննէ յառաջ որ չլինին կարեորք, այլ յերկու դիհէն մինչ ՚ի ծնունդն չորրորդ հեռացեալ լինի, որ է այսպէս. երկու եղբօր կամ երկու քրոջ թուներն խնամիք լինին, որ զերեանց ծնունդքն իրերաց տան ²⁾»: Սորանից հետևում է այսպիսի աղիւսակ.

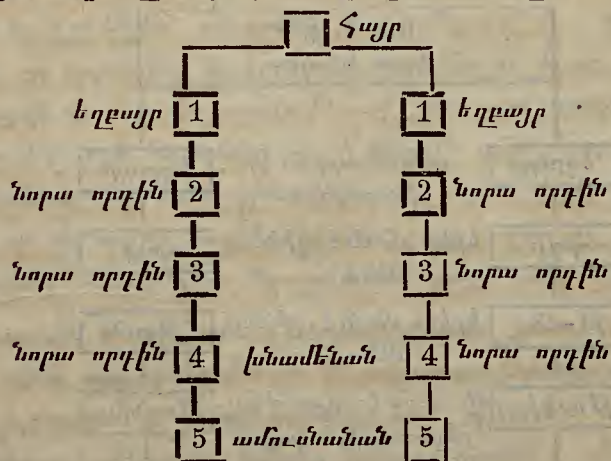
1) ՌՇԻԱ.

2) Սինօդի կանոնագ., կան. ՌՆԺԱ.

Իսկ «Պատկերաց և պորտ Թուռնը» կանոնի մէջ նա ասում է. «Եւ պարտ է քահանային որ՝ քննէ առաջ և զխտենայ որ չլինին կարևորք... զև կարևորն, որ է ազգականն, ՚ի չորս պորտն անցանի, ՚ի հինգ ապա խնամեանն... ՚ի միոյ հօրէ երկու եղբարք միապէս բովանդակ զարին հօրն իւրեանց յինքեանս ունին, և նոցա որդիքն զերեք մասն արեան ունին յինքեանս, և նոցա որդիքն զերկու բաժին արեան, և նոցա որդիքն զմին մասն արեանն, և սոցա որդիքն աւարտեցան ՚ի չորս տարերայնս ՚ի միմեանց մեկնեցան, ժամ է նոցա դառնալ միանալ խնամու(թեամբ... 1):

Այս հաշուով կարելի է կազմել հետևեալ աղիւսակը.

Թէպէտ այս վերջին երկու տեսակ հաշուի մէջ տարբերութիւն կայ, որովհետեւ մէկով չորրորդը ամուսնանում է չորրորդի հետ, իսկ միւսով՝ հինգերորդը հինգերորդի հետ, բայց երկուսի մէջն էլ նրդնկացին աստիճանների հաւասար թիւ է պահանջում երկու կողմից, որով ուրեմն հետևում է Շնորհալու հաշուին, զրեթէ բառ առ բառ արտադրելով նորա կանոնը:

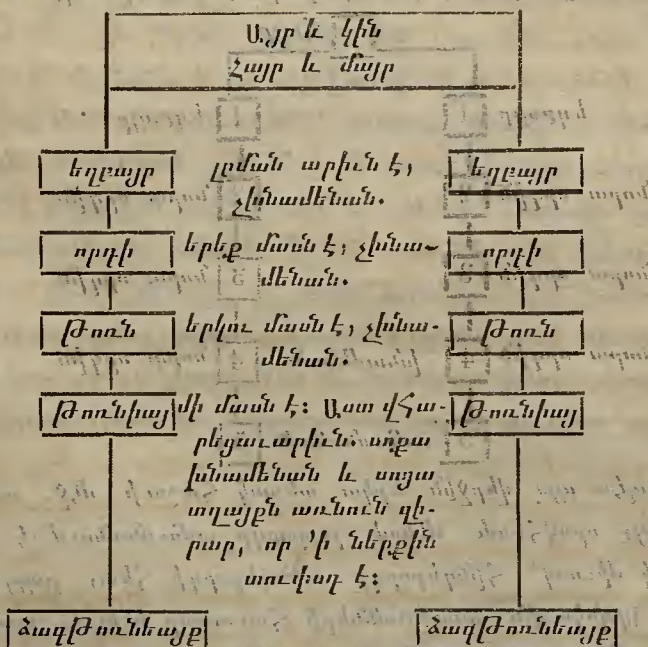
1) Սինդի կանոնագ. կան. ՌՇԼԵ.

Յակորբ Ղրիմեցին նոյնպէս հետեւում է ներսէս Շնորհալու հաշուին, բայց տալիս է աւելի լեակատար և մանրամասն բացատրութիւններ: Նա ասում է.

«Շնորհքն ոչ են ազգականք, այլ են այր և կին և մի մարմին ազգականութիւնն ՚ի սոցանէ առնու սկիզբն: Ուրեմն՝ սովորական կանոնին հետեւելով՝ Ղրիմեցին հաշուի մէջ չէ դնում ընդհանուր արմատը կամ ծնողներին: Յետոյ նա շարունակում է.

«Իսկ որդիք որ ՚ի սոցանէ (ծնողներէ) յառաջ դան՝ ունին զբոլոր արիւն ազգականութեան, և թոռունքն՝ զերրորդ մասն, և որդիք թոռանցն՝ զերկրորդ մասն, և թոռունք թոռանցն՝ որ է թոռինքն՝ զմի մասն. և աստ վճարի արիւն ազգականութեան, սոքա խնամեան և սոցա որդիքն՝ որ են ձագթոռնեայքն՝ առնուն զերար»¹⁾:

Այսպէս ուրեմն՝ Ղրիմեցին էլ գրեթէ բառ առ բառ արշտագրում է Շնորհալու կանոնը և աստիճանները համարում է հաշուաւոր կերպով՝ երկու գծի մէջ չորս չորս լրիւ, որ դառնում է ութը լրիւ, և թոյլ է տալի ամենաութիւնը հինգերորդների մէջ՝ այսինքն՝ իններորդին տասներորդի հետ: Իսկ հաշուի պարզութեան համար նա կազմում է հետեւեալ աղիւսակը.

1) Մինողի, Կանոնագ. կան. ՌՇԼԶ.

Նոյն հաշիւը և աղիւսակը պահպանում է մեր հեղինակը և երկու տարբեր սեռի, այսինքն՝ եղբօր և քրոջ սերունդի համար, թէ՛ հօր կողմից և թէ՛ մօր կողմից:

Ղրիմեցին չէ պահանջում որ՝ երկու կողմից անպատճառ հաւասար լինի աստիճանների թիւը, այլ, նման Մխիթար Գօշին, թոյլ է տալի մէկ գծի մէջ աւելի աստիճան, միւսի մէջ պակաս, միայն թէ անպատճառ ութը աստիճան լրիւ լինի: Նա ասում է. «Զի յորժամ 'ի մէկ կողմանէն գլուխ մի պակաս լինի, նա՛ պարտ է որ 'ի միւս կողմանէն գլուխ մի աւելի լինի որ ութն՝ գլուխն անպակաս գտանի, զի այս 'ի լման թիւ է և կու հասնի որ առնուն զիրար»: Բայց այստեղ, չզիտեմ ի՞նչի, հեղինակը խախտում է իւր կանոնը և պակասացնում է ամեն կողմից մի մի աստիճան, թոյլ տալով ամուսնութիւնը երկու ութերորդի մէջ, այսինքն՝ եօթներորդի և ութերորդի մէջ, որով մէջ տեղում մնում է վեց աստիճան, մինչդեռ իւր աղիւսակի զօրութեամբ մէջ տեղում պէտք է մնայ ութ աստիճան:

Ինչպէս Մխիթար Գօշը անյարմար է համարում և մերժում է այն հաշիւը, որ մենք կոչում ենք Շնորհալու հաշիւ և որ պահանջում է երկու գծի մէջ հաւասար թուով չորս չորս աստիճան, նոյնպէս և Ղրիմեցին անյարմար է համարում և մերժում է այն հաշիւը, որ կարող ենք կոչել Նրգնիացու հաշիւ և որ պահանջում է ամեն կողմի համար հաւասար թուով չորս չորս աստիճանից աւելի: Նա ասում է. «Զի են ոմանք որ 'ի մարմին զհինգերորդ գլուխն ասեն ինամենալ որ են ձաղթուինքն, և ապա վեցերորդն առնուն զիրար, որ են որդիք ձաղթունեանն, բայց աստ ոչ է հաւանելի հասարակաց տեսութեան մերոցս և օտարաց, մանաւանդ զի տըրտունջ առնեն և արհամարհեն զասացեալն, քանզի ասեն թէ արգելումն լինի ազգականութեան 'ի շաղաշարութիւն...»:

Վերջապէս՝ Մաշտոցի կանոնը, կամ որ աւելի ուղիւն է ասել՝ Գրիգոր Տաթևացու կանոնը նոյնպէս տալիս է մեզ մի քանի հետաքրքիր տեղեկութիւններ ճիւղազրութեան աստիճանների հաշուի մասին, այդ կանոնի մէջ կարդում ենք:

«Արդ մարմնոյ ազգն բաժանի յերեք դէմս. ի վեր, ի վայր, և ի կողմ: Ի վերն այսպէս. Առաջին մէք, և հայրն, և պապն մեր. հօր պապն, և պապու հայրն, և պապուն պապն, և ապապան, որ է է. (եօթն). նմանապէս և ի մօր կողմն:

«Իսկ ի վայր ի խոնարհ—Առաջինն մեք, և որդին, և թոռն, և թոռին որդին, և թոռին թոռն, և նորա որդին, և թոռնիայն, որ է Ն. (Խօթն):»

«Իսկ ի կողմանէ—որպէս եղբայր և քոյր մեր, և նոցին ծնունդն, և հօրեղբայր և քոյր, և մօրաքոյր և եղբայր, և ծնունդք նոցա մինչև յեօթն ազգն:

«Այս է մին եղանակ Ն. (Խօթն) սլորտից պարզապէս:

«Երկրորդ եղանակն այսպէս: Զի Բ. (Երկու) են հայր և մայր մեր, և Բ. (Երկու) ծնունդ որդին և դուստրն, և Բ. (Երկու) եղբայրն և քոյրն, և մեք ի մէջն Ն. երրորդ (Խօթն երրորդ):»

«Երրորդ եղանակն այսպէս: Զի հայրն և որդին և թոռն, որ է Գ. (Երեք), և թոռին թոռն որ է Դ. (չորս), որ լինի Ն. (Խօթն), և եղբ. արեւնակցութեան:

«Չորրորդ եղանակն այսպէս: Զի Դ. (չորս) ազգակցութիւն մարմնական, զի մարմին է ի չորից տարեց. և երեքն հոգեկան, զի հոգին եւամասնեայ է: Եւ սոքա լինին Ն. (Խօթն) ազգ ըստ մեծին Ներսէսի:

«Հինգերորդ ի նորս Զ. (վեց) ազգ է, որպէս ասէ մեկնիչն՝ վարդան այսպէս: Զի Դ. (չորս) ծնունդ ի մէջն է ըստ չորից տարեց կատարման: Եւ առաջին՝ ծնողքն ուստի յառաջ եկին Դ. (չորս) ծնունդքն, և Ն. երրորդն (հինգերորդ) որ լինի խնամութիւն, լինի այս Զ. (վեց) ազգ:

«Այս բնական ազգակցութիւն և աստիճանք օրինացն 1):»

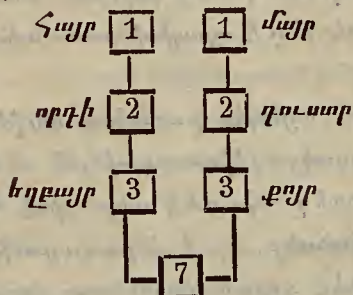
Այսպէս ուրեմն՝ Տաթևացին առաջարկում է մեզ ամբողջ հինգ եղանակ՝ ճիւղաղրութեան կամ ազգահամարութեան աստիճանները հաշուելու համար, բաժանելով արիւնակիցներին ըստ սփորական և ընդհանուր կանոնին երեք դասակարգի—վերընթացներ, վայրընթացներ և կողմնականներ:

Առաջին եղանակը սկսում է հաշիւը որոշակ անձնից, օրինակ՝ ամուսնացողից, և բարձրանում է դէպի վեր կամ իջնում է դէպի վայր եօթը աստիճան, ուր ինքն ամուսնացողը առաջին աստիճան է համարվում: Բայց սորանից մենք չպիտի ենթադրենք որ՝ Տաթևացին թոյլ է տալի ամուսնութիւնը ուղղադիժ արիւնակիցների մէջ վերընթաց կամ վայրընթաց գծով եօթներորդ աստիճանից յետոյ, այսինքն՝ առաջինի և ութերորդի մէջ, որովհետեւ ընդհանուր կանոնով ուղղադիժների մէջ ամուսնութիւնը արգելվում է, ինչպէս բացատրեցինք վերը անպայման կերպով, այսինքն՝ այնքան հեռու, որքան կարելի է իմանալ: Առաջին եղանակը միևնույն հաշիւը պահպանում է և կողմնական դժերի համար իջնելով մինչև եօթը աստիճանը ամեն կողմից թէ՛ արական և թէ՛ իգական սեռի և

1) Գիրք Հարցմանց, եր. 611, և Մաշտոց տաղը, եր. 227—228:

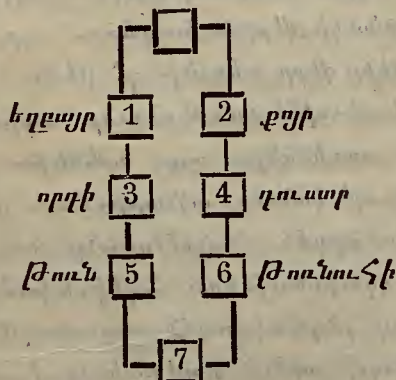
սերունդի համար անխափ հաշուի մէջ չդնելով ընդհանուր արմատը—ծնողները:

Երկրորդ եղանակը ընդհակառակն՝ հաշուի մէջ է դնում ծնողներին և համարում է նոցա երկու աստիճան, և յետոյ կազմում է նոցանից երկու զիծ երկու երկու աստիճանով, որպիսի դժերը միաւորում է որոշ անձը իբրև եօթներորդ աստիճան: Այս եղանակով կազմվում է հետևեալ աղիւսակը.

ամէք 'ի մէջն եօթներորդա.

Տարօրինակ է թվում այս հաշիւը, բայց այդ նորանիցն է որ՝ այստեղ չէ յիշած ընդհանուր արմատը: Սակայն այդ զօրութեամբ իմացվում է, որովհետև, ինչպէս վերը տեսանք, հայրը և մայրը երբէք չեն համարվում երկու աստիճան, այլ մի, իբրև հաւասար կերպով պատճառ և հեղինակ որդեծնութեան: Եթէ աղիւսակի գլխին դնենք ընդհանուր արմատը և փոխենք հայր և մայր բառերը դնելով՝ եղբայր և քոյր, այն ժամանակ սոյն երկրորդ եղանակը բոլորովին կը պարզուի և աղիւսակը կը ստանայ այսպիսի կերպարանք.

Այս դրութեամբ երկրորդ եղանակը ուրեմն ներկայացնում է այն սովորական հաշիւը, որով աստիճանները համարի մէջ են մտնում երկու կողմից միասին մինչև եօթներորդ աստիճան: Բացի

սորանից՝ նկատել պէտք է և այն որ՝ սոյն երկրորդ եղանակը զնուծ է մի դժի մէջ բոլոր անձինքը արական սեռի, միւս դժի մէջ — իգական սեռի:

Երրորդ եղանակը ոչնչով չէ տարբերվում առաջինից բացի նորանից որ՝ միեւնոյն անգամներին բաժանում է երկու դասակարգի — հօրից մինչև թոռն և թոռնից մինչև իւր թոռը, որ խնայելու դասնում է ոչ թէ եօթը աստիճան, ինչպէս ասում է կանոնը, այլ միայն վեց աստիճան: Թէ ի՞նչ է այսպիսի բաժանմունքի նպատակը, — դժուար է հասկանալ:

Չորրորդ եղանակը նոյնպէս բաւական մութն է. դա հաշուի մէջ է զնուծ չորս ազգակցութիւն, այսինքն՝ աստիճան մարմնական և երեք հոգեկան: Այստեղ հոգեկանը թէ հոգեւոր ազգակցութեան մոքով հասկանանք, որ է կնքահայրութիւնը, այն ժամանակ դժուար է խառնել դորան մարմնաւոր ազգականութեան հետ և այդպէսով կազմել մի կամ երկու ճիւղ: Ըստ ամենայնի երկուսում է որ՝ կանոնը ակնարկում է թէ՛ մարմնաւոր ազգականութիւնը թէպէտ շարունակվում է միայն մինչև չորրորդ աստիճանը լրիւ — «դի մարմինն է՝ ի չորից տարերց», բայց արիւնակցութեան հոգեկան, կամ լայն է ասել՝ բարոյական կասը շարունակվում է երեք աստիճան էլ աւելի, այսինքն՝ մինչև եօթներորդ աստիճանը: Բայց որպէս ներկայ չորրորդ եղանակից, նոյնպէս և նախընթաց երրորդ եղանակից, պարզ չէ երևում թէ՛ աստիճանները պէտք է հաշուել հաւասար թուով՝ երկու դժի մէջ, թէ միայն վերջները երկու կողմի աստիճանների զուամար: Բացի սորանից՝ ուշադրութեան արժանի են սոյն չորրորդ եղանակի վերջին խօսքերը, ուր ասած է. «ըստ մեծին Ներսիսի»: Մենք վերը ակսանք որ՝ Մեծն Ներսէսը թէպէտ խօսիւ արգելեց ամուսնութիւնը մերձաւոր արիւնակիցների մէջ, բայց թէ մինչև որ աստիճանը, այդ ամենն ին յայտնի չէ: Ուստի պէտք է ենթադրել որ՝ կանոնն ակնարկում է Ներսէս Շնորհալու մասին, բայց ինչպէս արդէն ծանօթացանք, նա իւր կանոնի մէջ ոչինչ չէ յիշում ազգականութեան հոգեկան կամ բարոյական յատկութեան մասին, այլ ընդհակառակն բացատրում է նորա բնական կամ Ֆիզիքական կողմը արեան բաժանմունքով, և այլն:

Վերջապէս՝ հինգերորդ եղանակը, որ հիմնում է իւր հաշուը մեկնիչ վարդապետի հաշուի վերայ, համարի մէջ է զնուծ և՛ բնական հանուր արմատը իբրեւ ասածին աստիճան, յետոյ՝ չորս աստիճան

Թողնում է մէջ տեղում և հինգերորդին թոյլ է տալի խնամենալ, որով դառնում է ոչ թէ վեց աստիճան, ինչպէս ասում է կանոնը, այլ եօթը: Բայց դարձեալ և այս եղանակից պարզ չէ երևում թէ իւր վեց ապրիլ ինչպէս պէտք է հաշուել — ամեն կողմից վեց վեց, թէ երկու կողմից միասին վեց: Եւ այս մթութիւնը շատ նշանակաւոր է, որովհետեւ երկրորդ դէպքում կը դառնայ բոլորը միասին տասն և երկու աստիճան, կամ երկու ամուսնացողների հետ միասին տասն և չորս աստիճան, որով բոլորովին կը մօտենայ Երզնէ կացու հաշուին: Գուցէ սոյն ենթադրութիւնը աւելի ուղիղ լինի, եթէ ուշադրութիւն դարձնենք կանոնի 'ի նորս խօսքի վերայ, որով ակնարկվում է մի նոր եղանակ հաշուի, որպիսին էր ըստ Ժամանակագրութեան Երզնէ կացու հաշիւը:

Այսպէս ուրեմն ճաթկացու և Մաշտոցի կանոնի մէջ փոքրի շատէ պարզ են և գործադրութեան համար յարմար միայն առաջին և երկրորդ եղանակը: Սոցանից առաջինը հաշվում է եօթը աստիճան ամեն կողմից, իսկ երկրորդը եօթը աստիճան երկու կողմի համար միասին: Այս պատճառով սոյն երկրորդ եղանակը ամենից աւելի պարզն է և նման ընդհանուր կանոնին: Այդ կանոնին է հետևելու այժմ մեր եկեղեցական վարչութիւնը ամեն տեղ: Այսպէս օրինակ Ս. Եջմիածնի Սինօզը վարում է ճիւղագրութեան հաշիւը նոյնպէս մինչև եօթներորդ աստիճանը երկու կողմի համար միասին, թոյլ տալով ամուսնութիւնը վեցերորդին եօթներորդի հետ, որպէս զի մէջ տեղում մնայ հինգ աստիճան լրիւ, մինչդեռ արևելեան եկեղեցու կանոնով պէտք է մէջ տեղում մնայ վեց աստիճան լրիւ և միայն եօթներորդը կարող է ամուսնանալ ութերորդի հետ: Բայց սորանից՝ Սինօզը թոյլ է տալի անխտիր մի կողմում աւելի աստիճաններ, միւս կողմում պակաս, միայն թէ ժիշտ ընդհանուր գումարը լինի եօթը աստիճան: Երբ եօթից պակաս է մինչև անգամ մի աստիճան, թոյլտուութիւն ստանալու համար պէտք է դիմել Սինօզին կամ կաթողիկոսին, բայց վերջնական վճռի իրաւունքը պատկանում է կաթողիկոսին:

Նախ քան թէ կը վերջացնենք ճիւղագրութեան աստիճանների հաշուի հարցը, պէտք է աւելացնենք որ Ս. Եջմիածնի Մատենապարանի ձեռագրներում, օրինակ՝ № 491 և 492 Դատաստանագրքի մէջ, № 746 կանոնագրքի մէջ, № 1779 Պատմութիւն Պահլավի գրքի մէջ, № 829 Հարցմանց գրքի մէջ Մատենա վարդապետի և այլն, կայ մի առանձին կանոն ճիւղագրու-

Թեան և աստիճանների հաշուի համար, որ քաղուած է, որպէս պարզ երևում է, յունական աղբիւրներից: Անտիքի համարելով մանկ մանրամասն քննութեանց մէջ, բաւական ենք համարում առաջ բերել այստեղ այդ կանոնը և ճիւղագրութեան աղիւնակը: Ազգականութիւնն ծննդականութեան անուն է և բաժանի յերիտ կարգս, յորում էաքն, այսինքն՝ որ զմեզ ծնան, և որք ի մէնջ եղեն, այսինքն՝ որ ի մէնջ ծնան, և յիստակութենէն որ է ի առ. կողմն, այսինքն որ են ի հօրէ և ի մօրէ եղբարք մեր, հօրեղբայրք և հօրաքոյր և որդիք զկնի յայս ծնողացս:

«Առաջին աստիճան՝ այնք յորոց էաքն՝ հայրն և մայրն և որք ի մէնջ որդիքն և զստերքն:

«Երկրորդ աստիճան՝ յորոց այնքն (ծնողները)—պապն և մամն: Եւ որք ի մէնջ թոռն և թոռնիայն: Եւ որ ի կողմանէ՝ եղբայր և քոյր, որք են ի հօրէ և ի մօրէ:

«Երրորդ աստիճան է՝ յորում էաքն—նախապապն և նախամամն: Եւ որ ի մէնջ՝ առաջին թոռն և առաջին թոռնիայն: Եւ որ ի կողմանէն՝ եղբօր և քուեր որդին և դուստրն: Եւ որ հետեի՝ առաջին հօր և մօրն եղբայր և քոյր:

«Չորրորդ աստիճան՝ յորում էաք՝ ապոպապն և ապոմամն: Եւ որ ի մէնջն՝ ապեկ թոռնն և ապեկ թոռնիայն: Եւ որ ի կողմանէն՝ եղբօրն և քոյրն յիւրաքանչիւր բնութենէն եկթոռն և եկթոռնիայն: Եւ որ զկնի հետեի՝ մեծ ընտանին և մեծ ընտանիայն նախահօրն և (նախա) մօրն, այսինքն՝ որ ի պապէն և ի մամէն եղբայր և քոյր, որ է արտաքին եղբայր և արտաքին քոյր, որք և ի սոցանէ երկու եղբայր որք յիւրաքանչիւր բնութենէն:

«Հինգերորդ աստիճան՝ այնք յորում էաքն՝ երկպապ, երկմամ: Եւ որ ի մէնջն՝ երկթոռնեք, երկթոռնիայքն: Եւ որ առ ի կողմանէ՝ որ յեղբօրէ և որ ի քուերէ՝ նախաթոռն և նախաթոռնիայն: Եւ որ զկնի հետեի՝ մեծ ընտանին և (մեծ) ընտանուհին նախահօրն և նախամօրն և որ ըստ սոցին մեծ ընտանւոյ և ընտանուհւոյ մեծի՝ որդի և դուստր: Ընտանւոյ և ընտանուհւոյ թոռնն և թոռնիայն:

«Վեցերորդ աստիճան՝ յորում էաքն՝ երրորդ պապն, երրորդ մամն: Եւ որ ի մէնջն՝ երրորդ թոռն, երրորդ թոռնիայն: Եւ որ ի կողմանէ՝ եղբօր և քոյր որ ի թոռանց և որ ի թոռնիայցն: Եւ որ զկնի՝ ընտանի մեծազոյն և ընտանուհի նախահօր և նախամօր և որք սոցին (ոմանք և ոյք ըստ սոցին), որք յապոպապէն և յապոմամէն եղբայր և քոյր: Նոյն ինքն այսմ աստիճանի, որ է յերկրորդ արտաքին եղբայրն ծնողը ոմանք և որք յոմանցն իցեն: Ընտանւոյ մեծացն և ընտանուհւոյ՝ որդի և դուստր: Ընտանւոյ մեծազուհի և ընտանուհւոյ՝ որ ի թոռունսն և ի թոռնիայսն: Ընտանւոյ և ընտանուհւոյ նախահօրն և նախամօրն եղբօր և քուեր նախաթոռն և նախաթոռնիայն:

«Այլ քան զլուրն տեսութիւնն մանաւանդ հաստատուն է: Յետ պարզելոյ զաստիճանիս և զհաստատութիւն աստիճանացս նկարագրեցաք ի գիրս այս, թերևս զի որք հարցանեն և լուիցեն՝ տեսցեն և զնկարագրութիւն աստիճանացս և բարեհաճոյսոցին վարդապետութեանս: Եւ են աստիճանիս որ ի սմա զրեալ են երեք կարգաւորութիւն ազգատոհմիցն և

Սոյն կանոնը, մանուսանդ մինչև «Այլ քան զլուրն...» և այլն, թարգմանութիւն է յունարէն աղբիւրից և դուրէ՛ բիւզանդական կայսերութեան օրէնագրքերից: Թարգմանած լինելը երևում է նախ՝ արական և իգական բառերի վերջաւորութիւնից, որ առհասարակ յատուկ չէ մեր լեզուին, և երկրորդ՝ մեծ ընտանի, մեծ ազոյն ընտանի, արտաքին և զբայր, և այլն, բառերից: Աւելայնենք որ՝ մի այստիւի կանոն կայաւ ռուսաց Коричая կանոնադրքի մէջ²):

Երեք պարզ	Երեք մասք
--------------	--------------

1) Զեռագիրներ, № 491, 492, 829, 1779:

Բացի սոյն խաչածն աղիւսակից, Ս. Եջմիածնի ձեռագրներում եւ տեսայ և մի բոլորածն հետաքրքիր աղիւսակ:

Այն բոլորածն աղիւսակի տակ № 746 և 1779 ձեռագիրներն մէջ դրած է. «Ներսիսի հայոց կաթողիկոսի», որով պիտի կարծէինք թէ այդ աղիւսակը կազմէ է Ներսէս Շնորհալին: Բայց № 1779 մէջ դրած է այդ խօսքերից յետոյ տնմիջապէս հետևեալ բացատրութիւնը, որից պարզ երևում է որ՝ աղիւսակը պատկանում է ոչ թէ Շնորհալուն, այլ նոյն բացատրութեան անյայտ հեղինակին: Նա ասում է.

«Ընթերցեալ իմ գիրատ աստիճանաց ազգականութեան մեծաւ աշխատութեամբ հասու եղէ ի դրամած աղիւսածն աստիճանացն իւրաքանչիւրսն հանդիպողութեան թէ որ որոյ զուգակշիռ, և վստն անուանցն ևս նրբախօսութեան հարկաւորապէս: Ապա դրոշմեցի ի բուրակի, վստն զիւրահաս զողով ուսումնասիրաց, վստնորոյ և զանուանսն ևս պարզ եղի, զի յընթեռնութեան զբուն դրոշմածն մարթասցես վերահասու լինելը:

Յետոյ անյայտ հեղինակը բացատրում է թէ ինչպէս պէտք է հաշուել աստիճանները.

«Եւ է սկիզբն աստիճանաց: Միջին բոլորն, որ է հայրն և մայրն և որդին և զուտոր ի մի աստիճան. զի առաջին աստիճան սոքա են: Եւ այնպէս հեռանալ սկսանին մինչ ցվեցն, որ ասէ ապոյ պապն, այսինքն՝ է՝ պապուն պապն, ապեկթոուն՝ որ է թոռին թոռն, երկթոուն՝ եղբոր թոռն է. Եւ որ ասէ երկաքապ, է հօրն պապուն պապ. երեք պապն պապուն պապուն պապ. Նոյնպէս և երկթոուն՝ որդւոյն թոռին թոռն. Ընդիան (ընտանի)՝ հօրեղբայր, ընտանիայ՝ մօրքոյր, ընտանին արական է, ընտանիայն և թոռնիայն՝ իգականք: Արդ որք ընթեռնելով զբուն վերահասու լինի մերովս օժանդակեալ թէ կամեսցի փոխել զխրատ աստիճանացն մի իշխեսցէ թողլով զհինն, որ է աղիւսակածն դրոշմածն զոր առաջնոց վեհիցն է աշխատասիրեալ: Բայց թէ և զբոլորս դրոշմեսցէ անընթեր, ինքն գիտացէ միայն, իսկ զհինն մի թողցէ»:

Միևնոյն բացատրութիւնը ինչ ինչ փոփոխութիւններով դրած է և № 492 Ղատաստանագրքի վերջում՝ բոլորածն աղիւսակի տակ, բայց ձեռագրի հնութեան և մաշուած լինելու պատճառով անվերծանելի է շատ տեղերում:

Այժմ տեսնենք թէ ի՞նչ հետևանք ունի մեր եկեղեցական կանոնով չհաս պատկը:

Վերը իւր տեղում ցոյց տուինք որ՝ ոչ միայն ընդհանուր եկեղեցական կանոնով, այլ և հռովմէական օրէնքով թէ՛ հեթանոսու-

թեան և թէ՛ քրիստոնէութեան ժամանակ, որպէս և յետոյ բոլոր ազգերի աշխարհական օրէնքով, չհաս պսակը համարվում է ապօրինի և անվաւեր, ուստի այդպիսի մարմինները չունին օրինաւոր հետեանքներ, իսկ յանցաւոր ամուսինները, որպէս և պատկառման հանան, ենթարկվում են եկեղեցական պատիժներին: Նոյն հայեացքը չհաս պսակների մասին ըմբռնել է և մեր եկեղեցին:

Թաղէոս առաքեալին վերադրած կանոնը պատուիրում է քահանայացիսի ամուսնութիւնը և ծանր անպաշտարանք դնել յանցաւորների վերայ, թէպէտ չէ որոշում ապաշխարութեան տեսակը: Նոյն կանոնը համարում է այդպիսի ամուսնութիւնը իբրեւ յարանկայ, շարունակ պոռնկութիւն, մինչև որ ամուսնութիւնները կը հեռանան միմեանցից:

Ներսէս մեծը խստիւ արգելելով չհաս ամուսնութիւնը, անշուշտ որոշած կը լինէր և համապատասխան պատիժ յանցաւորների համար, բայց չունենք տեղեկութիւն:

Աւելի որոշ է խօսում և աւելի խիստ է վերաբերվում չհաս ամուսնութեան Շահադիականի ժողովի վերոյբերեալ 13-րդ կանոնը: Նոյն կանոնը համարում է այդպիսի ամուսնութիւնը բոլորովին անպօրինի և հակառակ եկեղեցուն, վանորոյց և անհամարժեք խիստ պատիժներ: Դորա բաժանվում են երկու դասակարգի:

Առաջին դասակարգ — եթէ ամուսինները չեն հեռանում միմեանցից:

1. Նորա համարվում են հեթանոսութեան և հրէութեան մէջ պարտած:

2. Նորա բոլորովին անջատուած են եկեղեցուց և մինչև անդամ չէ ընդունվում նոցա ապաշխարութիւնը:

3. Նոցա պսակը օրհնողը, մինչև անգամ հարսանիք քննցողը (անշուշտ հոգևորականներն, համար է անկարկութիւնը) պէտք է զրկուին պաշածնից:

4. Եպիսկոպոսը և քահանան, եթէ մասնակից են եղել սխալ կրնա, պէտք է զրկուին եպիսկոպոսական աթոռից և քահանայութիւնից:

Երկրորդ դասակարգ — եթէ ամուսինները կը հեռանան միմեանցից:

1. Նորա պէտք է մեծամեծ նուէրներ բաժանեն աղքատներին և եկեղեցուն և մինչև իւրեանց մահը ապաշխարեն և զուրկ մնան ս. հաղորդութիւնից:

2. Մասնակցող կամ պատկող եպիսկոպոսը պէտք է տուգանք տայ աղքատներին 500 դրամ, իսկ յանցաւոր քահանան — 200 դրամ, և միայն յետոյ կարող են ստանալ եպիսկոպոսական աթոռը և քահանայութիւնը:

Այս բոլոր պատիժները ընդհանուր են թէ՛ ազատների (ազնուականների) և թէ՛ շինականների համար:

Դպինի երկրորդ ժողովի 22-րդ կանոնը չհաս պատիւները բաժանում է երեք կարգի: Մինչև հինգերորդ աստիճանը ոչ ոք չպէտք է համարձակուի ամուսնանալ, բայց թէ ի՞նչ պէտք է անել համարձակուողին հետ, կանոնը ոչինչ չէ որոշում: Զորքորդ աստիճանում ամուսնացածները պէտք է ապաշխարեն, սորանից երևում է որ՝ պատկը թէ՛ չորրորդում և թէ՛ հինգերորդում չէ քակվում: Երրորդ աստիճանում ամուսնացածները պէտք է բաժանուին միմեանցից. ուրեմն պատկը անվաւեր է և քակելի: Բայց թէ յանցաւոր ամուսինները և պատկող քահանան ի՞նչ պատիժ պէտք է կրեն, կանոնը դարձեալ չէ բացադրում:

Պարտաւոր ժողովի 16-րդ կանոնը նշուում է չհաս պատկով ամուսնացածներին և նոցա բոլոր պատասխանատուութիւնը թողնում է Աստուծոյ դատաստանին:

Աղուանից ժողովը նոցա Միքայէլ կաթողիկոսի ժամանակ նշուում է ոչ միայն չհաս կին առնող վարադոյ իշխանին, այլ և թոյլտուութիւն տուող վրաց թաւիէ կաթողիկոսին:

Ներսէս Շնորհալին արգելելով չհաս ամուսնութիւնը, ոչինչ պատիժ չէ սահմանում յանցաւոր ամուսինների և պատկող քահանայի համար, որով անշուշտ ՚ի նկատի ունի վարուիլ իւրեանից առաջ հաստատած եկեղեցական կանոններով:

Նոյնպէս ոչինչ պատիժ չէ սահմանում Սսի երկրորդ ժողովի եօթներորդ կանոնը, թէև արգելում է չհաս ամուսնութիւնը:

Ժողովական կանոններից յետոյ աւելի ընդարձակ տեղեկութիւններ գտնում ենք չհաս ամուսնութեան հետեւանքների մասին Միսիթար Գօշի Գառաստանագրքում: Նա բաժանում է չհաս պատկները զանազան դասակարգի ըստ չհասութեան աստիճանի և ըստ այնմ որոշում է զանազան պատիժներ.

1. Եթէ չհասութիւնը մի աստիճանով է, պէտք է քակել պատկը, իսկ եթէ չեն կարող քակել (անշուշտ՝ հոգևոր իշխանութիւնը), յանցաւոր ամուսինները պէտք է ապաշխարեն, ուրեմն պատկը պահպանում է իւր զօրութիւնը:

2. Եթէ չհասուեթիւնը երկու աստիճանով է, այսինքն՝ նշա՝ նախած աստիճաններից երկուսն է պակաս, պսակը պէտք է անպատճառ քակել: Բայց եթէ այդ անկարելի է կամ յանցաւոր ամուսինների յանդիմութեան (անհնազանդութեան) պատճառով և կամ թէ իշխան են, պէտք է ենթարկել նոցա ծանր ապաշխարութեան. ուրեմն պսակը դարձեալ պահպանում է իւր զօրութիւնը:

Այս երկու կանոնը կորցնում են բոլորովին իւրեանց իրաւաբանական նշանակութիւնը և զործնական ազդեցութիւնը, որովհետեւ դոքա պայման են թոյլ տալի և թողնում են պսակը քակելու կամ չքակելու հարցը յանցաւորի հաճութեան: Եթէ այդ թերութիւնը որքանեւիցէ ներելի է Շահապիվանի ժողովի վերոյբերեալ կանոնին, իբրեւ մի ժողովական սահմանին, դա ամենեւին ներելի չէ Մխիթարին իբրեւ մի իրաւաբանական դրուածքի հեղինակին: Նոյն նկատուելութիւնը պէտք է անենք և այն կէտի մասին, որով նա խտրութիւն է դնում չհաս ամուսնութեան համար՝ իշխանութիւնների և հասարակ ժողովրդի վերաբերմամբ— «Իսկ եթէ ոչ կարեն, զի իշխանք իցեն» ևս «սակայն իշխանաց այլ օրինակ լիցի ներմանն յամենայնս»: Այս կողմից՝ Շահապիվանի ժողովի յիշեալ կանոնը աւելի շատ ունի իրաւաբանական յատկութիւն, որովհետեւ նա ոչինչ խտրութիւն չէ դնում պատժի մէջ իշխանների և շինականների համար:

3. Եթէ չհասուեթիւնը երեք աստիճանով է, այսինքն՝ ամուսնացածների մէջ չէ մնում ոչ մի աստիճան, օրինակ՝ եղբայր և քոյր, պսակը բոլորովին ապօրինի է և պէտք է անպատճառ քակել նոյովքով: Իսկ եթէ յանցաւոր ամուսինները չեն հնազանդուիլ, պէտք է անջատուած մնան եկեղեցու հաղորդակցութիւնից մինչև որ զղջալով կը քակեն նոքա իւրեանց ամուսնութիւնը և կ'ուղղուին ապաշխարութեամբ:

Մխիթարի կանոնի գլխաւոր իրաւաբանական արժանաւորութիւնը այն է որ՝ նա ուշադրութիւն է դարձնում յանցանքի ենթակայութեան և անենթակայութեան վրայ, այսինքն՝ դիտակցաբար է դործած յանցանքը թէ անգիտակցաբար: Այս կողմից մեր եկեղեցական կանոնները ամենեւին ուշադրութիւն չեն դարձրել սոյն կարեւոր հարցի վերայ չհաս պսակի վերաբերմամբ: Նոյն պակասութիւնը տեսնում ենք և վերոյիշեալ միւս մասնաւոր հեղինակների կանոնների մէջ:

Առաջին երկու տեսակ չհաս ամուսնութեան դիպուածում,

այսինքն՝ երբ չհասութիւնը մի աստիճանով է կամ երկուսով, Մխիթարը թող է տալի ներել կամ ուրիշ տեսակ թեթեւ պատիժ նշանակել յանցաւոր ամուսիններին, եթէ նոքա անգիտութեամբ են գործել իւրեանց յանցանքը: Այդպիսի անգիտութիւնը բաժանում է զօջը երկու տեսակի. յանցաւոր ամուսինները կարող են կամ չիմանալ թէ չհաս են և կամ չիմանալ թէ արգելուած է չհաս ամուսնութիւնը: Առաջին տեսակ անգիտութիւնը բոլորովին հիմնաւոր է և իրաւաբանական, որովհետեւ զանազան հանգամանքների պատճառով երկու մերձաւոր ազգականները կարող են և չիմանալ բոլորովին իւրեանց ազգականութիւնը: Իսկ երրորդ տեսակ անգիտութիւնը զուրկ է իրաւաբանական հիմունքից, որովհետեւ թէ՛ գործնականապէս զգուար է ենթադրել որ՝ մի մարդ ամենևին չիմանայ թէ առհասարակ արգելուած է ամուսնանալ մերձաւոր արիւննակցի հետ, օրինակ՝ քրոջ հետ, եղբոր կամ քրոջ աղջկայ հետ, և այլն, և թէ՛ տեսականապէս, ըստ որում իրաւաբանութեան ընդհանուր սկզբունքով ոչոք չէ կարող պատճառաբանել թէ չգիտէ այս ինչ օրէնքի գոյութիւնը, երբ դա չէ մասնաւոր և տեղական, այլ ընդհանուր: — Իսկ երրորդ տեսակ չհասութեան դէպքում, այսինքն՝ երբ երկու ամուսինների մէջ չէ մնում ոչ մի աստիճան, յարգելի չէ համարում անգիտութիւնը — «թէ՛ գիտելով իցէ և թէ՛ անգիտանալով, նզովելք քակեսցեն»:

Յովհաննէս Նրզնկացին նոյնպէս որոշում է զանազան պատիժներ չհաս ամուսնութեան առիթով թէ՛ յանցաւոր ամուսինների համար և թէ՛ պատիով քահանայի համար: Այս կողմից նա մասամբ քաղուածներ է անում ուրիշ կանոններից և մասամբ դնում է իւր սեփական որոշմանը: Նորա կանոնների մէջ կարգում ենք.

«Եւ եթէ մէկ դիհն երեք լինի և մէկն չորս, լինի և այն, եւ եթէ քան զայս պակաս լինի, ի սուրբ հայրապետաց անէծքն և բանադրանքն են մատնեալ այնպիսիքն — ե՛րբ հանայն, և՛ ժողովորդքն» 1):

«Եւ թէ ոք առնուցու էին ի մերձաւորէն իւրմէ ի վայր քան զչորս և զհինգ, նզովեալ եղիցին, ... և առաջնորդք ժամանակին մեկնեացեն դնոսա ի միմեանց, եւ վասն պատկին անարդելոյ հարկւր դրամ տացեն յեկեղեցին, և երկք ամ առ դրանն կայցեն և առաջխարհցին Բայց վարդապետքն եկեղեցւոյ և եպիսկոպոսն ի խնայէ՞ որպէս կամին այնպէս առաւցեն» 2):

1) Սինոդի կանոնադիրք, կան. ՌՆԺԱ. և ՌՇԼԵ.

2) Նոյն, կան. ՌՇԼԵ. և ՌՆԺԳ.

Այս կանոններից հետևում է որ՝ չհաս պսակի համար պետք է
1. Նյութել և բանադրել յանցաւոր ամուսիններին և պատ-
կող քահանային:

2. Քակել պսակը:

3. Հարիւր դրամ՝ տոգանք վերցնել յօդուա եկեղեցու յան-
ցաւոր ամուսիններից և ապաշխարանքի ենթարկել նոցա, երեք
տարի եկեղեցու դրան մօտ կանգնացնելով:

Բայց առաջնորդները կարող են փոխել այդ պատիժները նայե-
լով հանգամանքներին:

Յակօր Ղրիմեցին խօսելով յատկապէս այլևայլ տեսակ չհա-
սութիւնների ճիւղադրութեան վերայ, ոչինչ չէ յիշում չհաս ա-
մուսնութեան հետեանքների մասին:

Նմանապէս ոչինչ չէ յիշում այն հարցի մասին և Վրկոյր
Տաթևացին իւր վերոյբերեալ կանոնի մէջ. Բայց ուրիշ տեղում
խօսելով պսակի մասին, նա ասում է որ՝ եկեղեցին կարող է քակել
ամուսնութիւնը չհասութեան պատճառով -- «Ձի թէպէտ և եկե-
ղեցի սուրբ կաթէ բաժանել (պսակը) վասն արգելմանցն, զի բա-
ղում արգելմունք զոն պսակին, որպէս ազգա՛կցութ իւրն հո-
գ և ուր կամ մարմնաւոր...»¹⁾:

Չհաս պսակների հետեանքների մասին ոչինչ չենք գտնում
նմանապէս ոչ հին ձեռագիր և ոչ սպառ Մաշտոցների մէջ:

Վերջապէս՝ աւելորդ չեմ համարում յառաջ բերել այստեղ
մի ձեռագիր կանոնագրից № 749 որ ընդօրինակած է 1614 թուին
Պարսկաստանի Զուղայում, հետեւեալ հետաքրքիր կտորը:

«Առաջինն զատատան և քննութիւն անեն թէ հասուոր է և հալու
լինի, քահանայն օրհնէ զնշանն. թէ չէ առանց քննութեան նշան գնին,
հօրս չանին, յետոյ զան եպիսկոպոսին մատնեն թէ չհասուոր է, եկ անի-
ծելով բաժանէ անհաւատ զալում. դու յառաջ զերկուսն երկաթէ զընծով
յիրար կապեցիր որ մեղաց սէր ծնաւ, դայն բաժանէ կամ անիծէ, զօրինաց
քակողն ատուածալին օրէնքն քակէ: Ապա կանոն իմանալ և խափանել
պիտի քանի մէջն իւրեանց արիւն և սէր չէ ծներ»²⁾:

Այսպէս ուրեմն՝ վերոքննեալ կանոններից անսնում ենք որ՝ մեր

1) Հարցմանց զիւք, եր. 610,

2) № 749 կանոնագիրը երկից փոփոխ... կանոն «Քարոզի բանն ա-
ւետարանին որ ասէ՝ մի տայք զսրբութիւն շանց և մի արկանէք զմարդա-
րիտ առաջի խողից»:

եկեղեցին միշտ արդելիլ է ամուսնութիւնը մերձաւոր արիւնակիցներին մէջ և անվաւեր է համարել չհաս պատկերը, զանազան պատիժներին ենթարկելով որպէս յանցաւոր ամուսիններին, նոյնպէս և պսակող և մասնակցող եկեղեցականներին: Նոյն հայեացքը պահպանում է մեր եկեղեցին և այսօր, որով մեր եկեղեցական վարչութիւնը ամեն տեղ պատասխանատուութեան է ենթարկում յանցաւորներին: Բայց այժմ եկեղեցական իշխանութեան իրաւասութիւնը կարողանում է ներգործել աւելի յանցաւոր եկեղեցականների վերայ քան թէ չհաս ամուսինների վերայ, որովհետեւ շատ անգամ թէպէտ չհաս պսակը յայտնվում է իբրեւ ասորիին և անվաւեր, բայց յանցաւոր ամուսինները յամառութեամբ շարունակում են իւրեանց ամուսնութիւնը, այնպէս որ երբեմն հարկաւոր է լինում գիմել մարմնաւոր իշխանութեան:

Պէտք է տեսլացնել որ՝ ինչպէս ամեն տեղ, նոյնպէս և մեզանում եկեղեցական բարձրագոյն իշխանութիւնը իրաւունք ունի յարգելի և ծանրակշիռ պատճառներով թոյլ տալ չհաս պսակը, ի հարկէ ոչ շատ մօտիկ ազգականների մէջ, և կամ վաւերացնել արդէն կատարած պսակը: Նոյն իրաւունքը տուել է միշտ մեր եկեղեցին իւր ներկայացուցիչներին, բայց այն պայմանով որ՝ դէպի չարը չգործածեն այդ իրաւունքը: Մխիթար Գօշը վերոյբերեալ 109 կանոնի վերջում ասում է. «միայն մի լիցի կաշառօք կտրացեալ, որպէս զբազում տեսանեմք զի այնքան վրէժխնդիրք այդորիկ օրինաց են, որքան զձեռս լի առնեն կաշառօք, զորոց զգաւաստանն հատուցանելոց են»: Նրդնկացին ասում է վերոյիշեալ կանոնի մէջ. «վարդապետքն եկեղեցւոյ և եպիսկոպոսն իշխան է՝ որպէս կամին այնպէս արասցեն, բայց ըստ կամացն Աստուծոյ արասցեն և ոչ ըստ կամաց մարդկան և մարդահաճութեան և երեսաց»:

Աւարտելով մեր ներկայ յօդուածը պէտք է նկատենք որ՝ ընայելով վերոյ քննեալ կանոնների գոյութեան, ամուսնական չհասութեան հարցը մեր մէջ դեռևս շատ թերութիւններ ունի և կարօտ է հիմնաւոր մշակութեան և որոշ ու ճիշտ կանոնների: Այդ թերութիւններն են պատճառը որ՝ այսօր չհասութեան դէպքերը այնպէս յաճախ մեր մէջ ամեն տեղ և յարուցանում են ոչ սակաւ տրտուհներ, անբաւականութիւններ և խռովութիւններ աշխարհականների և հոգևորականների մէջ: Աշխարհականները գանգատվում են քահանաների և հոգևորականների հարստահարութեան,

կամայականութեան, կաշառառութեան վերայ, եկեղեցական կանոնների անճշտութեան, անհաւասարութեան վերայ, և այլն: Իսկ հոգևորականները գանգատվում են աշխարհականների կանոնազանցութեան, յամառութեան վերայ, և այլն: Նւ յիրաւի, մի տեղ Հաս է համարվում այնպիսի պսակ, որ ուրիշ դէպքերում թոյլատրվում է միշտ իբրեւ հաս և օրինաւոր, միւս տեղ՝ ամենամերձաւոր արեւակիցները, մինչև անգամ երկու եղբօր, կամ եղբօր և քրոջ զաւակները ամուսնանում են միմեանց հետ ոտնակոխ անելով ոչ միայն եկեղեցական կանոնները, այլ և բնական ամօթը և պատկառանքը:

Այս պատճառով շատ ցանկալի է որ՝ մեր եկեղեցին շուտով մշակէր և հաստատէր մի լիակատար, պարզ և ճիշտ կանոն ընդհանուր օրէնքի զօրութեամբ Ռուսաստանի, Տաճկաստանի և բոլոր ուրիշ տեղերի հայերի համար ամուսնական չհասութեան մասին և առհասարակ ամուսնութեան մասին, որ այնպիսի մեծ նշանակութիւն ունի ընտանեկան, բարոյական և քաղաքացիական կեանքի մէջ:

ՎԱՀԱՆ Ծայրագոյն վարդապետ ԲԱՍՏԱՄԵԱՆ

(Կը չարունակուի)

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՔ

(Շարունակութիւն *).

ԼԲ.

Ծաղը. Աշուղների երգերը. Կանչը գաղթական եւ քնիկ հայերի մէջ, նորու պատմական ծագումը. Կրկին ուշուղների երգերը. Աշուղ Ղարա:

Երեկոյեան խաւարը կամաց կամաց տարածվում էր երկրի վերայ, Թեթե քամին փչում էր Թաքե աղօղողուն քարձր լերտն գաղաթից, Ալագհազի գետակի խոխոջման ձայնը քամու հետ մերթ ընդ մերթ բարձրանում էր և մեղմանում. Շատինու վանքի մերկ ժայռի ճակատից մանր քարերը երբեմնապէս պոկվում և ձայթիւնով վայր էին նետվում մինչև ժայռի ստորոտը, այն է գիւղի արեւելեան սահմանը: Բնութեան այդ երեւոյթների մէջ, Հասանի գիւղի սահմանում միակ բարձր ձայնը զուռնայի ձայնն էր, որ երեկոյեան հանդարտութեան մէջ տարածվում էր ամրողջ ձորում ու Շատինու վանքի ժայռերի ճակատի վերայ արձագանք գտնելով կրկին վերադառնում էր դէպի գիւղը:

Արդարեւ զուռնան հարսնքատան տանիքի վերայ նուագելով՝ հրաւիրում էր երեկոյեան հիւրերին, որոնք առանձին կամ խումբ խումբ զալխ ժողովվում էին տան մէջ. Այդ երեկոյ յիշելիքի կամ տեղական բարբառով կանչի երեկոյնէ: Տան մէջ, պատուաւոր պատի տակ, շինած էր տախտակներից բարձր թախտ, գորգերով զարդարած: Երբ հրաւիրուածների բազմութիւնը արդէն ժողովուել էր, մի քանի բարեկամներ զուռնայով գնացին խաչեղբօր տունը՝ թագաւորին բերելու: Ես ևս հետեցի նորանց: Մոմերով, լապտերներով, ճրագներով, աղմկով, երգերով, զուռնայով թագաւորին, իւր խաչեղբօրով և ազալիներով զուրս բերինք դէպի հարսնքատունը և բաղմեցրինք յիշխալ բարձր թախտի վերայ:

Ծաղը սկսեցին բերել. Թագաւորի բարեկամները զանազան ուտելիք

*) Տես օփորձիւ նախընթաց համարը:

և ըմպելիք, զօրօրինակ գաղայ, և փած միս, մրգեղէն, գինի, օղի և այլն մի խոնջի կամ պղնձէ ամփոէի մէջ (սինի), վառ մոմերը մէջը տնկած, բերում էին թագաւորին ընծայ, որ տեղական բարբառով կոչվում է ծաղ: Թագաւորի երկու կողմում նստած երկու աղափների աչքերը բնեւորած էին տան դրան շեմում: Հենց որ շեմի մէջ ծաղի ծայրը երևում էր, աղափներից մինը խփոյն ձայն էր տալիս. «Թագաւորի ճիճկընեք»: Միւս աղափը պատասխանում էր «հրամմէ»: Առաջինը շարունակում էր «Մարկոսը (յիշեալ ծաղ բերողի անունը) ուզեց թագաւորին բարի,

«Աստուած տայ ընդարը հաղար բարի,

«Ոտով ոխճար, տիկով գինի,

«Օխտը որդով սեղան նստի,

«Կիւթանը դաշտը բանի,

«Չար կամը դուռը պատուռի.

«Էջը խըռնչայ,

«Կատուն մըռնչայ,

«Մուկը փըռնչայ,

«Օխտը տարուայ փուշը կանաչայ,

«Հայ տունը չէն, տունը չէն:

Այս խօսքերը քարճրաձայն կրկնում էր աղափներից մինը իւրաքանչիւր ծաղը բերելու ժամանակ ու երբեմն աւելացնում էր զանազան ծիծաղալարժ բառեր, հանդիսականներին զուրճացնելու համար: Մաղերը ժողովում էին իւրեանց մօտ՝ հետեւալ օրը վաղելիւս համար: Հանդիսականները արդէն նստոտած էին իւրեանց տեղերում: Մեզ ծանօթ աշուղները նոյնպէս ներկայ էին և պատրաստվում էին երգելու: Նուագածուները նոյնպէս:

Աշուղները մի մի անգամ հաղալուց, ձայնը մաքրելուց և սաղերը սարգելուց յետոյ՝ երկուսը ասացին երրորդին «սան եախի, աղը թունարի» թունարին մի անգամ ևս մաքրեց ձայնը, վիզը երկարացրեց և սկսեց հետեւալ երգը, միւսների ընկերակցութեամբ:

«Պատուելի ես տիւն աշխարհքն, սիրելի.

«Տիւն հազի, զարդարուի խառ,

«Իխտիար ես տիւն, իմ սրտիս ջանանս,

«Արժանի բոյիդ զառ:

«Դարդիդ սէրէն կրակ գցիմ ջանս,

«Հասկացող թաքիի (բանիմաց) պէս լմացի բանս,

«Սրտիցս կրակուած եմ մինչև լեզուն բերանս,

«Թող կհնամ աշխարհքն վառ:

«Սարգիս թունարին եմ վարդին դարինջի (գերի),

«Զօրս կողմումդ լալայ, նարդիդ, նարինջի,

«Յոթար կամօք մին իզին էլ տուր ինձի,

«Որ չըլի մեր բանը ջառ. (յայտնի):

Մի քանի բողոքից յետոյ աշուղները ձայն տուին, զսան հախչի, աչըղ ֆեհամալին, ֆեհամալին ընկերներին օգնութեամբ սկսեց հետեւալը.

«Մին նազանի եար ունիմ կամիր երեսով,

«Ապրուշում է ծամերի ծալն,

«Բարձր բոյիդ հագելես ալը,

«Մէշկիդ կապել ես՝ չալը:

«Բարձր բոյըդ բանաւայի քօլ ա,

«Անուշ հոտն սուսան սմբուլ ա,

«Ընքեր (յօնքերի) են քաշած այնուքի (ակունքի) ալը,

«Միպիտակ դեօյին տեհանք խալն:

«Ճակատիդ մէյդանը բարձր կամար ա,

«Թուլա աշկերդ աշխարհիս բարամբար ա,

«Բէշաւայ (անճար) դարդիս էլ մէ դարման արան,

«Ֆեհամալին ասաց, որ չմնայ քալն»:

Այս երգից յետոյ քահանան օրհնեց սեղանը և բազմաթիւ հրաւիրուածները սկսեցին վայելել ընթրիքը: Նուագածուները իւրեանց տեղում նստած փող էին ածում: Հարսնքատանը մեծ կենդանութիւն կար: Բոլորեքեանը բազմաթիւ խմբերի բաժանուած՝ զրազուած էին իւրեանց ճաշակի խօսակցութեամբ և զուարճութեամբ: Կանայք, բաւականաչափ թուով, դիզուել էին դրան մօտ և սպասում էին ընթրիքի վերջին, որ պարահանդէս բանան վերը նկարագրած եղանակներով. (Նամակ Լ.): Որովհետեւ կանչի երեկոն էր, այսինքն հրաւիրուածները ընծայաբերութիւն պէտք է անէին նորափեսին, զորա համար փեսայի բարեկամները աշխատում էին աւելի լաւ պատուել հիւրերին:

Ինքնըստինքեան հասկանալի է, որ ընթրիքի միջոցին բերան չկար որ չխօսէր, չըթուէր չկար որ չծիծաղէր, աչք չկար որ այս և այն կողմը չզննէր, ձեռք չկար որ չշարժուէր: Նթէ միմեանց կից նստած մարդիկ միմեանց հասկանում էին, այդ էլ մեծ բան էր: Որոշակի խօսակցութեան փոխարէն լսվում էր մի ընդհանուր խուլ և անորոշ ձայն, ինչպէս մեզուների ձայնը լսվում է փեթակի մէջ: Փողը (դուդիւկը) իւր թմբուկով մի տեղ էր ածում, աշուղները միւս տեղն էին երգում տաճկերէն և այլն: Կերակուր ուտելն անգամ չէր լուցնում այդ բազմութիւնը գոնէ մի քանի բողոք: Միով բանիւ կենդանութիւնը տիրում էր ամենայն անկիւնում:

Ընթրիքը վերջացաւ: Ամանները և հացը ժողովեցին և ապա մի մեծ ափսէ (սինի) դրեցին նշանաւոր հիւրերի առաջ, իսկապէս քահանաների առաջ, որոնց երկու կողմում շարուել էին միւս նշանաւոր հիւրերը: Ափսէի երեկը նշան էր, որ շուտով նուիրատուութիւնը պէտք է սկսուէր: Գանձապահը ընտրուեց ներկայ եղող Արդեաղու Սուրբ Խաչ վանքի վանահայր վարդապետը, իսկ նուիրատուութիւնը պէտք է յիշեցնէր կամ կ'անէր հիւրերից մէկը, որ իւր շարժուածքով և լեզուով աւելի ճարպիկ էր: Կանչը սկսուեց:

Տեղական սովորութիւնը պահանջում է, որ առաջին ընծայարեւութիւնը անի խաչեղբայրը, կամ, ինչպէս այս տեղ անուանում են, քաւորը. (կնքաւոր): Արդարեւ երբ ափսէն պատրաստ էր և կանչողը կանգնած էր հայր գանձապահի առաջ, բոլոր հանդիսականների աչքերը բնեռւած էին քաւորի վերայ, որ ծանրութեամբ հանեց գրպանից քսան հինգ ռուբլի և յանձնեց կանչողին: Վերջինը, այդ թղթադրամը աջ ձեռքի երկու մատի մէջ բարձրացնելով, բացականչեց. «Ա՛յ ջամահաթ, չէն կենայ քաւոր աղան, օխտը որդով սեղան նստի, էգ օրը ընդար որդուն էլ զսմաթ ըլի, բարով կանանչ կարմիրը կտալի, ընդար որդիքն էլ թախտը նստեն, որ տուրի մեր թագաւորին քսան խինգ մանէթ. ամէն»: Կանչողի խօսքերից յետոյ օրհնութեան ցոյցեր արին խաչեղբորը նախ հայր սուրբը և ապա միւս ծնկակից պարոնայքը:

Կնքաւորից յետոյ երկրորդ տեղը պատկանում էր նորահարսի հօրը, այն է մեզ ծանօթ խնամի թաղոսին, որից յետոյ կարգը հետևաբար համառ միւս հիւրերին՝ նախ առաջնակարգ, ապա երկրորդական, երրորդական և այլն ըստ կարողութեան և հասարակական դրութեան: Մասնակից էին և հրաւիրուած առճիկները: Իւրաքանչիւր անգամ կանչողը զբամը ձեռքի մէջ խաղացնելով և իւր սովորական խօսքերը կրկնելով և երբեմն էլ զուարճաբանութեան համար աւելորդ, ծիծաղաշարժ խօսքեր խառնելով՝ զումարը տալիս էր գանձապահ հօրը, որ ստացածին պէս դասում էր ափսէի մէջ բոլորի առաջ:

Կանչի կամ յիշելիքի սովորութիւնը կայ բոլոր հայ ժողովրդի մէջ. Դարաւաղեաղի բնիկ հայերի մէջ կանչողը ղիմում է ուղղակի թագաւորին շրջապատող ազափներին, որոնք կոչվում են թագաւորի մականներ:

— Ա՛յ թագաւորի մականներ, կանչում է նա.

«Ամէն, ամէն, պատասխանում են նոքա:

— Աստուած ձեզ բարի հրամէ, չէն մնայ Մկրտիչը.

«Ո՛ր Մկրտիչը.

— Կնիշիկեցի Մելիքեանց (զովաստնական ածականներով) Մկրտիչը, ըսօրէց օրը Աստուած իրան որդուն էլ արժանացնի, յիշացել ա մեր թագաւորին մի ծանդր սեղան, տառէն վրէն, կուլէն վրէն, (այսքան) էլ փող, տունը չէն, չէն կենայ:

Շէն կենայ, պատասխանում է ժողովուրդը: Շատ անգամ փողի տեղ ընծայում են կով, ոչխար, փեթակ մեղու, խոզ, չորեղէն և այլն: Վերջին սովորութիւնը կայ առաւել Գանձակի և Ղարաբաղի նահանգների հայերի մէջ: Այն տեղ, յիշելիքի երեկոյին, թագաւորը նստած է բարձր թախտի վերայ, շրջապատած իւր ազափներով, որոնք նոյնպէս կոչվում են մականներ: Կանչողը իւր ձայնը ուղղում է ղէպի այդ մականները:

— Ա՛յ թագաւորի մականի, բարձր ձայնում է կանչողը.

«Հրամանէ՛, պատասխանում է մականներից մինը:

— Շէն կենայ թաղոսենց Մարտիրոս ապերը, շարունակում է կան-

չողը, նրա որդու էլ կանանչ կարմիրը կապենք, Աստուած էլ նրա մինը հաղար անի, որ յիշեցրել ա մեր թաղաւորին մի մէրօն (խնդ) քսան, կիտ- ճին տակը և մի փեթակ ճանճ, չէն կենալ, չէն կենայ: Մակարները բոլորը միասին պատասխանում են ճէն կենայ, չէն կենայ: Կով պատանի երե- խայք, որ ժողովուած կրնաղում են հարսնքատան մէջ հանդէս տեսնելու ճայներ նմանեցնելով կանչողի յիշած անասունների ճայնին, ամեն վողմից արդեն ան լարձրացնում այսպէս, «բըդ... բըզզ...» իրեն մեղքածանճ կամ հանում են խողի ճայն, և այլն: Աորանով ծիծաղը և ուրվաութիւնը նոյն և անկարգութիւնը ունի է շատանում հարսնքատան մէջ:

Կանչի երեկոյին ընծայարեութիւնը Դարսաղեազի բնիկ և դաղթա- կան հայերի մէջ, և ծաղը միայն պաղթական հայերի մէջ կարծեօք նոյնպէս պէտք է լինեն հին դարերի ժառանգութիւն: Ընծայարե- ներում եւ գոյցէ նորագոսակներին կանչելէ այսպիսի ընծայարե- րութիւն: Սորա մասին յիշում է Ազաթանդեղոսը. Դիօկղեսիանոս կոչսըը Հսկիտիմէ կոչսի պատկերը տեսնելով՝ յափշտակվում է նորա չքնաղ գեղեցկութեամբ և կամենալով ամուսնանալ նորա հետ՝ պա- տուիրակ է ողորկում իւր աշխարհը, սրպէս դի ճամնեքեռն օժտարեր ընծայատուր լիցին մեծի հարսանեայն» (Ազաթ. Ժ. Գ.): Ինչպէս խորհու- ցութեանով մեր թաղաւորներին հարսանեայ ժամանակ զահկան ցանկը սովորութիւն էր և հաւովմէական հիւղատոսների մէջ, նոյնպէս և վերոյի- չեալ օժտարեր ընծայատուրութիւնը կարող էր լինել հաովմայեցւոյ և հա- յերի մէջ:

Երբ բոլոր հրախրեալները խրեանց կարողութեան չափ տալին իւ- րեանց նուէրները, հայր դանձապահը ամենի առաջ հաշուեց բոլոր գու- ժարը, յանձնեց նորագոսակի հօրը և այնուհետև սկսուեց մեղ արդէն ծա- նօթ պարահանդէսը՝ իւր բոլոր տեսակներով: Աշուղները և իւրեանց գործն էին կատարում միւս խմբի գլխաւորութեան համար: Ահրջին հանդէսը շարունակուեց համարեան մինչև արշալոյս, որից յետոյ ժողովուրդը սկսեց ցրուել: Օտարական հիւրերի համար հարսանիքը վերջացաւ այդ երեկոյին, իսկ միւս օրի գլխաւորութիւնը մնաց նորագոսակների մօտիկ բարեկամների համար:

Հետեւեալ օրը, երբ արեգակը շատ բարձրացրել էր, փողը հանդարտ ածում էր նորագոսակի տանը, ուր պատրաստվում էին ճաշելու նորա ազ- րականները: Նոցա թեւում հրախրեալներ և եւ Մեղ մօտ, սենեակի մէջ պատվում էր և նորահարը: Ուրեմն այդ ճաշը ընտանեկան էր: Հաշի ժա- մանակ պարում էին փոքրիկ այգիւնք: Պարերի միջոցներում գլխաւորաց- նում էին մեղ աշուղները: Որովհետև պարի եղանակները և փողի նուա- դումը արդէն մեղ յայտնի են, վառնորայ նկատի տանենք աշուղների միայն այն երգերը, որոնք հայերէն են և որոնց մինչև այժմ չենք լսել: Աշուղ թաւարին ասեց հետեւեալ իւր հեղինակութիւնը.

«Եղ աշխարհքը մին օղմինի չի մնայ
«Ուղիղ դանձանակն մալ.

«Երանի էն մարդուն՝ ձեռն բաց կ'անի,

«Էն կը կենայ ընդրանը հալ»

«Երանի էն անկճին ձայն տւտարանայ կըլանի,

«Ողբալի մարտի իրան խորհրդին կը հասնի»

«Դասն արդարոց կըլանցին, իսկն աչքով կըտեսնի,

«Ունի կեանք յաւիտենական թայ (ձգել)

«Սարգիս Թաւարին եմ, մեղաւոր, անձար,

«Յուան Աստուծո կապով կը լինի արդար,

«Կոյս Մորթանն է դատաստանին հաւատար,

«Ունի սգորմա թիւն տալ»

Այս երգից յետոյ աշուղ Թաւարին հարցրեց ինձ, «Էրեւ ես արդեւք

Ղարա աշուղի ստամ երգը, իւր մեղեդուն ժամանակը»

— Ղարա աշուղի անունն անգամ չեմ լսել, դատաստանեցի ես:

«Ղարա աշուղը, շարունակեց Թաւարին, Նախիջևանցի (Նին) էր աւագանի կիրակոս անունով: Նա տասը տարի աւագ մնուել է և միտնելու բողբէին ասել է հետեւեալ զղջման երգը»

«Ես աշխարհքը մին լաւութիւն արմ,

«Կանգատ չունեմ, զալն (աղմուկ) ինչ անեմ,

«Ժամանակով քեզ ճար արմ

«Ջլինիլ իխտար հասն ինչ անեմ»

«Ուղիղ սրտով, ժամ գնալով

«Հանապարհ լաց լինելով,

«Ջեռով սգորմութիւն տալով,

«Սրտէս չի գայ, տալն ինչ անեմ»

«Դաս է մեր սաղմասի զօրքը,

«Ոչեքը կուգայ էն աշխարհքը,

«Պատիւ արեք, պահէք փառքն

«Տիւն (մարգարիտ) ջաւահիր լալն (անդին) ինչ անեմ,

«Մէք թողալ մեղքդ չատանայ,

«Ջեղ կը խարի չար սատանայ»

Մէջ գերեզմանն չեմ դինջանայ,

«Վրէս քաշած սալն ինչ անեմ»

«Սուտ բաներին մի տալ վկայ,

«Արդարներին տանջանք չկայ,

«Տեսէք, մարդ կայ տուրք էլ չի տայ,

«Ոսկի, արծաթ, մալն ինչ անեմ»

«Էս մեղաւոր աշուղ Ղարա

«Քործած մեղքիս, տէր, ճար արմ»

«Մեղաւորաց չըլի չարայ,

«Հաղամ փրման չալն ինչ անեմ»

— Աշուղ Ղարին այս երգի դէմ, շարունակեց Թաւարին, զանալով դէպի ինձ, ես էլ ասել եմ ահա այս երգը:

«Քաղցր է էս աշխարհքի կեանքն,
 «Էն քաղցրութեան դառն ի՞նչ անեմ,
 «Պայծառ պիտէր քո լոյս հոգիդ,
 «Մարմնական վառն ի՞նչ անեմ:
 «Չարն հակառակ է բարին,
 «Լաւ ու վատ դրուած դաւթարին,
 «Աստուածածին հաւատարիմ,
 «Ոսկի վարդի խառն ի՞նչ անեմ:
 «Կարճամտքով հոր մի փորի,
 «Անցեալ բանը մի յորդորի,
 «Քո լոյս հոգիդ մի թող կորի,
 «Սնալողաբեր ծառն ի՞նչ անեմ:
 «Շատ մի գնայ նհախ բանին,
 «Փոշման կը լիս դատաստանին,
 «Մաքրութիւն պէտք է ինտանին.
 «Սնընդունակ դառն ի՞նչ անեմ:
 «Սարգիս Թունարին եմ անճար,
 «Մեղքիս ձեռին հոգիս տկար,
 «Յիսուս որդի, դուն արան ճար
 «Հազամ զուժաշ դառն ի՞նչ անեմ:

Ես տեսայ որ այս յուսահատական երգերը՝ թէն արտասանած հոգւոյ ներքին զգացմունքից, բայց և այնպէս յարմար չեն ներկայ հանդիսին, ուր հարկաւոր էին աւելի ուրախալի և դուարճալի երգեր, լի սիրոյ զգացմունքներով, վատնորոյ յայտնեցի իմ ցանկութիւնս աշուղներին: Նոքա միմեանց նայեցին, կարծես խորհեցին թէ ի՞նչ երգեր արդեօք աւելի յարմար են, և նոցանից մինը շտապով յիշեց աշուղ Յարութիւնի աշուղները: Այս անունը կարծես դժբախտ աղգեցութիւն ունեցաւ ոչ միայն աշուղների վերայ, այլ և հիւրերի վերայ: Վերջինները խնդրեցին երգել անշուշտ Յարսի երգերից: Ընդհանուրի ուշադրութիւնը զարթեցրեց իմ հետաքրքրութիւնս և ես առաւել եւս ցանկացայ լսել այդ հեղինակի երգերը:

ԼԳ:

Սալմաստցի Յարութիւնի երգերը եւ նորա կարճ կենսագրութիւնը:—Նոյն Յարութիւնն յատկացրած մի երգ:—Աշուղների երգերը ժողովելու կարենությունը:—Կաքաւի որս:—Քստմենի տեսարան:—Կաքաւի որսորդութեան սովորութիւնը այժմ ևս առկա:—Պատմական տեղեկութիւն:

Սալմաստցի աշուղ Յարութիւնը կամ Յարոյի անունը լսելով՝ հանդիսականները աւելի լարուած դիւրս առաջան: Աշուղները նորից սարգեցին:

լուրեանց սաղերը, կարծես աւելի պատկառելի հանդիսի պատրաստուելով,
այնպէս որ այսպիսի հանգամանքներ ակամայ բնեւորւմ էին իմ ուշադրու-
թիւնս ցարոյի երգերի վերայ: Աշուղները երգեցին հետեւեալը:

«Առաւօտուն ելամ, աչքս ընկաւ երեսիդ,

«Էլ չմնաց ինձի վերայ հալ, փարի:

«Տարար խէլքս զխէս, արիւր սարսարի,

«Մարդիկ ժողովիւր զխիս, արիւր դալ, փարի:

«Ասլդ խաբար առնեմ, ըշկամ տիւն դորեմ,

«Նախշուն չամամայ ես, կարմիր ինձոր ես,

«Էշխիդ ալաւը ինձ էրէց մեծորեց,

«Էլ չմնաց ինձ վերայ հալ, փարի:

«Խօսքդ որ կտաս, իղարէդ մի դարձ,

«Վեօշդ ինձ դեօշակ, թնդ զխիս բարձ,

«Զլիֆերդ ես արան, մէ երեսդ բաց,

«Տըսնամ ջաւահիր ես եօխա լալ, փարի:

«Սալմաստցի ցարութիւնն եմ Զիւմէին (բոլորին) դաստան,

«Օրս էլ անցուցիմ քիւլի Քիւրդստան:

«Իմ ու քոնը մնաց մինչև դատաստան,

«Մինչև Քրիստոսն իկեայ ուռնէյիկալ, փարի:

«Զլիֆեր, զլիֆեր» բացականչեցին համարեա բոլորեքեան, դառնալով
դէպի աշուղները: Վերջինները անյապաղ սկսեցին «Զլիֆերը»:

«Սանդրի, թող թափի խէտ չող էրէսիդ

«Քամին իկեայ տանի, բերի զլիֆերդ,

«Ախարհքս խիւղ օրի, մարդու չի մնայ,

«Էդ էլ մէ դեօրվանի, թող քչի զլիֆերդ:

«Մէկն իսպհանի, մէկն Քեաշանի,

«Առնող Բաղրդեանի տունը կըշինի,

«Խաղար խէտ էլ խէտ արաշումին կշուի

«Հալամ տէլ (դեռ) էժանի, մի տու զլիֆերդ:

«Էդ երկունն էլ ցարութիւնին փարմանի,

«Ինձ մէ դարդի քցիր առանց դարմանի,

«Հալղայ, հալղայ (օղակ-օղակ) արան, թալ (ձգիր) վիզդ, կանի (ոլորի):»

«Վեաւ որ չուզի՝ աչքը խանի զլիֆերդ:

Երգիցիցիստոյ թէ և զովաքանական արտայայտութիւններ հղան, բայց
փոխանակ կեցցէի՝ ասում էին Ալսաուած ողորմի ցարութիւնի հոգւոյն:
Ես լուսթեամբ լսում էի այդ բոլորը, բայց վերջին հաւաքաձեռք լսելով, ես
ափսոսացի որ այդ հիանալի ժողովրդական երգիչը արդէն հանգուցեալ է:
Իմ կենդրոնացած ուշադրութիւնս տեղի տուեց աշուղներին յիշել, որ այս
Սալմաստցի ցարութիւնը մի անգամ գալով Սաւրի դէղ (Պարսկաս-
տանում) պատահում է այնտեղ իւր այգու դրանը նստած մի հարսի,
ձեռքը ծնոտին, տխուր և յուսահատ դէմքով: Այդ յուսահատութիւնը յա-

առջ էր եկել նորանից, որ հարսի ամուսինը մի քանի տարի առաջ հեռացել էր դէպի Պօլիս ապրուստ ձարելու: Այսու Յարութիւնը խնդրում է հարսից մի փոքր խաղող և փոխարէնը խօստանում է յօրինել նորա վերայ մի երգ, որ ահա այս է:

Եւդ ինչ լանդառով (կանոնաւոր) կքէլես,

Վաժաշ հաժաշ կալուդ մեռնեմ.

Հաքիր էս սաղրի սօլեր,

Ծեհաիկ (մանր) չէօրօր (առտանումն) տալուդ մեռնիմ:

Համաշայ մուշտարիդ կուշադ ի,

Վիզդ ճիկել էս (թեքել) մէ կշտի,

Տեհանեմ քեզի ով է սշաի (վիրաւորել)

Շլալուտ, ինգինդալուդ մեռնեմ.

Եւրկէն վիզդ վաշտոցով

Սիրտս էրիւր կրակ պոցօվ:

Վարմիր իրեսդ իրիսնոցով

Պագնեմ ջուխտակ խալիդ մեռնեմ:

Հաքնուրիս քեանց նորախարս

Սիրտս ուրբաի քանի տու կաս,

Հաւաւուդ կեալուս կծղաւս,

Կաքաւ կրկնալուդ մեռնեմ:

Ասիմ Յարութիւնն էս, եարի,

Չգիտցամ էդ ինչ ըհաիւրարի,

Չուրցալ առիւմ՝ գիտով արիւր,

Չեռով ջուղար տալուդ մեռնեմ:

Սորանով վերջացաւ Սալմաստցի այսու Յարոյի հայերէն երգերը: Աշուղները ինձ հաւատացրին թէ Յարութիւնը ունի աւելի քան երեք հարիւր ընտիր և խոստալից երգեր, բայց թուրքերէն և պարսկերէն լեզուով: Նորա երգերով այժմ ես զմայլուած եմ բուն պարսիկ ժողովուրդը և աշուղները: Յարոյի ժամանակ ասոցին ինձ աշուղները, հայոց լեզուն յարգիլ չէ եղել, երևի դորանից է, որ Յարութիւնը չատ քիչ է երգել հայերէն:

Ես ցանկանում էի ծանօթանալ ընդհանրապէս տեղական ժողովրդա կան բանաստեղծներին՝ կարճաւոտ կենսադրութեան հետ, և առանձնապէս աշուղ Յարութիւնի կեանքի հետ: Բայց այդ իմ պիտաւորութիւնը իւր իրազօրեման համար չէր կարող գտնել փոքրի շատէ հաւատարիմ աղբիւրներ: Մի քանի միջոցից յետոյ Շարսրի Ուլիա Նորաչէն դիպում եմ դասը մի բնակիչ՝ ծերունի Հախվերդի աւեր կարանդեաւանը, որ լաւ սաղ անկը զիտենալով գիտէ հիմնաւորապէս աշուղ Յարոյի ծնածրեան բոլոր թուրքերէն արած ընտիր երգերը, որոնք իմ նպատակէն դուրս չլինելով, հառանական է՝ ես չէի կարող թողնել և ապիւրջս տեղը: Սայն, այն Հախվերդի աւեր կարանդեաւանը հաղորդել է ինձ մի քանի կարճաւոտ տեղեկութիւն աշուղ Յարութիւնի կեանքի մասին, որոնք իմ աւելորդ եմ գրած նում, այլ պարտք եմ համարում դրօշմել այս տեղ:

Աշուղ Յարութիւնը եղել է, Պախկանտանի Սալմաստի պատ-
նայ գիւղից: Յիշուումը արհեստով նա եղել է Տօթածախ, (բազալ), և այս
պատճառով նա հարկադրուած է եղել երբեմն պտանցնել իւր ասորանքը
զանազան գիւղերում: Բնութիւնը չնորհել էր նորան քաջութիւն և քաջա-
սրտութիւն, գոնէ այսպիսի աւանդութիւն կայ ժողովրդի մէջ: Այդ ա-
ւանդութիւնը հաստատում է թէ Յարութիւնը երբ տարել է իւր ասորանքը
Հաղբակայ երկրում ծախելու, այն անգամ ձորում, պատահել է նորոն
իւր ժամանակ երեւելի հրատակ Ղիզ օվղալը (օվղալ քրդերէն զոյ), յի-
շինը զրահաւորուած սրերով և վահանով, լարձակուել է Յարութիւնի վե-
րայ: Նորա ասորանքը կողոպտերու, բայց չէ յարողացել, բայց սրում քաջ
Յարութիւնը մի ձեռքի փայտով իւր վրէ կտրողացել է նորան փախուտ
դարձելու: Եւ նորից, առաջ յայտնի, իւր ասորանքը կտրողացել է նորան
ընտել ընտանեկան կեանքով:
Երբ Յարութիւնը ոչ միայն առեւտրով, այլ և ընտանեկան կեանքով
լինում է բախտաւոր: Նորան չքաւորուած էին նորա կօթը հատուն և խե-
ղկուէր: Բայց նախախնամութիւնը այլ տնօրէնութիւն էր պատրաս-
տել Յարութիւնի համար: Նա իւր վախճանաւորայ ճիւղութեան հասակում
պահուէր իւր կեանքի միջնաբերութիւնից, իւր բոլոր բրդերից, որոնք մե-
ծանք մինը միւսի յեանից: Բրդեղութիւն հայրը իւր տարաբախտութեան վե-
րայ նշնքան նշանել է: Եւ արտասուքից ոչքերը սեւեւ էին Այլա տես-
նում է նա երազում: Այլա սուրբ կարապետին և ուխտում է գնալ նորան
երկրագլուխութիւն տալու: Յարութիւնը պահպանում էր անհեղ թէ արդեօք
մար նա իւր հետ բերած սաղը զրեց սուրբ գերեզմանի վերայ: Նա ասեց,
որ եթէ սուրբ կարապետը կըկատարէ նորա ուխտը, սաղը սէպէ է շըր-
ջուի Արդարեւ գերեզմանի վերայ դրած սաղը միւս ուղուտ շրջուել էր:
Այստեղից սկսվում է Յարութիւնի բանաստեղծական քանքարը և այդ
առթիւ Յարութիւնը յանապարհստից ասում է հետեւեալ երգը յիշելով
նորա մէջ սաղի շրջուելը:

- «Սուրբ կարապետ կնեացիմ, ուխտս արեցիմ,
«Եւ էլ արիմ գեարմէ հո, այբ, դա, (հեալ, ախորժանը)
«Հաղ արեցիմ, լուս կերեզմանը խամբուրիմ,
«Թարսայ, զրեց ձեռս սէ, այբ, դա,
«Սաղս թարսի, խօսքերս զիւղի,
«Սիւայն, թողաւոր, այեան է քեցի,
«Չար սատանան չար կամ արիւ խէտ մեցի,
«Մէջ աչիկն տնդուի կէն, այբ, դա, (կաղ կամ դաղ փշոտ բոյս, փօս)
«Կաղ տնդուի մէջ աչիկն, լի կրկու աչքէն կար,
«Մօլորի ճամբախն, չին է էթայ դեօր,
«Կիրկեօր Լուսաւորչին Ծրտատ (Տրդատ) թալեց մէ փախոր,
«Էն էլ ընդարն արայ իւէ, ս, դա,
«Թող արայ, զիւղ աչխարձը,
«Շալ (ցոյց) տուէց զէօրութիւնը, հրաշքը:

«Արան էլ տրէց հազար մէյկ վանք ապաշխարանքը,
 «Էն էլ դարմէն էկաւ վէլ, այբ, դա: (վազ—հրաժարուել),
 «Վազի արի, աշուղ Յարութիւն, չէս խաանի աշխրջիս տակը,
 «Լորիկեօր Լուսաւորչու խէրն էր Անակը,
 «Միտս էլ ինչ կինի՝ դժոխկի կրակը,
 «Կպարակեմ: կըլեմ մէ, այբ, դա:»

Յիշեալ Հախվերդի տէր Կարապետեանի հաւատացնելով, աշուղ Յարութիւնը, բացի վերը արտագրած հրգերը, այլ ևս հայերէն համարեան չունի: Նա իւր երգերը ասելիս է եղել թուրքերէն և պարսկերէն, ըստ որում այն ժամանակներում հայերէն երգերը չեն ունեցել ժողովրդի աչքում: Կէտարթէք: Աշուղ Յարութիւնը մեռել է 120 տարի մեզանից առաջ և նորագերեզմանը այժմ ևս որոշ կայ Սալմաստի Սառնայ գիւղում և համարվում է տեղացիների համար՝ բժշկութեան տեղի, ըստ որում տեղացիներն իսկապէս նորա վերայ լուսացուելով ազատվում են տենդից:

Դարաւազեազի հայերի մէջ երգվում է հայերէն մի գեղեցիկ մուսաւրազ, որի հեղինակը, մի քանիսնների կարծիքով Սահակ օղլին է, միւսների կարծիքով՝ Ոսկան օղլին է: Ինչպէս առաջինի, նոյնպէս և երկրորդի ու լինելը ոչ ոքին յայտնի չէ: Պարսկական դաղթական հայերի ժողովրդական բանաստեղծների երգերին հմուտ յիշեալ Հախվերդի տէր Կարապետեանը հաւատացնում է, որ այս երգը նոյնպէս պատկանում է Յարութիւնի հեղինակութեանը: Այդ երգի մէջ երկու սիրահարներ՝ տղայ և աղջիկ պարզ, գեղջկական լեզուով, բայց վառ զգացմունքով, խօսակցում են միմեանց հետ: Ահա նա:

Ասիմ, գեղալ, չէօղ էրէսդ քրանիր ի,

Ասաց, տօ լաճ, մէ առատուան շաղ եմ ես:

Ասիմ, գեղալ, զլֆերդ արպըշում ի,

Ասաց, տօ լաճ, բազի բանդի բաղեմ ես (բաղ—կապ հանգոյց):

Ասիմ, գեղալ, ինչ ես կայնել մէջ պագին,

Ասաց, տօ լաճ, էրվամ դէմը արկէկին,

Ասիմ, գեղալ, զըյմաթ ունես, չկայ դին,

Ասաց, տօ լաճ, դիւռ ջաւահիր լալեմ ես:

Ասիմ, գեղալ, շատ հարիֆ ես (հասկացող) ֆեանդ կեանես:

Ասաց, տօ լաճ, դու իմ դարդին ման (ծաղր) կեանես:

Ասիմ, գեղալ, շատ բազրդեան բանդ կեանես,

Ասաց, տօ լաճ, շատ մայաներ թաղիմ ես:

Ասիմ, գեղալ, եարսջ խնձոր թալցիր,

Ասաց, տօ լաճ, դեօր թամանդայ (ձեռք ձեռքի տալ) արեցիր,

Ասիմ, գեղալ, էչնէդ ինձ էլ հալցիր,

Ասաց, տօ լաճ, սրտիդ մէջը պաղեմ ես:

Ասիմ, գեղալ, ի՞նչ նման է քո մարդ ա,

Ասաց, տօ լաճ, քեանց բլբուլի կըկեարդայ,

Սըհակ օղլին ասաց բացուիրի վարդը:

Գիտալն ասաց նասիր ըլի բազմ ես:

Այսքան ասածիցս և ժողոված երգերիցս պարզ երևում է, որ ժողովրդական բանաստեղծութիւնը և բանաստեղծների կեանքը ինձ հետաքրքրում են: Որքան միջոցս ներել է, ես ժողովել եմ նոցա երգերը, բայց հազարաւոր երգեր մնում են ասանց ժողովելու և տպագրութեան և այդ պատճառով մոռացվում են մի քանի սերնդից յետոյ: Այսքանովս ես կ'ամեցայ տալ ժողովրդական երգերի ժողովելու կանոնութիւնը: Երբ նորա տպագրութեան միջոցով լոյս աշխարհ կը տեսնեն, այն ժամանակ նորա աւելի կ'ընդհանրաւան ժողովրդի մէջ: Ժողովուրդը կ'ընտելանայ հայ և ոչ ծոտը լեզուով երգած երգերին: հեղինակները աւելի վստահութիւն կը ստանան և սովորութիւն կ'անեն հայ լեզուով արտայայտելու իւրեանց հոգեկան զգացմունքները և այլն: Ուրեմն գործողները թող գործեն և մենք կը սպասենք նորանցից արդիւնք: Իսկ այժմ կրկին վերադառնանք դէպի մեր հարսանիքը, որ արդէն վերջանալուն մօտ է:

Հարսանիքի վերջն էր: Բացի կերպու խումից և հասարակ պարից այլ ու չկար մի առանձին տեսարան: Միայն նորահարսը այդ օրը պարեց: Հայ կերպնք, դինի խմեցինք, ուրախացանք և խրեկոյլն հարսանիքը վերջացրինք:

Հետեան անաւօտ ինձ հրաւիրեցին կաքաւի որսի: Եկաքաւի որս մտածեցի ես, ի՞նչ դադարեք բան է այդ որսը: Այն հրացանը ուսիդ ինքդ անձամբ դնաս, սար և ձոր ընկնես, խորամանկութեամբ մօտենաս կաքաւների հրամին և խնած ժամանակ կաքաւին յետեից դնակահար անես, վայր ձգես, այո, այդ գուարճութիւն է, ըստ որում այդ դէպքում արտայայտվում է որսորդի ճարպիկութիւնը և փորձառութիւնը հրացանաձգութեան մէջ: Իսկ ըստից որս անել, ուր ամենայն բան կատարում է սրութիւնը բազէն, ես այս տեղ գուարճութիւն չեմ տեսնում, ըստ որում որսորդին մնում է միայն լեզուն հանած վազվել իւր բազէի յետեից և այլն: Այսպէս էի մտածում ես երբ ինձ համոզում էին անշուշտ դնալ բազէի որս և հետաքրքրութիւնս արծարծելու համար աւելի գեղեցիկ գոյննրով էին նկարագրում այդ որսորդութիւնը: Ես զիջայ և համաձայնեցի ուղեկցել նորանց:

Համարեա տասը հոգի հեծանք միւր ձիանց, վերցրինք երկու երեք լաւ շուն, իբրեւ կուքաւ որսողներ: Վերառանք և երեք բազէ: Մենք շարժուեցինք դէպի Սեխիմի ձորը: Ամենալաւ բազէն պանկամում էր զայդ խմբի մէջ: Նախիջկանցի զազար աղայոնց Ստեփանին, զհետեւ եմք և գուարճախօտութիւններ անում: Ես կամաց կամաց սկսեցի զղջալ իմ սկզբբու՛ց ուղից տուած յամառութիւնս: Անցանք Սեխիմի գետակը: Զիւրուս քեօրփից շատ վերեւ: Շները մեզանից շատ առաջ էին գնում:

— Ստեփան, դուչդ (բազէն) քաղցած է թէ չէ, հարցրեց մինը Ղազար աղայոնց Ստեփանին:

ների ձայնը՝ Բողոքեքանը պատրաստուեցին քրտորդութեան սկսուելուն։ Գայլերս ուղղեցին՝ գէպի աջն կողմը և զգուշութեամբ մօտենում ենք ձիաներով։ Այդ սպասողութեան մէջ իմ սիրտս սկսում է թռթալ։ Ես չգիտեմ ինչ պէտք է լինի «Ֆրո», «Ֆրո», «Ֆրո» յանկարծ դուրս թռան կաքաւները մի քանի քայլ մեզանից հեռու։ Բազէտկիրը բոլորից առաջ բազէն անարել էր բաւականին մօտ։ Այդ գիշատիչ թռչունը կաքաւներին տեսաւ թէ չէ՝ պոկուեց տիրոջ ձեռքից և դնդակի արագութեամբ, ոտերը զնգզնգացնելով թռաւ կաքաւների յետինց։

Ո՛հ, թռչաւ թռչուններ... այն ինչ ճիւղ և աղիւղորձ աղաղակ էր որ նստաբարձրացնողով էին բազէի առաջ փախչելով։ Ճէր Աստուած, Բազէն տիրոջ ձեռքից դեռ նստելը պոկուեց, կաքաւները նստանից դեռ 50 + 60 քայլ նստանից հեռու են փախել, բայց գիշատիչ սարսափը այնքան դաբ հօտելի էր նորանց համար, որ սղորմելիները ագիտակի ճիշով մարդու սիրտ էին կրակում։ Ես ոչ մի ժամանակ չեմ մտածել այդ սղորմաճառ սրտաբէկ, աղէկաւոր ձայնը, որով արտայայտում էին կաքաւները իւրեանց կարտաւարի զրնւթիւնը բազէի առաջ փախչելով... Այդ սարսուռը բոլորին որքան փրկարար է ժպտի մէջ մի ճեղք մի սնուց, բեկորների մէջ մի խորշ, ուր կարողանար նա թաղչել և ուր չկարողանար մտնել արիւնարու Բազէն...

Բայց ոչ անտեսուեց թռչունի ճակատագիրը այլ անօրէնութիւն է արել։ Բազէն յետիւց հասնում է... մօտենում է... ահա հասաւ... մի քանի քայլ ևս և ահա նա գիշատիչի ճիրանների մէջ է... Հարակաւոր կարաւ իւրեան նեակի մօտակայ ծայրին, բայց ահա... ոչ է։ Բազէն արդէն հասաւ նորա յետիւց և գեռ օդի մէջ ահա բռնեց նորան սուր ճիրաններով և թշուառ գոհի գիւրաթափ փետուրների մի մասը ընկաւ քամու հասանքի մէջ։ Նորա ձայնը այլ ևս չէ լսվում... նա բոլորովին լռեց։

Մենք բազէի թռչելու բազէից քար ու ծառ, թուփ ու խոտ, սար ու ձոր, հարթ ու փոս, բոլորը ոտի տակ առնելով ձիարշաւէինք լինում գիշատիչի և նորա զոհի յետիւց, որպէս զի բազէն չպատահաւոր իւր զոհը և նորան լափելով չկտանայ և յետոյ չկարողանայ պատառոտել կրկին մի այլ զոհ, այդ արդեւեւ համար, ասում եմ, մենք ձիարշաւէինք լինում Այս հանդամանքը ունեցաւ այն հետեանքը, որ ևս սեփական աչքերովս տեսայ նկարագրած տխուր և քառմեկի տեսարանը։ Քարմեկի, բոս որում, խոտապահում եմ իմ վերայ դարձեց սրտածիճիկ տղաւորութիւն։

Բազէն և իւր զոհը մի քանի բազէի սննդաւոր մեր աչքից խոտերի և թփերի մէջ, բայց բազէի բռնածների զոյանջումը շատով որոշեց նորա տեղը և Ղազար աղայանց Ստեփանը արագութեամբ ձիուց իջաւ կաքաւը խլելու բազէից։ Ես՝ որ միանգամ արդէն վիպէի դարձած այս սրտորդութեանը հարկադրուած ուղեցայ տեսնել բոլոր, թէ ևս սրտածիճիկ, բայց հետաքրքիր արկածները, վառնորայ խնդրեցի բազէի տիրաւը չուտով չելել կաքաւը բազէի ճիրաններից և միջոց առ ինձ տեսնել գիշատիչի արիւն սուշտ վարկեցողութիւնը իւր զոհի հետ...։

Ես մօտեցայ.... ինձանից երկու քայլ հեռու, փշալից թփի տակ, բազէն բռնել էր մագիլներով թշուառական կաքաւին, շրջել էր նորան մէջքով դէպի գետին, իսկ ինքը իւր սուր կտուցով կաքաւի կրծքի փետուրները փետելով արդէն մերկացրել էր մարմինը և մերթ մեր վերայ հայեացք ձգելով և մերթ կտուցը կոխելով խեղճ կաքաւի կրծամսի մէջ՝ պոկոտում և կուլ էր տալի մսի կտորները.... Կաքաւը, որ դեռ բոլորովին կենդանի էր և թաղկացած աչքերով անընդհատ նայում էր իւր միսը պոկոտողի վերայ, բազէի իւրաքանչիւր կտցահարելու ժամանակ միայն խփում էր իւր աչքերը և միսը պոկելուց յետոյ կրկին բանում....

Այս զազիր անսարանը ինձ վերայ այնպէս ազդեց, որ իսկայն զոռանքով յետ քաշուեցայ մի քանի քայլ հեռու։ Ղազար աղոնց Ստեփանը մօտեցաւ և կաքաւին բազէից դեռ չխլած՝ կտրեց նորա գլուխը դանակով ու այդ գլուխը բազէի կտցի առաջ բռնելով՝ նա մի ակնթարթի մէջ հանեց նորա ձիրաններից կաքաւի մարմինը և թաղցրեց իւր տոպրակի մէջ։ Բազէն հազիւ երկու երեք անգամ կտցել էր գլուխը, որ Ստեփանը առաւ նորան իւր ձեռքի վերայ և կաքաւի գլուխը այն կողմ ձգեց։ Մենք հեծանք ձիանքը և կրկին շարունակեցինք մեր դնացքը։

Ներկորդ անգամ կաքաւ պատահած ժամանակ՝ ես կրկին կամեցայ մօտենալ՝ յուսալով տեսնել աւելի հետաքրքիր քան թէ տխուր տեսարան։ Կարծես իմ յոյսը խորտակելու համար շուտով պատահեցանք մի երամի, Բազէն թռաւ և ըստ իւր սովորութեան երամից ջոկեց մի հատ և ընկաւ նորա յետինց։ Հեռու քշելուց յետոյ՝ կաքաւը ընկաւ քարերի բեկորների մէջ՝ յուսալով թաղչել այն տեղ։ Բայց յարմարաւոր տեղ չգտնելով՝ այնուհետեւ այլ ևս չվստահացաւ թռչել, այլ սկսեց վազվզել այս և այն կողմը։ Նորա յետինց վազվզում էր և բազէն, Բայց դնացքի մէջ բազէի արագութիւնը չէ կարող հաւասարուիլ կաքաւի արագութեանը։ Սորանից յառաջացաւ մի անաբան պատերազմ երկու թռչունների մէջ։ Մի սահմանափակ տեղ նոքա վազում էին յետ ու առաջ։ Մինը աշխատում էր փախչելով ազատուել միւսի ձեռքից։ Իսկ միւսը աշխատում էր որքան կարելի է շուտով հասնել իւր զոհին գիշատելու։ Նթէ կաքաւը թռչէր, բազէին կէս վայրկեան էր հարկաւոր նորան բռնելու և կաքաւը բնազդմամբ այդ զիտէր, դորա համար նա չէր վստահանում թռչել, վերջապէս բազէն բռնեց թէ չէ իսկոյն հասաւ Ստեփանը և իւրեց կաքաւը նորա ձիրաններից։ Նորա բաժինը, ըստ սովորականին, ընկաւ վզից մի երկու կուլտալու միս և ոչ աւելի։

Այսպէս մենք մի քանի ամբողջ ժամեր պտտուելուց յետոյ վերադարձանք Հասանքեանդ՝ երեկոյեան վայելելու այդ քստմնելի միջոցով ձեռք բերած կաքաւների տապակած և կարմրացրած համեղ միսը։

Բազէով որսորդութիւնը շատ ընդհանրացած է Դարալագեազում, մանաւանդ թուրքերի մէջ։ Այս ազգի բէգերի, սուլթանների և նիւթապէս փոքր ի շատէ ապահով դրութիւն ունեցողների կեանքի անհրաժեշտ պայ-

մանսերից մինն է բազէն: Բազէ և լաւ բազէ ձեռք բերելու համար նորա չեն խնայիլ դումար: Նորանց նաև անմեղ ճանապարհորդութեան ժամանակ, այլևայլ զրահական պաճուճանքների կարգում անշուշտ պէտք է ուղղեկցի և բազէն: Շատերը շատ անգամ միմեանց առաջ պարծենում են լաւ բազէներով: Քանի անգամ էս տեսել եմ, որ այդ դատարկապորտ բէգերը բան և գործ թողած, ամբողջ օրերով զբաղուել են իւրեանց բազէով, նորան այս և այն կողմը տանելով, այս ստուէրի և այն ծառի տակ կանգնեցնելով, նորանց ճնճղուկի միտ ուտեցնելով և այլն: Միով բանիւ դժուար թէ մարդ այնքան մեծ խնամքով փայփայէ իւր ամենասիրելի զաւակը, որպիսի խնամքով փայփայում են իւրեանց բազէն այդ դատարկապորտները:

Հոգատար հայրը իւր նորահարս որդուն զրահաւորելու ժամանակ հոգում է ձեռք բերել նորա համար և բազէ: Դարալագեազի բէգերը քանի հասուն որդի ունենան, այնքան ևս բազէ պէտք է ունենան: Աշխարհ և ձմեռը կտեսնէք ձորերի մէջ, դաշտերի վերայ, ժայրերի տակ երկու երեք ձիաւոր իւրեանց շների յետևից այս և այն կողմը արշաւելիս: Դժբա դատարկապորտ թուրք բէգերն են, որ դուրս են եկել բազէով որսորդութիւն տանելու:

Այդ սովորութիւնը այնքան է ընդհանրացած այդ կողմերի թուրքերի մէջ, որ ռուսաց նոր տիրապետութեան ժամանակ, 1835ական թուականներում, երկու զօրեղ թուրք, այն է Նախիջևանի Էքսան խանը և Դարալագեազի Նաբի բէգը ամբողջ Դարալագեազը բաժանել էին իւրեանց մէջ երկու մասի կաքաւ որսալու նպատակով: Դարալագեազի արեւելեան մասը, այն է Փաշալու, Փուռ, Մարտիրոս, Սէս, Սուլթան բէգ, Կօրադիզ և այլ զիւղեր՝ կազմում էին Էքսան խանի սահմանը, իսկ արեւմտեան կողմը Արփաչայի և Ալագեազ գետերի ափերը պատկանում էին Նաբի բէգին: Շատ անգամ Էքսան խանը իւր արքանեակներով յարձակուել է Նաբի բէգի վերայ, որ սա յանդգնել է կաքաւի որսորդութիւն անել խանի սահմաններում: Եւ այս եղել է Ռուսաց տիրապետութեան օրով... ապա ինչ կը լինէր Պարսից օրով:

Դարալագեազի հին հայ բնակիչների համար երկու երեք հարկւր տարի առաջ՝ կաքաւի որսորդութիւնը կազմելիս է եղել ամենասիրելի զբաղմունքներից մինը: Այն ժամանակի հայերը ևս ունեցել են սէր դէպի որսորդութիւն: Նոքա ևս պահելիս են եղել բազէներ, Բաղէապայութիւնը այնքան խոր արմատ է ձգել հին հայերի մէջ՝ որ նոցա կենցաղավարութեան այդ կերպարանքը ամբողջապէս դրոշմուել է հանգուցեալ հայերի տապանաքարերի վերայ: Դարալագեազի շատ զիւղերի, զօրօրինակ Արփայի, Հէրհէրի, Մարտիրոսի, Թէրփի, Թարփի, Զուլի, Գնդեվազի և այլ շատ բաղմաթիւ զիւղերի լայնարձակ դերեզմանատան տապանաքարերը իւրեանց վերայ այժմ կրում են բազէի պատկեր ամենատեսակ դիրքով—ցցի վերայ կանդնած, հետեակ մարդու ձեռքի վերայ, ձիաւորի ձեռքի վերայ, տիրոջ խնջոյքի մօտ ներկայ կամ վերջապէս կաքաւի յետևից թռչելիս:

ԲԱՐԵՊԱՇՏ ՄԱՐԴԻԿ

Առաջ Կախաճանքի Համար:

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Սեր ծերերը առ համարակից չեն ունենում
Կոխում են հին ժամանակի
Ասում են, թե փոխուեց աշխարհը
Ապականուել են մարդիկը:
Ջիպ այժմ ճշմարտութիւն, առ ինչպիսի
Քաղաքում է ստույգութիւն, առ ինչպիսի
Հաւատ, յոյս, սէր էլ մի հարցնի
Այժմ տարող տերիքիցը
Ասում են թե շատ չի անցնի, մոտ առ ինչպիսի
Կրակ կը թափուի երկնիցիցը
Կամ ջրհեղեղ կը պատահի, նուազանչ զգո՞ւ
Էլ հեռու չէ վերջն աշխարհի:
Ողորմութիւն, պատարանդ, բռնաճառ նման
Այժմ աւելորդ համարվում են, եղբայր զոհեալ
Աղօթք անել մինչև անդամն պարտաւոր
Մարդիկ, կարծես, ամենեւեմ են: Երբ նման
Մոռացել են ծովն ու լիճանը, մոռացել զոհ
Նորա քնար է լոբէսկարը: Եւ այժմ զոհ
Այդ պատճառով էլ մեզ վրայ
Տէր Աստուածը բարկացել է:
Սեր կերակուրն ամենօրեայ
Հայն ամեն տեղ թանկացել է:
Մէկ տեղ կարկուտ, միւս տեղ հեղեղ:

Երաշտութիւն, մոռն ու մորեխ.
 Գետինն անգամ մեր ոտի տակ
 էլ հաստատ չէ, տատանում է,
 Այստեղ մի գիւղ, այնտեղ քաղաք
 Երկրաշարժը կործանում է:
 Ապահով չենք մի օր, մի ժամ:
 Խօլէր, ժանտախտ, մահ տարածում
 էլ չեն խնայում մեծ ու փոքրին,
 էլ որն ասենք, որը պատմենք,
 Ի՞նչ վայ տանք մեր թշուառ օրին,
 Մեզ ճար չկայ, կորած ենք մենք:
 Մարդիկ միմեանց էլ չեն խղճում,
 Սրով, կրակով միմեանց ջնջում,
 Երկնքումն էլ ամեն տեսակ
 Երևում են վատ նշաններ,
 Կամ խաւարում է արեգակ,
 Կամ ծագում են պոչով աստղեր:
 Մի խօսքով շատ վատ է բանը,
 Մօտ է ահեղ դատաստանը:

Այսպէս, կամ թէ սորա նման
 Ծերերը շատ բան են ասում,
 Հին ժամանակը ավտոտում,
 Նորը համարում անպիսան,
 Թէպէտ յայտնի է պատճառը,
 Բայց չեմ ասում, որ իմ ճառը
 Չափիցը դուրս չերկարանայ,
 Եւ կարդացողը ձանձրանայ:
 Ես չեմ ուզում մին մին հերքել
 Մեր ծերերի դանգատները,
 Ոչ միտք ունիմ տաղեր երգել
 Դովելով մեր արասները:
 Չէ, այդ չէ իմ նպատակը:
 Եւ ինչ օգուտ զուր աշխատել,
 Ապացոյցներով հաստատել,
 Որ հիմիկուայ ժամանակը

Հնից եթէ լաւ չէ, վատ չէ:
 Կրկնում եմ, որ ուզածս այդ չէ:
 Թէպէտ, ինչպէս Հին ժամանակ
 Այժմ էլ շատ կան խոտաճարակ
 Բարեսրաշաներ, որոնք ժամից
 Իրանց օրում յետ չեն մնում,
 Ինչպէս թուրքը խողի մսից
 Պաս օրերին պանրից փախչում,
 Հրապարակում են ոլորմած,
 Բազմութեան մէջ եկեղեցում
 Մեղայ կանչում, կուրծքը ծեծում:
 Դոցա համար էր, որ ասաց
 Տէրը «այն իսկ են վարձք նոցա»:
 Բայց չեմ ուզում դիպչել դոցա,
 Այլ ուզում եմ ես ձեզ պատմել
 Մի պատմութիւն, ոչ առասպել,
 Որ լսել եմ այս օրերում
 Իմ մի շատ լաւ բարեկամից,
 Եւ դուր կը գայ, չեմ կասկածում,
 Ձեզ էլ, ինչպէս դուր եկաւ ինձ:

Գ Լ Ո Ի Խ Ի

Հին ժամանակ մի քաղաքում
 Ապրում էր մի վաճառական,
 Որ այրվում էր սիրոյ կրակում:
 Ինչ տեսել էր դրացու աղջկան.
 Գիշեր, ցերեկ, քնած, արթուն
 Խեղճը չունէր հանգստութիւն,
 Մոռացել էր բան ու գործը,
 Միշտ չափում էր այն փողոցը,
 Ուր բնակում էր իւր սիրելին,
 Աշխատում էր մի հնարքով
 Արժանանալ նորա տեսին
 Եւ երջանիկ ուրախ հոգով

Երեկոյեան դառնալ իւր տունն ալ ինչ թիւ
 Եւ լուսացնել զրեթէ անքունս զո ինչ տոբոյ
 Որ միւս օրը էլ ի կրկնէր զի սեպտեմբր ամիս
 Ինչ որ երեկ նա արեւէր:

Եւ իրաւ որ այնպէս քնքոյշ
 Դեղեցիկ էր այն աղջիկը,
 Այնքան չքնաղ, այնքան անոյշ
 Էր բոլոր նորա անձնիկը,
 Որ տեսնողը հիանում էր,
 Խելքը գլխիցը գնում էր,
 Հասակը բարձր, մէջքը բարակ
 Արմաւենին ձեզ օրինակ,
 Կրակով վառուած սեւ աչքերը
 Երջանիկութիւն էին խոստանում,
 Նորաբաց վարդ շրթունքները
 Կարծես համբոյր էին խնդրում,
 Բայց իմ զրիչը շատ տկար է,
 Որ սիրունին ճիշտ նկարէ.
 Միայն կ'ասեմ, որ Աստղիկը
 — Այսպէս էր կոչվում աղջիկը —
 Համարվում էր իւր սեռի զարդ,
 Նրան հաւասար պաշտում էին
 Թէ ծեր և թէ երիտասարդ,
 Բայց դառնանք սիրահարին:

Գիշեր ցերեկ ակա ու վախով
 Նա անցկացրեց ամբողջ տարին,
 Բայց վերջը էլ չտանելով
 Սիրոյ սաստիկ տառջանքներին,
 Մի օր վճռեց մարդ ուղարկել
 Աղջկայ հօր մօտ և աղաչել,
 Որ գեղեցիկ իւր Աստղիկին
 Համաձայնի տալ իրան կին:
 Ինչպէս խնդաց, ինչպէս ցնծաց
 Սիրաւ մեր խեղճ սիրահարին:

Երբ յետ դարձաւ նորա ուղարկած

Մարգն և բերեց համբաւ բարի:

Աղջկայ հայրը նորա բերնով

Ապսպրուէր, թէ նա սիրով

Համաձայն է իւր Աստուծոյն

Տալ պատուական իւր դրացուն կին,

Միայն առաջ կըխօսի նա

Այդ մասին իւր աղջկայ հետ,

Եւ ինչ պատասխան որ ստանայ,

Կը հաղորդէ միւս օրն և եթ:

Գ Լ Ո Ւ Խ II.

Արձակելով հարսնախօսին,

Հայրը կանչեց իւր աղջկան.

«Որդեակ», ասաց, մեր դրացին,

Երկտասարդ վաճառական,

Որ յայտնի է և անուանի

Ոչ միայն մեծ հարստութեամբ,

Այլ և վարքով առաքինի

Եւ իւր սրտի աղնուութեամբ.

Խնդրուի՛ք քո հարսնութիւնը.

Եւ դու զիտես իմ բնութիւնը,

Ոչ չեմ սիրում ես բռնանալ

Երբէք մարդու վերայ, թէպէտ

Իրաւ է քեզ ամուսնանալ

Խորհուրդ չտուի վահանի հետ:

Ճշմարիտ է, որ նա կտրի՛ճ,

Աշխատասէր մի տղայ է,

Բայց աղքատ է, չունի ոչինչ,

Եւ ուրիշի մօտ ծառայ է.

Այդ պատճառով նա քեզ համար

Այր լինելու է անյարմար:

Երբ ես ինքս մի ժամանակ

Հարուստ էի և բաղդաւոր,

Առ ու տուրս էր յաջողակ,

Կեանքս շքեղ և փառաւոր,
 Ի՞նչ հարկաւոր էր որոնել
 Ինձ քեզ համար հարուստ փեսայ.
 Երբ ես ինքս ապահովել
 Կարող էի դուստր ու փեսայ:
 Բայց անցաւ այդ ժամանակը,
 Այժմ այլ է իմ վիճակը,
 Հանդիպեցայ ձախորդութեան,
 Բարձրութեանիցս վայր ընկայ,
 Իմ ունեցած հարստութեան
 Այժմ նշոյն անգամ չկայ:
 Ահա՛ ինչի ես, իբրեւ հայր,
 Տալիս եմ քեզ խորհուրդ բարի,
 Որ, յոյս ունիմ, խոհեմաբար
 Կընդունես, չես արհամարհի:
 Դու սովորած փափուկ կեանքի,
 Չես դիմանայ աշխատանքի,
 Այդ պատճառով քեզ ամուսին
 Ունեւոր մարդ պիտի ընտրես,
 Որ դու ապրես նորա ձեռին,
 Ինչպէս ապրել սովորած ես:
 Որդեակ, խօսիր անկեղծ ու բաց,
 Յօժար ես մեր դրացուն ուղղել,
 Իսկ եթէ ոչ, միամիտ կաց,
 Մտադիր չեմ ես քեզ ստիպել:

Օրիորդը գլուխը խոնարհ
 Ականջ էր դնում հօր խօսքերին,
 Վարդագոյնը աւելի վառ
 Բորբոքուեցաւ նրա այտերին:
 «Հայրիկ», ասաց, «դու լաւ գիտես,
 Որ միշտ հնազանդ եղել եմ քեզ,
 Որ քո խօսքը ամեն անգամ
 Ընդունել եմ իբրեւ պատգամ:
 Եւ եթէ ես վստահացայ
 Վահանի վրայ քեզ տկարկել,
 Ինչպէս կ'արեալ էիր»

Ապա այդպէս եւ վարուեցայ,
 Որովհետեւ երբեմն ինքզ էլ
 Միաք ունէիր ինձ ու նորան
 Կապել կապով ամուսնական:
 Փոքր տղայ ընդունեցիր
 Նորան քեզ մօտ և մեծացրիր,
 Յետոյ, իբրև գործակատար,
 Նա շատ տարի ծառայեց քեզ,
 Ոչ թէ ինչպէս վարձկան, օտար,
 Այլ հարազատ մի որդու պէս:
 Եւ փոխարէնը կամեցար

Դու վարձատրել նրան հայրարար,
 Տալով նորան ժառանգութիւն
 Ոչ միայն քո կարողութիւն,
 Այլ և միակ աղջկադ սէրը:
 Բայց հանգամանքը փոխուեցաւ,
 Իրազործել մեր յոյսերը
 Ինքը Աստուած չկամեցաւ:
 Ինչպէս որ միշտ, այժմ էլ նոյնպէս,
 Հայր, քո կամքին հնազանդ եմ ես,
 Միայն խնդրում եմ, որ այս գիշեր
 Ժամանակ տաս ինձ մտածեմ,
 Հարցն է այնքան ծանրակշիւ,
 — Համաձայն ես ինձ հետ, կարծեմ —
 Որ ես խելոյն վճռողական
 Չեմ կարող տալ քեզ պատասխան:

«Այո, գնո՛ւ, լաւ ես ասումս,
 Պատասխանեց հայրն աղջկան,
 «Խելոյն քեզնից չեմ պահանջում,
 Տալ պատասխան վճռողական:
 Գնա՛ սենեակդ, մտածի՛ր,
 Քո սրտի հետ խորհրդակցի՛ր,
 Սուրբ պատկերի առաջ չղբած
 Ու գիշեր աղօթքդ առ Աստուած,
 Խնդրի՛ր նորան լուսաւորել

Անփորձ խելքդ իմաստութեամբ,
 Որ այդ ծանր հարցը վճռել
 Կարողանաս խոհեմութեամբ:
 Դնա՛, զստրիկ, Տէրը քեզ հետ.
 Նա տայ խորհուրդ քեզ շահաւէտ.
 Առաւօտը բարի լոյսին
 Էլե՛ կը խօսինք այդ մասին.
 Այն ժամանակ ես ի՛մանամ,
 Որդեակ սրտիդ որոշումը,
 Ես էլ տղային իմաց կըտամ,
 Որ կատարեմ իմ խոստումը:

Գ. ԲԱՐՆՈՒԴԱՐԵԱՆ

(Կը չարունակուի)

տական էր առանց ընդդիմանալու կատարել ինչ որ միւրշիւր և մարգարէները պատուիրում էին: Այսպիսով միւրիդները և ժողովուրդը հանդիսանում էին իբրև լոկ գործիքներ միւրշիւի ձեռին, որ գործադրում էր նոցա իւր կամքի և ցանկութեան համաձայն դէպի լաւ և բարին կամ դէպի վատն ու չարը: Թարիգաթի սկզբունքները ինքն ըստ ինքեան, հիմնուած են ժողովրդի խաղաղութեան և բարօրութեան համար. բայց այնպիսի դէպքերում երբ վտանգ է սպառնում իսլամին կամ միւրշիւին, նա ազատ է իւր և իւր կրօնի պաշտպանութեան համար զոհել հաւատացեալների կեանքն ու խաղաղութիւնը:

Այդ ազանդի հետքերը հնդետասաներորդ դարու վերջերում արդէն երևում են Կովկասի լեռնաքնափների մէջ. բայց մինչև ութնասաներորդ դարը նա աւելի անունով գոյութիւն ունէր այդտեղ քան թէ իսկապէս: Ութնասաներորդ դարում երբ հարեան ոչմահմեդական ազգերի ազդեցութիւնը մեծանում է, և երբ ռուսների գործառնով քրիստոնէութիւնը սկսում է սպառնալ մահմեդականութեան, միւրիդականութիւնն էլ ձգտում է աւելի և աւելի զօրացնել իւր ազդեցութիւնը և արմատացնել իւր իշխանութիւնը ազէտ լեռնականների մէջ: — Այդ տարածման աւելի նպաստում են Գաղստանի հոգևոր գլուխների փոխադարձ յարաբերութիւնները Փոքր Ասիայի և Տաճկաստանի հոգևորականների հետ մէկ կողմից և Թուրքաստանի ու Բուխարայի հետ միւս կողմից: Բուխարայի շէյխները Ասորախանի վրայով յաճախ անցնում էին Գաղստան և քարոզում էին թարիգաթի օրէնքները: Շատ անգամ էլ Գաղստանի հոգևոր պետերը Փոքր Ասիայով ճանապարհորդում էին Մեքքայ և Թուրքաստանից ու Բուխարայից անցնելով Օրէնբուրգով և Ասորախանով դառնում էին իրենց հայրենիքը թարիգաթի մեծ պաշտպանով: — Այսպիսով միւրիդների թիւը օրէցօր աւելի և աւելի բազմանում էր¹⁾:

Սոցանից մէկը Մանսուր-բէյ անունով, Օրէնբուրգի Թաթարներից, իւր հոգևոր կրթութիւնը վերջացնելով Բուխարայում 1742-ին վերադարձաւ հայրենիք և Ասորախանից անցնելով հա-

1) Այդ մասին տես ընդարձակ և դեղեցիկ տեղեկութիւններ պրօֆէսոր Աղէքս. Բազէմ-բէկի Мюридизмъ и Шамилъ վերնագրով յօդուածի մէջ. Русское Слово 1859 г. отд. I. стр. 204...

բաւա-արեմտեան Գաղտտան, ընդունեց իւր վրայ շէյխի բարձր օխո-
ղոսը և զրգս իջ քարոզներով տալի կանգնեցրեց բոլոր այնտեղի լեռ-
նականներին: Նա մի քանի յարձակումներ արաւ ռուսաց սահման-
նակից բերդերի և ամրոցների վրայ և մտտեցաւ մինչև անգամ Ղըզ-
լարին. բայց 1791-ին Անափի առման ժամանակ ռուսաց ձեռքը
գերի ընկնելով Սկատերինէ Բ. կայսրուհու հրամանով անտրուէց
Սօլլայի վանքը, ուր և մեռաւ¹⁾:

Բէյի — Մանսուրից յետոյ կարճ ժամանակում երեան եկան
մինչև ութ ուրիշ միւրջիդների որոնցից աւելի նշանաւոր է զու-
մուխցի Զէմալէդդին, Շամիլի վարժապետը և աները: Սորա աշա-
կերար և յաջորդը եղաւ երեւելի Ղազի-Մուհամմէդը կամ ինչպէս
ռուսները սովորաբար անուամբն Ղազի-Մօլլայի: Մինչև այդ ժաման-
ակ միւրջիդականութեան ազդեցութիւնը լոկ բարոյական էր և չնա-
յելով իւր ընդարձակութեան ու գորութեան դեռ քաղաքական
կերպարանքի մէջ չէր մտել: Սորա համար հարկաւոր էր մի այնպիսի
մարդ որ համապատասխանէր կրօնի բոլոր պայմաններին, ներշնչէր
բռնն Փանատիկոսութիւն միւրջիդների և ժողովրդի մէջ և հրա-
տարակէր յայտնի դաւաժութիւն, ջիգաթ կամ դադաւաթ —
կրօնական պատերազմ իսլամի թշնամիների դէմ: Այդ անսակ մարդ
հանդիսացաւ առաջին անգամ Ղազի-Մօլլայի կամ Ղազի-Մու-
համմէդը և ապա նորա յաջորդ Շամիլը:

Ղազի-Մուհամմէդը ծնունդէն Գիմրայում²⁾ 1794 կամ 95
թուականներին. նորա հայրը և պապը բնիկ Գիդաթլուեցի էին:
Այդ վերջինը ամուսնանալով մի Գիմրեցի աղջկայ հետ, բոլորովին
տեղափոխուեց Գիմրայ: Այստեղ Ղազի-Մուհամմէդը և Շամիլը
ապրում էին երկու տուն միայն իրարից հեռու. նոքա ծանօթացան
իրենց ամենափոքր հասակից և մինչև վերջը մնացին անբաժան:
Շամիլի փեսայ Աբդուրահմանը նոցա սկզբնական բարեկամութեան

1) Տես W. rner, Schamyl le prophète du Caucase. Paris: 1854 եր. 6.
տես և «Подсѣжники» 1859 № 10. եր. 94. տես նաև Березинъ, Пече-
шество въ Дагестанѣ. Казань. 1850 т. I. եր. 87.

2) Տես Кавк. Календарь 1861. Թունովսկու յօդուածը Шамилъ վեր-
նագրով եր. 9. Շամիլի քարտուղարը և նորա գործերին ակնաւոր պատ-
միչը — Հաջի Ալին օկալմամբ Ղազի-Մօլլայի ծննդեան տեղը դնում է Բիւ-
րինի Եարաղ գիւղում, իսկ թուականը 1757-ին. տես. Собр. Свѣд. Кавк.
Лорц. вып. 7. եր. 6.

մասին հետեւեալն է գրում. «նոքա ապրում էին ինչպէս հարազատ եղբայրներ և ինչոր պատահում էր նոցա կեանքի մէջ, ուրախութիւն կամ վիշտ, երջանկութիւն կամ թշուառութիւն, այդ ամենին մասնակցում էին երկուսը հաւասար չափով ու կշռով»:

Դեռ երեսայ ժամանակ Ղազի-Մուհամմէդը շատ լաւ իմանում էր արաբերէն լեզուն. պատանեկութեան միջոցին նա կատարելապէս ծանօթացած էր իւր կրօնի բոլոր պահանջների ու կանոնների հետ. համարեաւ ամբողջ ղուրանը անգիր էր իմանում: Նա չափազանց սէր ունէր դէպի ուսումը, միայնութիւնը և խորհրդածութիւնը: Խորհրդածութեան ժամանակ նա շատ անգամ ահանջները մոմով խցում էր, որ կողմնակի աւարկաներով ուշադրութիւնը չուցրուի: Այդ բոլոր բարեմասնութիւնները ևս առաւել սիրելի էին անում նորան իւր հանճարեղ բներակցի աչքում և ամրացնում էին նոցա բարեկամութեան կապերը—Շամիլի առաջին վարժապետը եղաւ նոյն իսկ Ղազի-Մուհամմէդը. յետոյ, ինչպէս վերևը յիշեցինք երկուսը միասին մտան Զէմալէդդիների մօտ: Այս ժամանակուանից արդէն Ղազի-Մուհամմէդը սկսում է յայտնի լինել իւր գրգռիչ քարոզներով: Նա ներգործում էր ժողովրդի վրայ իւր խելքով, գիտութեամբ ու վարքով. նա չէր գրաւում աշխարհային փառքերով և արհամարհում էր անցաւոր կեանքը. քարոզում էր սիրել բոլոր մասունքներին, չթափել նոցա արիւնը և չյափշտակել նոցա ինչքը. միանալ ընդհանուր ուժով և դէմ դնել հասարակաց թշնամիներին: Ինչքան էլ ազդու և եռանդալից էին նորա քարոզները, այսու ամիս նոյնիւ հեռեւորների թիւը սիրիկը շատ աննշան էր: Յուսահատուելով իւր հայրենակիցների անտարբերութիւնից Ղազի-Մուհամմէդը, 1823-ին Շամիլին իւր հետ վեր առած ղնաց Ղզլարի կողմերը և սեղական նողայների մէջ սկսեց քարոզել Վազաւաթի սկզբունքները. իւր հօր մահաւան պատճառով նա ստիպուեց յետ դառնալ հայրենիք, բայց մի քանի ժամանակից յետոյ դարձեալ վերադարձաւ նողայների մօտ և շարունակեց իւր դործը: Մի քանի յաջող հանգամանքներ նպաստեցին այդ ժամանակ Ղազի Մուհամմէդին. և նորա վարդապետութեան ազդեցութիւնը հեազհեաէ սկսեց զօրանալ և աւելի ու աւելի ընդարձակել իւր սահմանը:

1826-թուին սեպտեմբերի 6-ին ուսաց Նիկողայոս կայսրը պատերազմ հրատարակեց պարսից դէմ, այս այն պատերազմն է, որով ուռնները ձեռք բերին Նրեանի և Նախիջևանի խանութիւնները և որը

վերջացաւ 1828-ին փետրուարի 10-ին Թուրքմէնչայի զաշնադրութեամբ: Այդ պատերազմի ժամանակ ռուսները մի քանի քաղաքական հանգամանքներէց ստիպուած արգելեցին լեռնականներին յաճախել Մեքքայ. լեռնականների կրօնական զգացմունքը տրանով սաստիկ վերաւորուեց. մի ընդհանուր արտունջ տարածուեց ամբողջ Կովկասում: Ղազի-Մուհամմէդը օգուտ քաղելով այդ հանգամանքից Թողեց նողայներին և վերադարձաւ հայրենիք. այժմ նորս քարոզները աւելի արդիւնաբեր էին և նոյա հետեւողների թիւը օրէցօր աւելի շատանում էր: Մի երկրորդ հանգամանք աւելի ևս նպաստեց այդ յաջողութեան — այդ Ռուս — տաճկական պատերազմ էր: Պարսից պատերազմից անմիջապէս յետոյ 1828 թուին ապրիլի 14-ին ռուսները Անգլիացուց և Ֆրանսիացուց դաշնակցութեամբ պատերազմ հրատարակեցին Օսմանցուց դէմ: Տաճիկները, չկարողանալով դէմ դնել այդ ահագին ոյժերին, ստիպուեցին հաշտութիւն խօսելու. 1829-ին Ադրիանապօլսի մէջ կապուեցին դաշնադրութեան պայմանները: Այդ դաշնադրութեան հետեանքը մեզ յայտնի է:

Յաջող հանգամանքները կրկնապատկեցին Ղազի-Մոլլայի և ռանդը. Շամիլի հետ ձեռք ձեռքի տուած անօրինակ եռանդով սկսեց առաջ տանել Վազաւթի գործը. բազմաթիւ նամակներ ուղարկեց այլեայլ ցեղերին և նոյա հոգեւոր գլուխներին և բացատրելով իսլամի փառանքը յորդորեց ամէնքին ժողովուրդ մի դրօշակի տակ և գործ ածել այժ, կրակ և սուր՝ ուր որ հարկ լինի: Նորա հրաւերը արձականք գտաւ լեռների խորքերում. շուտով Ավարիայում հաստատուեց մի իմամաթ և Ղազի-Մուհամմէդը ընդհանուր համաձայնութեամբ ընտրուեց իմամ: Այդ ընտրութիւնից անմիջապէս յետոյ նա մի ոգելից քարոզ խօսեց ներկայ եղող բազմութեան, որից յետոյ ամէնքը իրենց սրերը հանեցին և երդուեցին մինչև մահ կռուել հաւատի ազատութեան համար: Միւս օրը Ղազի-Մոլլայն 8000 միւրիդների զլուխը անցած սկսեց իւր յարձակումները սուսաց աւերակաւութիւնների դէմ: Այդ գէպքը տեղի ունեցաւ 1830-ին փետրուարի 25-ին ¹⁾:

Շամիլը, որ մինչև այդ ժամանակ լուռ և անձանօթ կերպով էր գործում հասարակական կեանքի մէջ, յանկարծ ասպարէզ է դուրս գալիս իբրեւ Ղազի-Մուհամմէդի օգնական և հանդիսանում է

1) *См. Кавк. Календарь 1861 отд. III стр. 18 и Ключниковъ Все-научный Словарь, часть I стр. 824.*

ազգային գործերի առաջին կարգում: Ղազի-Մուհամմէդը որ երկար ժամանակ կենակցել էր նորա հետ տեսել էր նորա ընդունակութիւնները, փորձել էր նորա հաւատարմութիւնը, այժմ ապստամբների զլուխը անցնելով, նայում էր նորա վրայ ինչպէս իւր ամենագործունեայ և պիտանի օգնականի վրայ: Եւ յիրաւի շատ չանցած, Շամիլը հաստատ ընաւորութիւնը, դէպի Վազաւաթը ունեցած եռանդը զանազան դէպքերում ցոյց տուած քաջութիւնները դարձրին նորա վրայ ամբողջ Վազստանի ուշադրութիւնը և լեռնականները սկսեցին տեղեկութիւններ քաղել նորա անցեալի մասին, հետեւել նորա ընթացքին, բայց ամեն դէպքում զօհ մնացին նորանից: Ժողովողի յարգանքը օրէցօր աւելանում էր դէպի նա և ամենքը արդէն սկսել էին նայել նորա վրայ ինչպէս Ղազի-Մուհամմէդի աջ թեւի, նորա ապագայ յաջորդի վրայ: Ղազի Մուհամմէդն էլ իւր կողմից ուրախ էր իւր օգնականով. նա խոստովանում էր որ նորան և նորա խորհուրդներին է պարտական իւր բոլոր յաջողութիւններով, ինչպէս որ ձախորդութիւններն էլ սովորաբար այն ժամանակ էին հանդիպում, երբ գործը կատարուած էր առանց Շամիլի խորհրդի կամ առանց նորա գիտութեան:

Սակայն անկարելի էր բոլորովին խոյս տալ ձախորդութիւններից քանի որ ինքը ձեռնարկութիւնը սխալ հիմունքների վրայ էր հաստատուած: Այդ սխալը Շամիլը շուտով նկատեց և հասկացաւ նորա նշանակութեան բոլոր մեծութիւնը: Մի այնպիսի մեծ ձեռնարկութիւն որպիսի է Վազաւաթի գործը, միշտ խախտու պէտք է լինէր Փանատիկոսութեան հիմունքների վրայ միայն: Ինչքան էլ բուռն, ինչքան էլ սաստիկ լինի Փանատիկոսութիւնը, դարձեալ երկարատև և մշտական չէ շատ անգամ նա բուռնական շուռչէ միայն, որ շուռչում է և անցնում: Մի գործի յարատևութեան ամենահաստատ և րաշխաւորութիւնը զիտակցութիւնն է, եթէ մի ձեռնարկութիւն յառաջացած չէ զիտակցութեամբ, եթէ նա գործում է լոկ բնազդմամբ կամ բուռնական ազդեցութեան տակ միայն, նա չէ կարող յարատևել, նա շուտով կը խափանուի: Միևնոյն էր և Ղազի-Մուլայի ձեռնարկութեան հետ. նա ոտի էր կանգնեցրել ժողովողին առանց նախապէս պատրաստութեան և ժողովուրդը գործում էր առանց հիմնաւոր համոզման, առանց հաստատապէս իմանալու թէ ինչի համար է գործում. հասկանալի է որ այդ ընթացքը սխալ էր և խախտու: Շամիլը այս հասկացաւ և հանկարծեց Ղազի-Մուհամմէդին:

մէջին. նա խորհուրդ էր տալիս արմատական փոփոխութիւններ մտցնել ժողովրդի ներքին կեանքի մէջ, հաստատել կանոնաւոր և շարիաթի օրէնքների վրայ հաստատուած կառավարութիւն ու կրթել ժողովրդին գիտակցաբար դործելու: Բայց այդ ամէնը արդէն ուշ էր. ժողովուրդը, որ առանց նորա էլ շատ խորթ աչքով է նայում նոր օրէնքներին, այժմ զբաղուած էր միայն իրեն պաշտպանելով. նա ժամանակ չունէր կողմնակի հանգամանքների վրայ ուշադրութիւն դարձնելու: Այդ էլ էր հասկանում Շամիլը և լռում էր. բայց Ղազի-Մօլլայն երդվում էր անմիջապէս սկսել այդ բարենորոգութիւնները երբ միայն ռուսների հետ «հաշիւը կը վերջացնի»:

Սակայն ռուսների հետ հաշիւ վերջացնելը հնչտ բան չէ. նոքա իրենց ահագին զօրութեամբ տեղի չպիտի տային մի բռնու լռուս կանների առաջ:

Ղազի-Մուհամմէդի առաջին արշաւանքը Խանդանի վրայ յաջող էլք չունեցաւ. երկրորդ անգամ 1830-ին մայիսի 25-ին յարձակուեց Բուրնայաբերդի վրայ և առաւ: Այդ յաղթութիւնը սիրտ տուաւ լեռնականներին. շուտով դարձեալ 10000 հոգի ժողովուեց և Ղազի-Մօլլայն դիմեց Վնեզապնայեա (այժմ Պետրովսկի) ամրոցի վրայ: Դեներալ Էմմանուէլը այստեղ դուրս եկաւ նոցա առաջ և թէև յայտնի պատերազմ չեղաւ, բայց լեռնականները ստիպուեցան յետ դառնալ: 1831 թուին նոյեմբերի 1-ին Ղազի-Մուհամմէդը նոր զօրքերով յարձակուեց Ղզլարի վրայ. կարճ պաշարումից յետոյ քաղաքը առաւ և բոլոր բնակութիւնները կողոպտեց: Ղզլարի առումը Ղազի-Մօլլայն յաղթութիւններից ամենամեծն է: Այդ յաղթութիւնից յետոյ նա նորից 10000 զօրք ժողովեց և նոցա գլուխը անցած դիմեց Դերբենդի վրայ: Ութօրիայ պաշարումից յետոյ Դեներալ Կախանովը Բուրնայի մօտի յաղթութեամբ ստիպեց նորան յետ դառնալ: Նոյն օրերում զեներալ Վենիամինովը վերջնականապէս տիրեց ջեչենիային և ժողովրդին հնազանդեցնելով, Ղազի-Մուհամմէդը ստիպուեց իւր մնացած զօրքերով քաշուել Դիմրայ և ամրանալ բերդի մէջ: 1832-ին նա նորից սկսեց այդտեղից յարձակումներ անել շրջակայ գիւղերի վրայ, որոնք արդէն նուաճուել էին ռուսաց տիրապետութեան տակ: Կովկասի ընդհանուր հրամանատար բարոն Ռուզնը դործը խաղաղութեամբ վերջացնելու համար 1832-ին երեք դեսպան ուղարկեց Ղազի-Մօլլայնի մօտ և առաջարկեց հաշտութիւն խօսել: Ղազի-Մուհամմէդը բարոն Ռուզնի նամակը կար-

դալով և երկու օր իւր մարդիկներին հետ խորհրդակցելով հետեւեալ պատասխանը ուղարկեց. «ինչոր վերաբերում է թշնամական գործերի դադարեւուն և խաղաղութեան դաշը կապեւուն, այդ մեր դիտաւորութիւնից դեռ շատ հեռու է: Մենք խնդրում ենք միայն որ թոյլ տաք հազար ձիաւորի անցնել Մեքքայ և այդ հաշտութիւն կը լինի»: Բարոն Ռոզէնը այդ սառը պատասխանը և նորա յամառութիւնը տեսնելով իւր բանակով միասին դուրս եկաւ Զեքենից և եկաւ պաշարեց Գիմրայն, ուր վեցհարիւր միւրիդներով ամրացել էին Ղազի-Մօլլայն և Շամիլը. պաշարումը տեւեց մի քանի օր. թնդանութեամբ զօրքերը սարսափեցին կոտորած էին անում լեռնականների մէջ. պաշարեալները իրենց յոյսը դրել էին բերդի ամրութեան և Համզայ բէկի օգնութեան վրայ. սակայն Համզայ բէկը չնայելով իւր բոլոր ցանկութեան չէր կարող նոցա հետ միանալ, որովհետեւ ռուսները ամեն կողմից մուտքը փակել էին: Վերջապէս իրենց յուսահատական դրութիւնը և անելանելի վեճակը տեսնելով լեռնականները թողին իրենց առաջնորդներին և դուրս եկան բերդից: Վեց հարիւր միւրիդներից մնաց միայն հարիւր հոգի: Հոկտեմբերի 18-ին առաւօտեան արեւը նոր ծագելուս ռուս զօրքերը սուիսի յարձակմամբ առին վերջին մարտկոցը և յաղթական ձայներով մտան Գիմրայի աւերակների մէջ: Ղազի-Մուհամմէդը տառն և հինգ ամենաքաջ և յուսահատ միւրիդների հետ միասին ամրացաւ մի մեծ տան մէջ, որ մի քանի քայլ միայն բաժանուած էր բերդից նեղ ճանապարհով և ահապին քարերով: Ռուսները այդ տունն էլ պաշարեցին. ղինուորներից մի քանիսը ելան կտրի վրայ և սկսեցին զնդակներ տեղալ ներսը եղողների գլխին. շուտով միւրիդների թիւը կրկնապատկեց նուազուեց: Տեսնելով որ կորուստը անխուսափելի է Ղազի-Մուհամմէդը ստաց իւր ընկերներին. «Մեզ ամենքին այստեղ կսպանեն և մենք կ'ոչնչանանք առանց մեր անհաւատ թշնամիներին որ և իցէ մնաս հասցնելու. աւելի լաւ է դուրս գանք բերդից, ճեղքենք զօրքը և մեռնենք ուրիշներին էլ մեզ հետ մեռցնելով»: Այս ասելով նա գլակը քաշեց աչքերին և դռնիցը դուրս թռաւ: Հազիւ մի երկու քայլ հեռացել էր իսկոյն մի ռուս ղինուոր քարով խփեց նորա ծոծրակին. նա ընկաւ և սուլիների հարուածի տակ հոգին աւանդեց: Ղազի-Մօլլայի ետեւից դուրս թռաւ Շամիլը. դռնից նայելով տեսաւ որ մի քանի ղինուոր հրացանները պատրաստած շատ մօտ կանգնել են. նա փրխանակ վազելու,

դուրս ցատկեց դռնից և կանգնեց զինուորներին ետևում: սարսափած զինուորները յետ դարձան նայելու, նա երկուսին սպանեց, երրորդ զինուորը զարմացած սկսեց փախչել: Շամիլը հասաւ ետեւից և նորան էլ սպանեց: Այդ բուպէին մի ուրիշ զինուոր այնպիսի հարուած տուեց նորա կրծքին որ սուրինի ծայրը մէջքից դուրս եկաւ: Հրացանի գլխից բռնելով քաշեց նորան իւր մօտ, սպանեց նորան և սուրինը կրծքից հանելով ընկաւ զօրաց խմբի մէջ. սարսափած զինուորները փախչում էին նորա առաջից և նա միայն երկու քարի հարուած ստացաւ, որոնցից առաջինը նորա ծոծրակը ջարդեց իսկ երկրորդը կրծքի ոսկորը: Այդ միջոցին Շամիլը նկատեց որ մի չերբէզ հրացան պատրաստած ուղղել է իւր դէմ: նա կատաղութեամբ յարձակուեց չերբէզի վրայ. չերբէզը հրացանը արձակեց, բայց թափ տուաւ և զնտակը անցաւ Շամիլի կողքից առանց նորան վնասելու: Մինչդեռ նա զբաղուած էր լեռնականին սպանելով յանկարծ իւր ետևում լսեց ոտնատուրի և մի ձայն որ «ալլահ» էր զոռում: Շամիլը յետ նայեց և տեսաւ որ փախչողը Մահմէդ-Ալին է, իւր ընկերներից մէկը, որ նոյնպէս մի հրաշքով ապատուել էր բերդից: Նրբ տեսաւ որ ինքը բոլորովին մէնակ չէ, այն ժամանակ միայն նորա միտքը ընկաւ թէ կարելի է ազատուել մինչև այն բուպէն նա համոզուած էր որ անպատճառ պիտի մեռնէ: Չերբէզին մի կողմ թողնելով, նա սկսեց վազել միւրիդի ետևից, բայց հազիւ թէ դիւղից փոքր ինչ հեռացել էր զգաց որ ոյժ չունի այլ ևս յառաջ գնալու: Շամիլը դիտուեց մի մեծ քարի տակ և սուրը մեկնելով Մահմէդ Ալին ասաց «առ այդ սուրը. նա այլ ևս ինձ հարկաւոր չէ. ես մեռնում եմ»: Միւրիդը սուրը առաւ և ընկաւ առաջ. բայց բոլորովին չհեռացաւ որպէս զի Շամիլն աչքից չկորցնէ. նա մի քարի ետևում պահ կացած սարսափէր ռուսաց զօրքերի յետ քաշուելուն: Նրեկոյեան ժամանակ Շամիլը ուշքի եկաւ. աչքերը բաց արաւ և տեսաւ որ արեգակը արդէն ծածկում է լեռների ետևում: ամենից առաջ նորա միտն եկաւ որ աղօթելու ժամն է. նա կամեցաւ բարձրանալ, բայց հազիւ թէ շարժել էր իսկոյն արիւնը դուրս ցայտեց վերքից և կոկորդից, թոքերը ծակուուել էին և շունչը վերքերից դուրս էր գալիս. քիչ էր մնացել որ մէկ էլ պէտք է ուշաթափուէր, Մահմէդ Ալին հասաւ օգնութեան, վերքերը մի կերպ կապեց, արեան հոսումը փոքր ինչ դադրեց և Շամիլը հանգստացաւ: Գիշերը վրայ հասաւ, սուսները քաշուեցին: Շամիլը միւրիդի

օգնութեամբ վեր կացաւ և քաշքշուեց մինչև մերձակայ անտառները, ուր շատ փախստականների հետ միասին ապրում էր և նորա ընտանիքը: Երկու օր այնտեղ մնալուց յետոյ երրորդ օրը նա ճապարհուհուեց Ունցուկուկ իւր աներ Աբդուլ-Ազիզի մօտ, որ յայտնի էր իբրև երևելի բժիշկ ¹⁾:

Աբդուլ-Ազիզի դեղերը զգալի կերպով օգնեցին նորան. երեք ամիս մահճում պառկելուց յետոյ նա համարեալ բոլորովին առողջացաւ: Երրորդ ամսի վերջը երբ Շամիլը մտադիր էր մօտ օրերում դուրս դալ Ունցուկուկից, նորա քոյր Ֆաթիմաթը եկաւ եղբօր տեսութեան, իւր հետ բերելով նաև նորա տան թանկագին իրեղէնները, որ Գիմրայից փախչելուս առել էր իւր հետ: Եղբօր հետ տեսակցելուս այդ իրեղէնները նորա ջրբումն էին: Քրօջ հետ խօսելու ժամանակ Շամիլը յանկարծ շատ վատ զգաց իրեն. չիմանալով ինչին վերագրել այդ հանդամանքը, իսկոյն մտաբերեց այն կանխակալ կարծիքը, որ կայ լեռնականների մէջ, իբր թէ հիւանդը շատ վտանգաւոր դրութեան մէջ կ'ընկնի եթէ լինի այնպիսի սենեակում ուր թանկագին քարեր կամ ազնիւ մետաղէ գտնվում: Հաւատացած լինելով որ Աբդուլ-Ազիզն տանը այդ տեսակ բաներ չկան նա դարձաւ իւր քրոջ և նորանից հարցրեց թէ կան արդեօք իւր մօտ: Ֆաթիմաթը սարսափած ջրբը բռնեց և դուրս պրծաւ միւս սենեակը, կարծելով որ այդպիսով կ'ազատուի չարալուք թալիսմանից: Բայց արդէն ուշ էր. «անիծեալ մետաղն» մոգական ոյժը իւր ազդեցութիւնը արել էր: Շամիլը սաստիկ յուզմունք զգաց արեան մէջ, որով նոր առողջացած վէրքը բացուեց, նա նորից ընկաւ անկողին և այս անգամ պառկեց ամբողջ երկու ամիս ²⁾:

Այսպիսով Շամիլը շարունակ հինգ ամիս չկարողացաւ դուրս դալ Ունցուկուկից և շարունակել իւր գործը հասարակական ապարիզում:

Դիակի կոյտերը փնտռելուս ուռնները նկատեցին նաև Ղազի-Մուհամմէդի մարմինը, որ մի քանի տեղից ծակծակուած էր գընդակով և պառկած էր այն դիրքով, որ ընդունել էր նա իւր կեանքի վերջին րոպէներում: Չախ ձեռքով նա բռնել էր իւր երկայն, սպի-

1) См Кавк. Кал. отд. IV кр. 20. там же Военн. Сборн. 1859 № 11 кр. 521—2.

2) См Кавк. Кал. отд. IV. Руневский. Шамилъ, кр. 21—22.

տակ միրութիւնը, իսկ աջը բարձրացրել էր դէպի երկինք. իւր դէմքը արտայայտում էր խորին խաղաղութիւն և հանդարտութիւն: Սեյիւրալի տեսնելով որ ամեն բան պրծած է նա ձեռքերը դէպի արեւելք պարզած ծունկ էր չոքել աղօթելու. այդ դիրքով և մեռել էր: Ռուսները Ղազի-Մուհամմէդի դիակը մի քանի անգամ գիւղէգիւղ պտանցնելուց յետոյ ¹⁾, երբ տեսան որ այդ տեսարանը, փոխանակ սարսափեցնելու և վհատեցնելու, աւելի ևս զրգռում է լեռնականներին, յանձնեցին թարքուի Շամիլին, որ պատուաւոր յուղարկաւորութեամբ թաղեց նորան Պետրովսկու մօտ թարքու գիւղում: Ղազի-Մուհամմէդը մեռաւ մօտ 40 տարեկան հասակում, թողնելով միայն մի աղջիկ, որ 10 տարեկան վախճանուեց ²⁾:

Մի փոքրիկ քառանկիւնի սալ, առանց զարդի և արձանագրութեան, մինչև հիմայ էլ ծածկում է Ղաղստանի այդ առաջին ապստամբի գերեզմանը:

Դ.

Ղազի-Մուհամմէդի մահուանից յետոյ թէև նորա յաջորդութիւնը իսկապէս պատկանում էր Շամիլին, բայց ինչպէս տեսանք, իւր մահացու վերքերի պատճառով, նա զոհ է մի առ ժամանակ անկարող էր այդ ծանր պաշտօնը իւր վրայ ստանձնելու: Բացի սորանից Շամիլը ինքը իւր համեստ և անփառասէր բնաւորութեամբ երբեք չէր ձգտում այդպիսի բարձր պաշտօնի: Նա արդէն բաւական միջոց էր ունեցել ծանօթանալու այն բոլոր աշխատութիւններին և դժուարութիւններին, որոնց ենթարկուած է անսանձ լեռնականների գլուխը կանգնող իմամը: Հնազանդելով իւր կոչման և խոնարհելով այն Ֆանատիկոսութեան առաջ, որ ոգևորում էր նորան, նա միշտ փնտռում էր այնպիսի տեղ, ուր աւելի միջոց կ'ու-

1) Տես Warner, Shamylle prophète du Caucase էր. 7—11.

2) Տես Հաջի Ալի. «Рассказ очевидца о Шамиле» Сборн. Свѣд. вып. 7 էր. 8. Հաջի Ալին ասում է թէ Ղազի-Մուհամմէդը 70 տարեկան հասակում սպանուեց, բայց այդ սխալ է որովհետև մենք գիտենք թէ նա ծնուել է 1794-ին կամ 95-ին և երեք կամ չորս տարով միայն մեծ էր Շամիլից: Տես Военный Сборн. 1859. № 11 էր. 518.

նենայ իւր գաղափարը իրագործելու, իւր համոզումներին ծառայելու և իւր հայրենիքին ամենից աւելի օգնելու իսկ նորա թրշնամի քրիստոնեաներին ամենաշատ մեծ տալու: Նորա ամենաջերմ յանկուծիւնն էր (դռնէ այն ժամանակ) տեսնել Վաղարշաթը ինչքան կարելի է շատ տարածուած, գործել նորա մէջ ամենամեծ եռանդով և ապա մեռնել իւր հայրենիքի և համոզման համար: Աւելի բարդ կամ լաւ ևս տաճ աւելի մեծ ծրագրներ նորա մտքի մէջ կաղմուեցին ապագայում միայն: Այն պատճառով զարմանալի չէ, որ նա փոխանակ տրտմելու, ընդհանուակը ուրախացաւ երբ լսեց որ ուրիշն է ընտրուել: Առիթ Մոսկովի համալսարանը շարունակելու:

Եւ յիրաւի նորա մահոտանից յետոյ կենդանի մնացած միւրիդները, գիտնականները և յառաջաւոր մարդիկ ժողովուելով, Կոթողայ աւանում իմամ ընտրեցին Ալի Իսկանդերար բէկին որդի Համզայ բէկին:

Համզայ բէկի անունը արդէն մեզ յայտնի է: Նա ծնուել է 1789 թուին¹⁾, Աւարիայի Հոյաթի գիւղում, որ Խուզախից 18 վերստ միայն հեռու է: Մաղմամբ նա պատկանում էր չանկաների գասին, որոնք յառաջանում են բէկերի և ստորին դասի կանանց ամուսնութիւնից: Նորա հայրը — Ալի Իսկանդերար բէկը շատ քաջ, խելօք և իւր համադրելների մէջ նշանաւոր անձն էր: Երիտասարդ ժամանակ լիզդիների զլուխը անցած, նա շատ անգամ արշաւում էր Կախեթիայի վրայ և միշտ մեծ աւարով յետ էր դառնում այնտեղից: Աւարիայի Սուլթան Ահմէդ խանը շատ յարգում էր նորան և զանազան գործերի մէջ յաճախ զիմում էր նորա խորհրդին: Ալի - Իսկանդերարը օգնում էր նորան ինչքան կարող էր:

1801 թուին 12 տարեկան հասակում Համզայ - բէկը գնաց Չոխ Մահմէդ - էֆէնդիի մօտ կրթութիւն առնելու: Ծանօթները պատմում են որ նա շատ ընդունակ էր ուսման մէջ և մեծ յաջողութեամբ անցնում էր արաբական լեզուի դասերը, որոնք այնքան յարգի են լեւնականների մէջ: Ազատ ժամանակները նա գործ էր դնում զինաթաղութեան համար, որի մէջ նոյնպէս զարմանալի ծարարութիւն էր յոյց տալիս: Իւր հօր մահուան պատճառով 24 տա-

1) Տես «Кавказ» 1852 г. № 42, և 1853...

րեկան հաստիում նա վերադարձաւ հայրենիք. բայց ուսումը դեռ կատարելագէս աւարտած չլինելով շուտով դարձեալ թողեց շուրջաթիւը և ուղևորուեց Խունչախ, ուր դաս էր առնում տեղական զազի Նուր - Մուհամմէդի մօտ:

Աւարիայն այն ժամանակ կառավարում էր Սուլթան Ահմէդի որդի փառահասակ Աբու Նուցալ խանը իւր մօր — Փահու - Բիբի հողաբարձութեան տակ: Բարեսիրտ խանուհին մտաբերելով նորահօր Ալի - Խսկեանդեարի ծառայութիւնները և դէպի խանի տունը ունեցած հաւատարմութիւնը, Համզայ - բէկին վեր առաւ իւր մօտ և խնամում էր նորան ինչպէս իւր մերձաւոր ազգականին:

Չորս տարուց յետոյ իւր ուսումը աւարտելով Համզայն վերադարձաւ Հոցաթը և ամուսնացաւ իւր հօրեղբօր խմամ Ալիի աղջկայ վրայ. բայց նորա աղմկասէր բնուորութիւնը երկար ժամանակ չկարողացաւ տանել ընտանեկան լուռ և խաղաղ կեանքին. նա անձնատուր եղաւ ինջոյքների և արբեցութեան: Նորա հօրեղբայրը և աները շատ աշխատեց յետ քաշել նորան այդ վնասակար ախտից. բայց նորա բոլոր աշխատանքները իզուր և անօգուտ կորան:

Այդ ժամանակները Ղազի - Մուհամմէդը արդէն սկսել էր իւր քարոզութիւնները, նորա եռանդը և յաջողութիւնները թնդում էին լեռների մէջ: Մի անգամ երբ խմամ Ալին իւր սովորութեան համեմատ հանդիմանում էր Համզային խօսքը Ղազի - Մուհամմէդի վրայ դարձնելով ասաց նորան: «Դու ծագում ես բէկերից. քո հայրդ քաջ մարդ էր և շատ բարութիւն արեց մեր երկրին. իսկ դու ոչ միայն չես հետևում նորա օրինակին, այլ և անձնատուր ես եղել անառակ ու զեղել կեանքի: Թող գտնէ Ղազի - Մուհամմէդը օրինակ լինի քեզ. նա մի հասարակ լեռնական էր բայց այժմ տես ինչ է դարձել: Իսկ դու ծագումս բարձր ես նորանից. էլ ինչի՞ համար է քո այնքան տարուայ ուսումը»:

Այդ խօսքերը սաստիկ ներդործութիւն արին Համզայ բէկի վրայ. նա առանց մի բառ անգամ արտասանելու դուրս եկաւ անից. թամբեց իւր սիրած ձին և սլացաւ Գիւմրայ, ուր այն ժամանակ զանվում էր Ղազի - Մուհամմէդը: Այդ օրուանից Համզայ բէկը հանդիսանում է իբրեւ Գազաւաթի ամենաջերմ սլաշտպաններից մէկը: Ասլաղայ քաջութիւնները և հաւատարմութիւնը իւր կոչման, տւելի բարձրացրեց նորա նշանակութիւնը և Համզայի հուշակը արդէն սկսեց տարածուել լեռնականների մէջ: Վերջին ժամանակները նա

սկսել էր դործել անկախ կերպով, առանց սակայն ընդհանուր գործին մեծասելու: Եւ գլխաւորապէս այդ էր պատճառը որ շատերը ի սրտէ համակրեցին նորա ընտրութեան. միւրիդները երկիւղ էին կրում որ մի գուցէ նոր իմամի ընտրութիւնը երկպառակութեան տեղիք տայ Գաղաւթի առաջնորդների մէջ:

Ինչեւիցէ 1832-ին հոկտեմբերի 20-ին Համգայ բէկը ընդհանուր համաձայնութեամբ ընտրուեց իմամ: Հաջի-Սլին, Շամիլի գործերի ականատես պատմադիրը ասում է որ նա գիտնական և խելօք մարդ էր. ամբողջ Գաղստանում ոչ ոք չէր կարող համեմատուել նորա հետ ուժով և քաջութեամբ: Նորա նպատակն էր իւր իշխանութեան տակ առնել բոլոր լեռնականներին և կանոնաւոր կառավարութիւն հաստատուել¹⁾: Սակայն նորա ապագայ ընթացքում այդ խօսքերը չեն արդարանում: Նա հանդիսանում է իւր նախորդի եռանդից դուրի, բայց խորամանկ և խարդախ մարդ: Նա կարողացաւ իւր կողմը քաշել շատ ռուս զինուորների և օֆիցերների, որոնցից կազմեց մի առանձին թիկնապահ խումբ և սովորեց զօրքերը կարգաւորել և բերդերը ամրացնել: Ժողովուրդը կառավարելու մէջ Համգայ բէկը շատ թոյլ էր. նա չէր կարողանում զրաւել իւր հպատակների սիրտը և իւր մի քանի անօրէն անդթութիւններով տեղեք տուեց նոցա մինչև անգամ ձեռք բարձրացնել իւր վրայ:

Շամիլը իւր խորհրդներով պակաս օգնութիւն չարաւ նաև Համգայ բէկին: Մենք տեսնեք արդէն որ նա ոչ միայն հակառակ չէր այդ ընտրութեան այլ և ի սրտէ ուրախ էր այդ մասին. այդ բանին յայտնի ապացոյց է այն, որ նա Ունյուկուլը թողնելով իսկոյն շտապեց Համգայ բէկի մօտ, շատ քիչ մնալով տանը ընտանեկան գործերը կարգի դնելու համար:

Ներկայանալով նոր իմամին, Շամիլը ըստ սովորութեան շնորհաւորեց այդ նոր կոչումը և առաջարկեց նորան իւր ապագայ ծառայութիւնը հասարակաց գործում: Համգայ - բէկը, որին յայտնի էին նորա քաջութիւնը, ազդեցութիւնը և պարզ ու անկենդ բնաւորութիւնը, զրկարաց ընդունեց Շամիլին, և իսկոյն յայտնեց նորան իւր «օգնականը»:

Շամիլի պարտականութիւնն էր դօրք ժողովել. հոգալ նիւթական պիտոյքները և մի քանի զէպքերում առաջնորդել զօրքին:

1) Տես «Рассказъ очевидца о Шамилѣ Собр. Свѣд о Кавк. Горц. т. 8.

Սակայն այդպիսի դէպքերը շատ յաճախ էին պատահում: Համզայ բէկը մի քանի անյաջող դիպուածներին խրատուելով, այն ժամանակ էր միայն դուրս գալիս արշաւանքի, երբ բոլորովին վտահ էր իւր յաղթութեան մասին, մնացած ժամանակները՝ պարտականութիւնը Շամիլինն էր: Այդ և սորա նման հանգամանքները կամաց կամաց նուազեցնում էին նորա նշանակութիւնը ժողովրդի աչքում: Իսկ Շամիլի ազդեցութիւնը ընդհակառակը օրէցօր աւելի և աւելի մեծանում էր: Սակայն այդ ազդեցութիւնը Շամիլը դործ էր դնում միշտ Համզայ - բէկի օգտին, նա իւր նշանակութեամբ ոչ միայն չէր աշխատում վնասել այլ ընդհակառակը ամեն կերպ աշխատում էր պահպանել նորան իւր խախտւած պատուանդանի վրայ: Նորա անձնական ազդեցութիւնը այնքան մեծ էր որ եթէ մոքով անգամ անցկացնէր վար ձգել Համզային, նա իսկոյն ընկած էր. հարկաւոր էր միայն կամենալ և նա իսկոյն նորա տեղը կանցնէր. բայց նա իւր չափազանց պատուաւորութեամբ շատ հեռու էր այդ տեսակ ցանկութիւնների և միայն տաճելու իւր մէջ: Նա համոզուած էր որ ամեն մի փոքրիկ անբաւականութիւն Գազաւաթի առաջնորդների մէջ, կարող է արգելք լինել այդ «սորա դործի» յառաջադիմութեան և դժուարացնել նորա ապագայ ընթացքը:

Սակայն այդ պաշտպանութիւնն էլ շատ երկար չտևեց. Խունչախի անցքը շուտով վերջ դրաւ Համզայի խախտւածութեան:

Շամիլի օգնականութեամբ տիրապետելով Կաղստանի համարեւա բոլոր ցեղերին նա մտածեց նուաճել նաև Աւարիայն և տէր դառնալ այնտեղի խանութեան: Այդ միտքը նորա մէջ աւելի բորբոքողը Ղազի - Ղումուխի Ասլան խանն էր, որ այդպիսով կամենում էր իւր անպատուութեան վրէժը առնել պառաւ խանուհուց, որ մերժել էր նորան իւր աղջկայ ձեռքը:

1834-ին օգոստոս ամսին բաղմաթիւ զօրքերի զուխը անցած, Համզայ բէկը մտաւ Աւարիայ. բոլոր մանր զիւղերը և աւանները առանց դիմադրութեան հնազանդեցին նորան և նա անարգել մօտեցաւ Խունչախին ու պաշարեց նորան: Պատերազմը սկսելուց առաջ նա մարդ ուղարկեց խանուհուն և խոստացաւ պաշարումը վերցնել եթէ նա կը համաձայնէ իւր հպատակներով միասին ընդունել Թարիգաթը, կարելի իւր յարաբերութիւնները ռուսաց հետ, մասնակցել Գազաւաթի դործին և իւր կրտսեր որդի Բուլաչ խանին տալ

պատանդ: Խանութին ոչ մի տեղից օգնութեան յոյս չունենալով ընդհանուր համաձայնութեամբ մի քանի պատուաւոր մարդիկ ուղարկեց նորա մօտ և յայտնեց որ նա Թարխաթը ընդունում է և խնդրում է մի գիտնական մարդ թողնել Խունչախում, որ բացատրէ նոցա այդ ուսման վարդապետութիւնները: Իսկ ուսաց դէմ նա մերժում էր ձեռք բարձրացնել, խոստանալով միանգամայն որ Վազաւաթի գործում նա բոլորովին չեղոք գիրք կը բռնէ առանց մէկ կամ միւս կողմին օգնելու: Համզայն ըստ երևոյթին բաւականանալով այդ համաձայնութեամբ պատուաւոր ընդունելութիւն արաւ խանի կրտսեր որդուն և ուղարկեց նորան Հոցաթը իւր հօրեղբօր իմամ—Ալիի մօտ: Բայց միևնոյն ժամանակ նա խնդրեց խանութուց որ իւր երկու մեծ որդիներին Աբու Նունցալ խանին և Ումմա խանին ուղարկէ իւր մօտ մի շատ հարկաւոր բանի համար տեսակցելու: Խանի որդիները կասկածելով Համզայի բարեկամութեան վրայ, սկիզբը չէին համաձայնում քաղաքից դուրս դալ. բայց երբ նոցա մայրը, վախենալով կրտսեր որդու մասին, սխեց շատ թախանձել նոցա, նոքա էլ հարիւր հոգու չափ մարդիկ հետները վեր առած քաղաքի պատուաւոր անձինքների հետ միասին ներկայացան Համզային: Համզայն սկիզբը շատ սէր և յարգանք ցոյց տուաւ նոցա և մինչև անգամ առաջարկեց Նունցալ խանին թէ ինքը իմամութիւնը և ամբողջ Վաղստանի կառավարութիւնը կը յանձնէ նորան եթէ միայն նա կը խոստանայ մասնակցել Վազաւաթին և պատերազմել ուսաց դէմ: Երկուստարդ խանը առանց նորա խորամանկութիւնը իմանալու ուրախութեամբ ընդունեց այդ առաջարկութիւնը և ջերմ շնորհակալութիւն յայտնեց նորան խոստանալով միանշանակ որ պատրաստ է այսուհետև ամենայն եռանդով և գործունէութեամբ մասնակցել Վազաւաթին: Համզայի խորհուրդը վերջուղևս կատարուեցաւ. երկու խաները, որոնցից նա այնքան երկիւղ էր կրում, այժմ իւր ձեռքումն էին: Նա պատճառելով թէ իւր աջօթելու ժամանակն է ներողութիւն խնդրեց խաներից և իւր միւրիդներով միասին դուրս եկաւ վրանից: Երկու խաները մի քանի խաւնախցիների հետ միասին մնացին մէնակ: Հաղել թէ մի քանի րոպէ անց էր կացել, բազմաթիւ հրացանները մէկ անգամից լնդացին և խաներն ու իրենց մարդիկ փութեցին դէտին: Ահաւեց սորսավելի կոտորած Խունչախցիների և միւրիդների մէջ: Ումմա խանը սկիզբը սչինչ թուլութիւն չզգալով վեր կացաւ. դետից և վաղեց դէպի

գուռը, բայց շուտով նորա ոյժերը սպառուեցին և նա անշնչացած նորից ընկաւ դետին: Աբու Նուեյալ խանը որ թեթեւ կերպով էր միայն վերաւորուած դաշոյնը հանեց և ընկաւ թշնամիների մէջ. չնայելով հակառակորդների բազմութեան նա առիւծի կատաղութեամբ կոտորում էր միւրիդներին. քառասուն հոգի ընկան նորա սրի տակ, մնացածները ահաբեկուած սկսեցին փախչել: Այդ ժամանակ Շամիրը որ հեռուից նայում էր այդ անսարանին, սուրը դէպի փախչողներին պարզելով, կանչեց. «Քոյեր, դուք կամենում էք խորտակել ձուսաց անթիւ բանակը և փախչում էք այդ երեսայի առաջ»: Այդ խօսքերը կանգնեցրին փախչող միւրիդներին. մի քանի հրացաններ միասին թնդացին և երիտասարդ ու քաջասիրտ խանը մեռած վառուեց դետին: Այդ պատահեց 1834 թուին օգոստոսի 13-ին: Խանի սրահապաններից մի քանիսը մի կերպով ազատուելով, այդ դառն անցքի լուրը բերին Խունչախ...:

Նոյն օրը պառաւ խանուհին Համգայ բէկի հրամանով արտօնեց զենիչուդ որ 2 վերատով միայն հեռու է Խունչախից: Համգայի վրանի մօտից անցնելուս նա իւր ծառաների միջնորդութեամբ խնդրեց որ թոյլ տայ խօսակցել իւր հետ, բայց Համգայն պատասխանեց որ ամեն յարաբերութիւն այլևս կորուած է նոցա մէջ և հրամայեց որ շուտով հեռացնեն նորան զենիչուդ. իսկ ինքը օրինաւոր խաների արիւնով ներկուած մօտաւ Խունչախ և խանի տիտղոսը իւր վրայ առնելով անդաւորուեց նոցա պալատում:

Միւս օրը նա կանչեց իւր մօտ պառաւ խանուհուն, որ չնայելով իւր ստացած անստանելի վշաբերին քաջութեամբ մտաւ նորա մօտ և շնորհաւորեց նորան իւր նոր տիտղոսով: Համգայն ծիծաղեց և զլուխը շարժելով նշան տուեց խանուհու ետեւում կանգնող միւրիդին, որ դաշոյնի հարուածով թոցրեց նորա գլուխը Համգայ բէկի ոտքերի տակ: Չիշտանալով մօր և որդիների արիւնով նա հրամայեց սկսանել նաև նոցա մեծ մօրը Հիսթաման - Բիքէին, չնայելով որ այդ ընդդէմ էր ոչ միայն երախտադիտութեան և մարդասիրութեան զգացումներին այլ և Շարիաթի օրէնքին և լեռնականների սովորութիւններին, որոնք խստիւ արգելում են ուր բարձրացնել պառաւների վրայ: Բէկի ծառաներից մէկը մտաւ պատաւ խանուհու սենեակը և այն բոպէին երբ նա զուրան էր կարդում, նորա ձեռքից բռնելով քաշեց ակոսը և զլուխը կտրեց:

Օրինաւոր ժառանգներից ազատուելով Համգայն հրամայեց

սպանել նաև նոցա մօտաւոր ազգականներին, որոնք խաների մահուանից յետոյ կարող էին տէր համարուել նոցա ժառանգութեան:

Այդպիսով իբր թէ ապահովելով իւր իշխանութիւնը, Համզայն իւր բնակութիւնը Հոյսթիւն փոխադրեց Խունչախ և զօրքերին մի առ ժամանակ արձակեց իրենց տները:

Այդ տեղափոխութիւնը հակառակ էր Շամլի կամքին. նա հասկանում էր այն բոլոր վտանգները որոնք կապուած էին նորահետ, ուստի և աշխատում էր համոզել Համզային որ Խունչախումը չմնայ. սակայն նա կարծելով որ իւր Երկայնութիւնը անհրաժեշտ է Աւարցիներին հնազանդ պահելու համար, մերժում էր նորա խորհուրդները: Շամլիը տեսնելով որ լւր խօսքերը անօգուտ և զուր են անցնում թողեց նորան իւր կամքին և ինքը քաշուեց Գիւրայ: Այդտեղից ևս նա մի քանի անգամ նամակ ուղարկելով նորան յիշեցրեց որ «վաղ թէ ուշ Աւարցիները կը մտաբերեն իրենց խաների վրէժը լուծել», և յորդորեց դուրս գալ Խունչախից քանի դեռ ուշ չէ: Բայց Համզայն դարձեալ յամառեց և մնաց Խունչախում: Սակայն Շամլի իրկիւղը շատ իրաւացի էր:

Մինչդեռ նա առանց խղճահարութեան վայելում էր իւր անօրէնութեան պտուղները, ժողովրդի տառելութիւնը արդէն սկսուել էր բորբոքուել նորա դէմ: Նա այլ ևս իւր աղօթքների մէջ չէր յիշում Համզայի անունը և ամենքը հաւատացած էին որ Համզայն իւր մահով պէտք է լուծէ խաների և նոցա պառաւ մայրերի սպանութեան վրէժը: Նւ յիրաւի, շատ ժամանակ չանցած ժողովրդի մարգարէութիւնը իրագործութիւն ստացաւ: Մի անգամ երբ Համզայ - բէկը իւր ուփորութեան համեմատ զնացել էր մզկիթ, երկու Խունչախցի եղբայրներ յարձակուելով նորա վրայ ատրձանակի հարուածով սպանեցին նորան և Խունչախցիները յարմար առիթ դրանելով իրենց խաների վրէժը առնելու հէնց մզկիթի մէջ յարձակուեցին մուրիդների վրայ և սկսուեց սաստիկ կոտորուած: Անուսելի քաջութեամբ նոքա պաշտպանում էին իրենց, բայց բազմութիւնը Խունչախցիների կողմն էր և մուրիդները ստիպուած էին փախել: Նոցանից երեսուն հոգի միայն ապատուելով ընկան Խունչախի բերդը և չորս կողմը պատնէշ կանգնելով պատերազմը հորդեցին: Խունչախցիները նորից պաշարեցին մուրիդներին և մի քանի ժամ անօգուտ կռուելուց յետոյ կրակ տուին բերդը և ամենքին պրեցին: Այդ դէպքը տեղի ունեցաւ 1834-ին, սեպտեմբերի 19-ին:

Համգայի մահուան օրը Շամիլը մի հարկաւոր բանի համար սուրհանդակ էր ուղարկել նորա մօտ: Նորա հաշուով սուրհանդակը պէտք է վերադառնար երրորդ օրը միայն: Բայց այդ զիշերը իւր սովորութեան համեմատ ժամը 12-ին վերկենալով աղօթքի, յանկարծ լսեց որ իւր դուռը ծեծում են: Դուռը բանալով նա տեսաւ սուրհանդակի կնոջ, որ եկել էր նորան իմաց տալու թէ մարդը վերադարձել է: Բայց յոգնածութեան պատճառով չէ կարող անձամբ ներկայանալ: Այդ լսելուն պէս Շամիլը իսկոյն կանչեց «Համգային սպանել են»: Նա վաղուց արդէն սպասում էր այդ բանին:

Համգայ-բէկի մահով վերջանում է Գաղստանի արքայազան կռուի երկրորդ շրջանը: Առաջին շրջանը սկսում և վերջանում է Ղազի-Մուհամմեդով: Ինչոր վերաբերում է երրորդ շրջանին, որ աւելի փառաւոր է քան նախընթաց երկուսը, այդ սկսւում է այն օրից, երբ Շամիլը հասնում է իմամի բարձր աստիճանին:

Թ. ԶԱՔԱՐԵԱՆ

(Կը շարունակուի)

ԹՇՆԱՄԻ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐ

«Անիրիս» անունով մի խիստ սակաւամարդ փողոցում դառնում է մի փոքրիկ տուն, որի երեք լուսամուտները մասամբ թղթով են կայքրած, այդ տանը կից են և մի ականու մի համբարանոց: Վերի սենեկի լուսամտի փեղկը կախ է ընկել մի ծղիւնուց, որ ամէն րոպէ ընկնելու վերայ է: Տան կողքին կայ մի պարտիզակ, որ զլիս գլուխ բաժանուած է չոր փշեայ ցանկով: Այդ տան մէջ ամբողջ տասնեւ չորս տարի բնակում էին երկու անհաշտ թշնամի եղբայրներ: Կնչպէս պարտիզում, նոյնպէս և տան մէջ ամենայն ինչ բաժանուած էր՝ սկսած վերին սենեակից մինչև ներքնայարկը, որի դուռը չէր փակվում, բայց ինքը վանդակապատով բաժանուած էր: Դռները բոլորն էլ կողպէքներով փակուած էին, կարծես թէ ամենայն րոպէ գողի երկիւղ լինէր: Ախուր պատկանում էր մէկ եղբոր, իսկ համբարանոցը միւսին: Տան մէջ մի բառ անգամ չէր լսվում, բայց եթէ այն, որ երբեմն նոցանից մէկը մի անէծք էր արտասանում:

Միևեքը և Կօնրադը, այսպէս էին կոչվում այդ երկու եղբայրները, արդէն հասակներն առած էին և երկուսն էլ կին չունէին: Կօնրադի կինը շուտով էր մեռել և ինքը ապրում էր միայն իրոյ համար. իսկ Միևեքը ամենեւին չէր ամուսնացած:

Եղբայրների ասելաթեան առաջին պատճառը եղաւ մի երկար կապոյտ ներկուած սնդուկ:

Մօր մահուանից յետոյ պէտք էր ամէն բան բաժանել: Նոյաքոյրը, որ զիւղում մարդու էր տուած, արդէն իւր բաժինն ստացել էր իբրեւ օժիտ: Կօնրադը հաւատացնում էր որ այդ սնդուկը ինքն է գնել իւր սեպհական փողով, որ աշխատել է մեծ ճանապարհի վերայ քար ջարդելով, և թէ դա յանձնել է մօրը գործածելու առ ժամանակ, բայց իւր սեպհականութիւնն է: Իսկ Մի-

խելը հաստատում էր, որ Կօնրադը մայրական հացն ուտելով՝ հետեւաբար չէր կարող ոչինչ սեպհական ունենալ: Իրար լաւ հայհոյելուց յետոյ իրանց դասը տանուէրին հասցրին, և ապա մինչև դատաւորին էլ հասաւ: Եւ որովհետեւ եղբայրները չկարողացան համաձայնուիլ՝ ուստի վճռուեց տան բոլոր կահ կարասիքը, ընդ որս և սնդուկը ծախել, իսկ գոյացած փողը բաժանել: Մինչև անգամ տունն էլ ծախու հանուեցաւ, բայց որովհետեւ դորան գնող չեղաւ, ուստի կրկին մնաց եղբայրներին ձեռքում:

Եղբայրներին հարկ եղաւ հրապարակաւ գնել իրանց սեպհական գոյքերը, անկողիններն և այլն: Այս բանը շատ դառնացրեց Կօնրադին, որովհետեւ նորա սիրտը քնքոյշ էր:— Սմեռայն տան մէջ գտնվում են շատ բաներ, որոնք ուրիշներին հարկաւոր չեն լինիլ, և որոնք չեն կարող փողով գնահատուիլ, որովհետեւ նոքա յիշատակ են կեանքի այլեայլ անցքերի, առարկաներ են, որոնք ոչինչ արժէք չունին ուրիշ մէկի համար:

Այսպիսի առարկաներ պէտք է սրբութեամբ անցնեն որդոց որդի և այսպիսով պահպանեն իրանց անհատական արժէքը: Իսկ եթէ հարկ լինի նոցա խել օտարների ձեռքից և փողով տիրանալ նոցա, այն ժամանակ նոցա նախնական արժէքը շատ կը պակասի: Նոքա փողով դժուարութեամբ ձեռք կը բերուին և սրբութեամբ կ'աւանդուին որպէս մի նուիրական բան: Կօնրադը այսպիսի մտածմունքներով շատ շուտ շարժում էր գլուխը՝ ձեռք բերելով ածուրդից անոցին մի սրէիցէ հին կարասի: Իսկ երբ կարգը հասաւ մօր սեաւ թաւշակազմ՝ և արծաթաշիղղ հին աղօթագրքին և մի վաճառորդ ձեռքէ առաւ՝ նորանում՝ դանտած արծաթի քանակութիւնն իմանալու՝ Կօնրադի արիւնը գլուխը խփեց: Նա այդ աղօթագրքին մեծ գին տուեց:

Արջապէս սնդուկի հերթն էլ եկաւ: Միխիլը բարձրաձայն հաղաց և ծաղրական լերբ հայիացք ձգեց եղբօր վերայ. և խփոյն մեծացրեց արկղի գինը: Կօնրադը շատցով աւելացրեց մի գուլլեն՝ առանց աչքը բարձրացնելու և համարելով իւր կուրծքի կօճակները: Միխիլը լըբաբար իւր շուրջը նայելով աւելացրեց: Ոչ ոք կողմնակի անձկնքներից չմտաւ նոցա հետ առեւտուրի, իսկ եղբայրները կամաւորութիւնից վիճելի առարկաները չէին զիջանում իրարու: Նոքա երկուսն էլ մտածում էին, թէ միայն կէսը պէտք կը լինի վճարել, և այս պատճառով բարձրացնում աւ բարձրացնում էին գինը և,

վերջապէս, արկղն հասաւ Կօնրադին հինգ անգամ աւելի թանկ, քան որքան իսկապէս արժէր, այսինքն քսանեութ գուլգենով:

Միայն այժմ բարձրացրեց նա իւր աչքը և երեսը բոլորովին փոխուեցաւ. դաժանութիւն ու ծանականք նշմարվում էին նորա լայն բացած աչքերում, շրթունքների և ամբողջ երեսի վերայ:

— Երբ դու կը մեռնես, այն ժամանակ արկղը քեզ կ'ընծայեմ, որ քեզ մէջը դնեն, բարկութիւնից զողալով ասաց նա Միխելին, և այս այն վերջին խօսքերն էին որ նա տասնևչորս տարի առաջ ուղղել էր իւր եղբօր:

Ամբողջ գիւղում ծաղը ու ծանակով պատմում էին սնդուկի անցքը, և ամենքը, որոնք պատահում էին Կօնրադին, ասում էին նորան, թէ ինչպէս լրբարար վարուեց նորա հետ Միխելը, իսկ Կօնրադը երթալով աւելի ու աւելի ատեց իւր եղբօրը:

Եւ առ հասարակ երկու եղբայրներն բոլորովին տարբեր բնավորութիւն ունէին և տարբեր ճանապարհներով էին գնում:

Կօնրադը պահում էր կով և նորան իւր հարեան Քրիստիանի կովու հետ լծում էր դաշտային աշխատութեան համար: Իսկ մնացած ժամանակ նա մեծ ճանապարհի վերայ քար էր ջարդում օրական տասնևհինգ կրէյցերով: Կօնրադը խիստ կարճատես էր և չէր կարող ուղեղ քայլել և երբ կրակ էր զարնում, աբեթը քնթին էր մօտեցնում, որպէս զի իմանայ թէ իսկապէս վառվում է նա թէ ոչ: Գիւղում նորան կոչում էին «կոյր Կօնրադիկ», «իկ» մասնիկն էլ աւելացնում էին այն պատճառով, որ նա հասակով փոքր էր:

Իսկ Միխելը, ընդհակառակ, բոլորովին նորա հակապատկերն էր ներկայացնում: Նա բարձրահասակ էր և նիհար, և գնում էր հաստատուն քայլերով: Նա հագնուած էր բոլորովին գիւղական հագուստով, բայց ոչ այն պատճառով որ ինքը իսկապէս գիւղացի էր, որովհետև իրօք նա ամենեւին գիւղացի չէր, այլ այն պատճառով որ այդ բանը իւր առևտրի համար անհրաժեշտ էր: Նա պարապում էր դահ (պառաւ) ձիաների առուտուրով, իսկ ժողովուրդը առհասարակ աւելի այն ձիաներին է վստահանում, որոնք գնվում են գիւղական զգեստով հագնուած անձից: Միխելը թերուս երկաթած գործ էր. իւր հողը վարձով տուեց, մի մասն էլ վաճառեց, իսկ ինքը բոլորովին անձնատուր եղաւ առևտուրի ու դորա շահովն էլ ապրում էր: Վեց, ութը մղոն տարածութեան վերայ, Վիլրոտմբերգի թագաւորութեան մէջ, ամբողջ Զիգմարինգենում և մինչև Բադենի

մեծ զբոսութիւնը նա իմանում էր բոլոր ախոռների դրութիւնն ու բովանդակութիւնն՝ ինչպէս որ իմանում է մի որևէ պետական անձն օտար տէրութիւնների վիճակագրութիւնը և արքունիքների միտումները և դարձեալ՝ ճիշտ այնպէս ինչպէս որ պետական անձինքը հասարակաց կարծիքը իմանում են լրագիրներից, այսպէս էլ Միխեյլը այդ պանդոկներից էր իմանում։ Նա, ինչպէս նախագահ, իւրաքանչիւր գիւղում սեպհական լրտեսներ ունէր, որոնց հետ այլևայլ բանակցութիւններ էր անում և որոնք հարկ եղած ժամանակ անձամբ սուրհանդակ էին դալիս, որի համար պահանջում էին լաւ արաղի—փող՝ այս բառի բուն նշանակութեամբ։ Բացի սոցանից՝ Միխեյլն ունէր նաև գաղտնի գործակատարներ, որոնք ախոռներում գործող անձինքներին զրգռում էին դէպի յեղափոխութիւն և այս պատճառով համբարանոցումն, որ նա ախոռ էր դարձրել, միշտ ծախու ձի էր պահում, որ պատրաստում էր արշաւանքի կամ հասարակաց գործածութեան, այսինքն, վաճառանոցում ծախելու համար։ Նա ներկում էր աչքերի վերևի մագերը, խարտում էր ատամները և եթէ թշուառ կենդանին մինչև անգամ ոչինչ չէր կարող ուտել բացի թեփից և ուրիշ որևէ ճարակից պէտք էր սատկիլ՝ շատ էլ հոգ չէր անում, որովհետև նա անկասկած կարող էր ամենայն տեսակ ձի վաճառել։

Այդ բանի համար նա զանազան հնարքներ էր ՚ի գործ դնում. օրինակի համար, հետն էր առնում մի կաշառուած անձի, որ իբր թէ ձի էր փոխանակում նորա հետ, նոքա այդ ժամանակ սարսափելի բղաւում էին, բայց յետոյ Միխեյլ բարձրաձայն գոչում էր.

— Ես փոխանակել չեմ կարող, ես ոչ դարման և ոչ օտը ունիմ, — և եթէ հարկ լինէր ինձ մինչև անգամ զինանիլ մինչև մէկ կարօլին, այնու ամենայնիւ պէտք է որ ես ծախեմ նորան։

Կամ աւելի ևս ճարտար էր վարվում, մի քանի կրէյցերով կաշառում էր մի որևիցէ յիմար ռամկի, յանձնում էր նորան ձին, որպէս զի հեծնելով քչէր նորան ու ասէր.

— Եթէ այս կենդանին բուն զիւղացու ձեռքն ընկնէր, կարելի էր նորան պարարտացնելով լաւ ձի դարձնել. նորա ոտները պինդ են, ոսկորը լայն, եթէ մի քիչ պարարտանայ, այն ժամանակ քսան կարօլին կ'արժենայ։

Նա զնոզ էր գտնում, դեռ իրա միջնորդութեան համար էլ մի բան պայման դնում, և այսպիսով մի բան էլ աւել էր ստանում

իւր սեպհական ձին ծախելուց: Միխելը խիստ առում էր այն ամենայն տեսակ դատաւարական քննութիւններին, որոնք անհրաժեշտ էին երբ ձիու վերայ մի որեւիցէ մեծ պահասութիւն էր բացվում: Այս պատճառով էր զործը սպառնում էր զատուտանի հասնել նա լաւագոյն էր համարում մի քանի զուլդէն պակասայնել քան թէ իշխանութեան հետ վեճի մտնել: Բայց այնու ամենայնիւ նորա դէմ թէ զատ չվարուեցաւ, որոնք կուէին տալիս նորա ձիու գները և մինչև անգամ բոլոր շահը: Այս տեսակ ողատ ու դատարկաջընկ կեանքում մի զրաւիչ բան կայ և Միխելին միշտ թվում էր թէ առանց ձիու աւետրի ինքը չէ կարողանալ ապրել: Նա չշնորհեցաւ այն կանոնից որ առանց մի արդիւնատուր զործ զուլս բերելու զուրս զայ աւետրական հրապարակից: Մանրամասն հրէաները աւետրում շատ էին օգնում նորան, ինքն էլ իւր կողմից շատ անգամ նոցա հետ մի էր լինում:

Երբ Միխելը այսպէս վաճառանոցն էր գնում կամ տուն վերադառնում, իսկ Կօնրադը մեծ ճանապարհի վերայ քար ջարդում, նա ոչ այն է կարեկցութեամբ, ոչ այն է կատակով, կըլծօրն էր մտիկ անում ու մտածում: «Մէջ ողորմելի, առաւօտից մինչև երեկոյ քար եւ ջարդում և ստանում ընդամենը տասնեւհինգ կրէյցեր, իսկ ես մի ժամում շահում եմ տասնեւհինգ զուլդէն»:

Կօնրադը թէպէտ կտրճատես էր, բայց այնուամենայնիւ նկատելով այս՝ սկսեց այս միջոցներին այնպիսի ուժղնութեամբ ջարդել քարերը, որ կայծեր էին թռչում:

Սակայն մենք կրտսնենք թէ վերջ 'ի վերջոյ որի վախճանը բարի կը լինի, Միխելին թէ Կօնրադին:

Միխելը ամբողջ գիւղում համարվում էր ամենաբաւ դուարձախօս, որովհետեւ նա այնքան շատ անցքերի անդեակ էր, որ կարող էր անընդհատ գիշեր ու ցերեկ պատմել մարդկերանց ու Աստծուն նոյնպէս ճանաչում էր: 'Ի հարկէ, Աստծուն նա փոքր էր ճանաչում, թէպէտ ուրեմն եկեղեցի էլ էր գնում, որովհետեւ գիւղում զորանից ոչ ոք չէ կարող բոլորովին անջատուել, բայց գնում էր, ինչպէս ուրիշ շատերը, այս անց ամենեւին իրան ուղղել մտածելու:

Կօնրադն էլ իւր պահասութիւններն ունէր, որոնցից զլաւորն էր ատելութիւն իւր եղբօր դէմ և այդ բանի արտայայտութիւնը: Երբ նորան հարցնում էին, «Ինչպէս է եղբայրդ», նա միշտ պատասխանում էր, «Շուտով նորան ահա թէ ինչ կը պատահի»:

այս ասելն երկու ձեռները տանում էր և կապի տակ, որպէս թէ հանդոյց է անում, ապա թեւերը ձգում ու լեզուն դուրս հանում։ Պարզ է որ դորանով կամենում էր ասել, թէ նա կախու ելում է։

Ժողովուրդը ի հարկէ ներքաշվում յաճախ այս հարցը կրկնելու, և միշտ դուարձանում էր Կօնրադից, սովորական պատասխանն ստանալիս։

Եւ առհասարակ ամէնքն աշխատում էին բորբոքել և լեզւաւոյ ատելութիւնը, ոչ չարամտութեամբ, այլ որովհետեւ այն բանը նոցա պուարձանում էր։ Միևեւր միայն արհամարհանքով և ուսերը վեր էր քաշում երբ խօսք էր լինում թողորմելու վերայ։

Եղբայրները երբէք միասին մի սենեակում չէին մնում, եթէ նոքա սրանդիկում կամ իրանց քրոջ տան իրար պատահէին նոյա նից միմեք անպատճառ դուրս կը գնար։

Արդէն այլ ևս ոչ ոք չէր մտածում նոյա հաշտեցնելու, և եթէ մի փարդովս ուրիշի հետ թշնամութեամբ էր ասորում, նոյա համար ասում էր. «նորա ասորում են ինչպէս Միևեւր Կօնրադի հետ»։

Եղբայրները ամեն ոչ մի խօսք էլ չէին խօսում, և հանդիպելիս միմեք անգամ իրար վերայ չէին նայում։ Բայց կայնուամենայնիս երբ նոցանից մէկը նկատում էր որ միւսը անկողնում հիւանդ պառկել է, չնայելով հեռաւորութեանը գնում էր քրոջ մօտ, որ բնակվում էր ճշտալում և ասում էր.

«Այնտեղ գնա, կարծեմ նա մի քիչ և տկար է»։

Այսպիսի դէպքերում նոցանից իւրաքանչիւրը կամայէր զործում, որ եղբօրը չ'անհանգստացնի։

Իսկ անից դուրս և Ժողովուրդեան մէջ նոքա միշտ ատելութիւն էին յայտնում, և ոչ ոք նոյա մէջ սիրոյ մի կայծ էլ չէր եւթադրում։

Այսպէս անցան տոմսն և չորս տարի Ծարգանակի անւտորի միջոցին Միևեւր իւր հողերի գնից ձեռք բերած փողերը բոլորն էլ կորցրեց ինքն էլ չգիտէր թէ ինչպէս։ Կով Կօնրադը փրկեալ թողնց նոր հող ձեռք բերեց և համարեա ամբողջ գինն էլ վճարեց։ Միևեւր պարնպում էր իշխաւորապէս նորանով որ ուրիշներին օգնում էր առւարական վեճերում և յոյս ունէր որ իւր վերջին վարեւահողերը ծախելով կարգի բերի իւր զործերը։

Եւ երեւցաւ արքայ յօգիտոս խօսքը. գիւղի բնակիչները կարող էին իրանց մասին պահել։ Մերունի քահանան մեռաւ. նա բարի

մարդ էր, բայց ամէն բան թողնում էր առաջուան պէս: Իսկ նոր եկող քահանան եռանդուն երիտասարդ էր. նա կամեցաւ ամէն բան կարգի բերել, և իրօք էլ շատ բան կարգի բերեց, մինչև որ վերջապէս ինքն էլ հրապարակաւ գործ ունեցաւ պանդոկապետի աղջկան հետ, որից յետոյ այլ ևս չէր կարող այլոց մասնաւոր գործերին խառնուիլ, որովհետեւ կարող էին ասել թէ ինքն իսկ շատ անմեղը չէ: Բայց այն ժամանակ դեռ ամենայն ինչ նոր էր:

Մի անգամ կիւրակէ պատարագից յետոյ՝ ժողովուրդը հաւաքուել նստել էին հրդեհի նոր համբարանոցի համար պատրաստուած գերաններին վերայ՝ ջրհորին մօտիկ. Միխեյն էլ այնտեղ էր, նա նստած էր կռացած ու յարդի ծղոտ էր կծոտում: Այնտեղից անց էր կենում Հաննա Շեկկերլէյի հինգամեայ որդի Պետրոսը: Ներկայ եղողներից մինը կանչեց երեխին և ձեռքը գրպանը տանելով գոչեց:

— Պետրոս, ես քեզ չորս ընկոյզ կը տամ, եթէ դու Կօնրադի պէս երեսը կծռես. ապա, ի՞նչպէս է անում Կօնրադը:

Երեխան զլուխը բացասաբար շարժեց և կամենում էր հեռանալ, որովհետեւ երեխան խելացի էր և վախենում Միխեյից, որ այնտեղ նստած էր, բայց նորան համարեա բռնի կացրին և, վերջապէս, նա ցոյց տուեց թէ ինչպէս թոկը կապում ու քաշում են և դուրս ձգեց լեզուն: Ամենքը այնպէս բարձրաձայն ծիծաղեցան, որ ամբողջ գիւղում լսվում էր: Իսկ երբ երեխան պահանջեց ընկոյզները՝ այն ժամանակ հասկացուեցաւ որ դոցա խոստացողի մօտ ընկոյզներ չեն եղել, և ամենքը նորից սկսեցին բարձրաձայն ծիծաղել, երբ երեխան ոտներով խփեց խաբեբային:

Այս միջոցին նորեկ քահանան դուրս եկաւ իրաւարանից. նա կանգ առաւ և ահանատես եղաւ ամբողջ տեսարանին: Իսկ երբ երեխային նորա պահանջի համար կամեցան ծեծել, այն ժամանակ քահանան արագութեամբ մօտեցաւ և ազատեց նորան: Բոլոր գիւղացիքը շուտով ոտքի ելան և գտակները վերցրին: Քահանան հետն առաւ երեցփոխին, որ այնտեղ գիւղացիների հետ նստած էր, և անցկենալով նորա հետ գիւղում՝ խնդրեց ամէն բան իրան պատմել: Այն ժամանակ նա խմացաւ եղբայրների թշնամութիւնը և այն բոլորը, ինչ որ մենք ինքներս գիտենք:

Կօնրադը հետևեալ շաբաթ օրը գիւղում քար ջարդելիս հրաւէր ընդունեց միւս առաւօտ պատարագից յետոյ քահանայի մօտ

գնալու: Նա զարմացքով պլտացրեց աչքերը, ծխափողն ընկաւ բերանից ևս քարը մի քանի վայրկեան առանց ջարդելու մնաց նորա կօշիկի փայտեայ ներբանի ներքեւ. ոչ մի կերպ չ'կարողացաւ հասկանալ թէ ինչ կարող է լինել քահանայի տանը. նա ցանկանում էր լաւ ևս իսկոյն դնալ քահանայի մօտ:

Երբ հրաւիրակը Միխելի մօտն եկաւ, սա սրբում էր դահ ձիու «աօնի կօշիկները», ինչպէս որ ինքն ասում էր սմբակները լուանալուն նա սկսեց սուլել՝ երգելով մի անվայել երգ, բայց յանկարծ կանգ առաւ, որովհետեւ շատ լաւ էր իմանում թէ ինչ բանի համար էին հրաւիրել նորան միւս առաւօտը: Նա շատ ուրախ էր, որ կարող էր նախապատրաստուել սուր պատասխաններ տալու. երկու նախադասութիւններ արդէն պատրաստել էր և լռին կրկնում էր ինքն իրան:

Կիւրակէ պատարագից յետոյ քահանան մի քարոզ խօսեց՝ բնաբան առնելով 133-դ սաղմոսը. «Աստ օրհնեցէք ամենայն ծառայք տեառն զՏէր. ո կայք 'ի տուն Տեառն, և 'ի գաւիթս Աստուծոյ մերոյ:» Նա ապացուցեց որ երկրային երջանկութիւնն և ուրախութիւնները համարեա զգալի չեն լինում, եթէ նոցա չմասնակցի ու չվայելակցի այն, որ միւսնոյն մօր գործովն է սնուել: Նա ասաց որ ծնողքը այս երկրի վերայ չեն կարող երջանիկ լինել և ոչ հանդերձելումն երանելի, եթէ ատելութիւն, նախանձ ու ռսակալութիւն կայ նոցա մէջ. ասելով որ եղբայրասպանութիւնը յանցանաց առաջին թունաւոր պտուղն է՝ Կայենին ու Աբելին օրինակ բերեց: Այս բոլորը և էլի ուրիշ շատ բաներ խօսեց քահանան սուր և որոտալից ձայնով, այնպէս որ գիւղացիքն ասում էին թէ պատերը նորա ձայնից դողում են: Բայց շատ անգամ աւելի հեշտ է լինում պատերը դողացնել, քան քարայրած ու բրդացած սիրտը շարժել: Բարբելը դառն արտասուքներ էր թափում իւր եղբայրների դաժանութեան վերայ և թէպէտ քահանան տասն անգամ կրկնեց որ ոչ սորան և ոչ նորան է ակնարկում, այլ ցանկանում է որ ամէն մէկը ձեռքը սրտի վերայ դնելով հարցնի ինքն իրան՝ թէ գգում է արդեօք իւր մէջ ճշմարիտ սէր դէպի իւր մերձաւորները, բայց այնու ամենայնիւ ամէնքը մտածում էին. «Այս խօսքերը Միխելի ու Կօնրագի վերայ են:»

Եղբայրները իրարից հեռու չէին կանգնած: Միխելը կրծում էր իւր գդակը որ բռնած ունէր ատամներով, իսկ Կօնրագը լսում էր բերանաբաց. բայց երբ նոցա աչքերն իրար պատահեցան՝ Միխելի գդակն ընկաւ ձեռքից և նա իսկոյն խոնարհեցաւ:

Բայց ասից ժրոխալ թողդ իմ բնորոտայն իմ լինողար ամ: Եղանակ
 արդո՞ւմ քարոզից՝ յետոյ երգեհոնը հանդարտ և ռամբիւ մի եղանակ
 ածելոյ, բայց դեռ բերորովին չվերջացած: Ախիսեր զուրս եկաւ եկե-
 ղեցոց և կանգնեց քահանայի շնակարանի շրան առաջ: Դուր
 դեռ ևս փակ էր, ուստի նա արդին մտաւ: Այստեղ նա երկար
 ֆանդնեց փեթակի առջև և նայեց մեղունների աշխատութեան վերայ
 մուսնաձեւ: Իսկ զգիտեն թէ այսօր կիրակի է: Եւ էլ իմ
 քննութեան պատճառով տուն չունիմ, որովհետեւ աշխատութեան յա-
 տուէ օրեր չկան: Բայի սորսնեց նորա մտքումն լինաւ թէ՛ քանի
 քանի եղբայրներ աշխատում են այստեղ այս փեթակի մէջ ի միասին
 և աշխատում են եւանդով, բայց այս վերջին մասժմունքը երկար
 չգրադեցրեց նորան մի անգամ էլ վճուեց որ չթոյլ տայ քահանային
 ներգործել իւր վերայ, և նայելով գերեզմանատան վերայ յիշեց
 Կնրապի վերջին խօսքերը և նորա բռնեքը սեղմեցան:

Միխայիլ քահանայի սենյակը՝ Էմմելիա տեսաւ որ նա ողբոս-
րուած խօսումէ Կօնրադի հետ. քահանան կանգնեց. բանիցն այն-
պէս երեւցաւ որ նա այլ ևս չէր սպասում Միխայիլին: Արդ Միխայիլն
ալթո՞ւ առաջարկեց, առ վստահոյց լինելով եղբօր վերայ՝ պատաս-
խանեց.

— Թէպէս ես ձեզ շատ եմ յարգում, տէր Հայր, բայց եւ այնպէս չեմ կարող նստել այնտեղ, ուր նստում է սա. դուք, տէր Հայր, շատ ժամանակ չէ որ մեր գիւղումն էք գտնվում, դեռ չէք իմանում Թէ ինչպիսի խաբէբայ, ինչպիսի կնիծաւոր է դա, եւ Թէ ինչպէս անմաքուր է դորա խիղճը: Բոլոր երիտայքը ծաղր են առնում նորան, շարունակեց նա ատամները կրճառցնելով, — Ի՞նչպէս է Միսեղ...:

Արևնեց մեզ յայտնի դործողութիւնը և զայրոյթից զողաւով
ասադ:

— Տէրհայր, այս է իմ գիթադդուծեան պատճառը, նա զսինց
կնձ րնասնեկան անդորրութիւնից, ուստի և իս անձնատուր եղայ ձիւ
անիծեալ առուտորին: Գու՛ր ինձ ձգեցիր այս վիճակի մէջ, սասաց
ձա՛կ դառնալով դէպի իւր եզրայրը, — ես կը կախուիմ ախտում,
բայց առաջ ինքդ կը կախուես այնտեղ:

Քահանան թող տուեց որ եղբայրները դուրս թափեն իրանց սրտում ունեցածները. և նորա ատիժանից պատկառելու պատճառով կոխ տեղի չունեցաւ նոցա մէջ. թէպէտ նա գիտէր որ երկար ժամանակ ծածկած դժգոհութիւնը պատմուելուց յետոյ սիրոյ նշոյլ երևան կը դալ, բայց այստեղ նա փոքր ինչ սխալուեցաւ:

Վերջապէս երկու եղբայրներն էլ լռեցին և միայն ծանր շունչ էին քաշում, ոչ մէկը չէր շարժւում: Քաջանան սկզբում խօսում էր հանդարտութեամբ՝ աշխատելով թափանձել հոգու խորքերը, բայց այդ անօգուտ երևեցաւ, եղբայրները աչքները վերև չբարձրացրին: — Քաջանան սկսեց նկարագրել նոցա ծնողաց տանջանքը միւս աշխարհում, Կօնրադը հառաչեց, բայց աչքերը չբարձրացրեց: Այն ժամանակ քաջանան ամփոփեց իւր բոլոր ուժերը, նորա ձայնը որոտում էր ինչպէս մարդտրեւտիան աղաղակ. նա նկարագրեց՝ թէ ինչպէս նոքա իրանց մահուանից յետոյ կը ներկայանան Ամենաբարձրելու Աթոռի առաջ, և Աստուած կ'ստի նոցա. վայ, վայ՝ ձեզ, դուք ապրեցաք աշխարհի վերայ ատելութեամբ կարծրացած սրտով, դուք՝ եղբայրներ զաւով՝ մերժեցիք իրարու ձեռք տալ, դնացէք դժօնք, ուր իրարու կողքին կապուած պիտի մնաք 'ի յաւիտենական նախատինս:

Լուծիւնը չ'ընդհատուեց, Կօնրադը թեւով սրբեց արտասուիքը, յետոյ վեր կացաւ ու ասաց. «Միխէլ»:

Միխէլը, որ այնքան տարի չէր լսել մի այսպիսի եղանակով կոչումն իւր եղբօրից, յանկած բարձրացրեց աչքերը, իսկ Կօնրադը մօտեցաւ նորան ու ասաց.

— Միխէլ, ների՛ր:

Երկու եղբայրները պինդ բռնեցին իրարու ձեռքը, իսկ քաջանան ձեռքը նոցա զլխին դնելով օրհնեց նոցա:

Բոլոր գիւղացիք նայում և ուրախանում էին երբ Միխէլն ու Կօնրադը իրար ձեռք բռնած բլրակից իրաւարանի մօտ իջան:

Նոքա իրարու ձեռքը բաց չ'ընդունին մինչև տունը. երեւում էր որ կամենում էին այն երկար զրկանաց տեղը լեցնել: Տուն հասնելուն պէս նոքա խիղջն այգին մտան և ցանկը քանդեցին. թէպէտ զորանով նոքա բաւական կաղամբ ոչնցացրին, բայց երկպառակու թեան այս նշանը պէտք է անհետանար:

Յետոյ նոքա գնացին իրանց քրոջ տուն և միևնոյն սեղանի վերայ ճաշեցին:

Ճաշից յետոյ երկու եղբայրները իրար կողքին նստեցին եկեղեցում և երկուսը միասին բռնեցին իրանց մայրենական աղօթաղիւրքը:

Այս ժամանակից ի վեր նոքա սիրով ու միաբանութեամբ էին ապրում:

ԹԵՈՓԻԼՈՍ ԴԵՅՐՈՒԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ

Հագիստանի եւ Հայաստանի մէջ

(Շարունակութիւն *)

XLJ.

Վարինի նկարագրութիւնը, — փողոցներն ու տները, — Թէղէր, — Յիշատակարաններ, — Ուլուդ (Ուլում) — Զամի եւ Մուրգո, — Սերայ, — Աւանդութիւն Մուրդօի մասին, — Վարինի կլիման:

Վարինը կառուցուած լինելով բլուրների վրայ, տարածվում է բաւականին նշանաւոր բարձրութիւնների վրայ, որոնք կազմում են փաշան — Թէյկէնի (Թէօբան) եւ Նյերլի — Դադի առաջնակարգ լեռները, այդ բլուրները կազմում են Սգլանդէր եւ Թօփ — Դալ: Սարերից թափուող բազմաթիւ առուները հոսում են քաղաքի միջոցով դանազան ուղղութեամբ եւ նրանց վրայ կառուցուած շատ կամուրջներ տալիս են փողոցներին մի բոլորովին ինքնակերպ տեսք: Բայց եւ այնպէս Վարինը իմ ճանապարհորդութեան միջոցին պատահած բոլոր քաղաքներից աւելի արեւելեան դոյն ունի: Մահմեդական թաղի բոլոր փողոցները, բացի մէկից ուր շուկան է գտնվում, պատած են միայն մօխրագոյն, դռների եւ պատուհանների համար փոքրիկ անցքեր ունեցող պատերով: Քրիստոնէից թաղում կան շատ երկյարկանի տներ, որոնց վերին յարկը դուրս ցցուած է լինում: Նա պահպանվում է երբեմն սրուած սիւներով, իսկ ծածկոյցը կազմող տանիքը պաշտպանում է տունը անձրեւից եւ արեւից:

*) Տես «Գործ» 1880. № № XI—XII.

Տներից շատերը, մանաւանդ մի յարկից բաղկացածները, լուսաւորվում են միայն տանիքի լուսամուտով, որ ծածկուած է լինում լոյս անցկացնող և անձրևից պաշտանող ձիթած թղթի կօնուսով: Հողի հաստ շերտով ծածկուած տների առջևի հրապարակները գարնանը իսկական մարդեր են դառնում, որոնց վրայ արածում են դառներ ու այծեր. ամառը նրանք ծառայում են թէզէքի չորացնելու համար:

Շուկաներ շատ կան, բայց նրանք ցրուած են քաղաքի զանազան տեղերում. դրանցից ամենահետաքրքիրն ու գեղեցկադիրը նա է, որտեղ ամառը վաճառում են Նրդնկայից և Թորդոմից մեծ քանակութեամբ բերուած մրդերը:

Կարլնում քիչ են սալայատակ փողոցները, որի պատճառով ամառը այստեղ սարսափելի թօղ, իսկ ձմեռը անանցանելի ցեխ է լինում:

Աւելի անախորժ է լինում թէզէքի պատրաստելը, որ շինվում է ցեխի հետ խառնուած կենդանիների կղկղանքից. այս բանը զաղրութիւնից զանգում են տափարակ քարեր, որոնց չորացնում են տան առաջև: Աղքատները բաւականանում են հօտի անցնելուց յետոյ կովի աղբը հաւաքելով, որից դնդակներ շինելով ձգում են որքան ոյժ ունեն տների պատերի վրայ, որտեղ նրանք կպչում են և չորանում: Ամառը շատ տների ճակատները ծածկուած են լինում այս բոլորաձև զանգուածներով, որոնք մինչև չորանալը սաստիկ անախորժ հոտ են արձակում:

Թէզէքը միակ վառելանիւթն է, որ գործ է ածվում ինչպէս Կարլնում, այնպէս և Հայաստանի և Քիւրդստանի ընդարձակ անտառ բարձրավանդակներում: Այրելիս նա մի սուր, կծու ծուխ է արձակում, բայց այրվում է կամաց, որպէս տորմի և սաստիկ տաքութիւն է տարածում: Մի ձիւն հարիւր յիսուս կիլօգրամ ծանրութեան բեռին վճարում են չորսից մինչև հինգ Փրանկ:

Հայթուխներն ու եւրոպացիները, երևի աւելի զգայուն հոտոտելիքի պատճառով, խիստ թանկ գնով փայտ են բերել տալիս Քիւրքիստանի ճանապարհին դառնուած Երթէօրից և Ուլայի մօտ եղած Նորմանից, որ Կարլնից տասն և հինգ ժամ հեռու է:

Սղկիթներն այստեղ բազմաթիւ են, բայց նրանցից միայն երկուսն են ճշմարիտ հետաքրքիր. Ուլուճի—Ջամի մզկիթն և Մուրդօ Սերայ աշտարակը:

Ուլուծի Զամին արարական ճարտարագործութիւն ունի, բայց հաւանական է որ նրան պարսիկ բանուորները լինեն կառուցած, որովհետեւ երկրաչափական զարդերի շարքում հանդիպում են կենդանիների անդամների պատկերներ, ինչպէս օր. օձի գլխի և երկգլխեան արծուի նկարները, որ դառնվում են Զիֆթէ—Մինէրէթի դռների մօտ եղած քանդակուած քարի վրայ. այս դռները պատկուած են երկու հատ, ապակաթռով ծածկուած աղւաններից շինած, աշտարակներով. ներքին մասը զարդարուած է յալճապակեայ կապոյտ, կանաչ և կարմիր մօզայիկայով:

Ուլուծի—Զամին ծառայում է այժմ որպէս զինանոց և վառօդի շտեմարան. դա քաղաքի ամենաբարձր կէտն է կալմում:

Մուրգօ—Սերայ աշտարակը մնացորդն է այն դռների, որոնք կառուցուած են նոյն ոճով ինչպէս և Զիֆթի—Մինէրէթը. այս դռները, որոնց միայն կէտն է անջնաս մնացել, զարդարուած են վերնիձով ծածկուած կապոյտ և կանաչ տարանկիւններով:

Աշտարակի և մզկիթի ծաղումը առիթ է տուել մի բաւականին հետաքրքիր աւանդութեան: Մուրգօն առաջնորդ է եղել սատանայապաշտ եղիպների, որոնց մասին ես վերէն արդէն խօսեցի. մի անգամ հաւաքել է նա մի մեծ խումբ լեռնախմբների և տարել է նրանց սուլթան Մուրադի դէմ, երբ սա զնալիս է եղել Բաղդադը նուաճելու: Հասնելով մահմեդական զօրքին, որ բանակ էր ձգել Ղերբան կոչուած լեռնածորում, նա հրամայել է եղիպներին մեծ մեծ քարեր գլորել լեռան դադաթից դէպի մահմեդական բանակը: Մուրգօն մի անսովոր ոյժ ունեցող հսկայ է եղել. բացի նրանից ոչ ոք չէ կարողացել նրա գէնքը կրել: Ցանկանալով տեսնել թէ որպիսի ազդեցութիւն կ'ունենայ իր զինուորական խորամանկութիւնը, նա դէրվիշ շոր է հագել և տաճկական բանակը ներս պրտել: Մօտենալով մեծ վիզերի վրաններին, որ բանակ էր ձգել մայրաղեանի վրայ իր հարեմով, աղախիններով և ձխաներով, նա լսել է որ մի պառաւ կ'ին կանչում է իրան. «Բարեպաշտ դէրվիշ, տեղ է կ'ինը նրան, առ այս թանկագին իրերը և վաղը բեր ինձ համար մի դառը, որ ես, 'ի պատիւ մեր սիրելեալ սուլթանի, նուրբեմ Ղուրբան Բայրամին»: Այնը տուել է նրան մի ապարանջան, որի մագնիսական զօրութիւն ունեցող աղին. քարի վրայ փորուած է եղել Սողոմոնի կնիքը: Մուրգօն վերադարձել է տարի գլուխը, մտածելով այն բանի մասին, թէ ինչպէս առել լաւ օգուտ քաղէ իրան ներկայացած դէպքից նորից բանակը մանելու, մեծ վիզերին սպանելու համար:

Գիշերը նա տեսել էր մի երազ, որից սարսափել էր: Նրան
 երևացել էր Մահմեդ մարգարեն՝ տոմսներով և փամփմերով՝ ուղեկցու-
 թեամբ, որոնք ղուրանից հոսանք ունեին և երգում մարգարեի նշան-
 նով երգասացութիւնը՝ զաղարում էին փամփմերը, բռնելով ծած-
 կոյթներին մէջ փաթաթում էին երկուսին ու յիշեցնում վերադարձն
 նրանց դաշոյններով: Նրանցից մէկը սրահապետու մէկէ հարձակւել
 հարուածի բռնակից ասողով, վերադարձ էլ ցամքեցին, որով որ նրան-
 մօտենում էր: Բայց յանկարծ երևում է Սրիէլ հրեշտակը՝ հառկա-
 նում է նրան, սողսողաւայ դաւաղանով ջաղջախելով նրա կառուիր.
 իսկ միւս երկուքը, փռուելով Մահմեդի ոտների մօտ, փառաբա-
 նում է Սպասին:

Մուրգոն, վախեցած այս երազից, հետևեալ օրը ղենում է մահ-
 մեղականների բանակը Մալլահները՝ զօրազլիի մօտ և մահմեդական-
 նու թիւն ընդունում: Յետոյ վերադառնալով Նղիզների մօտ, սկսում է
 համոզել նրանց ընդունել նոյնպէս մահմեդական կրօնը, բայց նրանք
 պատգամ են նրան: Մահմեդական փամփմերը Մուրգոն վերջին կամքը
 կամարեղում համար, որը իր մահը նախատեսելով պայց էր տուել
 նրանց իր թաղըրած մարդորդանքների տեղերը կառուցել են կարի-
 նում վերոյիշեալ մզկիթը: Այս հեքիաթում աչքի է ընկնում մի
 շատ յայտնի հիւանդ մահմեդականների գէշիւն գիշերը՝ ղուրանից
 անկողնի վրայից հանել սարսափը՝ թելադրում է Վերջինների մահ-
 մեղական կրօնը: Ի՞նչ մասնաւոր մասնադրման քրքրեցուն հիմնով
 արեւելքի Մուրգոն Սրիէլի յիշեցնում է ղուրանի պատգամները՝ զարդա-
 րում էն պարտականութեամբ ղուրանի ղուրանի անկողնի վրայից
 ղեքաղկապելով այն ղուրանից շատերը՝ որոնք թափուել են ընկալ-
 եմ վշտում: Ի՞նչ մասնաւոր մահմեդական ղուրանի անկողնի վրայից
 ղեքաղկապելով այն ղուրանից ղուրանի անկողնի վրայից ղեքաղկապելով

Քաղաքից դուրսը գտնուած ղերեղմանատները յոխուրտեղ փաշ-
 կերպ են, որովհետեւ նրանք ղերեղմանատներ են ինքնուրույն ղեքաղկապելով
 ղերեղմանատները՝ կիսաբարձներով: (Ինքն ինքնուրույն ղեքաղկապելով ղեք-
 ծուած կամ ղեք ղերեղմանատ մահմեդականների ղեքաղկապելով ղերեղմանատների
 վրայ ղերած են մոխրագոյն քարեր: Դրանք ղեքաղկապելով ղեքաղկապելով
 Բայց և այնպէս անհիմնապարհներն կորքերին ղեքաղկապելով միջանի
 մզկիթների՝ որոնք կառուցուած էին հարուած մարգարեից կամաւորը
 ղեքաղկապելով ղերեղմանատների վրայ: Այս ղենու ղերեղմանատներն
 մեծ են և բարձրանում են բրդի կամ շաքարի ղլիի ձեռքով պատան-
 կիւնով կամ պարզմանկիւնի հիմքի վրայ: Դրանց միջոց ազմ մահմեդական
 ղեքաղկապելով ղեքաղկապելով ղեքաղկապելով ղեքաղկապելով ղեքաղկապելով

Կարինի կլեման այն առանձնութիւնն ունի, որ ձմեռը այնտեղ 20-ից մինչև 25 աստիճան ցուրտ է լինում, իսկ ամառը տաքութիւնն հասնում է 40 աստիճանի:

Շրջակայ քաղաքներում այս առիթով ասում են, թէ Կարինի բնակիչները ձմեռը այնպէս են փաթաթվում մուշտակներում, որ հաղիւ են կարողանում շարժուել, իսկ ամառը ման են դալիս փողոցներում հաղիւ հագնուած:

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԿԱՐԻՆԻՑ ԴԵՊԻ ՎԱՆԱՅ ԼԻՃԸ

XLII.

Կարինից հեռանալը. — Դեվէ-Բոյնու (ուխտի վիզ) ամրոցները. — Հասուն Ղալէի հովիտը. — Այդ քաղաքի տեսքը. — Մուշէսարիֆը. — Տար աղբիւրները. — Լըթէօրի հովիտը. — Իմ ուղեկիցներից բաժանուելը. — Մեծեկի գիւղը. — Հին գինուորը. — Սուգուած կամուրջը. — Քիւրդերի բանակը գնալը:

Կարինից հեռանալիս իմ բաւականին մեծացած փոքր կարուանը կազմում էր համարեա մի սպառնալի հեծելութիւն, որովհետեւ ինձ ուղեկցող անգղիական և ռուսական հիւպատոսութիւնների դիւանական գործավարների հետ գտանվում էին նրանց կապալաները: Մեր ուղեցոյց քիւրդ գաւթեան մի շատ զուարճալի քաջութիւն էր անում: — Նա չափազանց արագութեամբ երկայն նիզակը իր շուրջը պտտացնելուց յետոյ, ձգում էր նրան օդի մէջ և շատ ծարպիկութեամբ բռնում:

Կարինից մենք դուրս եկանք Պարսկական դռներով: Քաղաքից փոքր ինչ հեռու, ճանապարհի կողքերի բլուրների վրայ երևում են բերդեր և դղեակներ, որոնք իմ կարծիքով յուսալի պաշտպանութիւն են ներկայացնում: Աւելի հեռու, առանձին կանգնած բաւականին բարձր, սրածայր ժայռի վրայ կառուցուած է շատ սպառնալի տեսքի մի մեծ ամրոց. այս տեղը մօտ Բոյիւնդաղի առաջնակարգ լեռու բաժանում է Նփրատի ու Արաքսի աւազանների ջրերը: Մի խոր փռսում բլրում է վերին Արաքսը այն լճակից, որ կազմում է նրա աղբիւրներից մէկը: Նրկու ժամից հասանք մենք մի ընդարձակ դաշտավայրը, որտեղ այս գետը մի քանի առուների է

փոխվում և տեսանք մեզանից չորս ժամուայ ճանապարհի վրայ, գտանում չասան-Ղալէ քաղաքը: Մահմեդական տիրապետութիւն-ները ժամանակ կառուցուած այս ամրութեան պարիսպները մօտ երեք հազար մետր երկարութիւն ունեն և ամրացած են ատամնաւոր աշտարակների կրկնակի շարքով:

Երեկոյեան խաւարը այս, Գիրէչլի-Դաղի առաջնակարգ լեռան վրայ կառուցուած, քաղաքին տալիս էր մի խիստ տարօրինակ անսք-մինչև նրան հասնելը մենք մի քանի անգամ անցանք Արաքսի վրայ: չասան-Ղալէ հասնելուն պէս մենք անմիջապէս ուղևորուեցանք մութէսարիֆի մօտ, որը չիմանալով թէ ովքեր էին ինձ ուղեկցող անձինքը, ընդունեց մեզ բաւականին վատ: Նա վատ տրամադրու-թեան մէջ էր այն պատճառով, որ պաշտօնանկ էր եղել: Նրան մեղադրում էին այն բանի մէջ, որ նա, ինչպէս և տաճկական աս-տիճանաւորների մեծամասնութիւնը, աւելի հոգում էր իր սեպհա-կան, քան պետական շահերը: Նրբ նա իմացաւ թէ որպիսի նշա-նաւոր մարդիկ էին իմ ճանապարհորդակիցները, որոնց հետ նա այնպէս սառը վարուեցաւ, այլ ևս չգիտէր թէ ինչպէս ուղղէր իր սխալը: Աւելի յարմար տեղաւորելու համար մեզ այն տան մէջ, ուր մեզ տարել էր, նա արաւ այն ամէնը, ինչ որ կախում էր նրա ոյժերից և մինչև անգամ ուղարկեց մեզ համար իր սեպհա-կան ծառը, երևի յուսալով, որ իմ բարեկամները, շարժուած նրա մատուցած ծառայութիւնից, կը բարեխօսեն նրա համար իսմայիլ վաշային, որի վրայ նրանք մի փոքր ազդեցութիւն ունէին:

Հետեւեալ առաւօտը, չասան-Ղալէից դուրս գալով, մենք կրկին անցանք Արաքսի վրայից մի կամրջով հէնց այն տեղում, ուր գտանվում այն լճակները, որոնցից բղխում են այդ երկրում հըռ-չակումած տաք ծծմբային և երկաթի աղբիւրներ: Ընդարձակ դաշ-տավայրը, որին մենք պատահեցինք յետոյ, լաւ է մշակուած. ցո-րեանն ու զարին հարուստ հունձ էին խոտտանում:

Մի քանի տեղերում հացի դաշտերը փոխվում էին անհուն մարգերի, որոնց վրայ արածում էին ընտիր հօտեր:

Չասան-Ղալէից դուրս գալուց երկու ժամ ուշ մենք հասանք Էրթէօր՝ մի մեծ հայկական գիւղ, որտեղ ևս ցաւօք սրտի բա-ժանուեցայ իմ ճանապարհորդակիցներից, պինդ սեղմելով նրանց ձեռքերը:

Սկսած Էրթէօրից մենք մտանք մի լեռնոտ գաւառ, ուր տեղ տեղ հանդիպում են ծառերի պրակներ:

Այն ժամ գարիկեր բարձրանալուց յետոյ եւ յետ նայելի եւ տեսաց դաշտավայրի վրայ այն ճանապարհորդների խմբին, որին եւ հրաժարական ողջոյն էի տուել: Հրադանի մի քանի արձակումներ ինձ տալարեցեցին, թէ նրանք ինձ տեսան. եւ արտաստանեցի նրանց նոյն ձևով եւ այս անգամ բաժանուեցայ արդէն վերջնականապէս:

Այդ օրուայ մնացած ժամանակին գնում էինք մենք յիշ բարձրալեզաններով իսկ երեկոյեան հասանք մի գետի շտիր, որ Թափվում է վերին Արարսի մէջ. այս գետը, որին քառենու եւ անուանում է հաաղաբար հասում է ուրապիւրի ծառերի միջին:

Հովիտը իջնելով մենք հասանք Մեծիկի (Մէհլիյի) գիւղը, ուր մուխթարը տեղ տուեց մեզ իր տանը: Դա մի բարի ծերունի մահմէդական էր, որ երկար ժամանակ ծառայած էր զնուսթական ծառայութեան մէջ. նա կոտում էր մեզ հետ Դրիմի սլափեղապի մասին եւ նրա կտտերից երևում էր, որ նա շատ ցանցւած էր քրանսիացիների եւ անգլիացիների վրայ:

Շեջակայ ժայռերում կան բազմաթիւ վայրի այծեր:

Երբ եւ ծեր քիւրդին մնալ բարեաւ էի ասում, նա ընծայեց ինձ շատ գեղեցիկ եղջերներ, որոնք դարարուածք մի մէտր երկայնութիւն ունէր:

Մեծիկին թողնելուց յետոյ մենք ճանապարհը շարունակեցինք դարձեալ քառենու դեմակի խիտ անանդաների ստիւրով. ապա հովիտը լայնադաւ ու մենք անցանք գետի մի սուղուած կամրջով: Այստեղի դժուարութեամբ անցնելուց յետոյ մենք մտանք բնտիր մարդաղետներով ծածկուած մի դաշտավայր, որտեղ եւ ժողովեցի խիտ շատ միջատներ: Կեսօրից յետոյ մենք բարձրացանք տարր եւ հասանք քիւրդական բանակը:

XLIII.

Վատ ճանապարհ. — Բրդական բանակի նկարագիրը. — Քիւրդերի բարքը. — Նրանց հարստութիւնը. — Կանացի հագուստը. — Եւրոպական արդարահագուստի մասին: — Բնակարանները. — Նոր քիւրդական խմբի մասին: — Տնտեսական վիճակը: — Զուլի (զով) դաշտավայրն ու գիւղերը. — Հայերի բարքը. — Վանք. — Բերդ. — Շերի յարմարութիւնը. — Հին հայկական գիւղեր. — Դաշտի մէջ կտրուած շանդարաններ: — Գիւղացիների կենտրոնը. — Կանաչ լճի ափերը. — Ախաթիւ նկարագիրը. — Վանքի դէմ արած անօդային նախազգուշութիւնները. — Ախաթիւի չուկը. — Մի արկածը. — Հայի ազատութիւնը. — Բերդի գնումները. — Կրիաները. — Շերդովի ստրկ ու գիւղերը:

Բանակը, որին մենք մօտեցանք, շատ հետաքրքրելի էր, բայց նրա բնակիչները, չգիտեմ ինչ պատճառով, մեզ վատ ընդունեցին:

Գեղեցիկ վայրում մի նշարկումը քմու

Մենք դժուարութեամբ կարողացանք գտնել տաղաւարում՝ ընդունելութիւն և ուսելիչէններ ընթրիքի համար. բայց քիւրդերը, որ առաջ յարգանք չցոյց տուին մեզ, շուտով ընտելացան և նրանցից մի քանիսը մօտեցան մեզ:

Բայց շուտով մենք ստիպուեցանք նրանցից երկիւղ կրելու, որովհետեւ նրանք առանց այլեւայլութեան կը դուրս քաշէին մեզանցից զանազան մանր իրերը, եթէ մենք նախազգուշութեան միջոցներին չդիմէինք:

Մեզ մօտ եկած քիւրդերը հասակաւոր և ամուր էին. նրանց սաստիկ կեռ քիթն ու մեծ մեծ խորը ներս ընկած աչքերը տալիս էին նրանց դէմքերին մի բոլորովին ջոկ տիպ, որը բոլորովին տարբերվում էր սառնակահանից. նրանց կերպարանքը ավելի նմանում էր մի քանի հայերի կերպարանքին այն զանազանութեամբ միայն, որ նրանք ունէին աւելի անկիւնաւոր դժեր:

Քիւրդերը մեծ մասամբ սափրում են գլինները և երկացնում են բեղերը, միայն ծէրերը միւրօք են թողնում: Նրանց հագուստը սիրուն է և ինչպէս երեւում է յարմար. նա բաղկացած է լինում մինչև կոճերը հասնող լայն այծեայ բրդի անդրաւարտիքից և առաջից ու կողքերից բացուած թեքերաւոր մի շորից, որոնք լայնանում են արմուկից սկսած և որոնց տակից երեւում են յաճախ մինչև գետնը ընկնող շապիկի թեքերը: Այս շորի տակ նրանք ունենում են սև բրդից ասեղնագործած կարճ կամիճ: Այս զգեստի թեքերը համարեա կարուած են ուսերից և կախ ընկած մէջքի յետուից: Այժմը գօտեւորում են լայն բրդեայ շաւով, որի մէջ ցցում են ամորձանախներ և դաշոյններ: Զիւարները հագնում են ուռած անկարուրդով կարմիր, կաշեայ կօշիկներ: Խակ ոտով ման եկողները կրում են խիստ կեռ, սրածայր քիթ ունեցող բարձր կիսակօշիկներ: Բարձր, թալկայ գլխարկը պատած է լինում մի քանի պայծառագոյն բամբակի, բրդի կամ մետաքսի շաւերով և շատ աչքի է ընկնում ու սաղում է նրանց արական դէմքերին: Որքան մեծ է գլխարկը, այնքան աւելի նշանաւոր է նրա կրողը. զօրագլուխների կամ բէկերի մօտ նա հասնում է յաճախ ահազին մեծութեան. այդ բէկերի զգեստները երբեք չափազանց ճոխ են լինում:

Զմեռը բրդերը հագնում են տբա կոչուած լայն և հաստ վերարկուն, որ պատրաստվում է սև այծի բրդից. խակ ամառը նրան փոխարինում են նրբաթել բրդեայ կտաւի վերտրկուով, որ զարդա-

րուած է լինում շատ ատարծրիմակ ճամբարներով, որոնք կորուսած
 սպիտակ քամբակեայ զործուած ձկնիկից գնացնում է մեծ խորանի
 վրայ: Մեր ձեռքած կանայքը բայց երեսներով էին բայց շատ հաւա-
 նական է կարծել, որ հայերն ու ամուսինները նախանձից չէին
 թողնում արիւթի մէջ ջահելի անց կանանց երեւոյ մեջ, որով-
 հետեւեալ անգամ միայն ծեր տնտերին: Մի քանիսը ունէին քառա-
 մանակներ, բազմապէս քանի մի կարգ շարած ջէխիններէ (զբամ)
 կամ ապակեայ, կեղծ մարգարիտներով և մետաղեայ շղթաներով
 միմեանց մէջ: Կապուած արծաթեայ զրամբներէ: Այլ կանանցից
 շատերի քթածակներով անց էր կացրած քրիսովսրայով (փիրուզով),
 զարդարած արծաթեայ կոճակ, այս զարդը սովորական է ամբողջ
 Բիւրջնասանում: Եւ այս զարդարով բնորդ զարդարում էր մեծ
 քանակ: Քիւրդ կանանց կոճակներ արծաթի, չէ ատանձին ու շաղութեան.
 նրանք ձգում են զլիններին անձեռոցիկի մէջ ու թեան մի սպիտակ ծած-
 կոյթ: Ման գալիս նրանք բարձրացնում են մինչև ծնկները շորը, որի
 տակից երևում է կոճակի մօտ կոճակած անդրազարտիքը: Շորն ու
 անդրազարտիքը յաճախ լինում են Բիթլիսում շինած հասա բամ-
 բակեայ զործուած ից: Եւ ինչ որ մեր քանակից մեծ էր զարդար-
 անք: Կերտի զիւղը, արանդ մենք (իջանք) բազմապէս էր քսան սա-
 դաւարից և երեք կամ չորս քարեայ և կտակայ անակներից: Տա-
 դաւարները ընդարձակ են և բաժանուած են երկու կամ երեք մասը:
 Նրանք զմեթած են և ձգում են հասա կիսամանազայն զոր-
 ծուածով: Կտորին մասը շրջապատած է եղեգնեայ կամ սիւներով
 վանդակով: Արանի մէջ տեղը փորած փոքր ծառայում է որպէս
 հնոց, առ հասարակ վրանները լցրած են լինում ծխով: Գիշերը
 ձիաներին և ծուրիշ անասուններին կապում են վրանների մօտ եղած
 սեպերից: Կամ փակում են տախտակած տեղում:
 Այս քրդերը ձմեռը բնակվում են դաշտավայրում, բայց մի
 քանի օր շառաջ զանգթեալ էին այն տեղը, ուր մենք տեսանք երկու
 հազար մեծ ից: Եւ երբ բարձրութեան վրայ, շատ ատարածների միջին:
 Տեղափոխուելիս նրանք բնակւորում են ձիաների և կոնկի-
 վայի իրանց վրաններն ու վանդակները: Իսկ կանայք տանում են ու-
 սերի վրայ ընտանեկան կարասիքն և այն կրօնայններին, որոնք դեռ
 չեն կարողանում մանգալ: Եւ մարդիկ բնում են ձիով կամ սառով,
 չտանելով ոչինչ: Բայց նիզակը կամ ծրարարը:
 Ինձ պատահում էր երբեմն հանդիպել քուրդերի կամերին

նրանց ճանապարհորդութիւններէ միջոցին՝ որոնք շատ գեղեցիկ հասկացողութիւն են տալիս Աստուածաշնչի ազգերի գաղթականութիւններէ վրայ:

Մայիսի 12-ին զեռարեւը չծագած մենք թողինք քրդերի բանակը այծերի, դառնների, պանակների և եղների ահազին հօտերի միջին, որոնք մեզ հետ բարձրանում էին լեռան գագաթնայրով զէպի արօտաբեղին:

Ճանապարհի կողքերին տեղ-տեղ երևում էին մահաբաններ, իրանք քրդերի գերեզմաններն էին նրանց վրայ, բանդակուած ատրճառակների, նիզակների ծայրերի, դաշոյների, տանձարների, դաւազանների և այլ զէնքերի նկարներով, որոնք պսակեցած են մի քանի տարի առաջ միայն կողոպտութեամբ և ստակոտութեամբ պարսկոյ այլ թափառական ցեղերի բարբը:

Քրդական բանակից զուրս գալուց երկու ժամ յետոյ մենք հասանք Տեղտալի սարի գագաթը, որ կազմակալել շիթայի կատարներից մէկն է: Դէպի հիւսիս գտնուող վայրերն ու ձորերը զեռ և ձիւնով էին ծածկուած. մենք գտնվում էինք երեք հազար մետրի բարձրութեան վրայ, որտեղից ձգվում էր մի ընդարձակ տեսարան. թիւղէլեան լեռները, որոնց յաւիտեանական ձիւնով ծածկուած գագաթները եւ առաջին անգամս էի տեսնում, ներկայացնում էին մի հրաշալի տեսարան:

Տեղտալից իջնելիս մենք անցանք հայկական Հախվերոն գիւղին պատկանող բազմաթիւ հովիտներով և շուտով հասանք Պարամաքսիս, որտեղ հաստատուած է հեռագրական կայարանը. աստիճանաւորները շատ սիրով ինձ նախաճաշիկ առաջարկեցին: Դետը ոտով անցնելուց յետոյ ճանապարհին մենք անցանք ուղղահայեաց զտիվայրներ ունեցող խորը ձորերով ճգճողուած Քինիսի մէկ դաշտավայրով, այնպէս որ առաջի բերան մեզ յարմար երևացող ճանապարհը զուրս եկաւ ընդհակառակն — խիստ դժուարանցանքի մենք անդադար ստիպուած էինք լինում մէկ իջնել ձորերը, մէկ բարձրանալ նրանցից նեղ շաւիղներով, որոնք միայն այն ժամանակն էին նկատվում, երբ նրանցից մի քանի մետր հեռու էինք լինում:

Սօտ կէսօրին մենք Քինիս:

Քինիսի գայմաղամը, որին ես յայտնել էի գալտեան մասին, ինձ ընդունա՞ջ ուղարկել էր մի աստիճանաւոր, որ առաջնորդեց

ինձ նրա ապարանքը հէնց այն միջոցին, երբ նա հրապարակական քննութիւն էր անում:

Գայմագամը—որ դատաւորն ու միւլնոյն ժամանակ կուռալարիչը է, հրամաններ էր տալիս մեծաւորի ձայնով. նրա շուրջը կանգնած էին մի քանի կադիներ, որոնք նրան որպէս օգնականներ ու ատենադպիրներ էին ծառայում: Սովորական ողջոյնից յետոյ նա ինձ առաջարկեց սուրճ ու ծխածիգ և հրաւիրեց նստելու:

Ինձ զարմացրեց միանգամայն նահապետական արդարադատութեան եղանակը. մեղադրուածները վկաների հետ միասին մօտենում էին առանց վաստաբանների և բացատրում իրանց գործը, խոստովանելով իրանց յանցանքը կամ պաշտպանուելով, իսկ գայմագամը քանի մի րոպէ մտածելուց յետոյ յայտնում էր դատավճիռը:

Քինիսը շատ հին քաղաք է. նա կառուցուած է մի սևակճեայ կղզու վրայ, որի շուրջը կատաղաբար հոսում է գետը. նրա ջրերը ընկնում են սարսափելի աղմուկով ժայռերի կոյտերով լի խոր լեռնաձորի մէջ: Այս տեղը ներկայացնում է մի վայրենի, բայց հոյակապ տեսարան:

Գետի կազմած և որպէս ակրօպօլիս ծառայող կղզեկի վրայ դանդաղ են միջնաբերդը, նահանգապետի կամ գայմագամի ապարանքը, մզկիթն ու մի քանի տներ. բայց այս բոլոր հիմնարկութիւնները շատ աղքատ են և աւերուած: Հարեան ձորերի վառ իվայրների վրայ բարձրանում են աստիճաններով տրուարձանների տները:

Այգիները կարծես կպած են ժայռերին: Գետի ափին աճում են եղևիններ և մրգատու ծառեր: Քինիսում եւ թողի ինձ մինչև Կարին ուղեկցող քիւրդ զափթիային և վարձեցի ուրիշին, որ ինձ Բիթլիս պէտք է տանէր:

Ճանապարհորդելու միջոցին նա խիստ շատ էր խօսում և ժամանակ առ ժամանակ բարձրաձայն դուռալով երգում էր:

Քրդերի երգերը տւելի ազգու և դուրեկան են քան տաճիկներին ու հայերինը, նրանք այնպէս ախուր չեն երգվում և նրանց եղանակները աւելի կենդանի են: Բայց Քիւրդստանում գնահատում են աւելի բարձր քան ախորժ ձայներ և մեր զափթիային, որ հռչակուած էր որպէս նշանաւոր երգիչ, կարելի էր լսել մի քանի հարիւր մետր հեռաւորութիւնից:

Երեկոյան մենք հասանք ձէւէրմէլի կոչուած հայկական մեծ դիւղ: Մեր ծէր քիւրդը գնաց նախապէս և այնքան գովեստներ էր

ասել ընտելիներին իմ մասին, որ նրանք ինձ երևելի անձն էին համարել: Գլուղը մտնելիս գիմա օրեցին ինձ մի քանիսն ուսումնարար մարդիկ և քիսյեան, որ առաջարկեց ինձ իր մօտ վճիռները:

Նա բնակվում էր մի մեծ, քարեայ, գերաններով ծածկուած տան մեջ, որի դարձեթառե տանիքի մեջ մի անցք կար: Միսն աները, որա հետ համեմատելով, նման են խլուրտի ծակերին: Խակահան զեանափորներ էին, որոնց մեջ լոյսը թափանցում էր միայն նեղ անցքերով: Նրանց մեջ կտրել է մտնել այնպիսի ցածր դռներով, որ միջահասակ մարդը ստիպվում է կռացած ներս գնալ: Մեծազոյն սենեակի միջին զտնվում էր օջախը և ծուխը դուրս էր դալիս նրա վրայ եղած կոթոր անցքով:

Այս նկարագրով թիւնը շատ համաձայն է Բսենոփոնի արած խալիֆների երկրի նկարագրին և Բէնիս-Ղայէ-սուն շատ նման է այն հովան, որով անցան տան հագար յոյները: Աս չէի կասկածում, թէ զտնվում եմ այն տեղերում, ուր Բսենոփոնը, դմակների աշխարհը թողնելուց յետոյ, պատերազմեց խալիֆների և զաօկների դէմ:

Բսենոփոնը ասում է. «Նրանց տները կառուցուած են դետնի մեջ, ունենալով վերելում մի անցք, որով նման են դալիս, բայց կայ և մի այլ մուտք անասունների համար»:

Ինձ զարմացնում է միայն այն, որ Բսենոփոնն ու նրա թարգմանիչները չեն յիշում սրա երկրում գտնուած բազմաթիւ և խիստ բարձրահասակ գոմէշների մասին. սրանից կտրել է և զբաղացնել, որ գոմէշները քնակալեւին տեղական կլիմային նորազոյն ժամանակներում:

Ճանապարհորդների համար նշանակուած սենեակը, որ տուեց ինձ քիսյեան իր տան մեջ, բաժանուած էր մնացած բնակարանից փայտեայ փանդակներով, որոնք աչքի էր քնկնում իրանց արհեստով և ճաշակով: Յատակը ծածկուած էր թանկեայ գորգով, այնպիսի տները եղեգնեայ փմիսթներով: Իմ ճանապարհորդութեան միջոցին ինձ ստիպեց էր պատահել տեմեկ անելիլ ջարմար բնակարան: Մեր նա եկայ մայր բերին, շատ համեղ նախաճաշիկ, որ բազկացած էր զոյմաղից և չտփաղանց սպիտակ ու ակարծահամ մեղրից:

Դայմաղը շատ լաւ կերակուր է. նա պատրաստվում է սղնձի անօթի մեջ տաքացրած անխառն կաթից, բոլոր ջրային մասերը

գոլորշիանում են և մնում է միայն փրփուրի թանձրացած շերտը, որ ածուճ են ամանի վրայ:

Եսուրթը—թթու կաթ է, որ իբրև կերակուր են գործածում փոխանակ նրանից պանիր շինելու:

Լայմաղի հետ նա կազմում է այդ երկիրներում, ուր հոտերի առատութիւն է բնակիչների սովորական կերակուրը:

Ճեւէրմէլին—մի սիրուն գիւղ է. նրա մէջ կայ քառասուն տուն, որոնք կառուցուած են Աղ. Դաղի առաջնակարգ սարերի ստորոտում: Քինիս-Ղալէ-սուն ջրում է շրջակայ մարզերը, որոնք մայիսին գեղեցիկ են և ծածկուած են մեղուներին գերազանց կերակուր տուող բազմաթիւ ծաղիկներով. հէնց այս պատճառով մեղուապահութիւնը ձէւէրմէլի և նրա հարևան գիւղերի բնակիչների արդիւնաբերութեան գլխաւոր ճիւղն է կազմում:

Երեսուն սանտիմետր ունեցող դրամագծով և մի մետր երկայնութեամբ գլանաձև փեթակները շինում են յարդի հետ խառնած կաւից և չորացնում են արեգակի վրայ: Իսկ մի քանիսը շինում են ուռնու ճիւղերից և կաւ քսում: Նրանց դարսում են միմեանց վրայ մեծ քանակութեամբ դէպի արևելքը նայող տախտակած տեղերում:

Որովհետև այդ, երկու հազար մետր բարձրութեան վրայ գտանուած հովիտներում շատ ցուրտ է լինում, սեպտեմբերին փեթակները սնեն են տեղավորում, ուր թողնում են նրանց մինչև ապրիլի սկիզբը: Լաւ տարիներին մի փեթակը կարող է տալ մինչև երկու բաթման մեղը, այսինքն տասներկու հօխա կամ տասներթկիօգրամ: Այստեղի մեղը չափազանց սպիտակ ու թափանցիկ է և թանկ գնահատում: Խորխալային մեղրի մի կիլոգրամը հինգ Փրանկ արժէ, իսկ մաքրածը վեց Փրանկ յիսուն սանտիմ, հետևաբար մեղրամոմի կիլոգրամը մէկ ու կէս Փրանկ արժէ:

Փեթակներից մեղը ձեռք բերելու համար մտնում են նրանց հարկւրատերև ծառի ծխով և յետոյ բաց են անում ծայրերից մինը:

Եսուրթի իւղի մէջ լողացող խորոված վառելից և մորեխի մէջ թխած լամբեղէններից բաղկացած ընթրիքից յետոյ բնակիչներից մի քանիսը, տեսնելով որ այն օրը ես քինա էի ընդունում և եղրակացնելով այդ բանից թէ ես բժիշկ եմ, եկան ինձ մօտ իրանց ընտանիքներով խորհուրդ հարցնելու համար: Ես զննեցի շատ երակների զարկեր, ստիպեցի բոլորին լեզուները հանել և գրեցի

իւրաքանչիւրի համար, ինչպէս իմանում էի, քինաւ չհաշուէ) որից, ինչպէս ըստ երեւութիւն նկատուում էր, բոլորը շատ գոհ մնացին:

Ի նշան շնորհակալութեան, կամ գուցէ և վարձատրութեան, նրանք բերեցին ինձ համար հեռանալուցս առաջ այնպիսի քանա՛կութեամբ սեր, ձուլաներ, մեղր և ուրիշ ուտելիքներ, որ ես ստիպուած էի կէսը թողնել, որովհետեւ անկարելի էր իմ իրերի քանակութիւնը մեծացնել:

Ճէւերմէլից դուրս գալով այն մտադրութեամբ, որ ուղիղ գծով ուղևորուինք դէպի Նիքատը) մենք ոտով անցանք երկու գետակ, յետոյ բարձրացանք Շամուր-Դաղի շղթայով, որտեղից ձգվում է այն ահագին դաշտավայրի տեսարանը, որ բուլանքիքեան նահանգի մէկ մեծ մասն է կազմում:

Աջ կողմը հեռաւորութեան մէջ նկատվում էր Սիւիան-Դաղի ձիւնապատ կոնուսը, իսկ ձախ կողմը — Բինդեօյեան լեռների սպիտակ կատարները:

Ճանապարհին մեզ հանդիպեցաւ աղով բեռնաւորուած մի կարաւան, որ տանում էին տաճիկ աստիճանաւորների իշխանութեան տակ եղած Միշանի աղային հանքերից: Մենք անցանք այդ անդից փոքր ինչ հեռու և շուտով, համարեա սարի գագաթին, գնացինք լճի ափով, որի ջրերը չափսզանց հարուստ են աղով: Մեր ոտների տակը երկու կողմից տարածուող հովիտներում երեւում էին շատ քրդական բանակներ ու զիւղեր: Շրջականերում արածում էին բազմաթիւ եզների և ձիաների հօտեր:

Իջնելիս մենք տեսանք մի ուրիշ քաղցրաջուր լիճ, որի ջրերը, կարծեմ, ամենահարուստ են ձկներով այդ երկրում:

Այս միջոց լճից է ծագում Ղարազէլ հայկական գիւղի առնուի, որ կառուցած է լեռնոտ զաւիթայրներում, ուր մենք հասանք կէսօրից յետ:

Մենք արդէն գտնվում էինք մեր ոտների տակ հասող Նիքատաից միայն քանի մի կիլոմետր հեռու, որտեղ տեղափոխուած է առեւի ջրան մի վերստաշափ լայնութեամբ:

Հետեւեալ առաւօտը մենք ուղևորուեցինք գետի ափերը և սկսեցինք հրացան արձակել հաւալուաների, կռնիկների, սարեւափների և ջրային թռչունների վրայ, որոնք այստեղ շատ բազմաթիւ են: Արձակումների ժամանակ նրանք բարձրանում էին երկայն չարքերով:

պտտում էին աղմուկով մեր գլխներին և ապա նորից նստում էին մեզանից մօտիկ, ճակատները դէմ տալով արձակումներին:

Չմեռուայ և ամառուայ չորութեան միջոցին, երբ ջրերը ցածրանում են, Մուրադ-Չայի վրայ ոտով են անցնում, իսկ գարնանն ու աշնանը, երբ անձրևներից և հալուող ձիւներից զեար փռվում է, նրա վրայ անցնում են այնպիսի սկզբնական ձևի լաստերով, որ արժէ նրանց նկարագրել: Լաստը բաղկացած է օդով լցրած քսան հատ տիերից, որոնք կապած են միմեանց հետ ուռնեռ բարակ ճիւղերով և ծածկուած երբեմն յատակով, իսկ երբեմն լոկ յարդով և եղեգնով: Նրան կառավարում է մի մարդ թիակի նման մի դէկի օգնութեամբ:

Առաջի բերան այս լաստը վախեցնում է իր թեթևութեամբ և չափազանց շարժուն լինելով, բայց իսկապէս նա բաւականին ամուր է, միայն շատ անյարմար, որովհետև ճանապարհորդներին և նրանց իրերը յաճախ թրջում է ջրով: Մեր ամբողջ մեծ քարավանը տեղաւորուեցաւ մի այդպիսի լաստի վրայ: Սանձերից կապած ձիաները անցան լողալով:

Մենք մօտեցանք ափին և ես կարծեցի թէ արդէն բոլոր վտանգները անցել են, երբ յանկարծ իմ ձիաներից մէկը, գնալով դժուարակովս ափով, սայթայքեցաւ և ջուրն ընկաւ. իսկոյն և եթ հոսանքը նրան գետի մէջ տեղը քշեց: Ես կարծում էի թէ նա կը խեղդուի և անհասնելիս հետևում էի նրան աչքերով, երբ յանկարծ տեսայ, որ դուրս եկաւ միւս ափին, մեզանից աւելի քան երեք կիլօմետր հեռու: Ես ուղարկեցի նրա յետևից իմ մարդիկներից մէկին, որ և յետ բերեց նորան:

Յետոյ մենք գնացինք Բոլանքինեան դաշտավայրով, դէպի Հօպ քաղաքը գիւմելով, որ երևում էր տասը կիլօմետր տարածութեան վրայ:

Հօպեան դաշտավայրի հողը բաղկացած է գարնան մածուցիկ ցելս դարձող մոխրագոյն տղմից, որով դժուարութեամբ են կարողանում շարժուիլ մարդիկն ու ձիաները:

Հօպը, գայմազամի նստատեղին, մի մեծ դիւղաքաղաք է, երեք հարիւր տներով, որոնք բոլորն էլ հայերին են սրատիանում:

Այստեղ մեր զափթիան բաժանուեցաւ մեզանից և մենք մի ուրիշ ուղեցոյց վերցրինք:

Ես առ իթ ունեցայ նկատելու այս գիւղաքաղաքում, թէ մինչև որ աստիճան այս երկիրների քրիստոնեաները իւրացրել են մահմե-

դականների սովորութիւնները և մինչև անգամ մահմեդական կրօնի սկստուէրները:

Հօպի նշանաւոր հայերից մինը ինձ մօտ էր երբ ես ծաշում էի տեսնելով թէ ինչպիսի ակնորժակով էի ուսում ես սարգին ձուլը, ցանկութիւն յայտնեց նրա համը տեսնել, բայց իմ թարգմանը հանաքով նրան ստաց պրօֆանսեան իւղի մասին թէ խոզի ճարպ է. հայն այդ միջոցին մի սաստիկ զգուանք ցոյց տուեց և խկոյն հեռացաւ:

Բայց քրիստոնեաները չեն բաւականանում միայն զգուանք յայտնելով դէպի խոզի միսը, որ արգելուած է մահմեդականներին. նրանք չեն ուսում նոյնպէս նապաստակ և չեն ուտիլ ոչ մի կենդանու միս, եթէ նրան մորթել են և ոչ թէ գլուխը կտրել:

Այստեղի հայերը թագցնում են նոյնպէս իրանց կանանց օտարներէից. ես անցայ շատ գիւղերով և չտեսայ ոչ մի կնոջ երես, որովհետեւ հէնց որ մօտենում էի, կանայք իջեցնում էին ծածկոցները կամ փախչում ինձանից:

Հօպից մի քանի հարիւր մետր հեռու, Աղլաթի ճանապարհին, փոքրիկ բլրի վրայ ես տեսայ մի տեսակ մեղաստան կամ զայմաղլի, որ ինձ այնքան հետաքրքիր երևեցաւ, որ ես կամեցայ նրան զննել:

Եթէ այն դմբէթը չլինէր, որի վրայ խաչն էր բարձրանում եւ այդ վանքը բերդի տեղ կ'ընդունէր. նրա խիստ բարձր պատերը անամուսնոր էին: Մենք երկար ժամանակ բաղնում էինք միակ մուտքը: Վերջապէս բաց արին մեզ համար դուռը և ծերունի հայ քահանան ցոյց տուեց մեզ Ս. Դանիէլին նուիրուած եկեղեցին:

Դա շատ հին շէնութիւն է. նրա մէջ գտնուում են մի քանի հայկական արձանագրութիւններ: Վանական զանձարանը, յաճախ շատ հարուստ է եղած, բայց քիւրդերը, չնայելով նրան պաշտպանող պատերին, յաճախ կողոպտել են վանքը: Ես նկատեցի վերնատան վրայ փորուած խեցեմորթների հետաքրքիր մօզայիկան, որ շատ կ'ուրախացնէր հնագէտին: Այս խեցեմորթները ձեռք են բերուած Բոլաբէլինան զանաւարի ծայրում գտնուած սարից, եփրատի ամիւրին:

Ես չկարողացայ նոյր լեռնը զննել, բայց շատ հաւանական է, որ նրա ծագումը նոյնն է ինչ որ Շաօրդօրեան ժայռերինը:

Հօպից տասը կիլօմետր հեռու մեզ պատահեցաւ մի լճակ:

որի շուրջը բարձրանում են բազմաթիւ գիւղեր, իսկոյն անդոր
 հայերից և քիւրդերից: Այս տեղը շատ ուրախ տեսարան է ներ-
 կայացնում: Այստեղ ինձ մի արկած պատահեց, որ կարող էր ա-
 նախորժ հետեանքներ ունենալ: Իսկական ժամանակ ինձ յայտնա-
 դարձ Գաշապայրով անցնելիս ևս տեսայ երեք ղահազին շներ, որոնք
 վազում էին դէպի ինձ կամ, աւելի լաւ էր տեսիլ, դէպի իմ շունը:
 Ես իսկոյն և եթ ըզուեցի հովուին, որ յետ կուէ նրանց, բայց նա
 ինչպէս այդ սովորաբար լինում է այստեղ, իմ ազազակին վրայ
 ոչինչ ուշադրութիւն չդարձրեց: Ես հրացանս արձակեցի օդի մէջ
 շներին վախեցնելու համար, որոնք ուզում էին վրաս ընկնել և յի-
 րաւի նրանք հեռացան, բայց միայն մի րոպէով: Ետոյ նորից դար-
 ձակուեցան, բայց աւելի մեծ կատաղութեամբ: Այլ ևս ոչինչ չէր
 մնում անել. ես ըէւովերս ուղղեցի դէպի նա, որ աւելի կատաղե-
 էր և եթէ չսպանեցի նրան, — գոնէ ծանր վիրաւորեցի: Ղահազով
 լծրած ըէւովերի արձակումը հանգստացրեց միւսներին: Արձակման
 վրայ վազելով եկաւ հովուը: Նր շներին վիրաւորումը տեսնելով, նա
 սարսափելի կերպով կատաղեց և յարձակուեցաւ ինձ վրայ, այն-
 պիսի սպառնալի ձևով, որ ես իմ թարգմանիկ միջնորդութեամբ
 գոռացի նրան, որ կանգնի տասը քայլ ինձանից հեռու և ապա
 բացադրու թիւն պահանջէ:

Բայց կատաղած քիւրդը ոչինչ չէր կամենում լսել և երևի
 երեւալայելով թէ իմ ըէւովերս դատարի է, դալիս էր ուղիղ ինձ
 վրայ, երկաթածայր փայտը բարձրացրած: Ես ըէւովերս գէմ տուի
 նրան. նա իսկոյն կանգնեց, յետոյ շունը եկաւ և վտղեց դէպի մեր-
 ձակայ դիւղը: Օղնութիւն խնդրելով և գոռալով, թէ գեպուր-
 ները կամենում են սպանել և նրան: Ինձ ոչինչ չէր մնում անելու.
 քնն դիմել տեղական իշխանութեան պաշտպանութեան, կամ մնալ
 քննել բաց օդում, որ մեծ անզգուշութիւն կը լինէր: Ես դնայի շու-
 տով և մենք համարեալ քիւրդի հետ միասին հասնեք փորան
 գիւղը: Զէնց որ յամոեցանք, քիւրդայի տանը դիմեցի քսան
 քիւրդ հաւաքուեցան: Ես հանդիսս դէմքով մտայ տուն և յանձ-
 նեցի իմ թարգմանին, որի սառնասրտութիւնը ինձ յայտնի էր բա-
 ցադրութիւններ տալ քիւրդերին: Բացադրութիւնը շարունակվում էր
 մօտ երկու ժամ. նրանք կամենում էին, որ լեւալճարէի սպանած
 շների համար, բայց ես միանգամայն հրաժարուեցայ: Այն ժամա-
 նակ նրանք փորձեցին դուռը կոտրել և եթէ այս նրանց յաջողուէր,

գոյցէ բռնութեան գիմէին: Բայց այդ ժամանակ եկաւ փոխթարը
և յըռնեց ամբոխը: Կատարածներին փայտեայ հարուածներէ հասց-
նելով: Գիշերը շատ խաղաղ անցաւ: Եւ հարցոյս փորձով ետ քնեցեկաւ
ցայ: Քիչայիցից որ գիւղը բաղկացած է Խորհրդ հայկական լի խտօր
քիւրդական աներից: Եւ ընդհանրօրէն սոսկ զոմայի մի մասնէն մի մասնէն

Եւ որի պատճառով եւս գործողներէն քրդերի: (հետոյ Բայց
քիչայիցից ճանչելով որ հայ էր) այնպիսի լիշտանութիւնէր թէ ք
բերել քիւրդերի վրայ, որ նրանք հարատակեցին նրան: Եւ շատ էր
դանդաղութեամբ թէ իր և թէ իր հաւատակիցներին: Բայց որովհետեւ
մային, որոնց, ասում էր նա, քանդում են հարկերը: Եւ նա վրայ

Նրա գիւղը քրիստոնեաները վճարում են տասն հազար պիւստ
հարկ: Իսկ ինքը եօթն հարիւր պիւստ: Գանձը ընդունում է միայն
ոսկի և արծաթ, իսկ վստ տարիներին գիւղացիները վրով են տա-
նում: Վրդերը իրանց գետինը գրաւակալ տարով բեթիլներն վաճա-
ռականներին, որոնք վերցնում են նրանցից, անասնոց և անասնոց տոկոսներ,
հարիւրի վրայ հարիւր: Այս հրէշային կերպարով իշխող եր-
կիրներում բացի թիւրքիցից, քրդերից, օրիւնդներէն, տոկոսը հարիւրի
վրայ տասնհինգ է: Եւ ինքնով իրենց միջոցով գողանում է

այս քիչայիցի խօսքերով այն ժամանակներից, երբ Էրզրումի միւս շն
և վիլայէթի նահանգապետ Խամայիլը եկաւ. անցած տարիներ Մուլլայի
շրջակաների եկեղեցիները կողոպտող քիւրդերին պատժելով: Համար
քրիստոնեաները աւելի խաղաղ են լսարում: Այստեղի գիւղերում:
Միւս կողմ ժամանակ ջօրի նահանգապետ Հաջի Թաման Էրզնուի
ճշմարտասէր և խիստ է կողոպտողների վերաբերութեամբ: Եւ կարող
ղանում է նրանց զսպած պահել: Այստեղի քիչայիցի լիշտանութե-
մէր գիւղում, Էրզրումի մօտ, ասում էր ինձ թէ իրերը քրդանախաղի-
ները պէտք է դան քիւրդ տանում բնակուելու: Եւ իրենց թէ քրդանախաղի-
մէր ծագել այս կարծիքը: Բայց հաւանական է որ այս հեքիաթը հնա-
րած լինին մի քանի Փրանսիացիներ, հայերին: Ինչպիսի ծառայութե-
թիւնը դրդելու համար, խոստանալով նրանց այդ բանի փոխարէն
ձեռնառութիւն և պաշտպանութիւն: ասպաղայում: Եւ իսկ

այս Զեռուեալ տուածոր, Նադիկ լճակին դեռ չհասած, փենք ան-
ցանք մի հին, աւերուած հայկական գիւղի մօտով: Ուղեկիցս ցոյց
տուեց ինձ քարուտ հողի մէջ փորուած փոսերը: Այս նեղ և կա-
տարեալ ոլորապիւրկ անցքերով փոսերը երեւի ծառայում էին որպէս
շտեմարաններ կամ հնձաններ: Գիւղի կամ ուրիշ որեւէ խմիչք պան-
հելու համար: Նազիկ լճակի ափերին, որի երկայնութիւնը չորս

կամ Տինդ կիրճնարից աւելի չի լինի մենք հանդիպեցանք Երե-
տասարդների խմբի որոնք յաղթանակով տանում էին արջի որջից
ձեռք բերած երկու թութներ։

Արջի ձագերը այնպէս զուարճացուցիչ կերպով ման էին գա-
լիս և մեթմեթում, որ ես զնեցի նրանցից մէկին հինգ պիստոնով
(մէկ ֆրանկ)։ Փարկուզ հայկական գիւղում փոքր ինչ հանդստա-
նալուց յետոյ մենք ուղեորուեցինք Ղէպի Սղաթ հիանալի մշա-
կուած բարձրավանդակով, որտեղ ցորեանը այնպէս լաւ շնանա՞ծ և
այնպէս հոյակապ էր, որ կարելի էր կարծել, թէ գտնվում ենք Եվ-
րայի կամ Լատալի նահանգի սփեւահարուստ անդերից մէկի օրի-
նակելի դաստակերտում։

Երեկոյեան մենք հասանք Աղլաթ։ Տեսարանը փոխուեցաւ,
բայց զարձակ միտուն էր և մենք աւեսանք մրդապաշտ ծա-
ռերով ծածկուած բլուրների յետեւից։ Վանայ լճի կապոյտ ջրերը
որի զաւարուն գծագրով թիւնները որոշվում էին պարզապէս։

Գէպի ափերը իջնող լեռանոտ դառիկայրները լցած են կաղ-
նու թփերով և խաշանձներով, բայց դագաթները անպտուղ են։

Մաքուր կասրուագոյն երևացող լեռնաշղթայի ստորոտի մօտ
ինձ ցոյց տուին հեռուից այն տեղը, որ բռնած ունի վանք բա-
ղաբը։ Լճի հարակալին ափին երևում էին նոյնպէս մի քանի կա-
նաչ կղզիներ։ Ափի վրայ ցրուած են անդ տեղ գիւղեր, որոնք բա-
ժանվում են նրանց հովանաւորող մրդապաշտ ծառերի այգիների միջից։

Գեւ մեւ գիւղը հասած, մենք անցանք կանանչու ամբողջ
կամարներին տակով և դուրս եկանք այն դետի մօտ, որ հասում է
երկու ուղղահայեաց ժայռերի պատերի միջին, որոնց բազմաթիւ
անցքերը մարդկային ձեռքի շինուածք են երևում։

Այդ տրոփողիտների բնակարաններին նմանող արուկառական
քարանձաւներին մերձենալը շատ դժուար է, եթէ ոչ բոլորովին ան-
կարելի. կարծում են թէ դրանք ասորական ժամանակներից մնացած
հին մահաբաններ պիտի լինեն։

Մեր զաւթիան գտաւ մի բնակարան, որ ոչ ալ լինէ էր, եթէ
ոչ մի այր ժայռի մէջ, որ ծեփած է կաւէ պատով։ Զննարեա
գեաակի ափին գտնածով բոլոր տները այդ ձևով են կառուցած։
Մենք սարքուեցանք ինչպէս որտեղաւ և ես շատաւեցի զննել այն
այգիներն ու աւերակները, որոնց փշորհով Աղլաթի բոլորովին և
վանի ճանապարհին հետաքրքիր կէտերից մէկն է համարվում։

Եղջ ցմայ Երոյալից մի ամիցմիս միանց փոքր ցգմա՞ծ արջ՝

Աղլաթի աղքատիկ աները կառուցած են հին, հայկական Ղլաթ քաղաքի աւերակների վրայ, որ զանազան ժամանակներում ամենահարուստն է եղած այդ երկրում, այն հանգամանքի շնորհիւ, որ գտնվում է վանսյ լճի ավերին մի պողաբեր և բաւարար տեղում:

Այս կետով էին անցնում նոյնպէս դէպի Երզնում, ձևնայ լիճը, Մուշն ու Բիթլիսը տանող ճանապարհները. այս քաղաքը կրկնակի նշանակութիւն էր ստացել՝ առեւտրական և պատերազմական: Եթէ աղլաթեան ամրութիւնները վերանորոգուին, դեռ այժմ էլ կարող են պաշտպանել քրդերի անընդհատ յարձակումներից Մէլէսգէրգի, Բայազիդի, Բուրանլիքի և Տօլքուրի զաւաւները: Առաջին հին շինութիւնը որ ես տեսայ մի շերիմ էր. աւանդութիւնը ասում է, թէ դա Թաթարական ցեղերից մէկի առաջնորդ սուլթան Բայեանդուրի դամբարանն է, որ տիրել էր այդ երկրին տասնհինգ դարով դարում: Պարսկական և արաբական ուժերի զարդարանքներով այդ յիշատակարանը դեռ բաւականին լաւ պահպանուած է:

Այդ դամբարանի մօտ ցոյց տուին ինձ ուրիշները, բայց նրանք այնքան հարուստ չէին զարդերով և աւելի մաշուած էին ժամանակից. նրանք պատկանում են Աղ-Ղուգուլի և Ղարա-Ղուլի սուլթաններին կամ (սովորակ գառը և սև գառը) երկու կուսակցութիւնների, որոնք երկար ժամանակ բաժանում էին Երանը: Փոքր ինչ վերև, մի շատ ոլորտայրիկ, աւաղուտ ժայռի վրայ գտնվում են ամբողջաբաժ բերդի աւերակներ: Երևում են դարձեալ այն աշտարակների պատերը, որոնք հայկական թագաւորների ժամանակներում պաշտպանում էին հին, հռչակաւոր Ղէղլաթ քաղաքը. նա էր արքայական տիտղոսներից մէկը և Ղէսնուրիս հայկական նահանգի մայրաքաղաքը:

Ղէղլաթ քաղաքը, որ իններորդ դարում մահմեդականների ձեռին էր և խլուցուաւ նրանցից տասներորդի վերջերում Բիւզանդական կայսրութեան յոյներից, պատկանում էր հերթով արաբներին, Թաթար տիրապետողներին և օսմանցիներին, որոնց որպէս մայրաքաղաք էր ծառայում: Շահ Հարմէնը տիրեց նրան տասներկուերորդ դարու վերջին. յոյներից խլուցելով առանց որ և է քնդդիմադրութեան հռչակաւոր Սալէհ — Էդինից, նա վերջնականապէս հպատակեց նրա քեռորդի Սուլթան Մալէհ — Ադէլին 1207 թուին և մնաց օսմանցիների իշխանութեան ներքոյ:

մասնա՝ Այժմ անդրքան իսկողի բերմունքներն ինքնաթակայ հոգնակաւ որ
քաղաքից միայն աւերակներն են մնացել: Նշանաւ որ է այն հանգա-
մանքը որ նրա ճարտարագործութեան մէջ պահպանուել են միայն
թաթարայի յառկայէս անտանդանի ժողովրդի տիրապետող-
ների յիշատակները:

Եւսմ Այս հետաքրքիր ճանապարհորդութիւնից յետ եւ վերադար-
ձայ երկոյեան մեր բնակարանը մտածելով միայն քնի վրայ: Բայց
մեր որջում պիտի քնանաքան միջատներ կային որ թէպէտ ես
տունն օր ներդրածող գեղ չի անձում արջի մորթուն, որի վրայ
եւ քնում էի ստիպուեցայ վրան ձգել անկողնուս որտեղ հան-
գելու քնելի մնացած գիշերը:

Հետեւեալ օրը մեզ մի արեւմտեալ պապահեց որ կարող էրա-
ւանանին չիշխ հասկացողութիւն տալ արծաթի և պղնձի դրամ-
ների յարաբերական արժէքի մասին: Սի հայ դարբին իմ ծիա-
ներից մինի երկու ծառ չորս պիտատրով մայակելուց յետոյ, առեց
ինձ մի արծաթեայ մէջեղէից մնացորդ երեւուն և ութ պիտատրի
տեղ քսան և վեցը: Եւ չհարկէ սկսեցի պահանջել որ նա տար ինձ
որքան հարկաւոր էր: Բայց նա պատասխանեց թէ նա աւելի փող
չունի: Գործը գումարանում էր որովհետեւ ես ինքս էլ մանր փող
չունէի:

Փոխան հարկաններից մէկից, ասացի էս:

— Բայց ես այնքան աղքատ եմ, պատասխանեց նա, որ ոչ ոք
ինձ փոխ չի տալ:

Գործը վերջացնելու համար ես տուայ դարբնին թէ Աղլա-
թից պէտք է հեռանալ կէս ժամից յետոյ և եթէ նա այդ ժա-
մանահամիջում չի քերիլ ինձ համար ճշգոթեամբ փողի բոլոր մնա-
ցորդը եւ այն ժամանակ յետ կ'առնեմ նրանից մէջեղէին և քննե-
լեմ վճարիլ պայտրի համար: Հինգ րոպէից նա վերադարձաւ և
տուեց ինձ առաջուանից մի պիտատր աւելի միևնոյն միջոցին նրից
մի անվերջանալի խաթաբալայ սկսելով: Ցանկալով տեսնել թէ մինչե-
ուր կը հասնէ նրա աղահոթութիւնը, եւ նորից պահանջեցի բոլոր
խտրդան և շտապեցի ճանապարհ քննել: Հայն հետեւեց մեզ լա-
ցով և հառաչանքով:

Ժամանակ առ ժամանակ նա աւելացնում էր դարձեալ մի մի
պիտատր, մեծացնելով դուռնորը մեր Աղլաթից հեռանալու համե-
մատ: Այսպէս զալիս էր նա մեր յետեւից մօտ մի ժամ վերջապէս

դրուս քաշեց դրպան փողերով ուռած քսակը և տուեց ինձ ինչ որ հարկն էր: Իմ հաստատամութիւնը նրան շատ զարմացրեց: Ես կարծում էի, ապաց նա ծիծաղելով, թէ Փրանսիացուն աւելի հեշտ կարելի է խաբել:

Մենք մօտեցանք հին ասած կահան բերդին, որ գտնվում է լճի ճայրին, հէնց այն տեղում, ուր թափւում է նրա մէջ Աղլաթ գետը: Այս շինութիւնը իմ նախորդ օրը տեսած դամբարանների և պարիսպների չափ հին չէր, որովհետեւ դրան վրայ եղած արաբական արձանագրութիւններից երևում է որ դրա կէսը կառուցուած է սուլթան Սելիմից, իսկ մնացածը Սուլէյմանից մահմեդական տարեթուի 975-ին: Պարիսպներն ու աշտարակները դեռ ևս անվնաս են և մի աննշան վերանորոգութիւնից յետոյ կարող են պիտանի լինել պաշտպանութեան համար: Բերդի միջում գտնվում են երկու հարիւր տուն, մզկիթներ և բաղանիքներ. բայց այս բոլորը աւերուած է և բոլոր բնակիչները բազկացած են երկու կամ երեք խեղճ հաւնասնիքներից:

Ետուենակելով ճանապարհը լճի ափով Դաստուանի ուղղութեամբ, մենք անցանք մի լաւ մշակուած դաշտավայրով, որ գտնվում է Ներքովդ կոչուած լեռնաշղթայի ստորոտում: Ճանապարհին մենք տեսանք մի քանի զիւղեր, որոնք հեռուից նայելիս իսկական որջերի են նմանում: Ճանապարհի միջով անդադար շարժվում էին մեծ կրիաների անձուռնի սև խմբեր, որոնք, ինչպէս երևում էր, ամենևին չէին վախենում մեր ներկայութիւնից: Բնակիչները չեն ուտում այդ կենդանիների և չեն դործ ածում ոչ մի բանի համար նրանց ձուռները, որոնք գնահատվում են ուրիշ տեղերում: Նրանք չեն ժողովում մինչև անգամ կրիաների վահանները, որոնցից կարող էին օգուտ քաղել:

Հէնց այդ պատճառով հովտի դանազան անմշակ տեղերում բնուող խաշանճի թփերի տակ ընկած էին կրիայի կմախքներ և նրանց մօտն էլ արդէն ժամանակից փչացուած վահանները: Աղլաթից մի քանի ժամուայ ճանապարհին, Ներքովդի լեռնաշղթան, որի ստորոտով մենք գնում էինք, յանկարծ փուլ է դալիս և կազմում է խորանարդաձև մի ահագին շինութիւն այնպիսի ուղղահայեաց պատերով, որ կարծես մարդկային ձեռքով կառուցուած լինին:

Աւանդութիւնը լեռան այս մասին տալիս է համարեա նոյն ծագումը, ինչպէս և Բաբիլոնեան աշտարակին: Նա ասում է, թէ ոս

Բանասէր հայագէտին թէպէտ Հայաստանն էլ Պաղեստինայի չափ սիրելի և հետաքրքրական եղած է, բայց այն միջոցի ռուսո—տաճկական պատերազմն զժրադգաբար անհնար արած է նորան այս այցելութիւնը:

Ճանապարհորդութեան զլխաւոր նպատակն եղել է՝ հետազոտել արեւելեան լեզուներն և սովորութիւններն, և հաւաքել զանազան դաւանութեանց մասին տեղեկութիւններ: Սակայն ուշադիր և անխնայ զիտնականը սոցանով չի բաւականանում, այլ ուշադրութիւն է դարձնում նաև բոլոր այն բաների վրայ, ինչ որ միանգամայն պատահում և ինչ որ Եւրոպային անծանօթ է: Իսկ Պրուսական կառավարութեան կողմիցն յանձնուած է լինում՝ նորան՝ հաւաքել հին ձեռագրեր, պատմութիւններ, այլ հնութիւններ:

Ճանապարհորդագրութիւնը պարունակվում է երկու հատորների մէջ, և բաղկանում մօտ 900 էրեսներից: Առաջին հատորի սկզբումը կայ մի պատկեր դուրզը կարդացորի և դուրզը կնոջ: Իսկ երկրորդ հատորի վերջումն էլ գտանվում է իւր Ճանապարհորդութեան մանրամասն քարտէշը: Բովանդակութեանը ինչ աստիճանի հետաքրքրական լինելու մասին բաւական է միայն յիշել, որ նա փոքր ժամանակի մէջ երկու անգամ տպագրուած է:

Ինչպէս ասացինք, պ. Պէտերմանը թէպէտ չի կարողացել Հայաստանին էլ այցելութիւն անել, բայց և այնպէս ղէթ ծանապարհի վրայ պատահած հայերի մասին տեղեկութիւն է տալիս, և այս առթիւ երբեմն էլ ընդհանուր տեսութիւն անում:

Այս և սորա նման Ճանապարհորդագրութիւններին ծանօթանալն երկու տեսակ օշուտ կարող է ունենալ մեզ հայերիս համար. նախ որ ազգային դրութեան մասին մեր ունեցած աղքատ տեղեկութիւնը հարստանում է սոցանով, և երկրորդ իմանում ենք թէ ինչ տեսակ գաղափարներ են տարածվում հայ ազգի վերայ: Ուստի ամենևին աւելորդ չենք համարում այսպիսի հրատարակութեանց քաղուածոյ թարգմանութիւնը:

Պարոն Ճանապարհորդը հայերի մասին խօսելու սկիզբն առաջին անգամ Զմիւռնիայումն անելով՝ հետեւեալն է ասում.

«Այստեղ (Պրուսական հիւպատոսարանում) ես ծանօթացայ

Հիւպատոսի թարգմանին, որ Հայ¹⁾ էր ազգով: Աս ինձ ցոյց տուեց մի օրինակ այնտեղ հրատարակուող Արշալոյս Արարականո լրագրի մի օրինակ: Նա պարունակում է գլխաւորապէս իւրեանց եկեղեցուն վերաբերեալ լուրեր, և իբօք վիճաբանական յօդուածներ, և նամակներ ընդդէմ կաթոլիկ Հայերին, բայց սորա հետ նաև քաղաքական և վաճառականական ղիտողութիւններ: Իսկ Չմիւռնիոյ ամերիկացի քարոզիչներն էլ բացի ընդհանուր օգտակար գրութիւններից հրատարակում են նաև վիճաբանական պարբերութիւններ, Հայերին ընդդէմ: Երկու կողմի հրատարակութիւններն էլ լինում են այնտեղի աշխարհաբառ հայերէնով: Թարգմանի խօսքով Չմիւռնիայում հին և կարեւոր հայերէն գրքեր վկան, բայց Անկիւրիայում և Փոքր Ասիոյ ուրիշ տեղերումս պէտք է լինին: — Չմիւռնիոյ հայերի թիւն չէ իմանում առանձնապէս, այլ ընդհանրապէս ասում թէ 90,000 քրիստոնեայ կան այնտեղ:

Ճանապարհին Նիպրոսի ափում Լարնաքայի առջևում նստի մի քանի ժամ կանգնելուն համար այնտեղ մտնումս ուր պրուսական հիւպատոսին հետ տեսնուելու առիթով ասում է: «Նա (հիւպատոսը) յօժարութեամբ առաջարկեց ինձ իւր ծառայութիւնը, սակայն իսպառ կտրեց իմ յոյսը Նիպրոսի Հայերի մօտ հին ձեռագրեր և առհասարակ հնութիւններ գտնելուց: Բայց խոստացաւ գրել այս մասին Նիկողոսայում իւր հայ բարեկամին, և յետոյ ծանուցանել ինձ նորա պատասխանը: Իսկ երբ դարձեալ նաւն են նստումս այնտեղ, ասում է, ես ծանօթացայ մի Նիկողոսացի հայու հետ, Թարկոսեան անունով, որ ինձ վստահացրեց թէ պէտք է որ Նիպրոսում դեռ գտնուին հայերէն ձեռագրեր, և հետևաբար պատճառ տուեց ինձ միւս անգամ այցելել այնտեղ»:

Բէյրութում յամսքն իջնելով մի օրից յետոյ այնտեղիցն էլ Լիբանանի վերայով ուղղակի Դամասկոսն է անցնում, բայց միւս անգամ այս տեղեր ճանապարհորդելով մանրամասն տեղեկութիւններ է տալիս Լիբանանի մասին, ինչպէս և յետոյ կը տեսնենք: Իսկ Դամասկոսում հայերի մասին ասում է — «Հայերը նոյնպէս քիչ են

1) Պ. հեղինակը երեք կրօնի հայերը զանազանելու համար գործ է ածում միշտ նոցա հետ Լուսաւորչական (կամ հին հաւատի), կաթոլիկ և բողոքական բացայայտիչները, բայց որովհետեւ հայ ապրելով սովորաբար արդէն Լուսաւորչականները համակցվում են, ուստի և ես աւելորդ համարեցի միշտ կրկնել նոցա բացայայտիչը:

գտնուում Դամասկոսում: Պրուսական մարզի թարգմանը, որ ինքն էլ նոյնպէս հայազգի էր, ինձ հաւանացնում էր, թէ նոքա հազիւ 10 ընտանիք լինին, և բոլորն էլ աղքատ են: Մեկնիւղների քահանայն, Անտոն Բուլաք, պնդում էր բնդհակառակն թէ նոցա անհատական թիւը հասնում է մինչ 300-ի, և դօքա. Լօստուր վերջապէս 150 հոգի համարում է նոցա: Այս վերջի թիւն աւելի հաւանական է երևում: Նոքա ունին միայն մի փոքրիկ, բայց կարծեօք շատ հին եկեղեցի, թերևս իսլամների ժամանակիցն էլ առաջ հիմնարկուած, նաև երկու հոգևորական և մի վարժարան: Եիրակի, դեկտեմբերի 14-ին, նոցա եկեղեցին գնացի: Նորանում կային 60 մարդ ժողովուած, որոնց մէջ անշուշտ կարող էին լինել նաև խալիսներ և Ասորի Եսկոբեաններ: Սեղանի երկու կողմից կանգնած էին երկու մարդիկ, որոնցից մինը բռնում էր մի հովհար, և միւսը մի երկար դաւազան, որի գլխին կար մի կաշէ թմբուկ շրջապատուած փոքրիկ զանգակներով: Սորան շարժելով մի կարճ անջրպետում, յառաջ էր գալիս մի անսակ նուագ: Մէջ աւելում անդանի առաջին նստում, լաւ ևս արեւելեան սովորութեամբ չոքում էին երգիչ մանուկների մի խումբ: Հագած սպիտակ շալիկներ, որոնց քամակներով վրայ կարուած կային խաչեր, իսկ մէջ աւելումն էլ նստում էր նախ երգիչն, որին ձայնակցում էին միւսները: Պատարագը դեռ չվերջացած յառաջ մատոյց քահանայն մի գեղեցկագիր նոյնպէս և շքեղակազմ աւել տարան, բռնած մի ծաղկէնկար սև շուշպայով և ներկայ եղողներին շատերին համբուրել տուեց: Քահանայի հաղորդութեան միջոցին քառուեցաւ խորանին խիստ մերձ մի վարագոյր: Արձակումից փոքր առաջ, մի սարկաւազ բերեց բազմաթիւ նուրբ, բոլորակաձև և օրհնուած հացեր, որոնցից կտրելով բաշխում էր դուրս ելնողներին:— Եւ ներկայ գտնուեցայ նաև մի հայուհու թաղման, որ կամենում էր իւր որդու հետ Երուսթեան հանդիսին Երուսաղէմ ուխտի գնալ, բայց ձանադարհին այստեղ մեռած էր: Յուդարկաւ որութեան մասն տակցողներն էին մի հոգևորական, որ դանձ էր կարդում, և մի լուսարար որ բուրուլաւ կրում, և բազմաթիւ ժողովուրդ: Դիակն տարւում էր առանց դադարի, այլ մի պատգարակի վերայ և ծածկուած մի երկար պատասառով: Միայն մի սպիտակ շալիկով դրուեցաւ նա մի նեղ փոսի մէջ, և իսկոյն ծածկուեցաւ հողով:»

Այնտեղ գտնուող խալիսների թիւը հազիւ 3—4 ընտանիքի հասնում է, որոնք ստիպուած են հայերի եկեղեցին գնալ:»

«Ասորի Յակոբեանները թուով նոյնպէս փոքր են, որոնք մինչև այս վերջին ժամանակները հոգեորական և եկեղեցի չունենալու պատճառով նմանապէս հայոց եկեղեցին պայտուսէ»

«Կաթողիկ հայերը, որոնք թուով 200 հոգի են, նախ անցեալ դարու վերջերում ունեցան մի մատուռն, որ նոցա քահանայն իւր տանը մէջ հաստատեց: — Միայն մի քահանայ ունին նոքա: — Առաջ իւրեանց տներումն էին աղօթում: Այժմ փոք են հաւաքում եկեղեցի շինելու: Մանուկները կրթւում են տէրրաւ սանդա և լազարիսանների վանքերում...»

«Էս աւելացնում եմ մի քանի ընդհանուր զիտոյութիւններ էլ արևելեան քրիստոնեաների իրենց մէջ և արևմտեաների հետ ունեցած զանազանութեան մասին:»

«Արևելումն արդէն քանիցս յիշուած է որ իւրեանց (արևելեան քրիստոնեաների) աշխարհային հոգեորականները, այսինքն քահանաները, սարկաւագները և կիսասարկաւագները կարող են ամուսնանալ, այսինքն թոյլատրուած է նոցա իւրեանց ձեռնադրուելուց առաջ ունեցած ամուսնութիւնը պահպանել. սակայն կինը մեռնելուց յետոյ ներքի չէ նորից ամուսնանալ: Սա հաստատուած է մի վճռով Տրուլիանի կամ հինգ վեցերորդ ժողովի (այդ վճիւր պարունակում է կարգադրութիւններ իբր հաւելուած հինգ և վեցերորդ տիեզերական ժողովների, որ նոցա մէջ արուած չէին) և տեղի ունեցաւ 692 թուականին Կ. Պօլսում: Այս արտօնութիւնն ունին կաթողիկ և բուն յոյներ, հայերը և ասորիք: Եինը մեռնելուց յետոյ զնում են նոքա մի վանք, նաև այն զիտաւորութեամբ որ ձեռք բերեն աւելի բարձրագոյն աստիճան կամ պատիւ: Բոլոր արևելեան քրիստոնեաները երկու տեսակի բաժանում են հաղորդութիւնը, և զնում ժողովողեան բերանում հաց թաթխած գինու մէջ. բայց միայն հայերն են, կաթողիկ և թէ բուն, որ անխմոր հաց են դործածում նորանում, իսկ բոլոր միւսներին խմորուն է...» Հայերը որ Յոյներից յետոյ ամենից աւելի պահոց օրեր ունին, — տարին 111 օր — բայց և այնպէս Աստուածածնի համբաձմանից առաջ միայն 7 օր են պահում:»

«Բոլոր այս եկեղեցիներումը բացի երկու դաւանութեան հայերից, եկեղեցական պաշտամունքները կատարւում են արաբական լեզուով...»

«Արեւմտեան Դամասկոսից մի Ֆրանսիացի բժշկի հետ ճանապարհ ընկնում են դէպի Երուսաղէմ, և իսկոյն պատահում մի կարաւանի:

որ նոցա յօժարութեամբ իւր մէջն է ընդունում: «չայ ուխտաւորներ էին նոքա, և ըստ մեծի մասին եղեսացի և Մարաշցի, որոնք նմանապէս Զատիկի հանդիսին Երուսաղէմում ներկայ գտնուիլ էին կամեւնում: Նոցա միացած էին և մի քանի Դամասկացի վաճառականներ, որոնք միւսնոյն ժամանակ շահագիտական նպատակ ունենալով՝ վեր էին առած իւրեանց հետ պարսկական ծխախոտ (թէմբէքի), զանազան տեսակ շորեղէններ և շաքարամիրգեր, յուսալով որ նոյն տեղի մարդկանց բազմութեան մէջ նոցանից մեծ շահ կըստանան: Այսպէս մեր փոքրիկ կարաւանը բաղկանում էր գրեթէ 100 ձիերից, էշերից և ջորիներից մօտ 60 մարդով, որոնց մէջ կային և կանայք ու երեխաներ, նոցանից 30 հոգին էլ հրացաններով, ատրճանակներով և թուրերով զինուած էին.....»

Մարտ 20, ծաղկազարդի կիրակին վերջապէս հասանք Երուսաղէմ, բայց և այնպէս Ս. Յարութեան եկեղեցում նոյն օր կատարուած եկեղեցական հանդիսին չկարողացանք ժամանել: Սակայն չցաւեցանք մենք այս մասին, վասն զի այս հանդէսը մեր վրայ մի խիստ տխուր տպաւորութիւն էր անելու անշուշտ: Որովհետեւ յետոյ լսեցինք, թէ այնտեղ յառաջ եկած էր մի կռիւ, և դեռ հետեւեալ օրն էլ արեան հեռքերը տեսանք եկեղեցում: Սորան, ինչպէս վերջն իմացանք, առիթ տուել էին յոյները, որոնք կատակելով հայերի, հապէշնէրի և խպտիների պաշտօնը սոցա այնչափ բորբոքած էին, որ զօրաց միջամտութեամբ հազիւ կարելի եղած էր կռուին վախճան տալ:»

Աւերող Երուսաղէմի բազմակողմանի նկարագրութեան մէջ յոյների մասին խօսելիս յառաջ է բերում և հետեւեալ տողերը — «Գերեզմանի եկեղեցու նշանաւոր մասը յունաց ձեռնին է գտնւում: Նոցա է պատկանում Ս. Գերեզմանը, նոյնպէս և Գողգոթայ լեռը: Ակզբում հայերն էին տիրում սոցա, ինչպէս և դեռ պահած հաստատագրերովն էլ կարող են ապացուցանել: Բայց Մամելուկների սուլթան Մէլիք էլ Աշրաֆ վնացոյ թագաւորից մեծ գումարով կաշառուած նոքա հայերիցն առնելով տուեց վրացիներին, և երբ սոքա Երուսաղէմում բոլորովին սպառեցան, յոյներն այն ժամանակ սեպհականացրին իրենց.....»

«Իմ ամենահետաքրքրական ծանօթութիւնն եղաւ Մուրադեան Սիմոն ազնիւ երիտասարդ հային հետ, որ նշանաւոր և հարուստ ընտանիքից, և Ամերիկայի փոխ-հիւպատոսն էր Երուսաղէմում: Նորա

և դօքտ. Ռօդէնի հետ այցելութեան գնացի հայոց քաղաքաբարոյ ծերունի պատրիարքին, որ մեզ ցոյց տուեց մօտ 2 կանգուն երկաթութիւն և բոյթի հաստութիւն ունեցող մի դաւազան, բաղկացած միակտուր սաթից: Նա մեզ ասաց որ այս ուռսաց կայսրն է ընծայել իւրեան, ինչպէս և ճիշտ նմանն է Եջմիածնի կաթողիկոսին ուղարկած:

Ծանօթ է արդէն, որ հայերն ունին մի հոգեւոր հովուապետ, որին կաթողիկոս են անուանում: Հայոց իշխանութեան օրերում սոցա բնակութեան տեղին լինում էր միշտ մայրաքաղաքում. ինչպէս Ռուբինեանց իշխանութեան միջոցին էլ Սսումն եղաւ ուր և, յիշեալ իշխանութիւն վերջանալուց յետոյ էլ, մինչև Փրկչի 1441 թուականը, մնաց: Բայց այս թուականին Գրիգոր Թղթ միայն հինգ եպիսկոպոսների օծութեամբ կաթողիկոս ընտրուելու համար (մինչև օրինաւորութիւնը գտնէ 12 եպիսկոպոս էր սրահանջում, իսկ Սսում հինգից աւելի չկային այն միջոցին) Եջմիածնում 700 զանազան կարգի եկեղեցականներից կազմեալ մի ժողովում Եիրակոսն իբր օրինաւոր կաթողիկոս օծուեցաւ: Այս և իւրեան յաջորդները մնացին Գրիգոր Լուսաւորչի կառուցած վանքում, ուր և պահպանւում է նորա աջը:

Սկսեալ այս թուականիցն Եջմիածինը ընդունւում է ընդհանուր հայերիցն իբրև աթոռ հոգեւոր հովուապետի: Բայց միևնոյն ժամանակ Արևիկոյ և փոքր Հայաստանի ժողովուրդն հաւատարիմ մնում Սսի աթոռին, և մինչև այսօր էլ նորա գոյութիւնը պաշտպանում է հակառակ Եջմիածնի: Թէպէտ միայն յիշեալ զաւանդներից օրինաւոր ձանաչում Սսի աթոռը, բայց բոլոր հայերիցն էլ հաւատարապէս յորգւում է. այն նախատեսութեամբ, որ եթէ Ռուսաստանի և ճաճ կաստանի մէջ հակառակութիւն պատահելով՝ երկու տէրութեանց մէջ հաղորդակցութիւնը կտրուի. նորա իւրեանց համար պատրաստի աթոռ ունեցած լինին ¹⁾:

1) Վկարեւոր էր ինձ համար այն տեղեկութիւնը, թէ Սսոյ այժմեան, կաթողիկոսական տեղապահը երբեմն Երուսաղէմումն եղած է, և Մուրադեան զերդաստանին էլ բարեկամ: Այնտեղ կայ նշանաւոր հայոց մատենադարան, որ Վենետիկի (կաթողիկ) Մխիթարեաններին, իբրև հաւատարմութենի դէմ, փակ, բայց ինձ հաւանականաբար բաց լինելու էր, մանաւանդ որ յիշեալ Սիմոն Մուրադեանը կամենում էր անձամբ ինձ այնտեղ առաջնորդել. Երուսաղէմի պատրիարքն էլ ինձ մի յանձնարարական տուեց կաթողիկոսի վրայ:

Այսպէս — Սի երրորդ կաթուղիկոս էլ դեռ Աղթամարայ կղզու վրայ է մնում, ուր արդէն Փրկչի 925 թուականին նստում էր Ստեփաննոս Բ-ը: Բայց նորա իշխանութիւնը կղզուց դուրս չի տարածուում, ինքն էլ իրօք Եջմիածնայ կաթուղիկոսին եկեղեցու առաջնութեամբ է 1): — Բայց սորանք հայերն ունին նաև երկու Պատրիարք, բայց սրբա էլ Եջմիածնայ կաթուղիկոսի իշխանութեան ներքոյ են: Երուսաղէմինը պատուով առաջինն է, իսկ երկրորդն է Կ. Պօլսին: Առաջինի պատրիարքութիւնը իւր սկիզբն առնում է Փրկչի 1311 թուականից, երբ Երուսաղէմի Սարգիս եպիսկոպոսը Եգիպտոսի Մամեուէկների Սուլթանի մի հրովարտակով կաթուղիկոսից անկախ ճանաչուեցաւ, և հետեւաբար ինքն իւրեան պատրիարք անուանեց: Պատրիարքի ընտրելու համար բաւական է եպիսկոպոս, որոնք երկու Պատրիարքացու ի անուն Կ. Պօլսոյ բարձրագոյն դրան առաջարկում, նա էլ նոցանից մինը հրովարտակով հաստատում է 2)....: Եպիսկոպոս կարելի է ձեռնադրուիլ միայն կաթուղիկոսից, հետեւաբար միայն Եջմիածնում և Սուում, ուր միայն պատրաստուում է Մեռնը, որովհետև Աղթամարում պատրաստուածն օրինաւոր չէ համարուում: Իւրաքանչիւր եպիսկոպոսն պէտք է նախ վարդապետ (մեր անտուածաբանութեան դօքտորի պէս մի բան) լինի, առ որ կարող է կոչել մի եպիսկոպոս: Եպիսկոպոսի և արքեպիսկոպոսի մէջ տեղի աստիճանը շատ բարձր չէ: Հոգևորականները վարդապետիցն սկսեալ՝ կրում են վեղար: Պէտք է որ նորա կամ կուսութիւն ունեւած, կամ կինը կորցրած կամ նորան էլ նոյնպէս վանք ուղարկած լինին, այս վերջինը ի հարկէ կնոջ համաձայնութեամբ:

Հայերը Քրիստոսի մէջ դաւանում են միայն մի բնութիւն: Բայց

1) Պ. Ճանապարհորդին այս մասին ստույգ տեղեկութիւն չեն տուած, որովհետև Աղթամարայ կաթուղիկոսի հոգևոր իշխանութիւնը տարածուում է նաև կղզուց դուրս մինչև հայոց ձոր, Շատախ, Մոկս և Խլզան: Այս դաւառների հոգևորականները նորանից ձեռնադրուում, այնտեղի միւսոնը գործ ածում, նուէրը նորան տալիս և նորա անունը միայն յիշատակում պատարագի մէջ, Թէ կաթուղիկոսը և թէ իւր ժողովուրդը Եջմիածնից որ և է կախումն չունին:

2) Այժմ Աղզային Սահմանադրութեան համեմատ ընտրութիւնը բոլոր միաբանութեամբ պէտք է լինի, իսկ Կ. Պօլսի պատրիարքի ընտրութիւնը աղզային ընդհանուր ժողովով:

միւսնոյն ժամանակ հաստատում են իւրեանք, թէ լոկ սխալ բայա-
տրութիւն է այս, որ նախնիքների պատկառանքից չեն համարձա-
կում փոփոխել (?), որովհետեւ թէ իւրեանք, և թէ զաւանակից
Ստրի Յակոբեանները, Հաբէշները և Խալփները, որոնց հոգևորա-
կանները բոլոր մեծ տօները նոցա հետն են կատարում, ասում են
թէ Յիսուսը կատարեալ Աստուած և կատարեալ մարդ էր: Նոցա
հաւատոյ — հանգ նախն մէջ կայ նաև որ խաչեցար վանն մեր
խօսքը, այն ինչ ուրիշների մէջ չկայ մի այսպիսի բան: Ոչ — կա-
թոլիկ արևելեան բրիտաններին մէջ միայն նոքա անխմոր հաց և
անջուր զինի են դործածում Սուրբ հաղորդութեան համար:

— Բայց հարկաւոր դիպում եմ թոյլատրում է նոցա հա-
ղորդուել նաև ուրիշների եկեղեցիներում: —

Երուսաղէմում բնակվում են 80—100 հայ ընտանիք, կամ
4—500 հոգի, և մօտ 100 հոգևորական: Սիօնի գաղաթի վրայ
ունին նոքա մի բնդարձակ վանք մի գեղեցիկ այգու հետ, և կից մի
փառաւոր և նոր պատրիարքարան: Վանքում կայ և մի տպարան,
որից արդէն բազմաթիւ օգտակար հայերէն, և հայերէն տառերով
տաճկերէն գրքեր հրատարակուած են: Վանքի եկեղեցին, որ չափից
դուրս լքցուած է զարդերով, իւրեանց ասածին նայելով ամենա-
հինն է, և նուիրուած երկու Յակոբ առաքեալներին, այսինքն՝ Երու-
սաղէմի առաջին եպիսկոպոս տեառնեղբոր, և Յովհաննէս աւետա-
րանչի եղբոր: Առաջինը Երուսաղէմում գլխատուելով զլուսը ձգուե-
ցաւ Յովսափատի ձորը, իսկ մարմինը յիշեալ եկեղեցու աւագ խո-
րանի աակը թաղուած լինելու է: Երկրորդը Եսաթրիայում գլխա-
տուելով՝ զլուսը՝ ըստ աւանդութեան՝ երկու հրեշտակներից բերուե-
ցաւ այժմեան սահպանուած տեղը, եկեղեցու թիւի մասրան մէջ,
իսկ կարմինը հիւայ St. Jago di Compostella: Եկեղեցու մի մասը շե-
նոյն էլ է շէթում Բ. հայոց թագաւորից, որի մի որդին էլ այնտեղ
է թաղուած: — Դաւթում զանուած եպիսկոպոսների գերեզմաններից
մինի վրայ են գտայ ՈԶԻ այսինքն ֆրիչի 1238 թուականը: — Տրդատ
թագաւորը և Գրիգոր Լուսաւորիչը Կոստանդիանոս մեծին և Սեղբեստրոս
Հռոմայ եպիսկոպոսին այցելութիւն արած ժամանակին այս եկեղե-
ցին և Գողգոթայ լեռը նոյանից ընծայ ասացած էին և սրահում
երկուսն էլ մինչև այս վերջինը, վեր յիշուածին պէս, կաշառքով
անցաւ վրացոց և ապա յունաց ձեռք: Ասկայն հայերը Ս. Յարութ-
թեան եկեղեցու մի թիւին դեռ մինչև այսօր էլ տիրում են, ունին

նաև Զիթենեաց Աստուածածնի եկեղեցում ամէն օր պաշտամունք կատարելու իրաւունք: Բացի այս Բեթլէհեմի վանքումն և եկեղեցումն մաս, ինչպէս Ռամլայում ու Նաֆայումն էլ սեպհական վանքեր ունին: Նրկրի ներսերը էլ ուրիշ տեղ հայեր չկան:

Մայիս 2-ին, ըստ արեւելեան տօնացոյցին Զատիկի երկրորդ օրը, հայերն ունէին հանդիսաւոր պատարագ: Ընդարձակ եկեղեցին լի էր բազմութեամբ, ջահերով և զարդերով: Հանդէսն սկսեց առաւօտեան Ժամ 5-ին. պատրիարքն ինքն էր սրտտարազիչ: Պատարագից առաջ կազմուեցաւ մի հանդիսաւոր Թափօր, հոգեւորականները պճնուած էին ձոխ ոսկեհիւս զգեստներով, բոսոր Թաւիշապատ, ոսկեծարմանդ և ոսկեխաչ սաղաւարտներով. եպիսկոպոսները պատրիարքին հետ զարդարուած էին եպիսկոպոսական մարգարտայեռ և ախանակուռ Թաղերով: Նրգեցիկ մանուկները վառած մոմերով առջևիցն էին ընթանում, նոցա հետևում ստորին աստիճանի հոգևորականները նոյնպէս մոմերով. ապա վարդապետները և եպիսկոպոսները դաւազաններով, հաստ մեղրամոմերով և արծաթապատ մասունքներով—նոցանից երկուսը կրում էին ոսկեջրած արծաթէ եկեղեցիներ, հաւանականաբար լջմիածնի և Սօի նմանութեամբ— և վերջապէս պատրիարքը: Պատարագն էլ սորա նման կատարուեցաւ: Յետոյ նորից բոլոր հոգևորականութիւնը երկու Թափօր շրջեց եկեղեցում, որին մասնակցելու հրաւիրուեցան նաև ասորի—յակոբեան, խալտի և Թխազոյն հապէշ հոգևորականները, որոնց տրուեցան նմանապէս ձոխ զգեստներ: Պատրիարքն ընթանում էր մի հովանոցի ներքև, որի 4 սիւնակները կրում էին 4 քահանաներ, ձեռքին ունէր մի ախանակուռ և մարգարտազարդ խաչ, որով օրհնում էր Ժողովորեան:

Վանքի զրադարանը պատրիարքարանի շինութեան պատճառով դժբաղդաբար մեծ անկարգութեան մէջ էր, հետևաբար ինձ անտեսանելի, Թէպէտ ասում էին որ հին ձեռագրեր չեն էլ եղել նորանում: Գրքերը ցրուած էին վարդապետների և եպիսկոպոսների մօտ: Միայն վանքի վարժապետ Զմիւռնացի Հայրապետեան Տիգրանին մօտ կարողացայ ես մի քանի մատենաներ տեսնել, որոնք զիպուածով նորա սենեակումն էին դանդում: Վերոյիշեալ Մուրադեան Սիմոնն էր ծանօթացրել ինձ նորա հետ: Նոցանում հետաքրքրական եղան ինձ մասնաւորապէս երկու ձեռագրքեր, որոնցից մինը պարունակում է Նիրախոսի պատմութիւնը և Վարդան մեծի Ժամա-

նախագրութիւնը ժ. դարում, և Թովմասի Թամէրլանկի պատմութիւնը ժ. դարում, միւսը Ագաթանգեղոսի, Փայտաս Բիւզանդացու, Մովսէս Խորենացու, Եղիշէի և Ասորոյ Միքայէլ պատրիարքի պատմութիւնները պարունակում: Յիշեալ վարժապետի շնորհիւ ստացայ ես վերջին գրքից մի արտագրուած օրինակ Թագաւորական գրադարանի համար: Այստեղ ես առաջին անգամ տեսայ նաև Առաքելի 1669 Ամսորդում տպուած պատմութիւնը, որ եւրոպայում կարելի չէ ձեռք բերել¹⁾, որովհետև նոքա ամբողջապէս արևելք փոխադրուած էին: Յետոյ Զուգայում բաղդ ունեցայ ես նորանից մի ամբողջ օրինակ ձեռք բերել Թագաւորական գրադարանի համար: Յիշեալ ձեռագրքերից երկրորդն այն պատճառով կարևոր է, որ թերևս առիթ էր տուել հաւատալու, թէ Մովսէս Խորենացին ոչ միայն 3, այլ 4 գիրք պատմութիւն ունի գրած: Որովհետև երրորդ գրքի ետևում աջ կողմի վրայ ներքև լուսանցքում գրուած կայ «Մովսէսի Խորենացւոյ» պատմութիւնը, իսկ ձախումն էլ դիտողութիւն արած թէ զսա Մովսէսի պատմութիւնը չէ, այլ Մեսրոպայ: Սա ժ. դարու պատմագիր էր, որ աւանդեց հայոց կաթողիկոս Ներսէս մեծի կենսագրութիւնը: Սա էլ նոյն մատենի մէջն է, բաղկացեալ 29¹/₂ թերթերից: Երկրորդ գլուխը խօսում է կաթողիկոսների կեսարիայում ձեռնադրուելուն վրայ, և երրորդն յառաջ է բերում այն սրտաճառն, որով մինչև Քաղկեդոնի ժողովն հայ կաթողիկոսները կեսարիայումն էին ստանում ձեռնադրութիւն: Նա ասում է. Թադէոս առաքեալը իւր աշակերտներից մինը, թէոփիլոս անունով, այնտեղ եպիսկոպոս ձեռնադրած, և ապա Հայաստան գնացած է: Սոյն պատմութիւնը Մադրասում 1775-ին տպագրուած է:

Յետոյ Հայէջների մասին խօսելիս միջի այլոց ասում է. և՛ այլ. «Առաջ ունէին նոքա (Հայէջները) կրօնադէմում շատ արտօնութիւններ, և Ս. Յարութեան եկեղեցում սեպհական մատուռներ, ինչպէս և մի մեծ վանք: Մի ժամտախտ յառաջ գնալով երրուսուղէմում լափեց նոցա ամբողջապէս, և հայերն օգուտ քաղելով, այս հանգամանքից համոզեցին փաշային, թէ նոցա զրքերը, ընդ որս և

1) Ինչպէս լսում ենք մեծ. կ. Եղեանի աշխատութեամբ այդ գիրքը բաղմաթիւ ծանօթութիւններով և մի ընդարձակ ներածութեամբ Բանդերձ տպուելու է չուաով վեննա: Եւ յայտարարեց, թէ քանիստ զի նախապաշար

հրովարդականները ժանտախտից՝ բոլորն էլ ապականուած էր լինին, հեռաբար փաշան էլ նոցա պրել տուեց։ Սորանից յետոյ հայերը տիրեցին նոցա սուրբ տեղեաց։ (Այսպէս մի բան էլ յոյնեւ Վրացոց հեռու էին արած, որոնք առաջ ամենահարգածն էին Սրբուսողէմում)։ Հայերը նոցա ժառանգն եղան ու Յարութեան եկեղեցում իսկ նորան կից գտնուող վանքը կործանեցան...։

Երբ զնալին, զեռ մի ժամ հեռի նորանից, ասում է, Սրբէն այստեղ զիմաւորեց մեզ վերոյիշեալ Մուրադեան ազնուասիրտ Սիմոնի բարեբարոյ եղբայրն Յակոբ Մուրադեան, Պրեսիոյ ինչպէս է հիւսիսային Ամերիկայի փոխ հիւստոնն¹⁾։ Նա հեռն ունէր նաեւ իւր Թարգման Յակոբին։ Պ. Ճանապարհորդը նոցա բնական բանը իջնելը և հանգստանալը պատմելուց յետոյ շարունակում է...։
Վերջապէս առաջնորդեց նա (հիւստոն) մեզ դէպի հայոց վանքն, որոյ տեսուչն սիրով ընդունեց մեզ, և Մարգարտում տալուած մի հայերէն գիրք էլ ընծայ արեց ինձ։ Վերադարձին ցոյց տուեց ինձ Թ. Մուրադեանը իւր փոքրիկ գրադարանը, և ընծայեց ինչպէս կ' Պոստում տալուած Յակոբ Նալեանի մի գործ, և 2 հեռաբքբաւան ձեռագրեր, այսինքն մի եկեղեցական երգարան, զորձ թ գարու, և միւսը նորագոյն անցեալ դարու գործ՝ կուռանի հայերէն Թարգման նութեանը հետ։...։ Յետոյ ուրիշ շատ այգիներ էլ շուրջ եկանք մենք՝ ամենագեղեցիկներից և ամենամեծերից մինը՝ մի սիրուն բնակարանի հետ մեր վրին հիւստոնին էր պատկանում։ Մի ուրիշ էլ, նոյնպէս շատ ընդարձակ նորա հօրից հայոց վանքին ընծայուած էր, որ այժմ ծախուելու է 50,000 դուռուշի...։ Բազմաթիւ երազում նախով դարձեալ վայելչապէս հիւստոնի տեղանք, և Նալեայ յետոյ մօտ 4 ժամին ընկանք Ճանապարհ։ Մեզ ուղեկցում էին մեր սիրալիր հիւրընկալն, և իւր Թարգմանը։

Երբեք աղէմի շրջակայ տեղերում մանգալուց յետոյ լիբանանի կողմերն է անցնում, որոյ նկարագրութեանց մէջ կաթալիկ հայերն ևս տեղի են ունենում։...։ Երան այստեղ (լիբանանում) ասում է, նաեւ կաթոլիկ հայեր 3 վանքերով 20 — 30 արեւմտեանում, որոնց մէջն է և պատրիարքը...։ Յետոյ դնայինք հայ կաթոլիկների վանք, Պոսմար, որ աթոռանիստ էր մի հայ պատրիարքի կամ Սեյ-կաթոլիկոսի (in

1) Այն դերպանց Հայադղին, որ Ճանապարհ անձնանուիրութեամբ պաշտպանում էր օտարներին, դժբաղդաբար մեռած է 2 տարի առաջ։

partibus), ինչպէս ինքն իւրեան անուանում էր: Իրօք Պապ Բենեդիկտոս ԺԳ-ը Ղիբանանի 3 մերձակայ և առանձնակաց հայ վանքերի նոյն ժամանակուայ եպիսկոպոսին անուանեց կաթողիկոս Ստոյ, յուսալով որ Ստոյ բուն կաթողիկոսը կը հրաժարի, բայց մինչև այսօր էլ այդ բանը անգի ունեցած չէ: Հայ կաթողիկ կաթողիկոսները առաջ Բէրէմ վանքումն էին բնակում: Պսօմարը (Բսօմար), ինչպէս և բոլոր հայոց վանքերն, զեղեցիկ է և մաքուր: Մի սքանչելի դիրք ունի նա. կանգնած է մի ժայռի քամակի վերայ և նայում դէպի ընդարձակ ծովն երես: Մեր հասած ժամանակ կաթողիկոսը իւր միջօրեական հանգիստն էր առնում: Մի ծերունի եպիսկոպոս առաջ նորդեց մեզ վանքը և հրամայեց սուրճ և աւշարակ բերել: Յետոյ երեւեցաւ ինքն կաթողիկոսը, մի բարեհամբոյր մարդ, որ ինձ մնայլու հրաւիրեց: Եւ նորան շատ շնորհակալ եղայ, և ինդրեցի միայն հրաման՝ ականեւում վանքի զրադարանը: Նա դրաւ ինձ հետ մի հողեորան կան, որ առ առաւելն 50 կտորից բաղկացեալ ձեռագործերը ցոյց տուեց ինձ: Բայց նոքա այնպէս բարձր դասաւորուած էին, որ առանց անհրաժեշտ կարելի չէր հասնել, և այս էլ չկար առ ձեռն պատրաստի: Թէպէտ հողեորականի խօսքով հին և կարեորներ չեն էլ եղել նոցա մէջ: Ամենակարևորն, Աղեքսանդր մեծի կենսագրութիւնն, ապուած էր վենետիկում: Միայն երկու աննշան ձեռագրեր, որոնք դիպում ծով ներքին էին, կարողացայ աչքի անցնել:

Յետոյ Վիլիկայ է ուղևորում, գլխաւորապէս Սիւրհ հայոց կաթողիկոսարանի զրադարանին այցելելու նպատակով: Անցնում է Տարսիս, հասնում մինչև Արանայ, բայց ամէն անգ յուսալուոր են անում նորան ճանապարհի անսպասովութեան մասին: Արևելեան պատերազմը ծագած էր Բօղան օղլին ճանապարհը բռնած, վերջապէս ինքը կաթողիկոսն ևս Սսում չէ, այլ հիւսիսային լեռների վրայ 4 ժամ հեռի գտնուող իւր ամարանոցում, ուր և զրադարանի բնակիքը միշտ հետը տանելիս է եղել: Եթէ անմիտ էլ հասնէի այնտեղ, դժուար թէ իւր վերադառնալուց առաջ զրադարանը ինձ բանալ տար: Մանաւանդ թերևս ես նորան մեծ վտանգի և վճռաւորութեան մէջ ձգէի, որովհետև Բօղան օղլին կարող էր իմ ներկայութիւնս պատճառ բռնել, և նորանից մեծ գուժարներ քան մե՛ն տեսնով թէ ես ռուսի լրտես լինիմ: Ուստի որոշում է մի անգամ կիւրոս ելթալ, և յուսալով որ այնտեղ մեծ պաշար կը գտնի իւր նպատակին համար:

Արդյունքից երկու քաղաքներում հայերի վերաբերմամբ հետևեալ տողերն է գրում — Տարսնում ամենք այցելութիւն արինք հայոց եկեղեցուն որ մի արձանադրութեան նայելով հայոց ՈՂԵ այսինքն փրկի 1228 թուականին նորոգուած հետևաբար շատ հին բայց փոքրիկ էր։ Նա ամբողջապէս քարերից է կառուցուած։ Վի հնապանական հայոց գեղցի եւ մի քանի հայկական դրամներ և մի քանի փոքրիկ արձաններ։ Եւ ի վերջոյ մի քանի քարէ 400 հայ բնակիչ կան այստեղ։ Եւ ի Տարսնայ տաճարին մէջ հազիւ լոյր տարածուած էր թէ Աղանայումն եկած է մի Ֆրանկի մի այստիկի հազուադիւտ երեւոյթիւ հաւաքուեցաւ բազմաթիւն տեղեկ լուսաւոր հրէշք։ Սոյն հետաքրքիրներու թուումն կար և մի հայ բողոքական, որ իմանալով թէ եւ կրօնակից եւ նորան տարաւ ինձ իւրեանց հոգեորականի մօտ։ Սա, որ նոյնպէս հայ էր, Այնթաքի ամբարիկացի քարոզիչներից դարձած և անարկուած ձեռն նարուած էր, ինձ այնչափ օտարացի մինչև խոստացայ նորա տունն երթալ և այստեղ աւելի անդորր էի քան թէ խոսումս ուր իւրան քանչիւրն առանց քաշուելու գալիս, մօտս նստում և սկսում հետախօսել, մինչև անգամ երբ անսնունդ էր, թէ եւ կարդալ կամ գրել եւ կամ կամենում։ Այս փոքրիկ բողոքական հասարակութիւնը վաղուց չէր որ հաստատուած էր Աղանայում։ Հազիւ 25 հոգու հասած էր նոցա թիւը և բոլորն էլ հայեր էին։ Սակայն շուտով աճելու յոյս ունէին։ Սարկաւազն ու զարկուած էր այստեղ ամերիկացիներին, եկեղեցական արհեստագէտ կատարելու և կրօնի դասեր աւանդելու համար։ Երբևէ ներկայ գտնուեցայ նոցա եկեղեցական արհեստանոցն, որ անգլիականացի տանը մի սենեկում։ Սարկաւազն խօսեց մի սարգ խիստ ջերմեանք քարոզ առաջ և յետոյ երգուեցան մեր եղանակով երգեր, որ ինձ զարմանալի թուեցաւ մասնաւորապէս այն սրտաճառով, որ երեսագէտից դուրս գալուցս ի վեր լսած չէի այս եղանակը։ Ամբողջ արհեստանոցն տաճկերէն լեզուով կատարուեալ, որի համար հայերէն տառերով փոքրիկ երգարաններ էին տպուած քմիւնեւիտումն։ Երեկոյեան ևս հաւաքուեցաւ հասարակութիւնն այնտեղ աղօթքի...։ Աղանայի հայ ընտանեաց թիւն հասնում է 1300-ի...։

Արդէն Կիպրոսի գլխաւոր քաղաք Նիկողիայումն է մեր այժմ նապարհորդը և հետևեալ տողերը գրում հայոց մասին...։ Յետոյ հայոց վանք գնացինք, բայց ոչ ոքի չարտահայեցանք, նորա եկեղեցու

դրան վրայ գտանք հայկական ՌՄԲ. այսինքն Փրկչի 1753 թուականը...
 Այստեղ քննարկում են բաւական շատ հայ ընտանիքներ...
 Հին Լամպուզա քաղաքում գտնւող յունաց դատաւանի—
 վանքի վրայ խօսելու առթիւ՝ աւելացնում է և հետեւեալ երկար
 ծանօթութիւնը. «Հայերը դատաւանին վրայ հետեւեալ զրոյցն ունին»
 որ մասամբ էլ ուրիշներէն է պատմում. Աբգար հայոց թագաւորը,
 եղեսպառն էր նստում՝ մի ճանապարհորդութիւն արեց դէպի Պարս-
 կաստան այն նպատակով որ Արշամ թագաւորի որդոց մէջ ծագած
 կռիւր խաղաղացնի, և արդէն սկսեալ ներքին պատերազմն ան-
 հետացնի: Այս ճանապարհորդութեանը միջոցին նա ստացաւ մի
 բորոտութիւն, և միւսնոյն ժամանակ առիթ տուեց իւր թշնամիներ-
 ին, զըպարտել իւրեան Տիրերիոս կայսեր առաջին, թէ Աբգարի
 Պարսկաստան զնալու նպատակն եղել է միանալ նոյն իշխանութեանը՝
 հետ ընդդէմ Հռոմի: Աբգար թագաւորն այս լսելով՝ մի պատգա-
 մաւորութիւն ուղարկեց Մարինոսին, որ Հռոմի կողմից կառավա-
 րիչ էր Պաղեստինայում, և ապացուցեց իւր անմեղութիւնն, և
 ինդրեց իւրեան պաշտպանել կայսեր առաջին, որ և Մարինոսն էլ
 խոստացաւ: Այս պատգամաւորութիւնը սեղի ունեցաւ նորա Պարս-
 կաստանից դարձ Եօթն տարի յետոյ, Փրկչի 29 թուականին:—
 Պատգամաւորները իւրեանց պաշտօնը կատարելուց վերջ գնացին
 Երուսաղէմ տեսնելու Փրկչին, որոյ գործերի հռչակն յաճախ հա-
 սած էր իւրեանց տկանջին: Այժմ ինքեանք տկանաւոր լինելով
 նորա հրաշագործ բժշկութեանց վերադարձին պատմեցին Աբգար
 թագաւորին: Արբ նա լսեց այս, իսկոյն հաւատաց, թէ Յիսուսը
 պէտք է Աստուծոյ որդի լինի, որովհետեւ, ասում էր նա, մարդը կա-
 րող չէ այսպիսի հրաշքներ գործել, այլ Աստուած միայն ունի
 կարողութիւն մեռեալներ յարուցանելու: Եւ որովհետեւ դեռ ազա-
 տեալ չէր բորոտութիւնից, բժշկական բոլոր փորձերն էլ ՚ի զուր
 անցնում էին, ուղարկեց նա Յիսուսին մի աղերսագիր հետեւեալ բո-
 վանդակութեամբ. «Աբգար Արշամի որդի և աշխարհի իշխան, ող-
 ջնում է Յիսուս Փրկչին և բարերարին, որ երեւցար Երուսաղէ-
 մացուց երկրում: Նստած եմ Գո և քո բժշկութիւնների մասին,
 որ դու անում ես առանց միջոցի և դեղերի: Որովհետեւ ասում են
 թէ դու կոյրերին տեսնել ես տալի, կաղերին զնալ, բորոտներին
 սրբում, հալածում ես չար ոգիներին և դէներին, և բժշկում բոլոր
 ձանձրանալի հիւանդութիւններով տառապողներին, այն մինչև ան-
 տառապ ճանապարհով մեռածներին յարուցանելու: Եւ այժմ

գամ մեռեալներին նորից կեանք եւ տալիս: Երբ եւ բոլոր այս տեղեկութիւններն անացայ քո մասին՝ մտածեցի ինքն իրենս թէ՛ դու կամ ինքն Աստուածն եւ, երկրի վերայ իջած կամ Աստուծոյ որդի, որով կատարուեալ այս բաներ: Այս պատճառով գրուեալ քեզ և խնդրում, որ բարեհաճիս ինձ մօտ գալու, և բժշկելու այն հիւանդութիւնը, որին ենթարկուած եմ ես: Եւ լսած եմ նաեւ, որ հրէաներ Քո դէմ բարբառնջում են, և կամենում քեզ չարիք հասնուցանել, իսկ եւ ունիմ մի փոքրիկ և գեղեցիկ քաղաք, որ մեզ երկուսիս համար բաւական է:» Աստղամաւորները ճիշտ ծաղկազարդի կիւրակին հասան՝ երբ Յիսուսը երուսաղէմն էր մտանում: Նորայ որովհետեւ չէին համարձակուած անձամբ մերձենալ Յիսուսին, փիլիպոս առաքելոյն ծանուցին իւրեանց պատգամաւորութիւնը, նա էլ Անդրիասին ասաց, և երկուս միտակցեցին տուին Յիսուսին, որ հրամայեց Թաւմասին զրեւ հետեւեալ պատասխանը. «Երանի նորան, որ հաւատում էինձ անոնց տեսնելու: Վասն զի գրուած է իմ համար, որոնք տեսնում են ինձ՝ չեն հաւատում, իսկ որոնք չեն տեսնում՝ կը հաւատան և կ'ապրին: Իսկ ինչ որ քեզ մօտ գալու խնդիրքին է վերաբերում, պէտք է ասել որ ինձ վայելէ կատարել բոլոր այն, որոյ համար ուղարկուած եմ, և երբ ես կը կատարեմ այն, այն ժամանակ կը բարձրանամ նորա մօտ, որ ինձ ուղարկած է: Բայց իմ բարձրանալուց (համբարձումից) յետոյ եւ կ'ուղարկեմ իմ աշակերտներից մէկին, որ բժշկի քո ցաւեր, և քեզ ինչպէս և քո մօտ եղողներին կեանք պարգեւի:» Աբգարի պատգամաւորների մէջ կար նաեւ մի նկարիչ, որ աշխատում էր Յիսուսի կենդանագիրն առնել, բայց ՚ի զուր: Յիսուսը երբ այս բանը նկատում է, հրամայում է նորան իւր մօտ կանչել, վեր առնում մի դաստառակ և դնում իւր երեսի վերայ, որ իսկոյն տպւում է նորա վերայ: Յիսուսը նամակին հետ այս էլ յանձնեց պատգամաւորներին, որոնք երկուսն Աբգարին հասցրին: — Էայսր Առասանդին Պորմիլուօթէնից մի վէպ է մնացել այս պատկերի վրայ, ուր ինչպէս և յայտնուում ենք, որով զորոյն աւելի զարդարուն է, և յիշատակում թէ՛ այդ պատկերն Աբգարի կապաշտ յաջորդների ժամանակ թաղցրած, վերջ 539 թուին վերստին երեւեցաւ, և 944-ին ՚ի Պօլիս, իսկ յետոյ Հռոմ տարուեցաւ: Քոյն և Նատին մատենագիրները պատմում են նաեւ, թէ այս յղեական պատկերից վերջնում շատ օրինակներ շնուեցան, որոնք նոյնպէս իւր անձեռագրած էին հրատարակում: Բայց Նիպոսի յիշեալ վանքումն պահպանուած դաստա-

ուսկի մասերն հաւանականաբար իսկականի կտորիցը լինելու է, որովհետեւ ասվում է թէ Եւդաղիոս եպիսկոպոսն է բերել Նդեսիայից այնտեղ, և այս, կամ դոնէ մի համանուն եպիսկոպոս էր Ճիշտ, որ մի երազի կամ տեսիլքի հետեւելով, ինչպէս պատմում է Կոնստանդին, Փրկչի 539 թուականին դուռ աշն:»

Պարոն Ճանապարհորդն Բէյրութում վերադառնալից ցամաքն է իջնում, բայց դարձեալ նաւով մինչև խալիֆայութեան գնում, և այնտեղից սկսում է դէպի ցամաքի խորերն ուղղել իւր Ճանապարհը, ուր ասում է. «Բայլանում պէտք է լինին 150 հայ ընտանիք, որոց մէջ 500-ն հարկատու են: Հայերի տուրքը (խարաջ) վեցամսական հասնում է մինչ 8800 դուռուշի:..... Բայլանի հայ բնակիչներից ի դաս, որոնք ամբողջապէս նախկին եկեղեցուն են պատկանում, միայն 5 հայ զիւղեր էլ կան շրջակայքում, և բոլորն էլ Անտաքիոյ միւս կողմն ընկնում: Նոքա քէզաբ, Նոքուն Օղլու, Գիրսէ, Հաջա Գաբլե և Բիդիաս, սոցա բոլորի վերայ կարգուած է մի եպիսկոպոս, որ բնակում է Երբեմն այս և Երբեմն այն տեղ: Բայլանում հայերն ունին 1 եկեղեցի, 3 քահանայ և 1 վարդապետ: Նոքա եկած են այստեղ քառ մեծի մասին ճարտոնից, Աղանայից և Կիլիկիոյ ուրիշ կողմերից, միայն մեր Պաղոս (Քրանտիական հպատակ) հիւրընկալի ընտանիքն Մարտիկից ծագումն ունէր, նորա նախնիքը Սուլթան Մուրադի (չէ՞) օրոքն էին գաղթած այստեղ: Այն տունը, մենք իջևանած էինք, կանգնած էր մի հին եկեղեցու տեղ, և մասամբ դեռ ցոյց էր տալիս յաւիժապակէ յատակի հետքեր: Այն տներն էլ եկեղեցու գերեզմանոցի վրայ էին շինուած:»¹⁾

Հալէբում ռուսական հիւպատոսի 1845-ին արած պաշտօնական վիճակագրութիւնից հետեւեալ թիւերն է հանում հայերի մասին. «Այնապրում 11,300, և 20 հոգի ևս կաթոլիկ հայեր: Անտիոքիայ 250 հոգի: Ալերջապէս Հալէբում 1848-ին... 2980 կաթոլիկ և 1233 հոգի բուն հայեր կային...»: «Նաջայի պրուսական հիւպատոս 3. Մուրադեանը ինձ մի նամակ յանձնած էր առ Հալէբի հայոց տրքեպիսկոպոսն Նիկողայոս: Այս պատճառով երայցեւելու զնացի նորան, բայց զժբաղդաբար չհարողացայ տեսնել»

1) «Մօտ 45 տարի առաջ՝ Թիւրքմանների զլուաւոր, Չօբան օղլին, բոլոր այս տեղերն աւերակ էր դարձուցել, և հայոց տուններն այրել, որոց թէպէտ հիմերը քարից, բայց բոլոր մնացած մասը փայտից և տախտակից են քաղկանում:»

որովհետև Գիլլիսը գնացած էր, իւր փոխանորդն էլ ներկայ էր: Ուստի ես այժմ Ս. Դորիգէլլօ-ի ընկերութեամբն այցելեցի հայոց վաղակառոյց եկեղեցուն: Հայերը հաստատում էին թէ այս եկեղեցու հնագոյն մասը շինուած է Գաղկեղոնի ժողովիցն առաջ, Վարդ (?) կաթուղիկոսի օրով, իսկ միւս մասը աւելացրած է Ժ. Դ. դարում: Ղժբաղաբար դրան վրայի արձանագրութիւնիցը, ինչպէս երևում է դիտմամբ, քերուած է թուականը, և պատմագիրներինց այս անուշ նով ոչ կաթուղիկոս և ոչ պատրիարք յիշում է: հետևաբար, եթէ ուղիղ է այդ անունը, Վարդը պէտք է եղած լինի Հալէբի մի եպիսկոպոս կամ արքեպիսկոպոս 1): Միևնոյն բաժում շինած են նոքա այժմ մի նոր եկեղեցի...» «Կաթուղիկ հայերի եկեղեցում մենք ներկայ գտնուեցանք մի երեխայի մկրտութեան, ուր աղօթքները տարօրինակ կերպով, կէս արաբերէն և կէս հայերէն կարդացվում էին, լուսարարն էլ դաւանանքն արաբերէն ասում: Միակ կնքահայրն էր մի 8—9 ամեայ պատանի: Երեխայն բողբոջին մերկացուցին, քահանայն կաթեցրեց մեծ աւաղանին մէջ մի քանի կաթիլ Միւռոն, աղօթք և օրհնութիւն կարդաց ջուրի վրայ, և ապա առեց երեխայն, քամակի կողմից երեք անգամ ընկղմեց նորան ջրի մէջ, և վերջապէս ափով երեք անգամ ջուր լցրեց գլխի վերայ: — Ս. Դորիգէլլօյի շնորհիւ յաջողեցաւ ինձ այստեղ գնել մի քանի հայերէն մատենաներ, և հաւատայնում են թէ Զէյթունի վանքումն պէտք է լինին հայերէն շատ հին ձեռագրեր:...

Հալէբից «Վեհափառ Եփրատի վերայով անցնում է դէպի Դիարբէքը, և ճանապարհին պատահում է Բիրէջլը, ուր... 100—150 հայ ընտանիք հաշվում են, որոնք ունին մի փոքրիկ «եկեղեցի, որ աւելի այրի է նմանում:... Յետոյ Զուէրէք պատահում ուր... «300 տուն հայ կան և ունին 1 եկեղեցի»...: Իսկ Դիարբէքի բնումն ասում է «կան... մօտ 40 ընտանիք բողոքականներ, որոնք երբեմն Յակոբեան կամ հայ են եղել, սորա ունին 1 ամերիկացի քարոզիչ:... 110—120 ընտանիք հայ կաթուղիկ, որոց այն տեղում հաստատութիւն զցելը լինում է միայն 22 տարի—նոցանից 15 տարի առաջ կառուցուած եկեղեցին նուիրուած է հայոց առաքեալ Գրիգոր Լուսաորչին. սորանում կարգուած է 1 եպիսկոպոս, այն ժամանակ

1) Եկեղեցուն կից գտնուող դպրոցի սլափի վրայ ես գտայ մի դամբանագիր, որով թուականը ցոյց էր տալիս հայոց ՌՄԷ, այսինքն Վրէլի 1758 թ.

Անկիւրեցի Յակոբ Բախտարեանն էր — և վերջապէս 1400—1800 ընտանիք բուն Հայ, որոնք ունին 2 եկեղեցի, մինը Ս. Սարգսի, և միւսը Ս. Արսակոսի անունով ոճուած: Յակոբեանների Աստուածամայր եկեղեցուց յետոյ ամենահինն է Դիարբէքիումն Հայոց Ս. Վիրակոս (?) եկեղեցին:... Սա ունի 7 խորան: Սկզբում սա շատ փոքրիկ էր, բայց մօտ 175 տարի առաջ խիստ ընդարձակուեցաւ, իսկ 40 տարի առաջ անդուշութիւնից խալառ պրեցաւ:... Տաճկաց Կուրջուկու ջամին երբեմն Հայոց մայր եկեղեցին էր, Ս. Թէոդորոսին նուիրուած, սակայն 1518 թուականին ջամի փոխարկուեցաւ:... — «Յետոյ կան այս քաղաքումն (Մարեղինում) 500 ընտանիք Հայ կաթողիկ, որոց եպիսկոպոսն Յովսէփ 2 տարի առաջ իւր ժողովդդեանը հեռ վէճ ունենում և այս պատճառով էլ Հալէք է դիմում: Այն օրից Մարեղինում էլ եպիսկոպոս չկայ, այլ լոկ առաջնորդ: Նոցա եկեղեցին հին է, և իւրեանց ասելովը 1200 տարի առաջ կառուցուած, բայց Յակոբեանների քաղաքամիջի երկու եկեղեցիներից մինը աւելի վաղադոյն ժամանակից է սկսում: Հայ կաթողիկների պատրիարքը (կաթողիկոս Սսի in partibus ¹⁾) Գրիգոր, որ Լիբանանի Պատմար վանքումն է նստում, իսկական գլուխն է ամբողջ Ասիոյ Հայ կաթողիկներին, ՚ի բաց առեալ Փոքր Ասիոյ եղածներին, որ իրօք միայն Անկիւրիայումն են դանվում, սոքա և. Պոլսի տիտղոսական պատրիարքի իշխանութեան ներքոյ են, որ իրօք լոկ եպիսկոպոս է:... Մարեղինի Հայ կաթողիկներն ունին և 1 վարժարան:... Քաղաքին մերձ և արևելեան կողմ միայն մի Հայոց գիւղ է դտանվում:»...

Մարեղինից Մօսուլ դնալիս ճանապարհին պատահում է Մծբին:... «Այս խիստ վատառողջ տեղը, ասում է նա, որոյ աղտողի ջուրն իւր վնասակարութեանց համար յայտնի է ամենայն տեղ, Հայ թաղաւորների նախկին մայրաքաղաքն էր: Սահաւորուկը, համբաւաւոր Աբգարի երկրորդ յաջորդը, ըստ Հայ պատմագիրներին, արքունական դանձով վերանորոգեց նորան, և այնքան ծախս արեց նորա վերայ, որ միայն մի դրամ մնաց իւր գանձում: Այս պատճառով նա կանգնել տուեց իւր այնտեղի պալատին յանդիման մի արձան՝ ձեռքին բռնած մի դրամ, իսկ քաղաքն անուանեց «մնաց

1) Այսինքն, անհաւատ կողմերի կամ թեմի անունով կարգուած (կաթողիկոս):

մինս, որ յետոյ ՄԾԻՆ դարձաւ, և ապա հայերն մինչև այսօր էլ Նիզիբին անուանումն:....

Զիւք էլ Շիւխ հասած և նորա նկարագրութիւնն սկսելու առիթով ասում է հայերի մասին. «Արդ ես շատ նեղութիւն կրելու էի տեղաւորուելու մասին, Յովհաննէսեանների հոգեւոր հովուի հետ հաղորդակցելու, որոյ համար իսկ ես յանձն առած էի այս ճանապարհորդութիւնը, և մանաւանդ փող ստանալու մասին մեծ լինելու էր իմ անձկութիւնս, որովհետեւ ճանապարհի անապահովութեան պատճառով ես հետ առած էի միայն ամենահարկաւոր եղած զումարն, իսկ փոստայ էլ չկար այնտեղ, այլ միայն դիպուածական հանգամանքներով պէտք էին հոգացուել ամենայն ինչ: Սակայն Բաղդադի անդղիական փոխ հիւպատոսն աղա խաչիկը, հարուստ և իւր պաշտօնի շնորհիւ նաեւ մեծ ազդեցութեան տէր հայազգին ճշմարիտ անձնանուէր բարեկամութեամբ և մարդասիրութեամբ հոգ տանելով դիւրացոյց վերոյիշեալ իմ նեղութիւնները: Հայերն արեւելքումն ընդհանրապէս շատ դէշ համբաւ ունին: Ինչպէս Տրիեստումն առածն ասում է, թէ յայնից կարելի է 3 հրէայ ձևել, և մի զնչու շինելու համար էլ բաւականին աւելորդ ունենալ, այնպէս էլ արեւելքումն ասում են. մի հայից կարելի է 3 յոյն ձևել: Իսկ ես ինքս երբեք և ոչ մի տեղ այս բանը նկատած չեմ: Երբէք նենգուած չեմ ես մի հայից, ընդհակառակն միայն ամենամեծ անշահասիրութիւն գտած եմ նոցա միջ միացած մի մշտական սիրալիր աղետութեան հետ: Այս թերեւ նոցա լեզուն գիտենալու շնորհիւ լինի: Որովհետեւ երբ նոքա տեսնում էին թէ ինձ ծանօթ է իւրեանց լեզուն, և հետաքրքիր եմ լինում իւրեանց պրականութեանը՝ բոլոր գէմքով դուարթանում էին, և ազնուութիւնն էլ յայանի մտերմութեան փոխվում: Այսպէս և աղա խաչիկը չէր դադարում ինձ բաղմապան ծառայութիւններ ցոյց տալուց: Նա ինձ նախ Բաղդադի փաշային ներկայացրեց, և առաւ նորանից ինձ համար մի բույրութիւն, իւր կողմիցն էլ Զիւք էլ Շիւխի Յովհաննէսեանների հոգեւորականին վերայ մի յանձնարարական նախակտուեց, և վերջապէս ծանօթացրեց ինձ Բաղդադում մի հարուստ Շիյիդի հետ, որի կրտսեր եղբայրն, հաջի Համէյդի էս Զօս, Զիւք էլ Շիւխումն էր բնակում: Սորան յորդորեց նա տալ ինձ իւր եղբոր վերայ յանձնարարական և վատահոլութեան գիր, որով ես ազատուեցայ Բաղդադից փող ստանալու հոգսից»:

Պ. Ճանապարհորդը այստեղից վերստին Բաղդադ վերադառնում և մի երրորդ թղթատուութեամբ պրուսական կառավարութեան կողմից՝ իւր ճանապարհն ուղղում է դէպի Պարսկաստան, ուր Պարսկային ծովի ափում զանուող Բուշիր քաղաքը նկարագրելիս ասում է նաև «այստեղ կայ և 8 հայոց տուն, մի քանահայ և մի եկեղեցի, սորան կից նաև մի հիւրանոց՝ բոլոր դաւանութեան քրիստոնեաների համար»։... «Մենք այցելեցինք այստեղ Բաղդադում նստող անգղիական վաճառական պ. Հէկտորի գործակատարին, որ հայ էր ազգով և լաւ կրթութիւն ստացած. սա շատ և հետաքրքրական հին դրամներ ճարեց ինձ համար...»։

«Երազ հասած՝ մենք նախ դէպի մաքսատուն դիմեցինք, ուր թերևս շատ քաշքշուէինք, և թէ Խօջայ Պետրոս հարուստ հայ վաճառականն Բաղդադից անուղղակի կերպով աղա Միքայէլէյն մեր գտլու մասին լուր առած, և մեզ իւր ծառայի միջոցով այնտեղից իւր մօտ տարած չլինէր։ Սա յետոյ անձամբ անգղիական գործակատար Մուհամմէդ Հիւսէյին խանի մօտ գնաց, և տուեց նորան Կապ. Բէմբալլի մեզ յանձնած դրութիւնը...»։ «Մի հայի խօսքով Նիրազում դառնում են միայն 3-4 հայ ընտանիք, եկեղեցին երկրաշարժից խոնարհած լինելով՝ հայերի փոքրիկ հօտը այժմ նորա տեղ մի մատրան մէջ է աղօթում...»։

«...Կամուրջի միւս կողմն մի քանի դաշտեր շուտով անցնելով մենք հասանք հայոց թաղը, կամ իսկապէս հայոց քաղաքը՝ անուանեալ Զուլֆայ, (իսկապէս Զուղայ, կամ իրօք նոր Զուղայ), թէպէտ արուարձան է սա Խսպահանի, սակայն և այնպէս ընդարձակ տարածուած։... Մենք իջևանեցինք այստեղ անգղիական գործակատար հայազգի Խօջայ Պետրոս Ստեփանեանի տանը, որոյ որդին, որ արդէն Բաղդադից ծանօթ էր մեզ, շատ սիրալիր ընդունելութիւն ցոյց տուեց։ Իսկոյն մի ծառայ ուղարկեց նա դէպի մաքսատուն վերցնելու մեր իրեղէնները, և հոգալ տուեց մեզ համար իւրեան մօտիկ մի այգիով գեղեցիկ տուն օրական 1 Ֆրանկ վարձով։ Նորա մօտ ծխելուց, սուրճ խմելուց և նախաճաշելուց յետոյ մեր վարձեալ բնակարանը գնացինք հանգստանալու»։

«Զուղայն, սովորաբար Զուլֆայ, կամ նաև Շուլֆայ անուանեալն, նոր և բոլորովին հայերից հիմնարկուած մի քաղաք է։ Մեծն և առաջին Շահ Աբասն 1605-ին տիրեց Հայաստանի մեծ մասին, և որոշեց փոխադրել այս երկրի բնակիչներին դէպի Պարսկաստան։ Նա

բաժանեց նոցա իւր տէրութեան զանազան զաւառներումը, զիւղացիները զիւղերում, իսկ միւսները քաղաքներում նստեցնելով: Այս զաղթականների մէջն էին զանվում նաև նշանաւոր Զուղայ քաղաքի բնակիչները, որ Արաքսի ափերի վերայ կանգնած և 4000 տուն ունեցած պէտք է լինի. այժմ՝ նա մի ողորմելի աւան է դարձած: 1605-ի աշնան վերջերին մահուան սպառնալիքով հրամայեց նա նոցա 3 աւուր մէջ կանանց և երեխաների հետ ելնել քաղաքից, իւրեանց հետ վերցնելով նաև շարժական ստացուածքները: Եւ ապա իսկոյն բոլոր քաղաքն այրել ու քանդել տուեց, որպէս զի չլինի թէ նորա բնակիչները մի ժամանակ վաժապէին այնտեղ վերադառնալ: Նոքա ճանապարհին ձմեռեցին, 1606-ի զարնան հասնան Գաւրէժ, և իսկոյն դէպի Խապահան ճանապարհ հանուեցան, ուր և մնալու էին աւազանիքն ու քաղաքացիքն: Այս քշուածներից մի մեծ մաս ճանապարհին մեռան, բայց և այնպէս 12,000 ընտանիք հասան այնտեղ: Այժմ Շահ Աբաս խիստ հրաման հանեց ամենամեծ պոռնիկներումը վարուել այս թշուառ հայերի հետ, տալ նոցա ամէն կարելի եղած դրութիւնը, և այսպիսով սիրելի անել նոցա իւրեանց նոր հայրենիքը: Սակայն այստեղիցն էլ դեռ շատերը իւրեանց հայրենիքը յետ վախան: Միայն Զուղայի և Երեանի նախկին բնակիչները մնացին այնտեղ, և ստացան Սպահանի հանդէպ գետի միւս ափումն մի մեծ կտոր հող, ուր և հաստատուեցան և կառուցին մի վանք, որոյ առաջին վանահայրն եղաւ Խաչատուր վարդապետն: Որովհետեւ այս նոր քաղաքի (կամ նոր արուարձանի) բնակիչների մեծագոյն մասը Զուղայեցիքն էին կազմում, հետեւաբար նորան տուին վերոյիշեալ Նոր-Զուղայ անունը: Նաև Շահ Աբաս Ա-ը՝ պէտք է առանձին սէր ունեցած լինի սորանց վրայ, որովհետեւ նոքա զիմաւորած էին նորան, իբրև իւրեանց փրկչին տաճկի լուծից, և քաղաքի բանալիքները յանձնած, շատ էլ ընծաներ տարած էին: Առ ՚ի շնորհակալութիւն և սէր դէպի նոցա, զաղթել է տալիս նոցա իւր մայրաքաղաքումն Խապահան՝ որպէս զի մօտիկ լինին իւրեան (.) : Երբ արդէն իւրեանց համար այնտեղ աներ շինել տեղաւորուել էին, անձամբ այցելում էր նոցա իւրեանց աներումը, ուտում խմում, նոցա հետ, և փոքրացնում հարկերը: — Կամայ կամայ նոցա թիւը շատ պակասեցաւ: Շատերը զխմեցին դէպի Պարսկաստանի հիւսիսային կողմերը դէպի Գաւրէժ, կամ նաև անցան ուղւոյց սահմանում, իրօք դէպի Տիֆլիս, շատերն էլ դէպի Հնդկաստան գնացին: Թիւում է

Թէ Հնդկաստանի բոլոր հայերն Ձուլֆայիցն եկած լինին. որովհետեւ այնտեղի եկեղեցիները, որոց Թիւր մանաւանդ Կալկաթայում, Զեւամպուրա Բոմբայում, Զուրատում մեծ է, բոլորն էլ այս քաղաքի հոգևոր իշխանութեան ներքոյ են¹⁾: Զուլայի նախնական բնակչութիւնը Լոկ հայերիցն էր բաղկանում, բայց որովհետև դուրս գաղթողները իւրեանց կալուածները վաճառել էին կամենում, և հայ գնողներ էլ յաճախ չէին գտանում, հետևաբար նաև մահմեդականները կամաց կամաց սեպհակսնութեան տէր դարձան այս հողի վրայ, և հետըհետէ էլ տարածվում են այնտեղ: Զուլֆայի այժմեան հայերի Թիւր ինձ ներկայացրին մօտ 2000-ի, մերձաւորապէս 300 ընտանիքի բաժանուած: 25—30 ընտանիք էլ հայ կաթողիկէներ կան այստեղ, և ունին 1 եկեղեցի և մի հոգևորական: Ուղղափառ և նախահաւատ հայերն ունին այժմ դեռ 12 (մի ուրիշ խօսքով միայն 7) եկեղեցի—առաջ 24 էր նոցա Թիւր: Հոգևորականների Թիւր հասնում է 40—50-ի, սակայն նոցանից կէսը միշտ Հնդկաստանումն են գտանվում: Ժամանակ առ ժամանակ գնում են այստեղից հոգևորականներ դէպի Հնդկաստան, որպէս զի այնտեղ մի քանի տարի պաշտօն վարեն, և հարուստ հայերիցն էլ փող հաւաքեն ինչպէս Զուլֆայի եպիսկոպոսարանին նոյնպէս և իւրեանց համար, և ապա վերադառնան, որովհետև այստեղ առաջնորդում է մի արքեպիսկոպոս, որի վրայ մենք յանձնարարական էլ ունէինք Բաղդադից, բայց դժբաղդաբար նոյն միջոցին ներկայ չէր նա: Թէհրան էր զնացած, և մտադիր էր վերադարձին այցելել Իսպահանի և Թէհրանի մէջտեղ գտնուող հայ զիւղերին: Նորա փոխանորդ վարդապետը հետևալ կիրակին պատարագից յետոյ մեզ նախաճաշի հրաւիրեց: Շատ լաւ կերակուրներ եկան մեզ գրադարանին կից մի սենեակում: Այնտեղ պէտք է լինին 2500 հայերէն ձեռագրեր, սակայն փակ էր նա, և փոխանորդը հաստատում Թէ արքեպիսկոպոսն նորա բանալիքը տարած է իւր հետ: Արդ նաև սոյն հայկական գրադարանը, որի վրայ ես դեռ ամենամեծ յոյս ունէի, անմատչելի եղաւ ինձ: Մի ցուցակում, որ անգղիական գործակատարի որդին յետոյ գրել տուեց իմ ինդիքըով, պարունակում է միայն մի խիստ աննշան համար:—Բացի փոխանորդն կային այնտեղ նաև մի ուրիշ վարդապետ և մի քա-

1) Բոմբայումն միայն մօտ 10 հայ ընտանիք պէտք է լինին, իսկ ամենամեծ մասը Կալկաթայումն լինելու են:

Հանայ: Սոցանից դուրս՝ էլ ուրիշ վանականներ չկան Զուլֆայում, սակայն կայ և մի կուսանաց վանք 18—25 կոյսերով, որոյ զբաղմունքն է իւրեանց այգու մշակութիւնը և աղջիկների դաստիարակութիւնը: Վարդապետների վանքի բակումն մենք տեսանք մի զանգակատուն 4 փոքրիկ զանգակներով, ուրիշ շատ եկեղեցիներ էլ ունին դեռ զանգակներ, իսկ մնացեալներում, ըստ արեւելեան ընդհանուր սովորութեան, թանձր տախտակներ են կախուած, և նոցա վերայ խփվում է սօսից յետոյ մի ուրիշ եկեղեցի գնացի, այնտեղ առաջին անգամ մի հայկական քարոզ լսելու, որ ժամից աւելի տևեց, բայց յուսալուածից շատ աւելի լաւ էր: Քարոզն արդէն սկսած էր, երբ ես մտայ: Քարոզիչն առած էր իւր բնաբանը Նիցի սկզբներից, յետոյ անցաւ Մատթ. 16 Գլ. 18 համար, և խօսեց Զիսուսի առ Պետրոսն ուղղած այն խօսքի վերայ թէ. «դու ես վէմն, և ի վերայ այդք վիմի շինեցից գեկեղեցի իմն, ուր նա ապացուցանել կամենում էր, թէ ոչ թէ Պետրոսը միայն—նա նախահաւատ հայ էր—այլ նորա հետ նաև Յովհաննէս, Պողոս և Յակոբոս եկեղեցւոյ 4 անկիւնաքարերն են կազմում: Նա վերջացրեց իւր խօսքն մի ջերմ յորդորանքով՝ հետևող լինել այս առաքելանրին: Գարուցից յետոյ մի ուրիշ հոգևորական չայր մեր աղօթքն ասաց իւր աթոռում կանգնած: Ապա երկու փոխասացներ շատ սաղմոսներ կարդացին, և իւրարանչիւր տունից յետոյ մի հոգևորական «Փառք Հօր» և այլն ասում էր, ինչպէս և անգղիական եկեղեցումն ենք տեսնում: Յետոյ ասուեցան շարականներ, դարձեալ ինչպէս Նպիսկոպոսական եկեղեցում: Վերջապէս սարկաւազը մի շուշպայով վեր առաւ աւետարանը, համբուրեց և ապա հոգևորականներին ու բոլոր ժողովրդեան համբուրել տուեց: Ժամասացութիւնը կատարուեցաւ բակումն, բայց ձմեռը եկեղեցումն է տեղի ունենում: Բակի արեւելեան կողմում շինուած էր մի սեղան, որ պաշտամունքից յետոյ դարձեալ փակվում էր: Հոգևորականները նստած էին մասնաւոր աթոռների վերայ, սեղանին մօտիկ: Չայ հոգևորական սովորեալն զանազան աստիճանները ներքև իցն սկսելով հետևալներն են. Ա. կիսասարկաւազ, Բ. սարկաւազ, Գ. առաքանիկաւազ—սա աւմունանացած չէ—Դ. քահանայ (ամունանացեալ), Ե. աւագ քահանայ (նոյնպէս ամունանացեալ), Զ. վարդապետ (այս և թէ հետևեալները կուսակրօն են), Է. ծայրագոյն վարդապետ, Ը. եպիսկոպոս, Թ. արքեպիսկոպոս, Ժ. պատրիարք, ԺԱ. Աթուղիկոս¹⁾: Հետևեալ կիրակի

1) Հայերն անուանում են իւրեանց կաթողիկոսին «Խալիֆայ» այսինքն

առաւօտը արեւ ծագելուց փոքր յետոյ մենք դնայինք դարձեալ նոյն եկեղեցին ներկայ լինելու պատարագին որ նոյնպէս բաժնում տեղի ունեցաւ: Ծամասացութեան միջոցին եկաւ մի արարամեայ մանուկ կրելով իւր թւերէն վերայ մի խիստ փաթաթուած նորածին երեխայ և տուեց մի քաջանային, որ կանգնած էր մեր առջևին և կրում զլիւին ոսկեհիւս թագ: Քաջանայն դարձաւ նախ ձախ, ապա աջ և ապա դէպի նոս, մինչև վերջայրեց հրաժարիմքն ու դաւանաքն, որ մանուկն մկրտուող երեխայի փոխարէն ընդունում էր: Յետոյ մկրտութիւնը անորունցաւ եկեղեցում, երեք անգամ ջրի մէջն ընկըմելով երեսային: Այս եկեղեցին էլ զանգակներ ունի: — Զուլֆայում հայերն ունին 3 վարժարան: Իւրեանք մասամբ ջուհակ են և գործում սպիտակ կտաւ չապկի համար, մասամբ այգեգործ և երկրագործ, և մասամբ վաճառական, վերջիններումը միայն 3 հարուստներ լինելու են, որոնք խապահանի քարուանսարայներում մթերանոցներ ունին: Կանայք գուլպայ են հիւսում:

Մենք այստեղն էլ լողացանք բաղնիքում, ուր դարձեալ ստիպուած էինք սաստիկ քրննելու, բայց պէտք է ասել որ այստեղ աւելի քիչ չարչարուեցանք, քան երկու տարի առաջ Կամասկոսում: Մի ծածկուած ձանապարհից անցնելով մտանք մի տաք տուն, որ ունէր իւր վերայ մէջ տեղում մի մեծ և կողքերին 2 փոքրիկ զըմբեթներ, որոնց մէջ, ինչպէս արևելեան բոլոր բաղնիքներումը, շինուած կային փոքրիկ, հաստ և կլոր ապակեայ պատուհաններ: Ներսից շուրջանակի բարձր քարէ բազմոցներ կային, որոնց վերայ հանգչում և հանվում էին: Մի կտաւով փաթաթած մեր ազդերն՝ մտանք յետոյ երկրորդ և շատ աւելի ջերմագոյն մի սենեակ, չնայելով որ մենք պատուիրած էինք չափաւոր տաքացներ: Քրտինքն իսկոյն սկսեց ամեն ծակոտիքներից հոսել: Այստեղ մենք պառկեցինք մի ցածր տախտակի վերայ, ուր մեր նստի ոտները և ապա ամբողջ մարմինը օձառով քսեցին և մի փափուկ կապերտով շփեցին և յետոյ թափեցին մեր վերայ խիստ սառը ջուր, սակայն ես ինձ համար մի փոքր բարեխառնել տուի: Որովհետեւ այս սենեակում կար մի փոքր աւազան և նորա վերայ 2 ծորակ, մինը սառ և միւսը տաք ջուրի համար: Վերջապէս օձառեցին մաղերը և զլիւի վերայ սառը ջուր ամեցին: Յետոյ առա-

փոխանորդ (Քրիստոսի) ճիշդ ինչպէս կաթակիները պապին են անուանում, իսկ եպիսկոպոսն անուանում են Մուշտեղ: Ինչպէս պարսիկները կոչում են իւրեանց հոգևոր զլիւին:

ջին սենեակը վերադարձանցք, ամաքեցանք, հագնուեցանք, և, երբ ես մի նարկիլէ էլ ծխեցի, տուն դնացինք:

Զուլֆաի դիրքը խապահանից փոքր ինչ բարձր է, և ունի գեղեցիկ, թարմ ջուր, շատ աւելի լաւ քան խապահանինը: Զուլֆան առհասարակ աւելի առողջարար է թվում, քան թէ այս վերջին քաղաքումն: Իմ հայազգի սպասաւորն, որին ես օրակալն 1 Փրանկ և ձրի բնակութիւն էի տալիս, գլխաւորապէս այն դիտարկութեամբ որ ես աւելի կրթութիւն ունենամ պարսկերէնումը, ասում էր ինձ թէ անցեալ տարում այստեղ ճարակած էր ժանտախտ, այսինքն մաղձացաւ: Իստիֆիցն եկած էր նա, ուր և հազարաւորներ յամիշտակած, այնտեղից թէհրան անցկացած: Ուր 4 ամիսի չափ տեւած և նորա իօքըով 40,000 հոգի կոտորած լինի: Այնտեղից խապահան դիմած և մի ամս այ ընթացքում 10,000 հոգի խլած լինի: Իսկ Զուլֆայում այս աւուլ միայն 3 - 40 հոգի պէտք է մեռած լինին: Վելոյիշիալ թուերն անտարակոյս, մանաւանդ թէհրանի վերաբերմամբ շատ մեծացրած են....: Իմ սպասաւորն ասում էր ինձ այս հիւանդութեամբ բռնուողները մեռնում էին յաճախ արդէն 1, 2, 3 կամ 4 ժամից, ոմանք նախ 1 օրից, մի քանիսն էլ մինչև անգամ 3 օրից յետոյ: Սկզբում սեանում էին եղունգները, ապա ձեռները, յետոյ քիթը և այլն, չայերն այս միջոցին խմած են եղել միշտ թէյ չաքարօղնով (կամ ճիշդ ևս մի ուրիշ օղիով), և այսպէս իւրեանց ժանտախտի դէմ ապահոված: Տարուայ այն ժամանակը ջերմի ժամանակն էր, սակայն այն ամառը նոցա զոհը քիչ էր ուրիշ տարիներից, իսկ ծաղիկն ընդհակառակն խտացոյն տիրած, և աւելի նորա համար սոսկալի կերպով խորակում էր, որ պատուաստել գիւոյող բժիշկ էլ չկար. կամ պատուաստի լաւ հիւթ չունէր:— Սակայն առհասարակ առնելով առողջարար և պողաւէտ են խապահան և Զուլֆայ:

Խապահանում ես ստոյգ տեղեկութիւն առեցի հայերիցն և պարսիկներիցն այն լուրի մասին, որ խաչատուրը տուած էր իւր Սմրդանդումն արած այցելութեան վերայ: Եւ որովհետեւ կարծվում է, որ նա քիչ ծանօթացած լինի, ուստի արժանեմ համարում ես այն յառաջ բերել այստեղ:

Հայ հեղինակները, նոցա թուում նաև թէմուրի ժամանակակիցները պատմում են, որ այս աշխարհական Հայաստանումը, ինչպէս և բոլոր անցած երկրներումը, ժողովում էր բոլոր գտած զրոքերը և Սմրդանդի իւր ապարանքն ուղարկել տալիս: Ի՞նչ զրու-

Թեան մէջ էին սորա, արդեօք ոչնչացած այն տեղում, թէ ղեռ
մնում են. ոչ որ չիմացաւ: Վերջին կարծիքն աւելի հաւանական է.
Թվում որովհետեւ Սմբղանդն այն ժամանակից հետէ առնուած չէ:
Հայերը, որ այնքան մեծ սիրով կապուած են ինչպէս իւրեանց հայ-
րենիքին, իւրեանց կրօնին, և իւրեանց լեզուին, նոյնպէս և իւրեանց
հինաւանդ գրականութեանը, շատ վաղուց արդէն փափագում էին
ստոյգ տեղեկութիւններ ստանալ այս մասին սակայն այն սահմանի
անմատչելիութիւնը անհնարին էր անում. նոցա այս բաղձանքին
հասնելու: Վերջապէս Խապահանցի Զօհանէսեան Խաչատուրը վճռեց
իւր հաւատի առ երեսն ուրացութեամբն փորձել այս ձեռնարկու-
թիւնը: Արաբական, պարսկական, ինչպէս և արեւելեան այլ լեզու-
ների հիմնական գիտութեամբ պատրաստուած, և ծանօթ բոլոր
սովորութեանցն ու աղօթքներին, մէկ խօսքով Մուհամեդականների
ամբողջ կենցաղավարութեանը, ճանապարհ է ընկնում 1836-ին
դէպի Կալիֆայ, ուր ծառայութեան մտնում անգղիացոյց — Արեւ-
լահնդկական ընկերութեան մէջ: Մի ժամանակից յետոյ, հաւանա-
կանաբար ընկերութեան առաջարկութեամբն, մի ճանապարհորդու-
թիւն յանձն առեց նա Ավղանիստանի վերայով դէպի Սմբղանդ:
Շէխերի պէս կրում էր նա սպիտակ վերարկու, վզից կախ արած 99
հատանոց երեք և վեց անկիւնի համրիչ, կուրծքի վերայ մոգական
նշաններով թանգազին քարեր, մատներումն էլ նոյնպէս կնքաւոր
մատանիներ: Այսպէս հանդարտօրէն անցաւ նա քաղաքների, գիւ-
ղերի, անապատների, և չմտալով ճանապարհին այցելել մուհամե-
դական սրբերի գերեզմաններին նոցա վերայ կանչել Մուհամեդին
և Ալին, ղուռանից էլ զանազան աղօթքներ կարդալ: Բոլոր պա-
տահած շէխերը յանձնարարական գրեր էին տալիս նորան, և այս-
պէս մի տարուց յետոյ հասաւ նա Սմբղանդ, ուր թէ աստիճանա-
ւորներից և թէ ղիւանականներից պատուով ընկունուեցաւ: Արդ
տեղեկացաւ նա այստեղ թէմուրի գրադարանի մասին, և իմացաւ
որ մի ապարանքի մէջ մեծ զգուշութեամբ պահպանվում է այն,
ուր միայն Բուխարայի Մեծ խանի կամ նորա վերին պաշտօնեայների
հրամանով կարելի է մտնել, որ և շատ դժուար է ստանալ. նաև հա-
ւատադնում էին նորան թէ այնտեղ մտնել փորձողները կամ մե-
ռել կամ հոգեկան հիւանդութիւն ստացել են: Այս խօսքերը չհո-
ւրեցրին Խաչատուրին: Նա դիմեց պաշտօնեայներին, որոնք փո-
ցին նորան համոզվլ, որ այս ղիւաւորութիւնիցը կտ կենայ: Այն

տեղ լսվում է, այսպէս էին պտում նորան, ահա ինչ շինեալ և նա
տիկնաւորազմ չորեքամիւսերի և չեւերի մէջ նորոցից առաջին
ները նպաստում են արագան, իսկ Երկրորդները անհաւատների
զրքերը: Վերջինները բազմաթիւ են և քիչ անտարակոյս կը խեղ-
դեն: Երեսուորք զանազանեց, թէ ինքն իւր Մեքքայից բերած
հրաշագործ համրիչ, զօրութեամբն կը կարողանայ դէերի զօրու-
թիւնն արհամարհել: Վերջապէս ստացաւ բազմաթիւ թոյլատու-
թիւնը: Էտն առած պաշտօնէի մի քանի ծառաներին, որոնք խա-
չատուրի թոյլատուութեան հրամանը ապարանքի պահապաններին
ծանուցանելու պաշտօն ունէին: Գնաց նա այնտեղ: Շատ խոտոր,
փշալից և խցուած ծանապարհներից անցկենալով հապաւ հին պա-
պարանքը, որի մէջ դահլիճները լիքն էին ահագին խլուրդներով,
որոնք իւրեանց աղմուկներովը պատճառ տուած էին ժողովրդեան
այն նախապաշարմանը թէ դէերն է, որ զոռում են: Ապարանքի
մէջտեղից անցկենալով հասան նորա մի տեսակ մառանի կամ
շտեմարանի մօտ: Սա գրադարանն էր: Խաչատուրը ծնկների վերայ
ընկաւ և զողութեց: Պահապանները նորան յանձնեցին բանալիքներն
և ասին: Եթէ քեզ հետ է Աստուած, դու կը կարողանաս բանալ
և մտնել: Իսկ մէնք այժմ յետ ենք քաշվում, և մի ժամից յետոյ
կը դանք որոնելու քեզ մեռած կամ կենդանի: Մեծ դժուարութեամբ
թիւնով յաջողութեամբ նորան բանալու ժանդոտած փականքները,
և դռնն այնքան յետ հրելու, որ կարողանար ներս մտնել: Այս
տեղ տեսնում է նա հազարաւոր զրքեր զանազան մեծութիւններով,
անկարգ խրարու վերայ ձգուած և փոշիով պատած: Նախ և ա-
ռաջ գրաւեց նորա ուշադրութիւնը մի ահագին գիրք, որ ունէր 1
ոտ հաստութիւն, 6 ոտ երկարութիւն և 4 ոտ լայնութիւն: Նա
փորձում է նորա կողքը բացանելու, ձեռք է տալիս, բայց կողքը
փշրվում է իւր ձեռների մէջ: Մի ձեռնադիր էր նա գրուած մա-
գաղաթի վերայ, յունարէն գրով բայց հայերէն լեզուով, որ և հե-
տեւեալ տխուրան էր կրում: Պատմութիւն ընդհանուր ազգայնականի
դիւցազունների, յօրինուած Անահտի և Մարսի տաճարի քահա-
նայներից: Անկարող գտնուելով այս գիրքը փրցնել, ուրիշ կողմէ
գտնում: Բայց առաջին գիրքը մի անանուն պատմութիւն էր,
նոյնպէս հայերէն լեզուով, բայց ասորի նշանագրերով: Մի ուրիշ
տեղ գտաւ նա մի վրացերէն գիրք, յետոյ հայերէն Նղիշէի պատմու-
թիւնը, մի հայերէն Աստուածաշունչ, արաբերէն ոտանաւորներ,

շատ յունարէն մատեններ, որոնց մէջ նաև Սրիգենէսի գործերն: Սակայն հազիւ թէ 20—30 զանազան զիրքեր բացած և քննած էր, երբ նշանակեալ ժամանակը անցնում և պահապանների կանչելու ձայնը նորան իւր քննութիւններում խանգարում է: Շնչասպառ դուրս է ընկնում, ջուր ուզում, որպէս զի օրինական լուացմունքով սրբի իւրեան պիղծ գրքերին դիպչելուց, և ասում պահապաններին՝ թէ այժմ առանց երկիւղի կարող են նոքա դուռը փակել, որովհետև նորան յաջողուել է դէերին հալածել անապատում, Գող և Մագազի միւս կողմ:—Խաչատուրը այստեղից իւր բարեկամների մօտն է վերադառնում, և իւր յանդուգն ձեռնարկութեան հետևանքի վերայ մեծ տխրութիւն ցոյց տալիս: Ասում էր նոցա, թէ անհաւատների գրքերը շօշափելուց բոլորովին պղծուած է ինքն, բայց և այնպէս իւր նպատակին չի հասել: Որովհետև յոյս ունէր զանել այստեղ Մուհամեդի ձեռագիրն, սակայն անտարակոյս հրեշտակները այն դրախտ տարած կը լնին, որ, 'ի հարկէ, իւր լսողներն էլ հաստատում էին: Յետոյ մեկնելով Սմրդանդից՝ Պարսկաստանի, Ասորեստանի և Պաղեստինայի վերայով Աղէքսանդրիա եկաւ, և այնտեղիցն էլ Կ. Պօլիս գնաց:

Այս պատմութիւնը դանվում է հայ պատմագիր Եղիշէի Ֆրանսսերէն թարգմանութեան մէջ, որ 1844-ին տպուած է Փարիզում:

Իսպահանում առհասարակ կասկածում էին Խաչատուրի զրոյցի մասին, և մի բուխարացի մօլլայ, որ մեզ այցելում էր, և ինքն անձամբ Սմրդանդումն եղած հաւատնայնում էր ինձ թէ, թէպէտ թէմուրի գրադարանը կենում է դեռ, սակայն մեռածն աղիւսով շատուած է:

Իսպահանից Համադան գնալիս պատահում են ճանապարհի վերայ մի փոքրիկ հովտում Գենդան գիւղին, որ 2 կամ 3 ուրիշների հետ հայերին են պատկանում:.....

Սեպտեմբեր 12-ին հասանք Համադան: Մինչ գնացինք ուղղակի Առաքելեան Աստուածատուր հայտնող մօտ, որ իսկոյն ճարեց մեզ համար իւրեան մօտիկ մի բնակութիւն, և մեծ հաճոյակատարութիւն ցոյց տուեց: Արդէն ա. օր ուրիշների հետ նա էլ բերեց մեզ դրամներ, տաշուած քարեր և մետաղեայ պատկերներ: Այնպէս որ քիչ օրերում ես կարողացայ գնել թագաւորական թանգարանի համար 200-ից աւելի արծաթ և մօտ 1000 պղնձի դրամներ, 150-ից էլ աւելի տաշուած քարեր:.....

...Հայերից միայն 18 տուն կամ ընտանիք գտնվում են այստեղ, կաթոլիկ հայեր բնաւ չկան, միայն զիպուածով մի Զուլֆայեցի հայ կաթոլիկ այն ժամանակ այստեղ եկած էր: Հայերն ունին 1 եկեղեցի և 2 քահանայ: Բայց քաղաքից $\frac{1}{2}$ ժամ հեռու կայ մի հայոց զիւղ, Շեվենին անունով, ուր բնակվում են 80 ընտանիք և ունին 1 եկեղեցի և 2 քահանայ: Բոլոր այս հայերն հաստատուած են այստեղ Շահ Աբաս մեծի ժամանակով:

Երրորդ անգամ Բաղդադ հանդիպելով երկար նկարագրութիւններ է անում, ընդ որս և ասում հայերի մասին... «80 Հայ ընտանիք կան այստեղ, 30 ընտանիք էլ հայ կաթոլիկ: 200 տարիէ որ հայերն եկած են Բաղդադ և ծագում հաւանաւ կանաքար նոցանից, որոնց Շահ Աբաս մեծն Պարսկաստան փոխադրեց: Որովհետեւ նոքա եկած են Զուլֆայից և Համադանից, իսկ մի քանիսն էլ Դիարբէքրից: Նրկու եկեղեցի ունին մի հին, և մի նոր ու մեծ: Արջնի տեղե վերայ երբեմն կանգնած էր անգղիացի քարոզիչների տունը, որոնք այն հայ հասարակութեան ծախեցին: Սոքա էլ Կ. Պօլսի Հայոց պատրիարքի միջոցաւ և անգլիական դեսպան Լօրդ Ռեզկլիֆի ներգործութեամբն ստացան 1838-ին հրովարտակ կառուցանելու այստեղ եկեղեցի: Նրկու եկեղեցիների համար կարգուած են միայն 1 վարդապետ և 2 քահանայ: Յայտնութեան տօնին, յունուարի 18-ին — նոքա հին տումարի վերայ են հաշվում — նոր եկեղեցում ներկայ էի ես ժամատացութեան, երբ նոքա իւրեանց վաղեմի սովորութեանը համեմատ ջնուկն էլ ի միասին տօնեցին: Կաթոլիկ հայերն ունին միայն մի մատուռ և 1 քահանայ:...

Հռչակաւոր հնախոյզ Կօլ. Ռավլինսօնի հետ, որ այն ժամանակ Բաղդադում կենում էր, ծանօթանալով քաւական հեռաբերքական անդեկոթիւներէ ստանում նորանից:... «Ըստ Ռավլինսօնի, ասում է, Դիարբէքրն այն հին Տիգրանակերտը չէ, ինչպէս կարծում են ցարդ, այլ սա ըստ իւր ենթադրութեան գտնուած չէ գեռ, և գտնվում էր Մծբինից միայն 24, Տակիդոսի խօսքով 36 հռոմէական մղոն հեռի Զաղջաղի անկան վերայ, որ այս քաղաքի միջովն է անց կենում:»

«...Բրիտանական թանգարանումը, ասում էր Կօլ. Ռավլինսօն, մօտ 100 պարթեական գրամներ կան, ըստ երևոյթին հայերէն զրբերով, և նորա տեսուչը անայտն է նորանից մի հին արձանադրութիւն, որ իւր կարծեօք հայերէն պէտք է լինի: Զօհաբի և

Ամառիցի մօտիկ մի այրում հոյնպէս հին հայերէն արձանագրութիւններ պէտք է լինին: Առէյմանիյէին մօտ մի սարի գագաթի վերայ կար մի երկար Պեհլէի արձանագրութիւն, որ պարունակում է Արաաշիր Բաբեգանի գործերը: Նա ըստ մեծի մասին կործանուած է, և քարերն սարի երկու կողքերից ներքեւ են դրոշուած: Առաջին տողերը աւելի մեծ գրերով են քան վերջինները: Ռավինսօն Յօրայնտեղ մնաց, և այս քարերիցն մօտ 12 հատ ըստ արձանագրութեանը՝ կարգի բերած և օրինակած էր, սակայն չէր կարողացել բոլորը գտնել: Ըստ երևոյթին հին հայերէն գիր կարծուածին նա ախեմենիդեան ձեռագիր է անուանում:

Իսկ տեղական կառավարիչ Ռաշիդ փաշայիցն էլ հետեւեալ տեղեկութիւններն է ստանում: «Խարբեղի վերեւ մի սարի գագաթում տեսած է Ռաշիդ փաշայն մի հայկական եկեղեցի բոլորովին հռոմէական ճարտարապետութեան համաձայն շինուած, որ թուած է նորան հին ժամանակներում արեղական տաճար եղած լինել: Մի վանքի հայտն մօտ էլ գտնում է նա 20 հատի չափ հայկական հին գրամներ...»

Վերադարձին դարձեալ Մծբինի վերայով է անցնում և պատկառ թողուցած նկարագրութիւնը ամբողջացնելիս նաև ասում է Վան այստեղ և 50 հայ ընտանիք, 10 տուն էլ հայ կաթողիկ... Մծբինին մօտիկ Կարա գիւղումը 100 տուն քիւրդերի մէջ բնակվում են 20 էլ հայ ընտանիք... Ես յանկանում էի Յակոբեանների Դէր Զա՛ֆէրան անունով մերձակայ վանքին այցելել, ուր գտնուելու էր մի շատ հին հայերէն մատեան, գրուած ասորի գրերով—հետեւաբար հայոց տաները գտնուելուց առաջ—այս տեղեկութիւնը տուած էր ինձ Գամանկզուի Մելիսի քահանայն Առո՞ն Բուլազը... Ես խիոյն Մար Դնդնատիոս պատրիարքին մօտ գնացի... և վերջապէս հարցրի ասորի նշանագրերով հայերէն կարծուած գրքին համար, բայց նա ասրա գոյութիւնն էլ ուրացաւ... Բոլոր այս պատճառաբանութիւններիցը թուեց ինձ, որ նա արեւելոց յատուկ կամ կածոտութեամբ թաղցրեց ինձանից իւր զրազարանի գանձերը... Բողարից հարաւ բնկնում է Տէլ Երմէն անունով գիւղը, ուր տամբողջապէս հայ կաթողիկէներ են բնակվում, բայց մի հին մէջիթ էլ լինելու է այնտեղ...»

«Արդի Ռա՛ջայն, կամ նախկին Նզեսայն մնում է դեռ ևս մի գեղեցիկ և պատկառելի քաղաք: Անմիջապէս սկսեալ այն սեպացեալ

քառաժայռերի ստորոտիցը, որի գագաթումը հին թագաւորների ամրոց ու ապարանք գտնւում էին, տարածւում է դէպի հիւսիսը, իսկ արևելքիցը նորան շրջապատում են թթնու աղբիւններ: Ցուների թիւը 6000-ից աւելի է համարւում, որոնց մէջ 4000 մահմեդական, 1000-ից աւելի հայ, մօտ 200 ցականեան, 20—30 քաղղէացի և զրեթէ 30 հրէայ ընտանիք են բնակում: Այստեղ կան որպէս թէ 30 մեծ և 18 փոքր ջամիներ: Հայերն ունին քաղաքում միայն 1, իսկ ցականեանները 2 եկեղեցի: Շուկաները թէպէտ լայն չեն, բայց կամարակապ:

Մեր առաջին այցելութիւնն եղաւ հայոց եկեղեցուն: Սա 1817-ին բողոքովին վերանորոգւած է, բայց քահանայի վստահացնելովը նա հիմնարկուած է Փրկչի 22 թուականին (^օ Արքար թագաւորի օրովը): Նա օծուած է Աստուածածնի անունովը: Աւագ խորանը ընդարձակ է և ճոխ կերպով զարդարուած. նորա ձախ կողմում գտնւում է Աստուածածնի բուն պատկերը, որ ըստ աւանդութեան, եկեղեցու շինութիւնը վերջանալուց յետոյ, ինքն իրեն փորագրուած երևեցաւ վէմերի վերայ: Աւագ խորանի աջկողմն մի փոքր խորան էլ կայ, որ Թադէոսի աշակերտ Աղլէոսին նուիրուած է: ... Մենք այնտեղից գնացինք Մար էփրայիմի գերեզմանը, որ քաղաքից դուրս և արևելեան կողմն է ընկնում: Սա գտնւում է հայոց վանքում, որոյ եկեղեցին Սուրբ Մարգսի անունովն է օծուած: Ստորերկրեայ յարկում մի քարի մէջ փորուած է գերեզմանը, որի վերայ կայ և մի փոքրիկ քար, որ սկզբում մի արձանագրութիւն ունեցած է երևում: Այս գերեզմանը պատկանում է Ասորոց (Ցականեաններին):»

... «Երեկոյեան ուրիշ շատերն էլ եկան մեզ այցելելու, որոց մէջն էր նաև կապուցիների աւագը, որ արդէն 14 տարուց ՚ի վեր Ուրջայումն էր գտնւում և ինքն էր հաստատած նոյն տեղի միաբանութիւնը, ուր իրանից գտտ ուրիշ երկուսն էլ կային: Նոքա հաստատած էին մի վարժարան, և 20—30 ընտանիք ցականեաններ և հայեր էին կրօնափոխած: Նա էլ մտադիր էր հետևեալ օրը ծառայարհորդել, և իրօք դէպի Զիւվէրէք, ուր նոքա 2—3 հայ ընտանիք զարձուցած էին, բայց միաբանութիւն չիար, միայն երբեմն երբեմն նոցանից մինը Ուրջայից այնտեղ էր գնում:»...

«Մենք մի զառիվայր ճանապարհով դէպի Բերէջլէքն էինք գնում, ուր հասանք ժամը 12½-ին: Այստեղ ես ծանօթացայ մի հայ բողոքականի հետ: Նոցանից այն ժամանակ բնակւում էին Բիրէ-

ՍՍ.ՏԱՆԱՅԻ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

Հողագնդի կենտրոնումը կայ մի մեծ բնակարան, որի բարձրութիւնը 99 ասպարէզ կը լինի. թէև մի պապական արեղայ բնական աշխարհագրութիւնը խառնափնդորելով Աստուածաբանութեան հետ գրել էր, թէ 999 ասպարէզ է այս բնակարանի բարձրութիւնը. բայց պապական արեղային հաւատալ չէ կարելի, էթէ դժոխքի վերայ ևս խօսելու լինէր, պատճառ, նա մի յարակցութիւն ստեղծագործելով դժոխատիրոջ հետ, մի տեսակ օգուտ ստանալու ակնկալութեամբ շատ սովորական կերպով 99 թուականը կը բարձրացնէ մինչև 999ը. ինչևիցէ:

Այս բնակարանը ունի իւր մէջ որպէս զանազան խորհրդով պատրաստած սենեակներ, նոյնպէս մի մեծ պաշտօնական դահլիճ, ուր դրած է դժոխքի իշխանի փառաւոր դահլիճ, կազմած մարդու ոսկերբից և զարդարած. փոխանակ գոհարների չորացուցած չղջիկներով և գորտերով: Այս դահլիճ վերայ նստում է սատանան երբ պաշտօնական հանդէսով կամենում է տեսնել իւր ստորադրեալքը կամ լսել իւր դեսպանների յայտարարութիւնքը կամ երբ կամենում է ընդունել մի շնորհաւորութիւն իւր նշանաւոր զեւերից, որոնցով լցուած է լինում դահլիճը մինչև առաստաղը: Եթէ ձեզ պատահել է, երբևիցէ ընթերցելու հայր Բուզնեբաումի Բիսուսեան կարգի աստուածաբանի և փիլիսոփայի իմաստուն գրուածքը, ուրիմն

* Հրատարակելով այս յօդուածը որ մօտերումս մեր ձեռքն ընկաւ մեր բարեկամներից մէկի շնորհիւ, հարկաւոր ենք համարում աւելացնել որ նոյն իսկ Նալբանդեանցի ձեռքով է գրած և տեղ տեղ սրբագրած է (1) Նաղարեանցից, Հաւանական է որ իւր ժամանակը լոյս չէ տեսել ճեղղիտակից և խմբագրութիւնից անկախ պատճառներով, Ակնարկութիւնները վերաբերում են ժամանակակից անցքերի և անձանց՝ Ախիթարեանց, Մսերին, Այվաղեանին, Սարգիս եպիսկոպոսին և վերջապէս Ներսէս կաթողիկոսին, Շատ յարձակողական ուղղութիւն ունի կաթողիկոսիեան նկատմամբ, որ այն ժամանակ Ֆրանսիայի պաշտպանութեամբ սպառնում էր երկպառակութիւն ձգել ազգի մէջ, որսալով հայերին իւր թակարդը, Երջանիկ ենք, որ մեզ յաջողեցաւ կարուստից ազատել մեր ամենահամակերիլ հեղինակի այս գրուածքը:

գիտէք դուք: — Եւ ինչպէս կարելի այդքան լեւ տոգէտ լինել, — թէ
դեւերը ցերեկը քնում են, և զարթնում են արեւը մայր մտնելու
ժամանակ, երբ Հռովմումը կատարում են երեկոյեան ժամերգութիւնը:
Դոյն այդ ժամանակումը զարթնում է և սատանան. երբ որ զար-
թեցաւ իսկոյն հազնում է իւր վերարկուն, որ կարած է հաստ
թղթից, որի վերայ նկարազրած են բոցավառ կրակներ. այս վերար-
կուն թովմա Տորգվեմատայն ընծայ էր ուղարկել սատանային ինկվի-
զիցիօնի պահարանից: Մոռացայ ձեզ ասել, որ սատանան ամե-
նայն օր չէ կրում այս վերարկուն, այլ այն օրերը միայն երբ հար-
կաւոր էր նորան պաշտօնական կերպով հանդէս դուրս դալու. և
այսպէս հազնելով վերարկուն դուրս է գալիս դահլիճը, ուր հա-
ւաքուած է մեծ բազմութիւն հաւատարիմ դեւերի, խաւարի իշ-
խանները, դժոխային կեղծաւորները, դժոխային պալատականները և
դժոխային լրտեսները: Այստեղ կը գտնէք դուք շատ հերետիկոս-
ներ, մեղաւորներ, սրոնք յարգելի էին սատանայի աչքումը, փառա-
ւորուած նեռներ, սոյա հետ միասին գտնվում են և նոքա, որոնք
փառաւորեցին այս նեռների անունը իւրեանց յառաջաբանների և
ընծայարերութիւնների մէջ. մի խօսքով ամբողջ դժոխքի փառքը:

Այս տեղադրական և համառօտ պատմական ծանօթութիւնքը
հարկաւոր էին որպէս ներածութիւն այսպէս շատ դժուար կը լիներ
քեզ, սիրելի ընթերցող, հասկանալ: Ինչպէս աշխարհի երեսի եղած
բաների, նոյնպէս և դժոխքի մասին խօսելու ժամանակ, ճշդութիւնը
անհրաժեշտ պայման է. պատճառ, դու կը տեսնես, որ դժոխ-
քումը, սատանան, միևնոյն կարողով կատարում է իւր պաշտօնա-
կան հանդէսը, ինչպէս կատարում են այդ աշխարհի երեսին:

Մեր պատմութիւնը սկսվում է այն ժամանակ երբ Հռով-
մում կատարում էին երեկոյեան ժամերգութիւն, ուրեմն սատա-
նայի համար առաւօտ էր լուսացել:

Ա.

Ճռճռոյին սատանայի ննջարանի երկաթեայ ժանգոտ դռները,
դուրս եկաւ խաւարի թաղաւորը, մտաւ դահլիճը և բազմեցաւ իւր
գահի վերայ, բոլոր ներկայ գտանվողքը հպատակօրէն գլուխ տալով
աղաղակեցին միաձայն, «ապրի տէր սատանան», բայց նոցա ձայնը
ոչ ոք ձեզանից չէր կարող լսել, որովհետեւ նոքա ուրուականք են և
նոցա ձայնը ուրուականի ձայն. այսպիսի ձայներ լսելու համար պիտոյ է
լինել, կամ սատանայ կամ մասնից:

Լուկուլլոսը, որ վախճանուեցաւ որկրամոլութիւնից, սատանայի

պալատի մէջ կարգված է տնտես և գլխաւոր խոհարար նա կա-
ռավարում է խոհարանը, ապագարում է ճաշ, և նախաճաշիլը ինքը
իւր ձեռքովն է բերում: Երբ որ վերեւում յիշված, մեզ անթելի,
աղաղակը դադարեցաւ, դուրս եկաւ Լուկուլլոսը բռնած ունենալով
ձեռքում մի ահագին սկուտղ, որի վերայ շատ յարմար էր շինել
մի գինետուն և մի մատենադարան: Այս սկուտղի վերայ դրած էին,
երկու մեծ մատաղե կաթսաներ, մինը, ղաշվէով, իսկ միւսը կաթ-
նով լիք: Հռովմի սուրբ ջրի աւազանը ծառայում է այստեղ բա-
ժակի, փոխանակ, եգիպտոսեան մարմարոնեայ դագաղներէց մինը շա-
քարամանի, փոխանակ, իսկ այն մեծ տակաւը, որի մէջ անցողիք
կեանքը Ռիդգինեսը, լցուած պաքսիմատներով և այլ հացեղէնով
պատրաստ դրած էր ահագնատեսիլ դժոխքի թագաւորի նախաճա-
շիկի համար: Ստոանան հանեց դագաղից մի մեծ, ահագին շիւկի
կտոր, պատճառ նա չէ գործածում ճակնդեղի կամ եղեգնաբոյսի
շաքար, ձգեց աւազանի մէջ, մի կաթսայից լցրեց, դարձեալ աւա-
զանի մէջ մաքուր արեւելեան նաւթ, որ գործ է ածում ղաշվէի
տեղ և միւս կաթսայից յաւելացողը նորա վերայ ծծմբային թը-
թոււտ, որ սովորական է, կաթի տեղ գործածել դժոխքում: Իւր
ահագին սե թաթը կոխեց տակաւի մէջ մի քանի պաքսիմատ
հանելու համար. բայց դժոխքումը և պաքսիմատները մեր պաքսի-
մատների նման չեն. մերը եփած է, իսկ դժոխքինը տպած:

Դժոխքի թագաւորը խիստ սուր ճաշակ ունի. նա կուէ տա-
լիս անխնայ իւր ղաշվէի հետ մեր ոլորմելի գրուածները, թէ ար-
ձակ և թէ ոտանաւոր. հաստ, թէ բարակ, զանազան ձևերով կաղ-
մած մեր մատենագրութեան հարստութիւնը, Պիլուարդի Աստուա-
ծաբանութեան հատորները, տրամաբանութիւններ, զանազան, ըն-
դարձակ թէ համառօտ հրահանգներ, դատարկ ձառեր, չոր բերա-
կանութիւններ, զանազան ուսումնական և փիլիսոփայական քննու-
թիւններ, որոնցով ոչինչ քննուած ու ապացուցուած չէ. պատ-
մութիւններ, որոնց մէջ ոչինչ չէ պարունակվում, ճարտասանու-
թիւններ, որ ոչինչ չուսուցին, մտնաւանդ, մեծ և մանր քեր-
թուածներ, նկարագրական, պատմական, բարոյական, փիլիսոփայա-
կան, բանաստեղծական, ուսումնական, և այլն և այլն և այլն:

Բայց մի քանի ժամանակից սկսած, ստոանան նկատեց արդէն,
որ այս տեսակ պաքսիմատները և ուտելիքը, ծանրացնում են նորա
ստամոքքը. այս պատճառով պաշտօնական հրովարտակով պատուիրեց
տալ իւրեան նոր նոր գրեր, հին և ամենաթրթին ոճերով գրած,

սպիտակ թղթերի վերայ տպած, կետադրութենով ու պատկերներով զարդարած, ոսկեզօծ և փառաւոր կաշով կազմած. սոքա համարվում են աւելի դիւրամարս և այնպէս անվնաս ստատանայի ստամօքի և գլխի համար, որպէս դատարկ և խտակ թղթերը, որոնց վերայ ոչինչ դրած կամ տպած չէին: Այս տեսակ պաքսիմատներ պատուիրել էր նորան, պալատական արհի բժիշկ, երեւելի վարդապետ և վերաբոյժ Հիպոկրատէսը, որ, աշխարհի երեսին հաղարաւոր մարդ սպանեց իւր բժշկական պատուէրներով, որի համար ևս մարդիկ անուանեցին նորան հայր բժշկութեան, և սատանան ընդունեց նորան իւր մօտ պալատական արհի բժշկի պատուանունով:

Սատանան, հանեց տակառից չորս հատոր բաւական լաւ կաշմով զրքեր, որ համեղ էին երեւում նորա աչքումը, թաթախեց իւր զահվէի մէջ, զրեց բերանը և խածեց կէտը. երբ որ ծամել էր, խսկոյն թթուեցաւ նորա երեսը, «ո՛ւր է Անասնազուլսը», գոռաց նա բարկացած: Յանկարծ դուրի բազմութեան միջից դուրս պրծաւ մի ոգի, միջակ հասակով, բաւական լեքը, որ հազած էր մի հին ֆրակ երկայն, և խոնարհադէմ գլուխ տուեց սատանային. սա նորա ուսումնական գրապետն էր, որ յառաջ Նադիր Շահի մօտ երեւելի լեզուագէտի պաշտօն ունէր: Այս դէը անգիր գիտէր բոլոր շարագրութիւնների տնունները, կարող էր մանրամասն ասել բոլորի տպագրութեան տարին, միտքն էր պահում, թէ ո՞ր զրքում, որքան երես կայ. բայց այդ երեսների բովանդակութիւնը արհամարում էր նա, որպէս մի չնչին բան սիրում էր միայն տպագրութեան սխալները, որ մեծ հաճութեամբ կարդում էր, և որ համարում էր միմիայն արժանաւոր դործ մարդկային բանականութեան և արժանի յատուկ և մեծ ուշադրութեան:

«Անպիտան, ինչ պաքսիմատներ ես ուղարկել ինձ», ասաց սատանան բարկութեամբ, «չոր են միանգամայն իբրեւ փայտ».

— Զոր մռայլութիւն, — պատասխանեց վախեցած դէը, — լաւը չիարողացայ գտնել: Իրաւ է շարագրութիւնքը բաւական հին բաներ են, բայց դորա փոխանակ տեսէք ինչպէս տպած է, և դեռ նոր է դուրս եկել տպարանից:

«Քանի՞ քանի անգամ ասացի ես քեզ, որ չեմ սիրում վերստին տաքտցրած բաներ, և ասել եմ որ տաս ինձ միւշի թեթեւ բաներ, որ մանաւանդ ակորժելի և դիւրամարս էին, բայց զու չնայելով այդ պատուէրներին, այլ կամակերպած միանգամայն տուեցիր ձեռքս չոր և անհամ բաներ...»

— Մնայլադոյն տէր, համարձակվում եմ հաւանացնել ձեզ, որ դոքա, մեր ժամանակի շատ լաւ և յարգելի գործերիցն են:

«Դոքա՞ են ձեր ժամանակի գործը. ուրիմն պիտի ասել, որ ձեր ժամանակը շատ յիմար է»:

— Ես մեղաւոր չեմ, ձեր մնայլութիւն. ես գրապետ եմ, ես չեմ այդ յիմարութիւնների հեղինակը, այլ որպէս գրապետ ես ընդունում եմ նորանց մատենադարանի մէջ և շարունակ կարգով ինչպէս հարկն է: Գուրջ ասացիք, որ այս պաքսիմատները դիւրամարս չեն. ի՞նչ պիտոյ է առնել, եթէ չկայ սոցանից լաւը. բայց իմ կարծիքով, թէպէտ ես բժիշկ չեմ, պիտոյ է դոքա դիւրամարս լինելին. պատճառ, այդ բոլորի մէջ ևս չկայ և ոչ մի հատ ծանր և ամուր մտածութիւն:

Երբ գրապետը ամենայն ջանք գործ էր դնում, արդարանալ տէր սատանայի առաջը, թափելով իւր բոլոր համոզողական փառաբանութեան զօրութիւնը, սատանան հետաքրքրութեամբ հանեց բերանից, խաճաճ կտորը, որի վերայ դեռ երևում էին դրի անունի հետեւեալ տառերը.....նգ.....ան.....ան.....այ.....տի.....
.....ւոյ տպե.....850.....

«Այս ի՞նչ բան է», ասաց սատանան նայելով բարկացած իւր պալատական գրապետի վերայ. «սա մինչև անգամ տաքացրած ևս չէ, այլ ամենեւին սառն.....դեռ ևս խաշխաշով է» յաւելացրեց խաւարի իշխանը, մի լաւ դնելով պաքսիմատը:

— Ձեր մնայլութիւն, շուտ կը բարեհաճիք քնել այսպիսի նախաճաշիկ ուտելուց յետոյ:

«Դու խաբում ես ինձ և համարձակվում ես ծիծաղել ևս իմ վերայ» դուռաց սատանան դժոխային բարկութեամբ. «եկ մի բոպէ իմ մօտ» գրապետը մօտեցաւ նորան ահ ու դողով: Սատանան բռնեց նորա ականջից, բարձրացրեց օդի մէջ իբրև մի վետուր, դրեց նորան Մխիթարի, ահագին, Մատթէոսի աւետարանի մեկնութեան մէջ, որ դրած էր մօտին, և որ ժառանգիւ էր նա հանգուցեալ Իգնատիոս Փափագեանի մատենադարանից, և նստաւ նորա վերայ: Այն ահագին հսկայի ծանրութեան տակ, տարաբաղդ դժոխքի գրապետը խփոյն սեղմուեցաւ այն կոշտ մեկնութեան երեսների մէջ ինչպէս մի չոր անանուխի տերև, որ դնում են երկխայք իւրեանց զրբերի մէջ. հերիք չէր այս, սատանան հրամայեց գրապետին մնալ այնտեղ 1111 տարի, որքան ժամանակ մնալու էր այս զիջքը սատանայի ձեռքում:

Սատանան ոչինչ չհասկանալով այս գրքից, մտածում է այդ քան տարի ևս պահել նորան, բայց զուր է. դարձեալ բան չէ հասկանալու. պատճառ ինքը գրողը ևս չէ հասկացել:

«Գտիր իմ համար մեր անիծեալներից, այս ինքնահաւանի տեղ մի խելօքը», ասաց սատանան, դառնալով դէպի իւր վեզեր քեհ հեղեղեղը. «ես միտք ունիմ ժամանակով իմ գրապետ շինել այն վարդապետը, որ անցնալներումը պատուեցաւ հռովմից իւր ազգայինքը և իւր ազգի երախտաւորքը հալածելու համար, երբ նա շնորհ կը բերէ մեր մօտ: Գորան անշուշտ յանձնիր այդ պաշտօնը, նորանից արժանաւորը չկայ: Նա աշխարհի երեսին անցաւոր բռնակալն հաւնոյանալու համար չինայեց իւր եղբարքը, որոնց երախտաւորատ էր, բայց այս տեղ ծառայելով իմ ցաւիտենական գայիսոնի տակ և օր ըստ օրէ մեծարկելով ինձանից, հաւատա, որ ոչինչ չէ խնայելու»:

— Ետ բարի, ասաց վեզերը և առաւել ցոյց տալու համար իւր խոնարհութիւնը, համբուրեց երկիւղամեծ ար պտտկառանքով տէր սատանայի պոչի ծայրը:

Խաւարի թագաւորը սկսեց տակառը խառնել, լաւ պաքսիմատ որոնելով նորա բաղդից հանգիսեցան նորա ձեռքին Իգնատիոս Փափազեանի եկեղեցական պատմութիւնը, Եւրոպա լրագրի 1856 թուականի յունուարի առաջին թերթը, հայերէն գրված Ծմանեան պատմութեան վերջին թերթերից մի քանիսը, որ առանց հեղինակի դիտութեանը յաւելացուցելին տէր սատանայի հրամանով այս բոլորը դրեց միմեանց վերայ, թաթախեց աւաղանի մէջ, կուլ տուեց և խմեց նաւթը վերայից:

Պիտոյ է իմանալ, եթէ մի սատանայ կերաւ մի որպիսի և իցէ չարադրութիւն, իսկոյն անյայտանում է աշխարհի երեսից աչ գրքի պատիւը և նորա հեղինակի անունը. այս պատճառով ահա մոռացվում են այնքան անհամար աշխատութիւնք, որ բարձր են դալիս դանադան տեղերում: Թէպէտ գրականութեան մէջ ոչինչ սեղ յիշատակութիւն չկայ այս մասին, բայց դոցա մասին մտում է մի պաշտօնական ծանօթութիւն դժուրէր մէջ:

Դժուրքի հրամանատարը, խմելով իւր դահվէն, դարձուց իւր հայեացքը դահլիճի և ներկայ գտանվող դուերի վերայ. կարծես թէ մի բան անհանգիստ էր առնում նորան: Նա իւր աչքերում զգաց մի անհանգիստ կսկիծ. յանկարծ, նայելով դէպի վեր առաստաղի վերայ,

տեսաւ մի ծակ որից անցանում էին արեգակի ճառագայթքը, երբ նա մայրն էր մտնում:

Իսկոյն հասկացաւ սատանան իւր աչքի շու ելու պատճառը. վասն որոյ և գոռաց. «Ո՛ր է ճարտարապետը, որ տեղ է նա, կանչեցէք իմ մօտ այդ աւագակը»:

Բ.

Միջահասակ, կնճաղէմ և անշնորհք անիծեալ դէը, անցաւ բոլոր բազմութիւնից և յառաջ եկաւ դժոխատիրջ զիմաց:

Այս դէը զինուորական ճարտարապետ էր. յառաջ, սա մի հիւսիսային երևելի քաղաքի մէջ շինեց մի աւագ եկեղեցի, որի երեք պատը գողացաւ, հաւատացնելով հաշուապահանջ իշխաններին, թէ այս պատերի համար պատրաստված աղիւսները, անդադար անձրևի տակ մնալով հալվեցան, և յետոյ, արեգակի ջերմութիւնից շոգիանալով դէպի ամպը բարձրացան:

Ահա այս քաջագործութեան համար ընդունվեցաւ նա պալատական ճարտարապետ տէր սատանայի մօտ: Պիտոյ է ծանօթաբանել, որ դժոխքումը մի՞գուցէ պաշտօն տալու համար չկայ կողմնապահութիւն, կաշառաութիւն. 52 օր դէների բարեխօսութիւնը ևս յարգութիւն չունի տէր սատանայի աչքումը, նա ինքը իւր ընտրութեամբ տալիս է այդ պաշտօնը իսկապէս արժանաւորներին:

«Աւագակ», գոռաց սատանան բարկացած, (նա միշտ այսպիսի բացականչութեամբ դառնում է դէպի իւր պաշտօնեայքը), «ամենայն օր ահագին հաշիւներ ցոյց ես տալիս իմ ապարանքի նորոգութեան համար, բայց, որ կողմը և նայես, ամենայն տեղ երևում են անհամար ծակեր ու ճեղքուածներ»:

Հին շինուածք է. — պատասխանեց անիծեալը, գլուխ տալով և անամօթաբար ժպտելով. — հին շինուածքները միշտ խոնարհում են դէպի կործանումն. այս ծակը յառաջացաւ վերջին երկրաշարժութիւնից: Ես քանի մի անգամ առաջարկեցի ջերմալոյութեանը, միանգամայն քանդել այս շինուածը և նորից շինել նոր ձևով....

«Հարկաւոր չէ». կանչեց սատանան, «դու այդ շինութեան ժամանակ մոքումը ունիս դողանալ նիւթեր, և մի այլ տեղում շինել մի առանձին դժոխիկ, քո սիրեկանի անուանով, և բնակել այնտեղ իրրև երկրորդական սատանայ. չէ! հարկաւոր չէ! այս դժոխքը դեռ ևս

շատ լաւ է իմ համար, առաջինը, որ տաք է, երկրորդը խաւար
և գլխաւոր խաւար լինելը, որովհետեւ դա մեր բոլորի ծնողն էր.
դու ուրուագիծ և հաշիւ կազմիր միայն առաստաղի վերանորոգութեան
համար»:

— Ուրուագիծը և հաշիւը վաղուց ահա պատրաստ է. անսկէք
ահա հարկաւոր է կանգնել երկու հազար զոթիական սիւներ, որ
այժմ, շատ գործածական է աշխարհի երեսին, կուպել յունական ե-
ռանկիւնի կամար, առանց սորան չէ կարելի: զամել արեւելեան
փոքրիկ դռնակը և երթեւեկ առնել քամակի կողմից շուրջանակի,
յատակը փոխել, սրտերը զարդարել զանազան քանդակներով, քան-
դել հին ապարանքը ճարտարոսի կողմից ճանապարհ բանալու համար,
կրով ծեփել առաստաղի ճեղքուած ծակը. այդ ժամանակ ահա
Ձեր մնայլութիւն, ազատ կը մնաք արևի անախորժ աղբիջութիւնից:

«Ինչպէս. ի՞նչ. այդքան շինութիւն միայն մի ծակ, համար»:

— Այո՛, Ձեր մնայլութիւն, մի ծակի համար. ճարտարապե-
տական կանոնը ստիպում է մեզ, մի ծակը փակելով բանալ միւսը
և զանազան փոփոխութիւնք առնել զանազան մասների չափակ-
ցութեան և զուգապատշաճութեան համար:

«Լսիր, լակոտ դադարիր ինձ խաբէլուց. ես քո հիւսիսային
հաշուապահանջ իշխանների ընկերը չեմ, ես կատակ չեմ սիրում.
կը հրամայեմ շաղաղել քեզ հողի հետ և ողիւս շինել զեհնի
հնոցները նորոգելու համար.....»:

Անխնայը կրկնեց իւր եղբորազուլութիւնը՝ ու ժպտալ:

«Ցանկալի էր ինձ իմանալ» շարունակեց սատանան, «թէ ի՞նչ
են արժում այդ բոլորը քս կարծիքով»:

— Ձեռն բան, Ձեր մնայլութիւն. եթէ սրացաւութեամբ և
Ձեր մնայլութեան զանձին խնայելով գործ կատարենք, այն ժամա-
նակ, գլուխ կը գայ 77,501, 496,007, 123,998, 101,532, 999,
ոսկով: 99 արծաթով և $4\frac{7}{8}$ դրամով: Հաւատայէ՛ք ինձ, Ձեր
մնայլութիւն, որ սորանից արժան, ոչ ոք չէ կարող վերանորոգել
ինչպէս պատշաճ էր:

Սատանան, վերին աստիճանի բարկացած կանչեց գլուխը քե-
րելով. «փող չկայ այժմ, դժուար ժամանակ է, և չնայելով այդ
դժուարութիւնների վերայ մեր ծախքը անշափ մօտ տեղերում կամ
մօտ ժամանակներում հրիտակ ևս չէ երևում չորս կողմը ստա-
նալու.....»

Այս խօսքերից յետոյ, պարզեց ձեռքը դէպի տակաւը, բոլոր պալատականքը անչափ հետաքրքրութեամբ նայում էին նորա վերայ, հանեց տակաւից Տեցելի ձեռքով Ղերմանիայում վաճառուած լեռն Տ-ի ինդուլգենցիաներից մինը, նայեցաւ նորա վերայ և ձգեց դէպի ճարտարապետի ճակատը ստելով. «վեր առ այս ներողութեան կոնդակը և փակիր սորանով առաստաղի ծակը. կան մարդիկ, որ հաւատում են, թէ սորա գրողը կարող է երկինքը փակել, տարախոյս չկայ ուրեմն, որ նորա ձեռքի դիրքը կարող է փակել դժոխքի մի ծակը. մանաւանդ սյղքան խաւար և անթափանցելի մտքերի մէջով, որ պարունակում է իւր մէջ այդ կոնդակը, չեն կարող անցանել արեգակի ճառագայթքը, որ անհանգիստ առնէին իմ աչքերը»:

Այս սաստիկ ձգված կոնդակը, մտաւ անցաւ ճարտարապետի դատարկ գլխից ամենեւին այնպէս, ինչպէս թռչում է անցանում է համալսարանի բովանդակ ուսման ընթացքը մի քանի ուսանողների պարապ գլխից, յետքը մինչև անգամ չթողնելով, և ընկաւ ճարտարապետի քամակում յատակի վերայ:

Ճարտարապետը ժպտեցաւ, գլուխ տուեց, և վեր առաւ քաւութեան մագաղաթը առաստաղի ծակը փակելու համար: Մի առնապատական որ աշխարհի փորձութիւններից ազատվելու համար դժոխք էր գնացել, որպէս զի ապահով է իւր անձը, ականջին առաջ մի դէի, որ կանգնած էր իւր մօտում, թէ այս ժլատ սատանան այնպիսի կարծիք ունի ճարտարապետութեան վերայ, ինչպէս Ս....ուսումնականութեան վերայ:

— Զարմանք չէ, պատասխանեց դէր, նա առհասարակ թշնամի է ամենայն լուսաւորութեան....:

«Ի՛նչ.....» ձայն արձակեց սատանան, որ ամենայն տեղ ունի իւր լրտեսները և ամենայն բան տեսնում է և լսում է. «Ի՛նչ ասացիր.... դեռ ևս համարձակվում էք դատողութիւն առնել.... եկէ՛ք իմ մօտ, թշուառականք, ես ձեզ ցոյց կը տամ դատողութիւն առնել իմ դժոխքի մէջ»:

Այն դէերը, որ կարգված էին դահլճի բարեկարգութիւնը պահպանելու համար, բերեցին սատանայի մօտ, այս իմաստասիրութեան աշակերտները: Սատանան բռնեց առաջինի մազերից, բարձրացրեց օդի մէջ, փչեց նորա քթումը և ասաց. «դու, անպիտան, դէպի զեհեանը և այստեղ ամենայն վայրկեան երկու անգամ փռեալ 3333 տարի. և դու աներկիւղ փիլիսոփայ, ասաց նա դուռ

նալով զէպի երկրորդը) ճեստիր նորա մօտ և ամենայն փռնգալուն՝ «առողջութիւն» ասան նորան: Կնապէք կորէք յիմարներ: Սատանան սորանից յետոյ դարձաւ զէպի իւր Բեհեզգեբուզ մեզերը և հարց արեց օրական կարգի մասին: Վեզերը յայտնեց, թէ այն օրին պարտական էին յայտարարութիւնք կատարել: Արհնախազահը ապստամբութեան և խռովութեան առաջին դուքսը, օրագրութեան ոստիկանը, բրականութեան մեծ դերը, և ամուսնական զործերի գլխաւոր կառավարիչ: Բացի սորանից այսօր տարեգլուխ է մի քանի նշովեալների որոնց հաւատարիմ և զովանի ծառայութիւնքը դժոխքին պիտոյ է հրատարակելին պաշտօնական կերպով, և արժան էր վարձատրել այդ նշովեալները:

«Յառաջ թող յայտարարութիւնքը կատարվեն», ասաց սատանան, արդեօք այն պատճառով թէ ցանկանում էր նոր նոր և զանազան ծանօթութիւնք ստանալ, թէ շատ ժլատ լինելով պարզեւտրեւում մասին, այնքան սրտով չէր կատարելու յիշված տարեգլուխը:

Վեզերը գլուխ տուեց խոնարհութեամբ և համբուրեց տէր սատանայի պոչի ծայրը:

«Թող հանդէս դայ ապստամբութեան և խռովութեան Արհի նախագահը», ասաց սատանան:

Գ.

Յառաջ եկաւ մի, անպիտան, պատառոտված, վերաւոր, կեղտոտ, անձոռնի, մազերը և բրդերը խառնափնդոր, մի աչքը փորած, մի կոտոշ կոտրած ծեր դե. ճանկերը բորենու ճանկերի նման, աստմները առանց շրթունքի, ինչպէս դիակը լինում է. մի մեծ սպեղանի դրած պոչի տակում. թեւերի տակին երևում էր մի խուրճ թուղթ, արիւնով և ցեխով ապականված, զօտուցը կախած մի սուր և երկու թափանչաւ. ձեռքումը մի գաւազան և ժանգոտ հրացան առանց հրացայտի, ծոցերը լեք մանր քարերով և խորտակված շիշի կոտորակներով: Ամենայն ոք որ մինչև անգամ չէ եղել Փարիզում, իսկոյն, տեսածի պէս՝ այս դէր կը ճանաչէր նորա դէմքից, թէ սա չար ոգի էր խռովութեան, ապստամբութեան և յեղափոխութեան, որի անունը Աստարօտ: Յառաջ եկաւ Աստարօտը, գլուխ տուեց սատանային և, առաւել յարգութիւն ցոյց տալու համար. երեք անգամ պտոյտ եկաւ օղի մէջ:

«Ի՞նչ նոր բան ունիս», ասաց խաւարի իշխանը:

— Հաւատարմութիւն դէպի Ձեր մնայլու թեան զահր, որ առաջ նորդում է իմ տկար դօրութեանը, և պատշաճ հոգաբարձութիւն ինձ յանձնուած պաշտօնի մասին....

«Ահա», բացականչեց սատանան, «ես անգիր գիտեմ այդ յառաջաբանութիւնը. այն բոլոր յայտարարութիւնքը, որ ոչինչ չեն պարունակում իւրեանց մէջ, սկսանում են հնազանդութեամբ դէպի իմ զահր: Ասա ինձ, համառօտ և բացայայտ, քանի՞ նոր ապստամբութիւնք ես բարձրացրել եմ:

— Ձկայ և ոչ մի օրինաւոր բան, բացի հնդկական ապստամբութենից ընդդէմ անգլիացոյ. բայց դա մի արժանաւոր բան չէ. այդ ապստամբութեան մէջ չէ երևում մեր հոգին, որովհետեւ այդ հարստահարված մարդիկը աշխատում են միայն իւրեանց սեպհական ազատութիւնը ձեռք բերել:

«Ի՞նչ պատճառով չկայ ոչ մի օրինաւոր ապստամբութիւն. ի՞նչ եղան այն ապստամբութիւնքը, որ քանի տարի սորանից յառաջ սկսվել էին մինչև եօթ ութ տեղ»:

— Ա երջացան, Ձեր մնայլութիւն:

«Քո յիմարութիւնից, ծուլութենից և անհոգութենից....»:

— Ա մենեին ոչ, մնայլագոյն սատանայ. Ձեր խաւար տէրութեանը յայտնի է, թէ ի՞նչ ջերմեռանդութեամբ աշխատել եմ միշտ դժօրէժ օգտի համար, Ձեզ յայտնի է, թէ ի՞նչպէս անդադար կռուեցուցել եմ ես մարդիկը միմեանց հետ. ասածներիս ապացոյց կարող են լինել կոտորած կոտորը և վիորած աչքը, որ ձեր մնայլութեան առաջն են այժմ....

«Այդ աչքի համար ասում ես դու ինձ, 800 տարի է շարունակ. ես կարդացել եմ միտքս դալիս է Բաղանդիստների շարադրութիւնների մէջ, որ այդ աչքդ, երևելի Պետրոս անապատականը, հանել է իւր մաշկով, առաջին խաչակիր զօրքերի պատերազմի ժամանակ. իսկ կոտորդ կոտորեցիր դեռ XVII դարու սկզբում, երբ բարեկամանալով Յիսուսեան կարգի արեղանների հետ, սկսեցիր չիւսիսումը քո յիմար կատակը, քանի անգամ արքայազն Գմիտրիու Կոնստանտին քարոզելով քեզ»:

— Ճշմարիտ է, մնայլագոյն սատանայ, սոյս վերքերը փոքր ինչ հին են, բայց անդադար աշխատելով քո վառքի համար, ես դարձեալ վերաւորվեցայ, և նորերումս, յատկապէս փարիզի մէջ: Եթէ

Ձեր մաշկութիւնը չհաւատաւ, ուրեմն ինքներդ բարեհաճեցէք քննել։

Աստարօտը, ասելով այս խօսքերը դարձուց իւր քամակը սատանային և վեր բարձրացնելով պոչը, ուր սուեց սպետանին, որ մածված էր պոչի տակին։

Սատանան և բոլոր դժոխային խումբը ծածաղեցան որպէս խելագար, հա, հա, հա. ռոգորմելի Աստարօտ, ձայն տուեց դժոխքի տէրը ուրախ հոգով, «ով այդպէս անխղճաբար վերաւորեց քեզ»։

— Դորա պատմութիւնը բաւական երկար է. այդ բանի սկիզբը շատ ծիծաղելի էր, թէպէտ և վերջը անախորժ էր, ես կը պատմեմ ձեզ բոլորը և ամբողջապէս համար կը ւամ բոլոր ազգի մասն կարճ և բայցայտ։ Բայց իմ ասածները հիմնաւորապէս հասկանալու համար, անպատճառ պէտք է յիշեալուանել ձեզ մի քանի անցք, որ թէև փոքր ինչ հին էին բայց մեծ յարաբերութիւն ունէին ներկայ անցքի հետ. և այսպէս նախ և յառաջ ներմաշկութեանը յայտնի է, որ ես քանի ժամանակ յառաջ, Փարիզումը, հանեցի գեղեցիկ խողովութիւն։ Ժողովուրդը երեք օր շարունակ կ'սկսէր և կ'որոտւում էր, որպէս վազը կամ կատաղած սպանիական ցուլ արիւնը թափւում էր, տները այրւում էին, փողոցները լցուած էին դիակներով, և ոչ ոք չգիտէր, թէ ինչ խորհուրդ ունի գործը....:

«Այդ լաւ է, այդ գեղեցիկ է, ահա լաւ բան», ասաց սատանան. «յետոյ ինչ եղաւ».

— Չորրորդ օրը ես հաշտեցուցի նորանց այն պայմանով, որ նոցա թագաւորը պիտոյ է լինի արքայ, իսկ ժողովուրդը թագաւոր....

«Ինչպէս».

— Այն պայմանով Ձեր մաշկութիւն, որ թագաւորը պիտոյ է լինի արքայ, իսկ ժողովուրդը թագաւոր։

«Այդ ինչ բարեւոնեան խառնակութիւն է. ես ամենեւին չեմ հասկանում այդ պայմանի զօրութիւնը».

— Ես ևս չեմ հասկանում, — ասաց դերը, — և ոչ ոք չէ կարող հասկանալ. բայց այս պայմանը մեծ հաճութեամբ ընդունեց ժողովուրդը։

«Բայց դորա մէջ ոչինչ միտք չկայ».

— Այդ պատճառով ևս հնարած է։

«Անհնարին է»։

— Երդվումեմ քո անիծեալ պոչովը, Ձեր մռայլութիւն։

«Բայց ինչ դուրս եկաւ դորանից»։

— Եստ գեղեցիկ բան։ Այս պայմանով ես այնպէս խառնափնդորեցի յիմար մարդերի գլուխը, որ նոքա մինչև այժմ ման են գալիս արբեցածի կամ կոտորածի նման։

«Բայց ինձ ի՞նչ օգուտ դորանից, լաւ էր թէ թողել էիր դոցա առանել ծեծկվիլ»։

— Դորա հակառակ, օգուտը ակներև է։ Միմեանց ջարդելուց երբ և իցէ կը դադարէին, բայց այժմ այս պայմանի զարուծեալը, նոքա ամենայն օր պիտոյ է կուլին, ամենայն օր միմեանց սպանեն, խեղդեն և չբացեն, մինչև թագաւորը կամ ժողովուրդը լինի լիակատար թագաւոր և իշխան։ Ձեր մռայլութիւնը ամենայն տարի եկամուտ պիտոյ է ստանայ դոնէ 40000 կորած հողի։

«Bene» ասաց սատանան, «յետոյ»։

— Ետոյ, Ձեր մռայլութիւն, աշխարհի Երեսին մի անանուն ազդ բնակվում է մի մեծ ճախինի մօտ, որ ճախինի մօտ բնակող շատ երեւել ազգի հետ, բազկայնում է մի ամբողջ հասարակութիւն. չգիտեմ, լաւ էր որքէք այս ազգի մասին։

«Հարիտ. մտքումս չէ։ ի՞նչ բանով է պարագում այդ անանուն ազգը»։

— Այժմ ոչնչով չէ պարագում, և ոչինչ բանի պիտանի չէ. միմիայն սուտ սուտ լուրերով լցնում է օրագիրները, այնպէս, որ ոչ ոք չկամի կարդալ դորանց։

«Ձէ, չեմ լսած այդպիսի ազգի մասին» պատասխանեց սատանան, և... փառշ... փռնդաց բարձր ձայնով։ Բոլոր դէպքերը ցած ձայնով աղաղակեցին «ապրիք»։ Իսկ Բրուսսելի օրագիրները միւս օրը հրատարակեցին, թէ Հոլանդացիք գիշերով մօտենալով Բրուսսելին, յանկարծ 200 թնդանօթից կրակ բացեցին քաղաքի վերայ։

— Ասած ճախնային ժողովուրդս, բաւական ժամանակ բարեկամութեամբ վարվեցաւ միւս ճախնային ժողովուրդի հետ. բայց ես կոռեցուցի նորանց միմեանց հետ, և առաջին ճախնային ժողովուրդին տուեցի առանձին թագաւորութիւն. ուր գարձեալ կանոն դրեցի չճանաչել ո՞վ է թագաւորը և ո՞վ է ժողովուրդը։ Այս բանի հետ

տեանքից կարելի է յուսալ, որ Զեր մռայլութիւնը տարեկան եկամուտը ստանայ 10000 կորած հոգի:

«Գնէ՛ք անաց սատանան. «վերջը».

— Սորանից յետոյ ես շարժեցուցի և մի այլ աղբ, որ ապահով բնակվում էր հիւսիսային աւազների վերայ մի մեծ գետի եզերքում. այս արդէն իսկապէս ծածաղելի բան էր. ինձ ոչինչ ժամանակ յաջողված չէր այսպէս ճարտարութեամբ խաբել, ինչպէս այս գործում: Բայց պիտոյ է ճշմարիտը ասել, որ այսպիսի թեթեւահաւատ ժողովրդի ևս երբէք սրտահաճ չէի: Ես այնպիսի ճարտարութեամբ լարեցի նորանց, շրջցի գլուխները, խառնափնդորեցի մտքերը, որ նոքա քանի ամիս շարունակ կորսնուում էին միմեանց. կորան, չքացան, և մինչև այժմ դեռ չեն կարող հաշիւ ու համար տալ ինքեանց, թէ ինչ պատճառով ջարդվում էին և ինչ էին կամենում դուրս բերել այս Բաբելոնեան խառնակութենից: Այս գործից, ես, հնար ունեցայ տալ ձեզ 100,000 շատ յանդուգն նշովեալներ:

«Barzo dobjæ» ասաց սատանան, որ ամենայն լեզուի տեղեակ էր. «յետոյ».

— Այս երեք արժանաւոր անստամբութիւններից յետոյ ես քաշվեցայ դէպի փարիզ — իմ գլխաւոր բնակութիւնը, և սրտիս նեղութենից դրեցի ունումնական դատողութիւններ, կոշկակարների, մշակների, սայլապանների, գրաշարների, աղքատների և փախըտականների ծայրագոյն իշխանութեան մասին. այս աշխատասիրութեան վաստակքը կամենում եմ ընծայել Զեր մռայլութեանը:

«Ընծայիր նորանց քո բարեկամին», ասաց սատանան թթու դէմքով. «ինձ հարկաւոր չեն քո շարադրութիւնքը. այլ ցանկալի է իմանալ, ինչպէս վերջացաւ այն խոսովութիւնը, որ հանեցիր չիւսիսումը, գետի եզերքներում աւազոււտ երկրի վերայ».

— Ոչնչով, Զեր մռայլութիւն. նորանով վերջացաւ, որ մեզ ջարդեցին ու հալածեցին, և այն խառնակութեան միջոցին, մի մօրութեամբ հեծեալգորական, որ ամենեւին չզրիտէ անստամբութեան խորհուրդը, յարկը և արժանաւորութիւնը վերաւորեց ինձ իւր գեղարդով ինչպէս տեսաք, սորանից մի փոքր յտառջ:

«Վերջը ինչ եղաւ».

— Ոչինչ, մռայլագոյն սատանայ: Ես այժմ ապիկար գորական եմ, եկած եմ արձակուրդ խնդրել ձեզանից, վեց ամիս ժամանակ

նակով օտար աշխարհ զնալ, հանքային ջրերով իմ վերքերը բժշկելու....

«Արձակուրդ չկայ քեզ!» աղաղակեց զհերի զարհուրելի թափառորը. «Նախ, որ, զու, արժանի չես նորան, երկրորդ, որ, ինձ, հարկաւոր ես. քաղաքական գործերը զեռ ևս խանգարված են: Բայց դառնանք դարձեալ դէպի քո յայտարարութիւնը: Դու պատմեցիր ինձ միայն, երեք ապստամբութիւնների մասին, ուր մնացին միւսերը: Մի փոքր յառաջ պարծենում էիր թէ միմիայն Վերմանիայումը հանել ես հինգ կամ վեց տեղում:»

— Անյաջող անցան, Ձեր մնայլութիւն:

«Ի՞նչպէս թէ անյաջող անցան».

— Ինչ շինեմ ես գերմանացոյ հետ, մինչ չէ կարելի նորանց շարժել ու դղրդել, բարեհաճեցէք տեսանել, ահա այժմ ևս իմ մօտ կան տասն հատ գերմաներէն ապստամբական ճառեր, որ անվեցան Համբախումը և ամբողջ թիւ die deutsche Tribune օրագրի. ես յըլումեմ այս գրուածքը բովանդակ Վերմանիայում, բայց Վերմանացիք կարդում են նորանց նոյն յուսահատեցուցիչ սառնութեամբ, որով խմում են սառույցով զարեջուրը և պար են գալիս Mein lieber Augustin երաժշտութեամբ: Մի քանի ուսանողներ և օրէնքի վարդապետներ աղաղակում են, քարոզում են, բայց այդ ոչինչ ներգործութիւն չէ յառաջանում ժողովրդի մէջ: Արդէն զգուեցուցին ինձ այս գերմանացիք. հաւատացնում եմ Ձեր մնայլութեանը, և նոցա ամենից շատ նզովեալը ևս պիտանի չէ Ձեր դժոխային թափառութեանը: Նոքա մինչև այն աստիճան սառն են, որ դժոխքի բոլոր կրակով չէ կարելի ջերմացնել նորանց թող թէ խորովել....

«Ապա ի՞նչ շինեցիր խաղիայումը».

— Ո՛չինչ!

«Ի՞նչպէս ոչինչ!... մանաւանդ որ հրամայել էի առաւել ներգործել խաղիայումը?»:

— Դուք հրամայել էիք և ես ներգործեցի. բայց խաղացիք միանգամայն կանայք են: Ես կապեցի նոցա մէջ մի գեղեցիկ դաշնադրութիւն, նոքա երգում կերան, որ երեւելի ապստամբական քանքարով, գերազանց կը լինին, քան իւրեանց նախնի չին Հռովմայեցիքը: Ես իրաւունք ունէի սպասել այս գործի կատարեալ յառաջագիմնութեանը, մինչ գիշերով յանկարծ Ձեր մնայլութիւն բարեհաճեցիք շատ բարձր.... հազալ թէ փոշաւ, որ երկիրը ճա-

քեցաւ մի փոքր քեր ննջարանի վերայով : Իմ հսկաները, երկրաշարժութենից վախելով վազեցին գնացին իւրեանց արեղաների մօտ և խոստովանեցան նոցա մեր բոլոր դաշնադրութիւնը: Խսկոյն բոլոր այդ երկչոտ հսկաները բանտ դրվեցան. ես ինքս, այդ միջոցին, ահի տագնապի մէջ էի, հազիւ կարողացայ կեանքս ազատել: Մի արեւոյ ընկել էր քամակիցս սուրբ ջրի մշտիկը ձեռքին. բոլոր Կոյնիա վազեցինք: Հռովմի մօտ գնալ չէի կարող. ձեզ յայտնի է, որ դեռ հինգերորդ դարումը պայման էինք կապել¹⁾, որի զօրութեամբ դեերը պարտական էին չմօտենալ Հռովմին շուրջանակի տասն մղոն հեռաւորութեամբ:

Պու աւենայն բանի մի պատճառ գտանում ես. քո ծուլութենից հետևում է, որ այժմ դեերը միայն պիտոյ է դաշնադրութիւնների սրբութիւնը պաշտեն ու չդժրեն: Ապա ինչ է շինում Անգլիան:

— Նա այժմ պարապած է հնդկական ապստամբութիւններով, երկիւղը մէջ է, որ մի քուցէ հնդկացիք ևս անցանին այն կամուրջից, որից անցան Հիւսիսային Ամերիկացիք: Միայն Անգլիայի բաղդն է, որ հնդկացոց մէջ չկան Ծրանկիւններ և վաշիկթոններ: Բացի սորանից Անգլիան պարապած է Չինաստանի հետ, նորերումս տիրել է Կանտոնին և յոյս ունի, յառաջ դնալով այդ աշխարհակալական հանդիսումը, ծաղկեցնել, իւր օփեսումի վաճառականութիւնը, որ մեզ շատ ձեռնտու էր....

Սիրական Աստարօտ, ես գիտեմ, որ եթէ դու կամենաս ամենայն բան կարող ես ունենալ, ասաց դեերի թագաւորը, որի բարկութիւնը հասել էր մի փոքր. «աշխատիր հողիս, փոքր ինչ շարժիր, հոգա՛...»:

— Աշխատում եմ, վազում եմ, հոգում եմ, բայց դժուար է, քեր մռայլութիւն. ժամանակները փոխված են:

«Ի՞նչ են այդ փոփոխութեան պատճառքը»:

— Այն, որ մարդիկ չեն հաւատում մեզ այժմ որպէս յառաջ:

«Մարդերի հաւատը կորել է դէպի մեզ» բացականչեց սատանան, ի՞նչ բանից պատճառվեցաւ այդ»:

— Նորանից, քեր մռայլութիւն, որ ես երկար ժամանակ խա-

1) Այս պայմանագրութեան բնագիրը, եզրի կաշու վերայ գրված, պահվում է Վատիկանի գրատանումը, արդելված մատեանների կարգում:

բեցի նորանց, խոստանալով գեղեցիկ գալոց օրեր, հարստութիւն, բարօրութիւն, ազատութիւն, խաղաղութիւն, որ կարգ, բայց իմ ապստամբութիւններից, խաբէբայութիւններից և առհասարակ իմ զործերից, որ հիմնած ու հաստատած էին Ձեր մնայլութեան պաշտօնական հրովարտականքի վերայ, ծագեցան հալածանք, բանտադառնութիւն, մահ և կործանութիւն: Այժմ չես կարող խաբէբ նորանց, որպէս յառաջ. նոքա շատ խեղճացել են այժմ...

«Լռիր. յիմար» գոռաց սատանան զարհուրելի ձայնով. «ինչպէս համարձակվում ես սուտ խօսել, իմ առաջնայ, այդպէս առանց խղճմանքի, որպէս թէ յայտնի չէ ինձ, որ մարդիկ երբեք խելօքանալով չէին...»

— Բայց հաւատացնում եմ, Ձեր մնայլութիւնը...

«Լուռ կաց!!»

Ապստամբութեան դէր, իւր ծննդական լըբութեամբ կամեմ նում էր ահա դարձեալ պատասխանել սատանային, մինչ քան առանալի բարկութեամբ վեր թռաւ գահիցը դէպի նա, կայծակներ թափելով աչքերից, բերանը և ճանկերը բացած, որպէս թէ պատարաստվում էր պատառոտել նորան:

Սատանան սկսեց փախչել, սատանան նորա քամակից միւս դէկերը, որ ներկայ էին հանդիսին, երկիւղից սկսեցին առաստաղին կպչոտել և ծակերը մանել. խառնակութիւնը շատ մեծ էր, որպէս թուրքի դիւանում, պատերազմի զործերը որոշելու մասին: Սատանան վազում էր Աստուծոյ քամակից, բայց ապստամբութեան արհի նախագահը, իսկապէս սատանայի նման, սովնային ժամանակ իւր յաջողաշարժութեամբ պրծնում էր սատանայից համարիս թէ նորա ձեռքի տակից դուրս սահելով: Այս անկարգ զործողութիւնը շարունակվեցաւ մի քանի րոպէ, երբ նոքա 2000 անպարէզ տեղ վազեցին զանազան ուղղութիւնով: Վերջապէս դժոխքի իշխանը բռնեց իւր խորամանկ ոստիկանի պոչից... յետոյ բարձրացնելով օդի մէջ, դժոխային կատակով ասաց. «ա! ա! դու քարոզում ես ինձ մարդերի խելօքանալը, ես քեզ ցոյց կը տամ, անպիտան!... նայիր, շուտով սկսանես, ուրիշից, ինչիցէ պատճառով մի ապստամբութիւն կամ խռովութիւն, ապա թէ ոչ, ես քեզ... quos ego!... ինչպէս ասում է Վիրգիլիոսը...» և ամենասատիկ բարկութեամբ պտուտելով նորան իւր դէմի վերայ, ձգեց սարսափելի զօրութեամբ:

Ապստամբութեան խելճ դէր, թափանցելով բոլոր դժոխքից:

անցաւ երկրի օդի մէջ և մի քանի ժամ թռչումէր, ինչպէս լայնաբերան թնդանօթից արձակած ռումբ: Աստեղաբաշխը, իսկոյն ուղղեցին իւրեանց հեռադիտակները Աստարօտի վերայ և տեսանելով նորա պոչը ընդունեցին նորան այն մեծ մոլորակի տեղ, որ այս տարիներումն երևելու էր. նոքա իսկոյն հաշուեցին, թէ քանի՞ ժամանակում կատարում է նա իւր ընթացքը արեգակի չորս կողմով: Ֆրանսահօֆերի հեռադիտակը դառնալուց յետոյ, և չղջիկները չեն կարող թաքչել աստեղաբաշխների աչքից, նոքա այդ բոլորը դատում են երկնքի լուսաւորների կարգը:

Այս միջոցին ապստամբութեան դէմ թռաւ, թռաւ, թռաւ, ու սաստիկ ճայթոցով ընկաւ իսկ Փարիզի մէջ տեղը: Բայց դեւերը, ինչպէս նաև կատունները, անմնաս են մնում և սաստիկ բարձրութենից ընկնելու ժամանակ: Բայց այս միջոցին երբ ընկաւ Աստարօտը մի փոքր այլապէս էին Փարիզի հանդամանքը. նա ընկաւ այն շիթթութեան և խառնակութեան մէջ, որ պատճառվել էր ռումբի ճայթոցով, որ նորա գովական խաղացիք պատրաստել էին Ֆրանսիայի թագաւորի կեանքը կտրելու համար: Այս դիպումով ահա Աստարօտ զրկվեցաւ իւր պոչից, որ տարաւ ռումբի բեկորը, որ բացեց և զայրացուց նորա առաջին վէրքը:

Սատանան, ձգելով Աստարօտը դէպի երկրի երեսը, յետ դարձաւ փառահեղութեամբ, փչվեցաւ և ասաց. «Տեսանում էք այդ անախտանը!... ինքը որովհետև ոչինչ չէ շինել և կամք չունի շինելու, սկսեց իմ առաջը գովել մարդերի խելք ու միտքը... ցանկալի էր իմանալ, թէ երբ զօրեղ էր մարդու խելքը քան թէ մեր փորձութիւնքը... մարդիկ, միշտ մարդիկ են... Ա՛հ, սիրելի և թանգազին մարդիկ...»

Ովի՞ կարգն է այժմ յայտարարութիւն կատարել:

Դ.

Երեւակայեցէք ձեզ մի դէպք (ի հարկէ դուք դե տեսած կը լինիք), երեւակայեցէք ասում եմ մի դէպք, հասակի բարձրութիւնը հինգ ոտնաչափ և երկու մետր, աքաղաղի քիթով, շան ճակատով, մեծ ականջով, կոտորներով, ճանկերով, ժանիքներով և երկայն պոչով, հագնված օրագրի թղթերով, դլխի գգալը ինն կանգուն բարձրութեամբ սուր ծայրով, որ շինած է տպագրութեան

սրբազրական թերթերից. այս գրական սրածայրումը շինած է մի դրօշակ, որ պտոյտելով փայտեայ առանցքի վերայ, ցոյց է տալիս, թէ որ կողմից փչում էր քամին:

Երևակայելով ձեզ մի այնպիսի դեկլ, կարող էք ծանօթութիւն ունենալ Բուբանդուսի ձևին, առաջին դուքսի և օրագրութեան ոստիկանի, որ ծառայում է Նորին մնայութեան մօտ: Բուբանդուսը, շատ սիրական է դժոխքի թագաւորին, նա երկու պաշտօն ունի այն տեղ, պալատական բամբաստողի և հրատարակողի այն օրագրին, որ քանի մի ամսամէջ մի անգամ, «Ստախօսից ստախօս» անունով դուրս է գալիս դժոխքում: Այս օրագիրը դժոխքի մէջ յայտնի է և ընդունվում է որպէս պաշտօնական: Նորա մէջ, խաւարի որդին, իւր զուարճութեան համար տպել է տալիս, ճառեր, ոտանաւորներ հին և նոր բարբառներով, յօդուածներ, որ ոչինչ չեն պարունակում, բայց գլխաւորը, և ուշադրութեան արժանին այն է, որ տպել է տալիս օրագիրը այնպիսի մարդերի անուններով, որ երբէք ստանում չէին այդ օրագիրը: Ստանան հիմնաւոր և խելացի բաները հաւարում է անարժան ունիցէ ուշադրութեան, և իրաւունք ևս ունի... երևի թէ դժոխքում ևս, ինչպէս աշխարհի երեսին, փոքր էր օրինաւոր և հիմնաւոր բաների յարգ ճանաչողը:

Բուբանդուսը, բոլի թեկից զրիչը դրած ականջի քամակում, թեւերի տակին սև թղթակիր ապականված թանաքով և լեղիով, մօտեցաւ խաւարի թագաւորի գահին, կանգնեցաւ, գլուխ տուեց և մի ոտքի վերայ պտոյտ եկաւ:

Յետոյ դարձեալ գլուխ տալով ասաց. «Համարձակվում եմ, եթէ իր ներէք, յանդիման լինել ձեզ...»

Ստանան ընդհատելով նորա խօսքը պատախաճեց.

— Սիրական Բուբանդուս, սկսիր շուտով քո յայտարարութիւնը. փայն կ'ստարիր նորան համառօտ և խելացի:

Այս ասելով յօրանջեց սաստիկ և բացեց բերանը ձեզուվի ճեղքուածի չափ, ուստի դուրս թափեցան բոց ու ծուխ: Գժօխային խաւարի մէջ դուրս գալով այս բոցը ստանայի կոկորդից, լուսաւորեց նորա բերանը և կոկորդի մի մասը, ուր որպէս մատենադարանի մէջ շարված էին ցուցակով և կարգով այն բոլոր սխօլաստիկական և յիմար գրուածքը, որ տպվում են կամ հեղինակի անուն

ժառանգելու, կամ մարդ էշացնելու և կամ արծաթ հաւաքելու խորհրդով:

«Իմ յայտարարութիւնը դրած է թղթի վերայ, կցորդեց չարոգի օրագրապետը. «ինչպէս կը բարեհաճի քեր մուսկուլութիւնը լսել, վիպասանական թէ ճարտասանական ձեռով այսինքն վերջեց դէպի սկիզբը թէ սկզբից դէպի վերջը»:

— Վերջեց դէպի սկիզբը. — ասաց սատանան, ես սիրում եմ վիպասանութիւն. այնտեղ ամենայն բան մութն է ու զարհուրելի, և ամենայն երկու երեք բառ պատահում են անպատճառ մաւր և խաւար բառեր. այդ իսկապէս իմ սիրածն է և ինձ է պատկանում:

Բուբանդուսը պատրաստվում էր կարդալ, սատանան ասաց. «նստիր. իմ պատուական», Բուբանդուս, որ քեզ աւելի հեշտ ու յարմար լինի կարդալ:

Բուբանդուսը դարձաւ դէպի նա քամակով և գլուխ տուեց մինչև ի գօտին. երկրի տակումը այս բանը շատ ընդունելի է և շնորհակալութեան գլխաւոր ցոյց դէպի այն մարդը, որ հրաւիրում էր նստել: Բուբանդուսը նայելով չորս կողմը և ոչինչ տեսնելով անտեղ, որի վերայ կանգնել էր նստել, հանեց իւր գլխից թղթեայ գդակը, դրեց յատակի վերայ և թռաւ նոտաւ նորա դրօշակի ծայրումը և այնպէս յաջող, որ հանդիպեցաւ ամենեւին առանցքի կենդրոնին ուստի և ամրացաւ, հանդիսաւորութեամբ հանեց թղթակրից իւր դրածը, բռնեց թուղթը գլխովայր, փռեց, սուրբ և սկսեց կարդալ վերջեց դէպի վեր վիպասանական ձեռով. «Եւ այլն, այլն, և այլն և այլն, ծառայ խոնարհ ձեզ: Չէ կարելի կառավարել ժողովուրդը ուրիշ կերպով...»

— Եւ այլն, և այլն, և այլն... — Բացականցեց սատանան, ընդհատելով ընթերցումածը. — վեզիր, լսեցիր, դու սորա սկիզբը և այլն, և այլն, և այլն...: Մեր Բուբանդուսը իրաւ որ տեղեակ է շարադրելու, մինչև այժմ վիպասանական գրուածները սովորաբար սկսանվում էին, արդ քանզի և արդ, իբրև յորժամ, առ բաւերով, և մինչև այժմ ոչ ոք այդպէս համարձակաբար չէր սկսած և այլնից:

«Վիպասանութիւնը, գեղեցիկ գործ է, հիանալի է, քեր մաւր լութիւն», ասաց վեզիրը գլուխ տալով:

— Այսուհետև, բոլոր գործերի մասին, ես քո հետ ուրիշ կերպ չեմ խօսելու, եթէ ոչ վիպասանաբար, այսինքն ընդհակառակը:

Եւ իսկական դժուարութիւններ ալ ոճով չէ կարելի բացայայտել, եթէ ոչ վիպասանական ոճով:

Ինչպէս մինչեւ այժմ չէինք հասկացել այս բանը... ես միշտ սիրում եմ վիպասանութիւն:

Ձեր մտայնութիւնը միշտ ունեցել է նուրբ և դիւական ճաշակ: — Կարդանք — ասաց սատանան դառնալով դէպի չար ոգի օրագրապետը. — բայց կրկնիր, և այն, ինչ որ այժմ կարդացիր, բո՛ւ ճշտ հաւանելի է, ինչ:

Բուքանդուրը սկսեց շարունակել. «և այն, և այն, և այն, և այն, ծառայ խոնարհ ձեր...»

— Ինչպէս... միայն ծառայ... — ընդհատեց սատանան, մի փոքր յառաջ աւելի լաւ և խելօք կարդացիր:

«Միայն ծառայ, Ձեր մտայնութիւն», պատասխանեց օրագրապետը. «ես յառաջ եւս ծառայ կարդացի և այժմ նոյնպէս կարդումին ես չեմ կարող այլ ևս ստորագրել ձեր հաւատարիմ հպատակ:

— Ինչո՞ւ:

«Այն պատճառով, որ մենք հանդիսով հակառակվեցանք փարիզումը այդ խօսքին և դատաւարտեցինք համարեա թէ բոլոր օրագրութիւնների մէջ: Այդ խօսակցութեան ձեւը աւելի ճորտասանական... յունական և արեղայական է...»

— Պէտք է այդպէս է եղբայր...

«Այո, այդպէս է, Ձեր մտայնութիւն: Այն օրից, երբ սկսեց կանգնել արեւմուտքումը միահեծան թագաւորութիւնը, ամենայն մարդ թագաւոր է, այսպէս ասում է պարոն Մօզենը: Ես մինչև անդամ մտաւիր եմ հարկադրել Ֆրանսիայի բոլոր պաշտականներին, կանոն հրատարակել, որ ամենայն մարդ, անունը ստորագրելու ժամանակ գրէ ձեր ողորմած տէր, իսկ թագաւորը միայն ստորագրէ խոնարհ ծառայ:

— Զարմանալի է. — ասաց սատանան. — մի՞թէ այդ բոլորը վիպասանութիւն է:

«Ճիշդ, մաքուր վիպասանութիւն է, Ձեր մտայնութիւն: Վիպասանութեան գլխաւոր կանոն է, որ ամենայն բան լինի վարմաւաճ և ընդհակառակը:

— Երբեք չէ:

Բուքանդուրը սկսեց շարունակել. «չէ կարելի կռաւարել փողօս վուրդը ուրիշ տեսակ, փորձութեան մէջ ձգել և սուտ խոստ»

« մուկըով որսալ յանդգնութեամբ զարմացնել, զերեցիկ խաբել, և բարիհաճեցէք այս բոլորը իմանալ, մաւրյութիւն ձեր, ինչպէս նորա լիաբուած են, որ տշխատելով, վասն զի.....»

— Կանդնիր. — դու աջ սատանան և նորա աչքերը վառվեցան ինչպէս փայլալին. — կանդնիր, հերիք է. դու ինքդ կը մնաս իմ մօտ յիմարացած ու խաբված. ինչպէս համարձակում ես, դու ասել ինձ իմ մաւրյութիւն..... չկամիմ այլ ևս լսել քո վիպասանական ոճը. կարդս ճարտասանական ոճով սկզբից զէպի վերջը:

«Այս տեղ լսնը ձեր մաւրյութեան վերայ է այլ ժողովորդի վերայ՝ պատասխանեց լիզապատառ օրագրութեան ոտիկանը՝ վիպասանական ոճը ունի այն յատկութիւնը, որ ամենայն պարբերութեան վերայ հարկաւոր է լաւ մտածել, մինչև լաւ իմանաս նորա միտքը»:

— Բայց ես, նոյն այդ վիպասանութեան վերայ ևս չկամիմ մտածել. — պատասխանեց զժողովրդի թագաւորը բարկացած. — ինչ հարկաւոր է ինձ այդ փորձանքը. ես ամենևին չեմ հասկանում ձեր վիպասանութիւնը, այդ բոլորովին ստաբանութիւն է. այնպէս չէ իմ ծայրագոյն վեզիր:

«Ամեն ին ճշմարիտ է ձեր ասածը, պատասխանեց Բեհեզգեբուղը զլուխ տալով»:

— Լսուած բոն է, կարդալ ու մտածել, կամ կարդալով մտածել. բացի դորանից, — յաւելացրեց զեւերի թագաւորը, — ես նկատում եմ այդ ոճի մէջ միանգամայն յանդուդն դարձուածներ, յիմար և անպարկեշտ ձևեր, որ երբէք չեմ տեսել ճարտասանական արձակախօսութեան մէջ. այն տեղ ամենայն բոն հարթ, խաղաղ, խոնարհ և ամենախոնարհ.....

«Անտարակոյս» հաստատեց վեզիրը. «վիպասանական ոճը սեպհական է վասնողների, կռուարարների, ապստամբների, և լուսնոտների. իսկ մեծ մարդերի համար, ինչպէս դուք էք, ճարտասանական ձևը աւելի պատկանաւոր է. դոնէ չէ նեղադիտում և չէ ծանրացնում կարգացողը կամ լսողի զլուխը»:

— Իմ ծայրագոյն վեզիրը շատ ուղիղ է դատում. — ասաց սատանան փառահեղութեամբ. ես շատ մեծ մարդ եմ... կարդս ինձ ճարտասանական ոճով, առանց ծանրացնելու իմ զլուխը և խրոնեցնելու իմ երևակայութիւնը:

Բուբանդուսը ուղղեց թուղթը ինչպէս հարկն էր և սկսեց կարդալ սկզբիցը:

Ե.

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

«Մշակագոյն սատանայ»

«Յայտնումեմ ձեր մշակութեանը, որ, աշխատելով առաւել ընդարձակել ձեր իշխանութիւնը մարդկային ազդի վերայ, աւելի յարմար ձեռք վանել նորանց մեր որոգայթներին մէջ, ինչ ենթադրեալ օրագիրները աշխարհի երեսին բաժանեցի ես զանազան կարգեր, և իւրաքանչիւր օրագրի տուեցի առանձին կարգ և ուղղութիւն: Միմիայն Ֆրանսիայումը կարգեցի չորս տեսակ օրագիր, եթէ հինգերորդը չհաշուեմ: Առաջին կարգը, անուանել եմ, «Օրագիր շարժողութեան», երկրորդը, «հակառակութեան», երրորդը, «զարձման», իսկ հինգերորդը «միջական»: Նոյանից մինը ձգում է խելքերը յառաջ, միւսները քարշում են յետ, մինը քարշում է աջ, միւսը ձախ, և միջականի հետևողքը անշարժ մնում են միջումը, որպէս պոչատ աղուէս: Սոքա բոլորը դանչում են, աղաղակում են, կոփում են, սպառնում են, դիւահարվում են, կեղծաւորվում են, բամբասում են. խռովութիւն, աստամբութիւն, զրկանք, արիւն, հրկէզ, արտասուք, կոյոպուտ, միայն լսիր և ուրախայիր: Արդաջողները հիացած, չգիտեն ինչ մատծեն, որին հաւատան և ինչ առնեն. նոքա ամենայն բոպէ սպասում են կորստական զիպուածների, վաղում են, խուճապում են, կապում են կայքերը պահում են բեռները, լցնում են հրացանները, լամնում են վախել և կաւ նում են պաշտպանուիլ. նոքա չեն հասկանում ո՞վ է թշուաին և ո՞վ է բարեկամը, որի՞ վերայ յարձակվին և ո՞րին պաշտպանեն. նոքա չերկը չեն աւարտում իւրեանց ձաշը. երկոյի վախենում են ելանել մի տեղ ժամանակ անցուցանելու համար. դիշերը, թոշում են յանկարծ մահիձներից: Մի խօսքով թաղաւորել է անխաղճութիւն, խառնակութիւն, մաքերի մբրիկ, յոյի և ցանկութեան ալիկոծութիւն, խխտերի ամբոխմունք զարհուրելի և լսուած. և այս բոլորը լրագիրների և օրագիրների շնորհով, որ հնարեցի ես և որոնց վերայ գլխաւոր ուստիկան եմ ձեր մշակութեան պաշտօնական հրովարտակով:»

«Զպարծենալով ասում եմ, ձեր մշակութիւն, ես իմ բոլոր ընկերներէ ից առաւել շատ մարդ ձգեցի կորստական ձանապարհի

վերայ, ես կրկնապատկեցի առ հասարակ մեղքի չափը. մարդիկ մեղանշում էին յառաջ, համառօտ և հին մեղքի ցուցակով. դորա հասարակ այժմ մեղանշում են, բացի այդ ցուցակներից, և լրագիրներով և օրագիրներով: Նոցանով սուտ են խօսում, զողանում են, սպանում են, խարդախութիւն են առնում, սեղանակապտութիւն են զործում. իմ մեծ ու ահագին տպած թերթերը ծակում են անդադար նոցա մարմինքը ախտերի ավցանով, կապում են նոցա միտքը խոտմուռնքով և չաւքով, ինչպէս շունը մի կտոր կաշիով. թելադրում են նոցա հակառակվել ամենայն բանի և ամենայն մարդու. զօշոտում են, և զօշոտած ժամանակը ապականում են աչքերը ցխով. գրգռում են նոցա մէջ զործունէութիւն, և գրգռելուց յիտոյ չեն թողում ոչ հաց ուտել, ոչ ննջել և ոչ զործ կատարել ինչ որ մոքումը դրել էր:

«Այս ձևով ահա հնարագործելով մի առանձին քաղաքական դադափար, մի այնպիսի գաղափար, որ ամենայն բոլոր մահացուցիչ էր, ես, միլիոնաւոր մարդ հանեցի խաղաղ և օգտակար գործերից և ձգեցի նոցա այս բաբելոնեան խառնակութեան մէջ, ուր անտարակոյս անհետ կը լինին նոքա»:

«Այսպէս ասել, այս թերթերի օգնականութեամբ, ես պահում եմ բոլորին կատարեալ խռովութեան և անհանգստութեան մէջ. ապսպարում եմ ապստամբութիւն նշանակուած օրում և ժամում, դահավիժում եմ իշխանութիւնների, փոփոխում եմ օրէնքներ իմ ճաշակով, և ինքնիշխան տիրում եմ երկրի մեծ մասին, այսինքն, Ֆրանսիային, Անգլիային, Տաճկաստանին, մասնաւոր Վերմանիային, Հնդկաստանին, Վիզիներին, և բոլոր Ամերիկային»:

«Եթէ, ձեր մնայլութիւնը, կը բարեհաճի փորձով իմանալ, թէ ինչ կատարելութեան աստիճանի հասուցել եմ ես դժոխքի իշխանութիւնը աշխարհի վերայ օրագիրների միջնորդութեամբ, խնդրեմ հրամայեցէք բերել տալ Ֆրանսիայից, Անգլիայից, Բելգիայից և Բաւարիայից հինգ օրագիր և սահմանել այս տեղ երկրի տակ հինգ հատ քաղաքական — պաշտօնական օրագիր, պարտաւորվում եմ պոչով և երգով եմ, որ երեք ամիս այնպիսի խառնակութիւն կը ձգեմ դժոխքի նզովեալների մէջ, որ դուք կը հարկադրուիք յայտնել, թէ դժոխքը պատած պաշարած է թշնամիներից և թէ գտանվում է պատերազմական դրութեան մէջ: Նոյն իսկ ձեր մնայլութիւնը այնպէս պար կ'ածեմ ամանիքների վերայ, կամ թէ կամ մենաք ձեր սահճակալի տակ, որ մի միջին անդամ....»

— Այն անպիտան! — ձայն արձակեց սատանան, որոտալից ձայնով և հասուց բուրանդուսի երեսին մի ապտակ, մի այնպիսի ապտակ, որի զօրութենից գեղեցիկօս ճարտասանը, որ նստած էր գդակի դրոշակի առանցքի վերայ, սկսեց այնպիսի սաստկութեամբ պտույտ գալ, որ տեսանողը կը կարծէր, թէ պտուտվողը մի թերաթափանցիկ գունդ է. և այսպէս պտուտվեցաւ նա մի ամբողջ շաբաթ, մի րոպէում կատարելով իւր առանցքի վերայ 666 դարձուած. պատճառ, սատանայի աստուծոյ զօրութիւնը, համեմատելով մեր շողեշարժ մեքենաների հետ, հաւասարվում է 1738 ձիու և մի մատակի զօրութեան:

«Չարմանք բան է», ասաց սատանան, դատնալով դէպի իւր վեզիր Բեհլըզլարուղը, «ինչ տեսակ գրում են դոքա այժմ. կարգախօս կամիս, սկզբից դէպի վերջը վերջից դէպի սկիզբը, վերաստանական թէ ճարտասանական ձևերով, այնու ամենայնիւ գուրս կը դայ միևնոյն յիմարութիւնը կամ լըրութիւնը... ինձ խորհուրդ է տալիս անզգամը քաղաքական սաշտօնական օրագիր շինելու համար, բերել տալ Ֆրասիական, Անգլիական օրագիրներ. դոքա ինչ դժոխքի բաներ են, մանաւանդ ինչ յատկութիւններ, որ այդ անպիտանը տալիս էր օրագիրներին, բոլորը սուտ են, և կամի իմ աչքը ներկել: Դժոխքի, և առհասարակ իմ խաւար թագաւորութեանը առաջին թշնամիքն են օրագիրները և լրագիրները, նորանից օգուտ չունի իմ հայրենի գահը. բայի սորանից, ինչ հարկաւոր է մեզ դժոխքում քաղաքական — պաշտօնական օրագիր շինելու համար բերել տալ այդ օրագիրքը, և թէ այդպիսի հարկաւորութիւն զգալի է դժոխքի համար, մեզ աւելի օգտակար է բերել տալ այն տետրակները, որ աննշան և խելացոր մարդիկ գուրս են տալիս ժամանակ առ ժամանակ, առանց օրագիր անունը վերան ղնելու, որպէս թէ իւրեանց խելքով խաբում էին կառավարութիւնը և ժողովրդի առաջը հանդիսանում էին մի երեսի զործակատար մատենագրութեան մէջ:

Ես ասում եմ և հաստատում եմ, թէ օգտակար կը լինին դժոխքի համար այս տետրակները, նախ այն պատճառով, որ ոչինչ չեն պարունակում իւրեանց մէջ բացի յիմարութենից, որ մեզ առիւթ ձևանում է. ըստ որում իմաստութիւնը լոյս է, մեր թշնամին է, իսկ յիմարութիւնը խաւար, որ իմ սիրական ծնողն է. երկրորդ, օղնելով այդ տետրակների հիշմաններին, մեք զրաւում ենք մեր կողմը այն իրաւունքը, որով այդ տետրակներից մի քանիսը պիտոյ է

նուիրվէին մեր անունին և մի քանի ուրիշների մէջ մեր անունը առաջին տողումը պիտոյ է տպւիլին բաժանորդների կարգումը:

— Ամեն ինչ ճշմարիտ է ձեր ասածը, մայլազոյն տէր ասաց վեղիւրը, — ես չգիտեմ ինչպէս խեղարկել է բուքանդուար, որ թողած այդ մեզ շատ ձեռնտու տնտեսիները, առաջարկում է օրագիրներ բերել տալ դժոխքի փառքի համար:

«Փանչեցէք գրականութեան դեպքեր (աւելի լաւ ասել, Այսպէս), որ կատարէ իւր յայտարարութիւնը, ասաց խաւարի թագաւորը:

Զ.

Վեղիւրը նշան տուեց կոտորով, և գրականութեան դեպքերը յայտնվեցաւ. սա չէ նմանում ուրիշ դեկրի. սա կրթված և ուսումնական դե է. հասակի բարձրութիւնը հինգ ոտնաչափ, բաւական հաստ, երկայն ճանկերով, սև երեսով և ճաղատ ճակատով. չարչարվում է մեղամաղձութեամբ և արհամարհում է բոլոր դեկրիները. ջնայելով, որ ստանան ներկայ էր այնտեղ, գրականութեան դեպքերը երգում էր անհոգաբար Քողակն 'ի ճառը և այլն, և պոչովը զարկում էր յառակին խաղերը: Առաջին անգամ, որ տեսանէիք դուք նորան կը կարծէիք երևելի պատմաբան. բայց նա այնպիսի պատմաբան չէ ինչպէս բուքանդուան էր, այլ պատմաբան վերին աստիճանի: Սա շատ հին բաներ է պատմում. դիտէ մինչև անգամ Նշից յառաջ անցած բաները և ծանօթ է այն լեզուներին, որ Զահեղից յառաջ խօսում էին:

«Ինչպէս է առողջութիւնդ կատարիր դեռ, ասաց սպանան:

— Մտերիմ ծառայ ձեր դժոխային մայլութեան!?!

«Շատ ժամանակ է, որ տեսած չէի քեզ:

— Աւայ?... տառապեցայ, և տառապեցայ չարաչար?...:

Ագնաթոյր հիւթ ինչ թափանցեալ յակաստան հոգոյս դիւթիւն զոգցեալ դերեզմանական ազդոյ իմն արագութեամբ լնանիւր յուղեղ իմ. երեակայութիւն իմ կաշկանդեալ արձանացեալ 'ի ցուրտ և 'ի խոնաւ մառախղի հիւանդութեան հազիւ երբեմն երեւցուցանէր գլխեղանութիւնաբեր լոյս իւր. գունաթափ և ընդհատեալ վառմամբն, նման էր նա վառման կանթեղին, զոր ունիցի հալածեալ ոք 'ի դողդոջուն ձեռք իւր: 'ի միջոյ մահալիթ և զար-

հուրերի օդայ անընդհատ թռչելին 'ի խորոց օրտիս մղձկմանք, որոց յիշատակք տարժանականք և անըմբերելիք...

«Ի՞նչ բաներ են, ի՞նչ են ասում, բացագանչեց աստանան.

— Կամիմ ասել!... կամիմ ասել!... թէ աստուհալ էր իմ հարբղխով. — սրտասխանեց կետաղիրը:

«Այ դու խելագար, գոռաց զեների թագաւորը աստիկ բարկացած. «կը վերջացնեն մի օր քո այդ զլուելի դատարկարանութիւնը, որի մէջ բացի մի քանի մեռեալ բառերից և ժանգոտած ոճերից այլ բան չկայ. քանի՞ քանի անգամ ասացի ես քեզ թէ տկանջ չունիմ՝ լսելու այդ տեսակ խօսակցութիւն: Բայց զգուշանալով, որ մի դուրէյ, քո վերստին բանդագուշելովը, ինձ պատահի որոնելու թիւն կամ փսխել, այս պատճառով դորձ կը դնեմ իմ թագաւորական վճռական հրահրերը:

— Եւ զի՞նչ արդեօք դործեցի... — հարց տրեց կետաղիրը անհանգստութեամբ:

«Անզգամ!... և ի՞նչ կարող էիր դործել... ես յաւիտեան վերջացումեմ իմ թագաւորութեան մէջ, այդ հին և մեռեալ ձեւը խօսելու. դորա մէջ չկայ այլ խորհուրդ, բացի չար և աղայական անմտութեանց: Տեն ամբողջ աշխարհը, քննիր նոյա լեզուախօսութեան ձեւ ու ոճը, և վերահասու եղիր, որ տեղ և որ ազգ խօսում է մի այնպիսի լեզուով, որ ժամանակը դատապարտել էր և թաղել էր հազարաւոր տարիների փոշիներով »:

— Նա աւանդիկ դիտուն ասացեալքն Հայոց, և յարդի ժամանակս երկիր տունուն զհին ձեւ խօսից, որով երբեմն, մանաւանդ թէ, յունաբանեցին նախնիք, 'ի լեզու պանծալի 'ի սոոյց յօդացեալ ճեմարանին վերաբերութեան:

«Ինձ ի՞նչ օրինակ են մի քանի հայ դպրոցականք, որ քեզ նման խելքերը կորուսած ընկելէին ձեւը քամակից անփոյթ առնելով իրի կորուստը. ժամանակի անհարազատ որդիք են դուրս, կամ խաղ բնութեան, որ երբեմն դուրս է երևեցնում այդպիսի այլանդակութիւնք, որպէս բացառութիւն ընդհանուր կանոնից: Նոր ժամանակին հարկաւոր է և նոր լեզու, հին ժամանակը, տարաւ իւր հետ հին լեզուն:

— Եւ որ յայսմ հետէ այն բարբաւ իցէ, յոյս արժան էր խօսել ընդ մեայլութեանդ մեծի... իմ ուսեալէ ըստ հնոցն բարբաւնիլ յո՞՞՞հ համեղական ազդոյ և հարազատ:

Եւ ի՞նչ մեղաւոր չեմ. եթէ դու, թէեւ պաշտօն ունէիր գրականութեան դեպքերի, քո ազիտութեամբ, ծուլութեամբ և եսական անխորհուրդ կամակորութեամբ, չգիտէիր ոչինչ լեզու և ոչինչ բարբառ բայի մի մեռած բարբառից, որի գերեզմանի վերայով հաղարար անգամ ահա կատարել է արեգակը իւր տարեկան շրջանաւորութիւնը. ինձ հարկաւոր չէ քո բարբառի նեղօրոտ ձևը, այլ այն միայն որ հասկանալի լինի քո խօսածը, ուրիմն պիտոյ էր խօսել պարզ և կենդանի բարբառով, եթէ կամք ունէիր յենդանի էականքի հետ խօսել, եթէ քո խօսակցութիւնը ունէր մի իրական խորհուրդ և ոչ զազափարական միայն:

— Պարզ և կենդանի բարբառով — կրկնեց ինքը ինքեան, գրականութեան գեղ, միանգամայն քարայրած. — պարզ և կենդանի բարբառով բայց զրկել է դա ՚ի կարի կարեւորայն կանանց ուղղութեան, և որչափ համեղական և ազդոյ հինն է, այնչափ անհամէ նորն, թող տեղի, անհիմն, աղխազուր....: Տեսանել տեսանեմ, զի մայլութիւն ձեր մոռացեալ է զգեղեցկախօսութիւն իմ, գեղեցկախօսութիւն զոտիկանի գրականութեան որոյ ամենախոնարհ յայտնութեանց տեղս առնէ այժմ, մինչ երբեմն զնոսա իսկ ՚ի հրովարտակս վաւերացու զանէր:

Բայց չարաբաղդութեան հիբացելոյս. թերևս աղաչէի զմեծիդ մայութիւն, ներել յանդուգն առաջարկութեանս, թող տալ ինձ ՚ի գրի հարկանել չոր ինչ շնորհք իմ չգործին ըստ ամենայն արժանեաց գեղեցկախօսել....

Բարձեալ յիմարութիւն. յիմարութիւն յիմարութեան վերայ: Եթէ մի մարդու պատահէիր, որ խօսում էր քո հետ, փոխանակ նորա խօսքին պատասխանելու, պիտոյ է ասելի, թէ գնա դու այժմ, և ես խօսքիդ պատասխանը կը պրեմ նամակով? այն պատճառով, որ բերանով խօսելու ժամանակ այնպէս գեղեցիկ բացառաւոր լինելու էիր քո մտքը, որքան գրելով միևնոյն բանը:

Մինչդեռ ստանան կարգում էր զգրականութեան դեռի դասարկ պիլին այս քարոզը, զիւր պիլն սեղմած ճանկերի մէջ գրչը, և ահաբեկ լինելուց բոլորովն զսղոյժուն զլնով ու ձեռքով մի բան գրում էր ծունկի վերայ մի տետրակի մէջ:

Ստանան ջնկաւեց այս գործողութիւնը իւր խօսելու ժամանակ, բայց երբ աւարտել էր իւր խօսքը, պատասխան չտանալով զգրականութեան դեպք, աչքը ձգեց նորա վերայ, և տեսաւ, որ գուժ

եկած՝ գրում է այնպէս դողդողալով և բոլոր մարմնով թռչտելով, ինչպէս դողում է և թռչտում է սնդիկը եթէ լլլած մի դատարկ կահին մէջ ձգէիր եռացող ջրի մէջ:

«Ի՞նչ բանի վերայ ես», հարց տրեց սատանան:

Այս հարցմունքին պատասխան չեկաւ: Սատանան առաջին անգամ նկատում էր մի այսպիսի լրբութիւն իւր գրականութեան գլխի կողմից:

«Ի՞նչ ես շինում այդ տեղ», կրկնեց խաւարի օտարտիւնի թափառորը այնպիսի ահագին ձայնով, որից սատանեցան դժոխքի պատերը: Այս ձայնի վերայ վեր թռաւ նստած տեղից գրականութեան դէը, և այս շիտթութեան մէջ շրջեց թանաքամանը տեարակի վերայ, որով ապահանեց դրածի մեծ մասը: Որքան տեղ մնացել էր մաքուր նոյնքանը դողդոջուն ձայնով սկսեց կարդալ.

«Կացցէ մնացէ այս արձան յիշատակի երախտապարտութեամբ...»

Գրականութեան դէը չկարողացաւ յառաջ տանել իւր հսկողութիւնը, պատճառ մի մեծ ամբոխ գլխերի, դուրս պրծած դժոխքի աջ կողմից խառն ի խառն աղաղակով զալիս էին գէպի ստատոնայի զահր: Այդտեղ մէջ երևում էր լուսալլուր, որ ինչպէս սացինք անտես էր տէր սատանայի մօտ: Սատանան նկատելով լուսալլուրի գէմքի փոփոխութիւնը իսկոյն հարց տրեց.

«Ի՞նչ լուր է այդ, ի՞նչ ամբոխ է, ի՞նչ խռովութիւն»:

— Անբաղդութիւն ձեր մոռցութիւն, մեղաւոր եմ, պատժեցեք, բայց և զթացէք...

«Ի՞նչ բան է ի՞նչ կայ»:

— Ձեզ յայտնի է մնայլագոյն սատանայ, որ անցեալները ձեր նախաձաշկի համար բերել էին մի քանի նորատիպ պաքսիմասներ, որոնց մէջ ձեր մնայլութիւնը շատ տտիպային նիւթ տեսանելով թողել էր նորանց, ուտելու համար այն ժամանակի երբ կը շատահար ձեր ստամոքսում մոխրային... սխալմամբ թէ թշնամութեամբ այդ պաքսիմասները ձգել են այն զինու ծովակի մէջ, որ ձեր ամբողջ տարեկան պաշարն էր, այդ պաքսիմասների թթու և տտիպ նիւթը խմորել է զինին և այնպիսի թունդ քացախ է դարձել որ բերան է այրում... Ճմարիտ կարծեմ դեռ քացախի թթուութեամբ է դարձել... Այժմ հոկտեմբերը վերջանում է հոգեհարա, ամենայն տեղ զինները վաճառված են, չգիտեմ, թէ ի՞նչ կերպով կարողանամ գինի ձարել ձեր մնայլութեան համար:

Սատանան թէպէտ խիտ պահպանում էր ամենայն բանի կարգը իւր տէրութեան մէջ և անխնայ պատժում էր ամենայն որ և իցէ անկարգութիւն, բայց երբեմն, մանաւանդ եթէ սեպհական իւր անձին էր վերաբերվում և ոչ կառավարութեանը, զիտէր ևս մեծաֆոգութիւն ցոյց տալ:

«Պրանսիայի մէջ կան լաւ այգիք, արեւելքում, Հայաստանում ևս սլակաւ չէ, կարող էք դնել քանի մի այգու խաղող և ձմելէ նորանց, ձեր ձեռքով պատրաստելով մի քաղցրահամ խմելիք:»

— Ձեր մոայլութիւն դժբաղդութիւնը այս է, որ Պրանսիայի այգիքը մեզ անմօտենալի են, ուրիշ աշխարհների այգիքը նոյնպէս, Հայաստանի այգիքը ուր կարող ենք մտանել, վաղուց ահա քաղել են, ամենայն թփի վերայ հազիւ դառնովն մի երկու ճիւղ:

«Ճապարի արեցէք, ֆնացորդը քաղցր է լինում ասում է առակը, գոնէ այդ ճնշին դործողութիւնովը կը կարողանաք հաւատայնել թիթեակահաւ մարդերի թէ դատարկապարտ չէիք, ճաւաղ առնելով զինի պատրաստել բուսական մեծ բան է! (Վէ աշխտութեան չափողը նորա արժանաւորութեամբը և որակութեամբ քանի մարդիկ կային ճանաչող ինչպէս վայել էր) շատերը միմիայն լսել են աշխատել, բայց ինչպէս, ինչ պայմաններով, հասկացողութիւն ևս չունին դոցա վերայ, այլ և թիթեակով թողորովն, համարում էին թէ իւրեանց ճիւղերը լաւ են քան թէ ուրիշն ողկոցքը!...»

— Ճշմարիտ է, — ասաց վեզիրը, որ երբէք բացասաբար չէր պատասխանում նորին մոայլութեանը:

Այս անցքի միջոցում, գրականութեան դիւապետը ժամանակ ունեցաւ մի ստորակետի փոխանակ բութ դնել, որովհետեւ այլք չէին դործածում այդ նշանը և երբ Նուրուլլահ Տեռաքաճ էր տէր տատանայից, գրականութեան դեռ նոր ի նորոյ սկսեց:

«Ասցցէ ֆնացէ այս արձան յիշատակի երախտապարտութեան « իմոյ առ տէրի՝ ի ժամն և ի ժամանակս: Լեզու իմ ծանրաշարժ, « այլ ոչ և գրիչս զի նման է լեզուի ճարտար խոսողի, որպէս և « մարգարէին լեզու գրչի արագագիր դարի...»

— Ձայնդ կտրիր, լիրբ անզգամ, դու այժմ կամիս նոյն բանը ինձ ասել թէ քո լեզուն թէ և ծանր էր, այլ զրիւղ ոչ, և դեռ համարձակվում ես մարգարէի լեզուն բերան առնուլ, որի անունը արտաբերելու ժամանակ իմ գահը դղրդում է, դու ինքդ գրական

նութեան դեմնս, ինչ տրամաբանութեամբ մտածում ես. նա, որ չգիտէ խօսել ինչպէս կարող է գրել. և միթէ լեզուն կամ գրիչը ջոկ բաներ են. անզգամներ մինչև այն աստիճան լրբացաք, որ ինձ ես կամիք խելքից հանել... ոչ. այդպէս չէ. ևս քեզ հրամայում եմ իմ ասածի նման գրել, պարզ, առողջ բնական, հասկանալի, առանց դարբնական նեղ սահմանների, առանց ճարտասանական դիմախների, հասկանալի եւ թէ չէ:

«Գրել, առողջ, պարզ, խելացի...» կրկնեց քթի տակին գրաւոր նութեան դեմ. մնայլութիւն ձեր հետամուտ լինի հնար դիւաւ կանոն հնարել առ ի չարչարել դմեղ և թափուր ի փառաց հեղինակի կացոյցանել: Մեք գիտեմք միայն գրել վիպասանական և ճարտասանական ոճով և այլն հին լեզ...»

— Լսեցիր դու իմ կամքս, թէ չէ...

«Լուայ ձերոյին մնայլութիւն. բայց զայդ ամենայն հողմոց հնչւնք համարիմ ես. զայս ասեմ համարձակապէս, միտ գնելով ձերոյդ մնայլութեան օգտի որ ի մերոյս անհասկալին խօսելոյ, և վնասուն որ ի մերոյս յայտնութեամբն խօսելոյ»:

— Այդ անդ ինչ օգտի կամ ինչ վնասի բան կայ վերաբերութեամբ դէպի իմ խաւար զահր.

«Ի խօսելն մեր հասկանալի ոճով, ժողովուրդն ամենայն դժուր առչէ զմերոյ ազխութեան ծանիցէ զճշմարտութիւնն և զմեր ստույթիւն. պաշտօնն այն զոր մէք մատենագիրքս առնումք այժմ ի ժողովրդեանէն, կարծեսցի անշուշտ, ընդ շոշափել նոցա զմեր ամենեւեալն զանօգուտ և անշահ արարս: Յայնմ հետէ իմաստանոցի ժողովուրդն. իսկ յիմաստանալ նորա, յերկիր կործանին փառք մեր ամենեցուն: Ճիշդն գոր եսն ձգնիմ ընդ ձերով թեարկութեամբ՝ յառեալ է յայն, զի բազմացին երկրպագուք ձերութեան ձերոյ, որով և մերս փառաւորեցի անուն, այսմ ամենայնի մարթ է հասնել միայն, առ խարխար զժողովուրդն ընթացուցանելով ի ազխութեանն աշջամուղջ զիշերի: Զարդիս խօսիմ ես, և ժողովուրդն յակճիռս կայ անշարժ, լսէ զձայն իմ, դողան զիլք լսելաց այլ ու զիդն բմբուն և ոչինչ վստն զի անկարող են ջնջիլ զտարաբոլութիւն խօսիցն հասուցանել ի նպատակ իւր, այսինքն յիմացարան ուղղիլ»:

— Միթէ:

«Այո, Ձերոյին մնայլութիւն այժմ ձերումդ մեծ և արատ հրամանի ունին դեռ գրականութիւն, դուք թագաւորեք ի վերայ

բովանդակ գիւտից մարդկային հանճարոյ: Գրականութիւնն ողջոյն, 'ի ժամուս ոգևորեալ գտանի անսուրբ ազգեցութեամբ. նա շնչէ զօր զիւական. Ոլիմպոսն յունական տապալեալ է հիմն ի վեր, կործանեալ է Արամազդ և 'ի դահ նորա ամբարձեալ էք դուք, մաշկազոյն սատանայ: Առ 'ի բարեոք ևս յապահովի կացուցանելոյ զիշխանութիւն ձեր 'ի վերայ տգիտաց, խորհուրդ բարի տամ. ձերոյն մաշկութեան հալածել և բառնալ 'ի միջոյ զգիտունն և զմասն տունն, որք զրահաւորեալ ընդդէմ դժոխոց փոքր մի ևս ի հոլ բնակեցուցին զփառս նորա: Զերում հրամանի անսան ապագրատունք, սլատուէր սուք և կատարեցի վաղժաղակի, զամենայն զհասկանելի և զմաստաղից գործս որք նկրտին ի լուսաւորել զմարդիկ, անտես տունել և չտպել երբէք: Այսու կարկեսցին բերանք բացեալք 'ի վերայ մերս:

— Այդ խելքի մօտ բան է. շատ լաւ. Վեգիր. — բացականչեց սատանան, — հրամայիր քարտուղարին գրել մի շրջաբերական հրովարտակ իմ անունով, որ ոչ ոք չհամարձակվի տպել մի խելացի, հասկանալի և իմաստուն գործ, որպէս զի ապէտ մնալով ժողովուրդը, շատանայ մեր զոհերի թիւն և բարձրանայ խունկերի ծուխը:

«Շատ բարի, մաշկազոյն սատանայ ինքս կը գրեմ այդ հրովարտակը...»

— Հերիք է! դուստց սատանան, դու քո օրումդ քո խելքից մի բան զրա՞ծ չես, ինչ որ ցոյց ևս տուել քո անունով, այդ բոլորը օտարի վաստակ է եղել. դու և բուն գրող կամ կարդացող. ես շատ լաւ ճանաչում եմ քեզ, քո սիրտը կը ճայթէ մի երես բան կարդալու ժամանակ. քո գրիչները այնքան չորացել էին, որովհետեւ երբէք թանաքի երես չեն աննում, որ անցեալներումը երկու չարագործ մարդ գողացել էին, որ մի տուն այրելու ժամանակ, գործ զնեն նորանց լուցկիքի տեղ: Նս վաղուց կը փոխէի քեզ, բայց համադիւակսն ապարադդութեամբ արժանաւոր դե չունիմ. ..գնա:

Վեգիրը զլուխը տուեց և դուրս գնաց հանդիսից, որ հրովարտակ պատրաստել տայ:

Սատանան դարձաւ դէպի գրականութեան դեւը ասելով «տեսանում ես ինչպէս կատարում եմ քո առաջարկութիւնքը եթէ հիմն նա՞ծ էին առողջ դատողութեան վերայ»:

— Եւ զտկար դատողութիւնս մարթ է սատանայական հայեցուածով առողջն անսանել:

«Դու դարձեալ խօսում ես այդ լեզուով ։»

— Ո՛չ ապաքէն համոզեցայք դուք ինքնին ։

«Ես թոյլ տուեցի միայն գրել և ոչ խօսել ։»

Այս է ահա պատճառը, որ խելացի մարդիկ հարցանում էին, թէ ինչու համար հնամոլ հեղինակները չէին խօսում հին լեզուով և այդ լեզուն երևում էր միմիայն գրչի տակից, սատանան արգելել է խօսել, թոյլ տալով միայն գրել ։

Սատանան ոչինչ այլ բան չխօսեց դրականութեան դէմ հետ ։ Վեզերը, որ հրովարտակ ապսպրելով վարդաօրծել էր սատանայի մօտ, յայտնեց թէ Հնդկական գլխաւոր և ծայրագոյն Բրամինը, որ շատ տարիներով ահա ծառայում էր աշխարհի երեսին դժոխքի օդաի համար, վախճանել է ։ Սատանայի դէմքի վերայ փայլեց մի ժպիտ և ետի ոտքով ականջը քորելով ասաց. «հրամայիր դժոխքի առատադից կախած մեծ կոշտակը գարկել ։ հանդէս պատրաստիր ընդունելու համար այդ ծայրագոյն Բրամինը մինչև ևս չսեմ ամուսնական գործերի գլխաւոր կառավարչի յայտարարութիւնը ։»

Ե

Ես չկամիմ նկարագրել ամուսնական գործերի գլխաւոր կառավարիչ դէմ արտաքին կերպարանքը. պատճառ իմ գրածը կորդացող ամուսնացած մարդերի երեք բաժինը արդէն ծանօթ է նորա հետ, այսքան միայն պիտի ասել, որ Ֆիլիքսը գեւր (այսպէս է ամուսնական գործերի գլխաւոր կառավարչի անունը), շատ չար դե է, շատ խորամանկ բայց միևնոյն ժամանակ շատ սիրելի է. հեղ, խոնարհ, հնազանդ, հնարաղէտ է, որպէս յանցաւոր կին և յաջող փորձիչ ։ Սա էր որ խտրեց Նւային տալով նորան բարու և չարի գիտութիւնը, այն ժամանակներումը այս մի մեծ գաղանիք էր, բայց մեր ժամանակներումը մինչև անդամ բոլոր ազախները, դիտեն առանց սատանայի դործակցութեանը. բայց բոլորից զերազանցը այն է, որ նա բոլոր ամուսնաւոր կին մարդերի գաղանիքը գիտէ, գիտէ նաև սատանայի կնոջ գաղանիքը... սատանան թէև կապած ունի նորա վերայ բայց բան չէ խօսում քաղաքավարութեան պահելով սատանան, մի նայէք որ սատանայ է, նա շատ երևելի դիպումատ է.

— Ի՞նչ նոր բան կայ, հարց արեց դժոխքի թալաւորը, ի՞նչպէս են քեզ յանձնած գործերը ։

«Շատ լաւ են ձեր մնայլութիւն, իմ գործերը երբէք այնպէս ծաղկեալ վիճակի մէջ ելած չեն ինչպէս այժմ»

«Ամենաութեան մէջ թաղաւորում է մի անսովոր սրտնեղութիւն և ձանձրոյթ. արք և կանայք ամենայն օր համարեա թէ երեք անգամ կոփում են միմեանց հետ, և ամենեքին կարօտում են միմեարու թեան... այրը սպասում է իւր սիրականին և տեսած րոպէին ասում է, «գոնէ այժմ մի փոքր հանգիստ վայելեմ, ապա թէ ոչ կեանք չունիմ կնոջս ձեռքիցս. կինը իւր կարգով սպասում է իւր սիրականին և եկածի պէս կրկնում է միեւնոյն խօսքերը: Իմ գլուխը պտոյտ է դալիս գործի շատութենից»:

— Ես գիտեմ քո հարազատութիւնը և գործունէութիւնը, — ասաց սատանան, — ցոյց տուր ինձ քո ցուցակը:

Յիֆիքօքօն տուեց նորան ամենական գործերի ցուցակը մի երկայն թղթի վերայ. այս միայն վերջին ամսի ցուցակն էր, այն գործերի, որ պատահել էին բովանդակ երկրագունդի վերայ:

— Ո՞րքան խարդախութիւն է, բացականչեց սատանան, որքան պատերազմ մարդ ու կնոջ մէջ. — շարունակեց նա կարգաւոր ցուցակը, այս որքան սիրոյ նամակներ են դրուած մի ամսի մէջ... ասա ինչոքեմ մի՞թէ այս կարճ ժամանակում դու այսքան ամուսնութիւն խանդարեցիր 777, 777, այս զարմանալի մեծ գումար է:

«Արդարեւ այդքան, ձեր մնայլութիւն, պատասխանեց դեր:

— Գովել է, գովել է, բացականչեց սատանան նայելով ցուցակին մեծ ուշադրութեամբ. ես պիտոյ է ճշմարիտը ասեմ, որ իմ կառավարութեան բոլոր մասնիկից քո դեպարտամենտը առաւել բարեկարգ է:

«Ձեր մնայլութիւնը մեծ շնորհ ունի իմ վերայ»:

— Ես ճշմարիտն եմ ասում, որովհետեւ քո գործերի ընթացքը շատ աւագ է:

«Ձեր մնայլութիւն, կանայք չեն սիրում երկար բարակ քննութիւն»:

— Իմ ծառայողներից ոչ ոք քո չափ չէ տալիս ինձ այդքան նոյնական հոգի, որքան շատ են այժմ դժոխքի մէջ երեւել մարդկի խորիմաստ փիլիսոփաներ, Աստուածաբաններ, իմաստուններ, կրօնամոլներ, որոնց և ոչ ոք իմ գեւորից չէր կարող հրապուրել. բաց դու ընկար թէ չէ քաճակներից, խելոյն ամուսնացուցիր, փոքր ժամանակից յետոյ ահա կովեցին, ջարդվեցան և այր և կին եկան մեր մօտ:

«Եթէ շատ հեշտ է որոգայթ լարել նոցա»:

— Ինչպէս և իցէ, բայց ես պարտական եմ գնահատել քո արժանաւորութիւնը և արժանի վարձ տալ քեզ. — ասաց սատանան պայծառ երեսով. — Ամօդէյ. — կանչեց սատանան Ամօդէյը վերահասու էր այն օրը դժոխքի մէջ, — Ամօդէյ որպէս վարձ երկրի վերայի ամուսնական գործերի զխառն կառավարչի աշխատութեանը, հրամայիր ոսկեզօծել սորա կոտոշները: Դեերը, որ կանգնած էին այնտեղ որպէս պահակ, վեր առեցին Ֆիֆիքօքօն տարեցին նորան գեհեանը և այն տեղ զլուխը կոխելով հնոցի մէջ փառաւոր կերպով ոսկեզօծեցին նորա կոտոշները, յետոյ արձակեցին դարձեալ աշխարհի երեսը սերմանել անդադար մարդկային ազգի երկու ցիղի մէջ վէճ և խռովութիւն:

Ը.

Այս միջոցին դժոխքի կամարների տակ լսվում էր կոչնակի անընդհատ ձայնը, դեերը մեղունների նման ամենայն կոյմից հաւաքվում էին դէպի դժոխքի դուռը, որտեղեց պիտոյ է ներս մտանէր ծայրագոյն Բրամինը:

Բուն Տէր սատանայի հանդիսաւոր յառաջ գնալը կատարվեցաւ հետեւեալ կարգով:

Ողջեց յառաջ գնում էին հետեւակ դեերը, նոցա քամակից ձիաւոր ասպետները ձեռքերին բռնած այն կերօններից, որ Սպանիական ինկվիզիցիօն պատրաստում էր Առուստո - դա. Ֆէ կատարելու համար:

Սորանից յետոյ խումբ խումբ գնում էին, կեղծաւորները, խաբեբանները, տիրապաւնները, սեղանապղծողքը, գողերը, անառակ կանայքը, արբեցողքը, նախանձողքը, ծոյլերը, ազահները, որկրամոնները. մի խօսքով դժոխքի բոլոր վառքը: Երբ Լոքա բոլորը անցել էին, երևեցան մանկլաւիկները, բայց դժոխքի մանկլաւիկները աշխարհի երեսի մանկլաւիկների նման չեն, սոքա ծերունի, նիհար, աղեղ, խառն ի խուռն մաղերով, աչքերը ներս ընկած, երեսները գունաթափ, ասես թէ դոքա կենդանութեան ժամանակ առնապատականք լինէին. բայց ինչպէս և իցէ, ով և լինին դոքա, դժոխքումը մանկլաւիկ լինել տէր սատանայի պալատումը, մեծ պատիւ է:

Մանկաւ իկներին հետեւում էին չորս դէռ ոսկեզօծ կոտոշներով, ուսերի վերայ բարձած մի ասորու սրածայր աշտարակ, որի մէջ նստած տէր սատանան զնում էր ծայրագոյն բրամինի ընդ առաջ: Ինչ կարգով որ զնում էին, նոյն կարգով դժոխքի դուռի երկու հոգմումը շարվեցան: Վուռի մուտքին մօտ չորս ոսկեզօծ կոտոշներով դերը ցած զրեցին իւրեանց ուսի վերայից ասորու սրածայր և սևացած աշտարակը, որի մէջ նստած էր տէր սատանան: Իսկոյն վիզեր բեհեզդերուզը, և միւս ոստիկանքը յառաջ մտան սատանայի մօտ շնորհաւորել դժոխքի այս նոր եկաւոր հիւրը, որին այսպիսի փառաւոր հանդէսով սպասում էին:

— Վեզր? — բացազանչեց սատանան, յայտարարութիւն պատրաստիր շուտով, այս ծայրագոյն բրամինի բոլոր գործերի մասին, որ այնքան երկար տարի աշխատեցաւ դժոխքի օգտի համար, որպէս զի, նա, ներս մտածի պէս, կարդաս այդ յայտարարութիւնը, և ես տամ նորան արժանի վարձը, թող չասեն մահկանացոյք թէ ես վարձ չէի տալիս:

«Եստ բարի, ձեր մնայլութիւն, ես երեկի արդէն յանձնել էի նորս գործերի մատենքը քարտուղարին, որ ծանօթութիւնք հաւաքէ այնտեղից նորա մասին»:

— Ժապաւինած են այդ մատենքը, կամ ամբողջ են բոլոր թերթերը, զույգ մտած լինի մի խարդախութիւն. վատ չէր լինելու քննութիւն կարգել այդ մասին յետոյ:

«Մուսլաղոյն սատանան, միամիտ կացէք մատենների ճշդութեան մասին, որովհետեւ այդ ծայրագոյն նզդեանը, որ գտնուէ մեր մօտ, ինքը իւր ձեռքով ուղարկել է ամենայն տարի այդ մատենքը, որ ժապաւինած ու կնքած են նորա կնիքով»:

— Ռբմն քաղեր այդ մատեններից ամենահարկաւոր ծանօթութիւնքը և համառօտապէս կր կարդա, երբ նա կընտրակայնայ իմ խաւար դօրութեանը. այդ անպատճառ հարկաւոր է, պատճառ, զա նոր է գտնու այս տեղ ուրբմն և արժան է ծանօթացնել նորան մեր դժոխային անիծեալների հետ:

«Մուսլաղոյն տէր, նա առաւել ճիշտ գիտէ, թէ ով կայս դժոխքումը. պատճառ նա իւր ամբողջ կեանքը վարեց ընկերակցութեամբ մեր սիրական Ամօղէյի, որին Աղմուղէս էր կոչում ինքը այդ բրամինը»:

— Այսու ամենայնիւ պիտոյ է կարգը պահել. ինչ կ'ասէ

եթէ տեսանէ անկարգութիւն, անպայելականութիւն և անարժանութիւն, տարակոյս չկայ որ կը բողոքէ ընդդէմ իմ թէ ոչ, տէր սատանան, դուք թէև այսպիսի անկարգութեան մէջ պահում էք զժողովը բայց անարժան էր, պիտոյ է քննութիւն բանալ:

Այս միջոցին անիծեալներէ բաղմոթեան միջից դուրս եկան երեք ուրուականք, հայր, որդի և թոռն, որ իւրեանց անունը յայտնելով քամ, քանան և Ներքով յայտնեցին ևս որ ծայրագոյն Բրամինը շառաւիղում էր իւրեանցից. բացի սորանից ծերունի քամը թայտուութիւն խնդրեց սատանայից մի արձակ կամ ոտանաւոր ճառ կարդալ այն հանդէսի մէջ, ուր պիտոյ է երևէր առաջին անգամ ծայրագոյն Բրամինը: Սատանան մեծ հաճութեամբ ընդունեց այս առաջարկութիւնը:

Կարդացողը անտարակոյս պիտոյ է զարմանայ, որ մի քանի թերթ յառաջ նկարագրված խիստ, անողորմ, բարկացող և աներկիւղ սատանան, ինչպէս այժմ նկարագրվում է որպէս թէ վախեցող, որովհետև այս և այն բաների մասին հոգաբարձութիւն է առնում, որ լաւ կերպով ընդունելութիւն առնէ ծայրագոյն Բրամինին, ճշմարիտ է այդ խնդիրը, բայց և այն ճշմարիտ, որ այդ յեղափոխութիւնը կատարվեցաւ տէր սատանայի վերայ: Սորա պատճառը իմանալու համար հարկաւոր է յառաջուց ծանօթանալ այն աւանդութեանը, որ պաշտօնական կերպով ընդունված է զժողովի միմիայն իշխանների մէջ. պատճառ խաժամուժ ամբոխը դեւերի, չգիտէ ոչինչ թաքուն բան:

Իբր թէ ժամանակով մահկանացու մարդերի միջից այնպիսի մի նշովեալ պիտոյ է դուրս գայ, որ իւր աշխարհի երեսին արած չարութիւններովը դերազանցելով տէր սատանայից պիտի դնայ զժողովը, և գահավիժելով զժողովի թագաւորը իւր գահի վերայից ինքը պիտի թագաւորէ:

Սատանան միշտ վերահասու եղած լինելով, իւր ոստիկանների և լրտեսների ձեռքով հնդկական ծայրագոյն Բրամինի չարութեաններին և աւերածքին որ բերեց իւրազգի վերայ, ճշմարիտը պիտոյ է խոստովանել երկիւղ ունէր, որ մի գուցէ դա լինի այն խոստացած սատանայապիտը:

Յանկարծ լավեցաւ սաստիկ զգոյիւն և յետոյ մի բան ընկաւ զժողովի դուռից ծծումբի լճի մէջ նոյն ազազակը դործելով, որ պատճառում է մի գերան, ջրի մէջ ընկնելու ժամանակ:

«Բերում են բերում են» կրկնեցին շատ դուներ միաձայն, բեհհզեբուզը պատրաստվեցաւ յայտարարութիւնը կարդալու, ստուտանան ահազողով, որ ոչքին չէր յայտնում, նստած էր դահլի վերայ:

Երբու դե մտած երկու թևերի տակ բերում էին ծայրագոյն Բրամինը, կրակված ծծմբալճի վերայով դեռ ևս այնքան մօտ չէր որ կարելի լինէր միմեանց երես տեսնել:

Քամը, որ թոյլտուութիւն էր ստացել տէր սատանայից մի արձակ կամ ոտանաւոր շնորհաւորութիւն կարդալ իւր զաւակի գալտեանը, կանգնած էր թուղթը ձեռքին:

Վերջապէս յայտնվեցաւ Բրամինը, կարճահասակ, մօրուքը մինչև ծունկը, չոր, աչքերը ներս ընկած, ժանգոտ ատամներով և անտանելի բերանի գարշահոտութեամբ, դէմքը կնձռած, ունքերը կիտած. գլուխ տուեց սատանային և կամենում էր մի բան ասել. բայց մօտի կանգնած դուները նշանացի արեցին նորան, թէ մինչև ինքը ստուտանան չհարցանէ, չէ կարելի բան խօսել:

Հանդէս դուրս եկաւ Բեհհզեբուզը յայտարարութիւնը ձեռքին, գլուխ տուեց տէր սատանային, համբուրեց պատկառանքով նորա պոչի ծայրը և սկսեց կարդալ:

Թ.

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Ամենամուայլապատուելագունեղ տէր

Այս արուստանը, շնորհ ունիմ ներկայացնել ձեզ, տէր հընդկական ծայրագոյն Բրամին, որդի մի հասարակ Բրամինի, որ շառաւիղում էր Պարիաների ցեղից: Ճակատագիրը պատրաստել էր նորան անթթ ընտրութեան լինիլ դժողքի համար: Նա լինելով այնպիսի ուղղի մէջ ինչպէս հնդկացիք են, որ փախչելով ամենայն լուսաւորութիւնից ամենայն կերպ աշխատում են մնալ խաւարի մէջ, և մեծ կարծիք ունին իւրեանց Բրամինների վերայ, արդէն յիսուն վաթսուն տարի սորանից յառաջ նշանաւոր էր գտնված իւր դժոխսային խռովասիրութեամբ. նա շաբաթներով քունը կոտրում էր և հաց չէր ուտում եթէ իմանար, որ մի տեղ խռովութիւն կար ու ջանում էր ապա զիշեր ցերեկ, որ այդ խռովութիւնը բորբոքվի վէճը:

կռիւր, բողոքը, որ դժոխքի և ձեր մաշտութեան զաւակներն են, ծաղկին և զուարթանան:

Սա մի լաւ պաշտօնեայ էր ստութեան, դորա մէջ ոչինչ ճշմարտութիւն տեսանալիս չէ, ամենայն կերպով հաւատարիմ կայաւ իւր դժոխային հոգու պարտականութեանը:

Աղահոլութեան կողմից, հիանալի ազահ մարդ էր. կողոպտեց բոլոր մեհեանները և յափշտակեց նոյա կալուածքը, իւր պաշտօնակալութեան մէջ դորա ձեռքը չմաքրուեցաւ կաշառքից, և ստացաւ և տուեց:

Բղջախոհութեան դեւը մինչև դորա մահը չբաժանվեցաւ դուրանից. դա ամենայն քաղաքի մէջ ուր նստում էր, որպէս պաշտօնակալ պահում էր մի սիրական և բոլոր զոգութեան և կաշառքի տրդիւնքը վաճառում էր նոյա վերայ: Քէպէտ շատ մարդիկ կան, որ ունին իւրեանց մէջ այդ դեւը միայն հաւատացէք, մաշտադոյն տէր, որ դորա անառակութեանը միմայն կարող են հաւատարմիլ այն երկու եզրագացի քուրերը. Ռոդայ և Ռոդիբայ անուանով, որ պահում էր ձեր կանանցի մէջ, որպէս վարդապետութիւն դժոխային տմուծութեան, կամ ինչպէս մի ազդ. ասաց, որպէս աստուած բանականութեան:

Հպարտութեան և փառամոյութեան կողմից, շատ նշանաւոր է դա, կան աշխարհի երեսին ծերունիք, որ զխոն թէ ինչպէս պատարաստ էր դա զոհել ամենայն ինչ մի պարգևի համար: Աւերջին անգամը խոտառեց էր Ասմոդէյին հոգին տալ, եթէ Ասմոդէյը կը տար նորան մի պարգև, բայց Ասմոդէյը առաւել խորամանկ լինելով ստացաւ նորա հոգին, առանց պարգև տալու, թէ ինչպէս պատահեցաւ այս կիմանաք յայտարարութեանս վերջումը:

Խաւարասիրութեան կողմից իւր նախազահութիւնը ոչովն չէ տալիս շնորհատանի մէջ, դորա ծայրագոյն իրաւին դառնալուց յառաջ, լաւ ու վատ կային դպրոցներ, ուր մի քանի բան սովորում էին, բայց այն օրից երբ սա ստացաւ ծայրագոյն իշխանութիւնը, նախանձաւ որ լինելով դժոխքի վառիկին քանկեց և կործանեց այդ վարժատունը ցրուեց աշակերտքը, հալածեց վարժապետքը և խաբեց մի քանի յիմարի, թէ այն պատճառով լինում են դրբա, որ ունի մի հոյակապ պարոյ բանալ, որպէս արդ հոյակապ դպրոցի բայց վերջն արգելք էր այն, ինչ որ կար ներկայումս, տարակոյս չկայ որ

այդպէս չէ, բայց նորա հարազատութիւնը և ջերմեռանդութիւնը դէպի ձեր դահլ Հարկադրեցին այդպէս զործ կատարել:

Խարդախութեան և դաւաճանութեան կողմից այնպէս անուն ունէր դա, որ ոչինչ մարդ բարեկամ չմնաց դորան. այն ամենասիրելի Բրամինը որին սիրում էր և հաւատում էր այն կտրիճ որդին զժոխքի, վերջապէս մահադեղ տուեց իւր բարերար ծայրագոյն Բրամինին և տանը դառնալով ինչքը յափշտակելով շահվեցաւ իւր համար փոքր ի շատ, ազատ կեցութեան հնարք: Ահա այս էր պատճառը որ առանց Աստուծոյ կողմից պարգևի, նորա հողին եկած է ձեր խաւար տէրութեան մօտ, որպէս արժանի զօրական արժանի թաղաւորի:

Երբ աւարտեց վեպերը իւր յայտարարութիւնը, սատանան և բոլոր հանդիսականքը ծափ զարկեցին, զմայլելով այսպիսի դէպի զժոխքը ջերմեռանդութեան վերայ որ ցուցել էր ծայրագոյն Բրամինը որ այն բոպէին ներկայացաւ տէր սատանայի առաջ: Մահադեղեց պատճառով փրփուրը դեռ ևս թափում էր նորա չորացած շրթունքի վերայից. գլուխը գտանվում էր ակամայ և տենդային ցնցողութեան մէջ, ոտքերը և ձեռքերը մանաւանդ այս անդամների մատերը ցնցողութեամբ կարկամվում էին:

Ծերունի Քամը, ծայրագոյն Բրամինի նախահայրը, որ կանգնած էր սատանայի դահլ աջ կողմից ձեռքին բռնած ջալարած մի թերթ թուղթ յառաջ գուրս եկաւ հրապարակ և գլուխ տալով տէր սատանային սկսեց իւր ճառը այսպէս:

«Այս ուրախ հանդիսի մէջ, ուր ամենների սիրտը լցուած է ուրախութեամբ ինչ մնում է ինձ ասել եթէ ոչ սրտիս խորքիցը օրհնել այս օրը: Ձեր մնայլութիւն, և դուք զժոխային հողիք, դուք պարոնների, որ տէր սատանայի շնորհքով այսօր արժանի էք եղած զժոխքի սրդի կոչվել, ինքներդ լսում էք ահա թէ ի՞նչ արժանաւորութիւնք ունի իմ զաւակը, որ շնորհ բերեց մեր մօտ, որի մասին այս բոպէիս խօսեցաւ նորին մնայլութեան խաւարափայլ վեպերը: Եթէ դուք ամենների ուրախանում էք գորա այդ կարգից դուրս արժանաւորութիւնների վերայ, որի հետ բացի հողեկան առնչութենից ոչինչ ունիք հասարակաց, հապա չափեցէք իմ ուրախութիւնը, ուրախութիւնը ասում եմ նախահօրս և այնպիսի բազմարդիւն զաւակի սկզբնապատճառիս:

Ինդացէք ուրեմն, խնդակից եղիք ծերունուս, զժոխքի զօրու-

Թիւնք, որ այսօր տեսանում ենք մի հաստապինդ սիւն աւելի կանգնած դժոխքի կամարների տակ: Այսօր նոր դարադլուխ է դժոխքի համար, որովհետեւ լրանում է, իմ զաւակի գալովը, դժոխքի օրութեան չափը, ես յոյս ունիմ որ, այն դժուար խնդիրն ելում մինչ տէր սատանան պիտոյ է կապվէր քնար հնար չգտանելով որպիսի և իցէ կերպով ազատվիլ մի որ և իցէ դժուար դործից, իմ որդին կը հասուցանէ նորան իւր վրկարար խորհուրդը և կը սրբէ աւր սատանայի ազխութեան և թուլամորթութեան ամօթը դժոխքի պայծառ դրօշակի վերայից, այն, իմ որդին արժանի էր շատ մեծ պատիւների բայց իմ հպատակական պարկեշտութիւնը թոյլ չէ տալիս ինձ չափից անցուցանել իմ խօսքերը: (ծափահարութիւնք):

Իսկ դու իմ զաւակ, քեզ եմ դառնում այժմ, իմ հարազատ զաւակ, որ քո շատ տարեկան կեանքումդ երբէք ամօթ չերեցիր իմ և իմ ազդատոհմի վերայ, բարեաւ լինի քո զաւր ողջամբ եկիր, գոհ եմ քեզանից, որ մեր ցեղի թշնամիներից, որ սպանել էին իմ թոռը, հանեցիր մեր վրէժը, եկ դրկախառնիր ինձ տէր սատանայի պոչը անպակաս լինի բերանիցդ ամէնա:

Երբ որ աւարտել էր Քամը իւր ճառը, Քանանը և Ներրովթը կայնի աղջկերքի հետ միասին սկսեցին երգել այս սաղը, որ շարադրել էր յատկապէս այս դիպուածի համար պ. Նան ա' խոս ա' նունով վողոցի բանաստեղծը, և որ սրբագրել էր մեծ աշխատութեամբ և զլուշութեամբ զրականութեան զիւսպետը:

Գնա՛ դժոխք յաւիտեան,

Յնժա՛ քեզ փառք յաւիտեան,

Կաց հաստատուն անխառն

Ի քում խաւար զօրութեան:

Նոր բնակիւն դժոխոց

յԱրեւելից եկաւոր,

Մերոյս ցեղի շառաւիղ

Է Բրամին զլիաւոր:

Յաւուրց անտի մանկութեան

Աւ դրան կացեալ մեհենին

Նա զիւսկան նենգութեամբ

Զսիրտ որսաց խուժանին:

Յնժա՛ դժոխք յաւիտեան

Յնժա՛, քեզ փառք յաւիտեան

կայ հաստատուն անխռով
 Ի քում խաւար զօրութեան:
 Նա հարազատ նախահօրն
 Ծերոյն ֆամայ նոյածնի
 Խայտառակեաց զիւր զհայր
 Գերծեալ զմօրուն ծնօտի:
 Ոչ զիւր զդաժան գէթ հոգի
 Եւ յողջակէզ դժոխոց
 Այլ և բազմաց առաջնորդ
 Հանդիսացաւ յայս հօւր, բոց:
 Յնծա՛ դժոխք յաւիտեան
 Յնծա՛ քեզ փառք յաւիտեան
 Կայ հաստատուն անխռով
 Ի քում խաւար զօրութեան:

Այս երգեցողութեան հետ միասին լսվում էին շատ կողմերից զանազան դժոխային—գովասանական խօսքեր ծայրագոյն Բրամինի մինչև այժմ ջատագովուած արժանաւորութեան վերայ: Այս խօսակցութիւնքը վերջացան տաղի հետ միասին: Տիրեց բոպէական լռութիւն: Դժոխքի այն ահագին տարածութեան մէջ, բորբոքված ծծմբալճի լուսովը միմիայն տեսանելի էր տէր սատանայի աշտարակաձև սևացած դահլէ և դեերի անհամար բազմութիւն նորա չորս կողմում, ծայրագոյն Բրամինը իւր հասակի կարճութեամբ չէր երևում նոցա մէջ, որովհետև հանդիսապետը ¹⁾ հրամայել էր նորան ծունկ չդնել տէր սատանայի դահի ոտքումը: Ոչինչ տեղեց չէր լսվում ձայն կամ աղաղակ, ամենեքին լռվել էին դժոխային լռութեամբ, որովհետև խօսելու կարգը հասել էր տէր սատանային:

Եւ ահա վեր կացաւ անդնդապետը նստած տեղեց. նա իւր ներքին ուրախութիւնը ծածկում էր երեսի արտաքին թթու կերպարանքի տակ. շատ ուրախ էր, որ այս ծայրագոյն Բրամինը չէր այն սատանայապետը, որ խոստանում էր աւանդութիւնը: Դժոխքի թագաւորը ձեռքը ձգելով այսպէս սկսեց խօսել. «Ընդունեցէք այդ ծայրագոյն Բրամինը այն օթեանի մէջ, ուր բնակվում է նորա նախահայր ֆամը, արժանի՛ զաւակ արժանի հօր. դնա՛ որդեակ զնա՛ հանգստացիր այն չարչարանքների փոխանակ, որ չարչարվեցար դժոխքի փառքին համար աշխարհի երեսին:

1) Церемониемейстеръ.

ՄԵԴԱՑԻՔ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

**ԺԻՒ Օպպէրտի տուն՝ նոր մեկնութիւնը Սժգա-
Հախ՝ բառին:**

Հին Հայաստանի հրէայ գաղթականների մասին գրուած յիշատակարանի մէջ¹⁾, ի միջի այլոց, մատնանիշ արինք և Մարաց գաղթականութեան վերայ: Այստեղ կամենում ենք մի քանի տեղեկութիւններ հաղորդել ողջ Հայաստան գալու և այս երկրի մէջ հաստատուելու վրայ: Նոցա բնակութեան անդը ցոյց տալով՝ գոյցէ մի քիչ այս սփռւնք հնագէտների ապագայ խնդարկութիւնների վրայ, երբ պէտք կը լինի նոցա հետազօտել այն հողը որի վրայ դարեւոր ժամանակներ ապրել են այդ գաղթականները:

Հայոց և Մարաց յարաբերութիւնների վրայ ոչ Տիգրան Ա. ի²⁾ ու Նիսոսի օրով, ոչ էլ այնուհետև, Հերոդոտոսի ու Կտեսիասի գրուածների մէջ ոչինչ անդեկութիւններ չենք գտնում: Սակայն Մովսէս Խորենացու պատմութիւնից զիտենք որ Տիգրանը իւր թագաւորութեան բոլոր ժամանակը գործ դրեց Սժգահալի հետ պատերազմելով. Հայոց թագաւորը Նիսոսի դաշնակցութեամբ կործանեց Մարաց տէրութիւնը: Ճշմարիտ է, այս կարծիքը Յունաց նոյն անցքի վերայ յայտնած կարծիքից բոլորովին տարբերոււմ է, բայց և այնպէս բաւական հաստատուն պատմական հիմունքի, որի վրայ մինչև այժմ արեւմտեան զիտնականները ուշադրութիւն չեն դարձրել: Մովսէս Խորենացին, որ լաւ ծանօթ է Հերոդոտոսին և Նիսո-

1) См. Труды Москов. Археол. Общества, т. 8-й. — Հինգերորդ Հնա. յիւս. Ժողով, եր. 100.

2) Տիգրան Ա. Թագաւորից 570—530 Քրիստոսից առաջ.

դորոս Սիկիլիացուն, — հետեւապէս և նոյա Մարաց թագաւորու-
թեան վերջին տարիներին վրայ յայնաձեռն կարծիքին, — չնայելով իւր
բոլոր հելլենասիրութեանը, այդ պատմադիրներին մի կողմն է թող-
նում և արեւմտեան Ասիայի երկու հզօր թագաւորներն կոռնին վե-
րաբերեալ բոլոր նիւթը ազգային վկայատանութիւնից է քաղում:
Իւր պատմութեան առաջին գրքում, որ 32 գլխից է բաղկացած, 7
գլուխ նուիրում է Տիգրանի և Աթաշակի թշնամական յարաբերու-
թիւնների նկարագրութեանը ¹⁾, նկարագրութիւն որ տարողձապէս
պատմական երգերից է հանած:

Իւր երկրի հողներգաներին առաջնորդ առնելով, հայ պատ-
մադիրը երկու թագաւորների պատերազմը նկարագրելուց առաջ,
ծանօթացնում է ընթերցողին Տիգրանի արտաքին տեսքի և նորա
բարոյական յատկութիւնների հետ հետեւեալ հովերական ասա-
ցումները դօրծ գնելով. «Զայս, և որ այլ այսպիսիք բազումը,
երբ մերոյ աշխարհին խաբանաշն այս և ազգիքի ծայրիւ հերաց ե-
րուանդեանս Տիգրան, երեսօր գունետն և մեզու ախն, անձնեայն և
թիկնաւէան, առայգարարն և զեղեցկաւն, պարկէշուն 'ի կերակուրս
և յըմպելս և 'ի խրախճանութիւնս օրինուոր... 'ի ցանկութիւնս
մարմնոյն չափաւոր, մեծիմաստն և պերճաւորն, և յամենայն որ ինչ
մարդկութեան պիտանի... Արդարապէս և հաւասարաւոր կշիւս
ունելով յամենայնի, զամենայն արուք կենցաղ մտացն լծակաւ
կշռէր: Բշ ընդ լաւագոյնն խանգար, և ոչ զնուստան արհամար-
հէր, այլ ամենեցուն հասարակաց հնարէր զլնտմոցն խրոյ 'ի վե-
րայ տարածել զգեստս ²⁾: Այնուհետև նոյն հողներգաների եր-
գերի հիման վրայ՝ պատմադիրը այսպէս է շարունակում իւր պատ-
մութիւնը, որ այստեղ համառօտելով ենք բերում, ուղարկելով ըն-
թերցողին Խորենացու յիշեալ 7 գլուխներին:

Տիգրանի և Կիւրոսի բարեկամութիւնը մեծ կասկածների մէջ
ձգեցին Աթաշակին: Մի սարսափելի երազ այդ կասկածները ա-
ւելի ևս սաստկացրեց, տեսաւ որ իբր թէ ինքը Հայոց երկրումն է
գտնվում, մի մեծ լեռան մօտ, որի գագաթին նստած էր մի ծիրա-
նազգեստ կին ծննդական ցաւով բռնուած: Մինչ Աթաշակը այս-
չաձ նայում էր, տեսաւ որ կինը ծնաւ երեք չափահաս զիւցաղուն-

1) Գիրք Ա. Գլ. ԻԴ—Լ.

2) Մով. Խոր. Գիրք Ա. Գլ. ԻԴ.

ներ, որոնցից առաջինը առիւծի վրայ նստած՝ դէպի արեւմուտք էր պանոււմ, երկրորդը ընծու վրայ հեծած՝ դէպի հիւսիս էր գնում, իսկ երրորդը մի ահագին վիշապ սանձելով՝ իւր սէրութեան վրայ էր արշաւում: Այդ միջոցին Աժդահակ թագաւորը կանգնած էր իւր պալատի արքունիքի վրայ, ուր դանվում էին նորա աստուածները, որոնց նա զոհ էր մատուցանում: Եւ աչքերը բարձրացնելով՝ տեսաւ որ վիշապի վրայ հեծնող զիւցազներ սլանում յարձակում էր կուրքերի վրայ և կամենում էր կործանել նոցա: Բայց Աժդահակը մէջ ընկնելով, սկսում է կռուիլ նորա հետ և ընկնում է զիւցազնի հասրուածների տակ:

Աժդահակը քնից վեր է թոււում, գիշերով կանչում է խորհրդականներին, պատմում է նոցա իւր երազը, որ իւր իսկ կարծիքով մի վատ բան է դուշակում Տիգրանի կողմից: Ապառնացող վտանգից ազատուելու համար, խորհրդականները առաջարկում են Աժդահակին որ Հայոց թագաւորի քրոջ՝ Տիգրանուհուն կնութեան աւել, այն մտքով որ գուցէ նորա ձեռքով կարողանայ Տիգրանին կորցնել: Խորապէս գեղեցկուհին, ինչպէս անուանում է նորան հայերեգուն, Աժդահակի պալատը զաւրով, խեղճ հասկացաւ իւր արքայական ամուսնու գիտաւորութիւնը, ուստի և սկզբից աշխատում է հանգստացնել նորան. իսկ միւս կողմից զաղանի հաղորդակցութիւն է, ունենում իւր եղբոր հետ և յայտնում է նորան Աժդահակի մտադրութիւնները: Հայոց թագաւորը սկսում է ծածուկ պատերազմի պատրաստութիւններ տեսնել, հաւաքում է իւր զօրքերը և անաշնունելի կերպով արշաւում է մարտադարձի երկրների վրայ: Պատերազմի սկզբում Տիգրանը իւր նիզակի հարուածով սպանում է Աժդահակին և յաղթող է հանդիսանում:

Այս է համառօտապէս հայ երգիչների բանաստեղծական պատմութիւնը Տիգրանի և Աժդահակի պատերազմի վրայ: Թէ նա, չնայելով, իւր վիպական դոյներին, պատմական ճշմարտութիւն է պարունակում, դորա ապացոյցը կարող է լինել մարաց գաղթականութիւնը, որին հանդիպում ենք Հայաստանում այս պատերազմից անմիջապէս յետոյ: Տիգրանը իւր յաղթութիւնից յետոյ գերի է տանում Աժդահակի բոլոր ընտանիքը. նորա առաջին կինը Անդշէր որդկեալանցով ու դուստրներով և 10 հազար մարդ: Առջա բոլորը՝ ն բնա-

1) Մով. Խոր. Գիրք Ա. Դ. ԻԹ.

կեցրեց Արարատեան նահանգի գիւղերում ու քաղաքներում — Տամբատ, Ոսկիողայ, Դաժգոյնք, Խրամ, Զուղայ և Խոշակունիք ¹⁾ — Երասխի երկու ափերի վրայ, Մասիսի արևելեան կողմից իջնելով դէպի հարաւ-արևելք մինչև Նախճաւան և այդտեղից մինչև Գողթն հին քաղաքը, այսինքն այժմեան Որդուպատը: — Տիգրանը ի պատիւ Անոյշ Թագուհու՝ սպասաւորներ է կարգում նորա համար նոյն մասաց գերիներէից:

Եթէ այս աշխարհագրական ցուցումներից պատմականներին անդինք, կը տեսնենք որ Աժդահակի սերունդը, սկսեալ 565 թուից Քրիստոսից առաջ մինչև մեր թուականութեան 129 տարին, այսինքն մօտ 700 տարուայ ընթացքում, աննշան կեանք չվարեց, այլ ծառայեց իւր նոր հայրենիքին մեծամեծ պաշտօններ կատարելով տէրութեան մէջ: Այսպէս, Բ. դարու առաջին քառորդում Քրիստոսից յետոյ, պատմութիւնը ներկայացնում է մեզ Աժդահակի սերունդներից մէկին բարձր աստիճանի վրայ կանգնած. այդ անձը Մարայ տանուտէր Արգաւանն էր ²⁾: Արգաւանը երկրորդական դահն ունէր տէրութեան մէջ, այսինքն առաջին տեղը Թագաւորից յետոյ. նա բազմաթիւ տիգաւորների տէր էր, ասում է պատմագիրը նոյն երգիչների խօսքերից առնելով, մեծամեծ արտօնութիւններ էր վայելում, և մեծ պատիւներ էլ ստացաւ Թագաւորից. նորան իրաւունք տրուեցաւ յալիւթակապ պսակ դնել զխին, օղեր ականջներին, կարմիր կօշիկ հագնել մի ոտին, ոսկի զգալով ու պատառաքալով ուտել և ոսկի բաժակով խմել ³⁾, — այս բոլորը Արտաշէս Բ Թագաւորին (84 — 127) մատուցած մեծամեծ ծառայութիւնների համար:

Իրանց աստուածաբան շնորհիւ Մարք մեծ դրութիւն ստացան հայոց աշխարհում: Այս հանգամանքը մէկ կողմից, իսկ միւսից Արտաւազդ արքայորդու փառասիրութիւնն ու նախանձը, որ չէր կարող անտարբերութեամբ նայել Արգաւանի բարձրանալու վրայ, — այս վերջինի և սորա բոլոր քեզի կորստեան պատճառն եղաւ: Որովհետեւ

1) Այս քաղաքներից ու գիւղերից միայն Նախճաւանն ու Զուղան պահպան իրանց անուանները: Միւս քաղաքների ճիշտ տեղագրութիւնը միջոց կը տար որոշելու Մարայ գաղթականութեան բնակութեան տեղը:

2) Այս անձի պատմական անունն է Արգամ (Մով. Խոր. գիրք Բ. 71. ԽԳ. և այլն). իսկ վէպի մէջ նա միշտ կոչվում է Արգաւան:

3) Մով. Խոր. գիրք Բ. 71. ԽԷ.

Արտաւապէր զրգուեց իւր հօրը Արզաւանի դէմ, հաւատացնելով որ նա չար միտք ունի թաղաւորին սպանելու և արքայական իշխանութիւնը յափշտակելու: Հետեանքն այն եղաւ որ ոչ աւելի քան երկու տարուայ ընթացքում՝ կոտորուեցան նախ Արզաւանի ազգակիցները, յետոյ ինքն էլ իւր աւբողջ զերդատանով: Նորա պալատը կրակի մատնուեցաւ և կալուածները դրաւուեցան յօգուտ Արտաւազդի ¹⁾: Այսպիսի եղերական վախճան ունեցան Աժդահակի սերունդները Հայոց աշխարհում եօթը հարիւր տարուայ գոյութիւնից յետոյ: Այս պատահեցաւ Բ դարու առաջին քառորդին ֆրիստոսից յետոյ:

Վերոյիշեալ բոլոր անցքերը պատմական իրողութիւններ են, որոնք ակն յայտնի անպաշուջանում են Մարաց գերիների Հայաստան բնակուիլը և հետեւագէս հայոց թաղաւորի յաղթութիւնը Աժդահակի վրայ և Մարաց զօրութեան խորտակումը Տիգրանի և ոչ Վիւրոսի ձեռքով:

Շատերի համար մեք եզրակացութիւնը մի անակնկալ բան կը լինի, ըստ զժուար չէ այդ եզրակացութեանը ընտելանալ, եթէ յիշենք որ ոչ միայն Պարսկաստանում Վիւրոսի թաղաւորութեան ժամանակ, այլ և հայոց երկում Տիգրան Մեծի օրով շատ զոյոյններ են կազմուել այս թաղաւորների վրայ, ինչպէս և Աժդահակի վրայ: Մենք մինչև այժմ Հերոդոտի պատմածների վրայ շարունակում ենք նայել իբրև անհրեքելի ճշմարտութեան վրայ, մոռանալով որ ուրիշ պատմութիւններ էլ կան Պարսից թաղաւորի և նորա զրացի թաղաւորների վրայ: Հաղեկառնացի պատմադիրը անձամբ յիշատակում է երեք զոյոյց, որ իւր ժամանակ պատմվում էին պարսից երկրում, բացի չորրորդից, որ հաղորդեցին նորան արժանահաւատ անձինք, այսինքն պարսիկները, և որ նա մեզ պատմում է ²⁾: Կտեսիասը, որին, չմոռանանք ասել, Գիողորոս Սիկիլիացին հաւատ է ընծայում և որի վկայութեանը սիրով դիմում է, անարդանօք է խօսում Հերոդոտոսի պատմածի վրայ, զորոյց և առասպել չ անուանելով նորան, իսկ պատմութեան հօրը—«ստախօս» ³⁾: Գուցէ Արտաքսերքսէսի բժիշկը իւր իրաւացի պատճառներն ունէր այդպիսի կարծիք յայտնելու, որի վրայ աւելորդ չէր լինիլ մի քիչ ուշադրու-

1) Մով. Խոր. գիրք Բ. գլ. ԽԳ. ԽԶ, ԽԷ, ՄԱ.

2) Հերոդոտոս, Գիրք I, XCV.

3) Տես ֆոտի Գաղուած.—Կտեսիաս, գլ. Ա.

Թիւն դարձնել: Իբրեւ անպիսի մարդ որ երկար ժամանակ ապրել է պարսից Թագաւորի պալատում, ծանօթ էր պարսիկ լեզուն և անմիջապէս օգուտ է քաղել Թագաւորական դիւաններէց, — Կտեսիաս շատ նպաստաւոր կարծիք չէր կարող կազմել Հերոդոտոսի պատմածի վրայ որ այս վերջինի ասելովը՝ «արժանահաւատ անձինք» են հաղորդել իրան: Զէ կարելի չհամաձայնել որ մի այգպիսի աղբիւր, այսինքն բերանացի պատմութիւնը, Կտեսիասի աչքում մեծ նշանակութիւն չէր կարող ունենալ և Թագաւորական դիւանների դէմ Թէրնեբի, այն է գրաւոր յիշատակարանների առաջ տեղի պիտի տար, որոնցից օգուտ քաղեց այս վերջին պատմագիրը: ¹⁾ Զրաշալին, որով Կտեսիասի պատմութիւնը զանազանվում է Հերոդոտոսինից, անշուշտ պարսկական ժամանակագրութիւններին է վերաբերում, ուստի և չէ կարելի այդ բանի համար դատապարտել նորան և նորա աշխատութիւնը պակասաւոր համարել, որովհետեւ հին պարսիկը ուրիշ կերպով չէր ըմբռնում պատմութիւնը նորա երեւակայութեան մէջ պատմական իրականութիւնը միշտ սերտ կապուած էր հրաշալիի հետ: Յիշենք, ի միջի այլոց, Աղէքսանդր Մեծի վրայ հետեւած զրոյցները: — Այսպէս ուրեմն Կտեսիասի բերած Վիւրոսի և Աժդահակի պատմութիւնը ներկայացնում է մեզ նոյն Թագաւորների վրայ կազմուած զրոյցների հին դերօրդ փոփոխութիւնը ²⁾:

Այս դալիս է Տիգրանի և Մարաց վերջին Թագաւորի վրայ հիւսուած հայկական զրոյցը, որ իրաւունք է ստանում այս բոլոր զրոյցների վերջը դասուիլ իբրեւ վեցերորդը:

Յիշենք վերջապէս որ հին պարսից մէջ կար և մի եօթներորդ զրոյց Տիգրանի և Վիւրոսի վրայ, որ ծանօթացնում է մեզ Քսենոֆոնի իւր Վիրայեախ ³⁾ վիպասանութեան մէջ, ուր նա ներկայացնում է պարսից Թագաւորին իրեւ յաղթող՝ որ գերել է Թէ Տիգրանին և Թէ նորա ամբողջ զերդատանին, հակառակ հայկական զրոյցին, որ այս վերջինին ընծայում է Պարսկատանի և Մարստանի նուաճումը ⁴⁾:

Այս բոլոր զրոյցները նշանաւոր են, մանաւանդ հայկականը, որ զիանականները գանդառութեան են տալիս Մարաց վերջին Թագաւորի պատմութիւնը պատմելու: Իւր բանաստեղծական մանրու-

1) Տես Դիոդորոս Սիկիւլիացի, գիրք Բ, 32.

1) Փոսի մէջ, Կտեսիաս, գլ. 2—5.

3) Քսենոֆ. Վիրայ. գիրք III, գլ. 1. Կատարեց խափ ունի 18

4) Մով. Խոր. գիրք Ա. գլ. ԼԱ.

մասնութիւններով և պատմական նիւթերի առատութեամբ, որոնցով տեխնիկած է Տիգրանի և Աժդահակի պատմութիւնը, այս զրոյցը, մեր համոզմամբ, Հերոդոտեան զրոյցից գերազանց պիտի համարուի, նոր հետազոտողների ուշադրութեան ախտի համարուի, միով բանիւ — պէտք է ուշադրութեան առնուի Աժդահակի պատմութեան նկարագրութեան մէջ:

Ասածներիցս հետևում է որ մեր աչքի առաջ ունեցած շրջանում, արևմտեան Ասիայի մէջ, թէ՛ Վիւրոսը և թէ՛ Տիգրանը շատ ժողովրդական էին. այդ ապացուցում է վերոյիշեալ զրոյցներով: Նոքա բոլորը մեր ձեռքը չհասան, այլ միայն Հերոդոտեանը, Կտեսեանը, Քսենոֆոնդեանը և Հայկական: Պարսիկ և հայ հագներգուները իրանց ազգային հերոսների սիրելի անձնաւորութիւնները լուսաւորեցին իւրաքանչիւրը իւր ազգութեան տեսակէտից: Պարսիկը Վիւրոսին ներկայացնում է իբրև յաղթող Տիգրանի, հայը Տիգրանին դուրս է բերում իբրև նուաճող Պարսից երկրի, հետևապէս և Վիւրոսի յաղթող: Աժդահակը ներկայացւում է հայ թագաւորի ձեռքով յաղթուած ու սպանուած. վերջապէս պարսկական զրոյցը, իւր կարգին, Աժդահակի պարտութիւնը և Մարաստանի նուաճումը Վիւրոսին է ընծայում: Այս կերպով հայ և պարսիկ երգիչների համար յաղթահարուած Աժդահակը ջերմ ցանկութիւնների առարկայ է դառնում, և նոցանից իւրաքանչիւրը ճգնում է իւր որսն անել նորան, նման Տրոյացոց և Աքայեցոյ, որոնք միմեանց հետ մրցում էին Պատրոկլէսի դիակի համար:

Բայց ինչպէս և իցէ, Աժդահակին յաղթելու փառքը դրաւել յանկացողների երկուսից միայն մէկի մօտ գերի ընկած տեսնում ենք յիշեալ թագաւորի կնոջը, մարաց արքայորդոց և արքայազուն աղջկանց և 10 հազար մարք, որոնց սերունդները դեռ ք դարու սկզբին Գրիստոսից առաջ ապրում էին հայոց երկրում:

Աւելորդ չենք համարում այստեղ զիտնականների ուշադրութիւնը դարձնել մի քանի խորհրդածութիւնների վրայ Աժդահակ մարաց թագաւորի անուան նշանակութեան նկատմամբ. և այս յատկապէս այն պատճառով, որ նորերումս ծիւլ Օպպերտը, սեպտձև արձանագրութիւնների համբաւաւոր մէկնիչը, նորից արծարծեց այս խնդիրը որ արդէն վճռուած էր համարվում: Անցեալ տարուայ վեր-

Ջերը հրատարակած աշխատութեան մէջ — *Le peuple et la langue des Mèdes* ¹⁾ — գիտնական հեղինակը իրանց առաջ եղած գիտնականների «Աժդահակ» բառի տուած մեկնութիւնը անգոհացուցիչ համարելով իւր գրքի 3-րդ դիտում այս մասին մի նոր մեկնութիւն է առաջարկում ²⁾։ Մենք մանրամասնօրէն չենք քննիլ այդ դիտւելը, այլ կը կանգնենք միայն յիշեալ անուան վերայ, որ բնականօրէն յարաբերութիւն ունի հայոց երկիրը գաղթող Մարաց հետ։

Մարաց վերջին թագաւորը բացի իւր սովորական «Աստիադէս» անուան, ուրիշ երկու անուններով էլ է ներկայանում յոյն պատմիչների գրուածներում։ Նոցանից մէկը — «Աստիդաս» ³⁾ փոսն է բերում, միւսը — «Ասպադաս» ⁴⁾ — Դիոդորոս Սիկիլիացին։ Թէ մէկը և թէ միւսը այդ անունը կտեսիսս կնեղացուց հասնցին։ Փոսի «Քաղուածների մէջ, ամէնին յայտնի «Աստիդէս» ձևի տեղ դրած է դրած «Աստիդաս» անսովոր ձևը։ Պ. Օպպերտը առանց բացատրելու «Աստիադէս» և «Աստիդաս» բառերի ձևերը, և մինչև անդամ առանց ստելու թէ որ լեզուին է վերաբերում նոցա, ուղղակի յայտնում է թէ «Աստիդաս» բառը հեշտ կարող է բացատրուիլ պարսկական լեզուով (իբր թէ սրբակերէն բառ չլինէր), որ «ar's-tiyaga» նշանակում է *joignant des lances կամ combattant avec des lances* (նիզակներ միաւորող կամ նիզակներով կռուող)։ Այս է, հաւատացնում է պ. Օպպերտը, Մարաց թագաւորի անուան բուն ձևը, որի մասին այնքան ենթանդրութիւններ յայտնողներ եղան ⁵⁾։

Համոզուած լինելով որ իւր մեկնութիւնը ստոյգ է և հետեապէս Մարաց թագաւորի անուան բուն նշանակութիւնը վերականգնել է, նա իւր խօսքը շարունակում է աւելով. «Les Arméniens, qui puisaient l'histoire orientale en majeure partie aux sources grecques, ont changé le nom Astyage en «Azdehak» de là les savants européens sont partis pour l'identifier au zond «Azidaháka» — le serpent mordant, le fameux roi impie Zohak de la légende persane. Un pareil nom, cependant, s'exclut lui-même par son caractère né-

1) Paris, 1879

2) Նոյն, եր. 17—25.

3) Փոսի Քաղուածների մէջ դրած է Աստիդաս, և ոչ Աստիդէս։

4) Տես Դիոդորոս Սիկիլիացի, գիրք Բ. 34.

5) Տես Օպպերտի գիրքը, եր. 23.

faſte ¹⁾... Այսինքն՝ հայք, որոնք Արևելքի պատմութիւնը մեծ մասամբ յունական աղբիւրներից էին քաղում, Աստիագ անունը «Աժդահակի» փոխեցին. դորանից, եւրոպացի զիանականները սկիզբն առին այդ անունը նոյնացնելու. զենդ «աղիզահակա» ի հետ, որ նշանակում է կծող օձ, պարսկական առասպելի հնչական որ Զօհակ ամպարիշտ թագաւորը: Սակայն այդպիսի մի անուն ինքն ըստինքիան մերժվում է իւր չարագուշակ բնաւորութեամբ...

Գուցէ զանախն մարդիկ, որոնք զիանական հեղինակի այս կարծիքը, իբրեւ զուտ ենթադրութիւն ընդունին. բայց մենք, մեր կողմից, մի քանի փաստեր կը բերենք, որոնք կը նպաստեն լրացնելու այն զիանականների պատճառաբանութիւնները որոնք «Աժդահակ» հայկական ընթերցումը ընդունում են, և այդ հիման վրայ հաստատում են թէ այդ բառը, հետեւապէս և «Աստիագ» նշանակում է «le serpent mordant — կծող օձ» ²⁾:

Սեղ համար այս վերջին մեկնութիւնը այնքան համոզիչ է, որ պատրաստ ենք գոտի մէջ պատահած «Աստիագա» ձևը շերտադասի բերած նոյն բառի կանոնաւոր դրութեան, այն է «Աստիագէս»ի աղլաւադութիւնը համարել, որ, պէտք է ասել, հելլենական լեզուի ձայնական փոփոխութիւնների ազդեցութեան ներքոյ՝ թեթեւ փոփոխութեան է ենթարկուել: Աթէ հնարաւոր է առանց ձգձգելու «Աստիագէս» բառի զուտ պարսկական նշանակութիւնը այդ միևնոյն բառով վերականգնել, դորա համար հարկ է ուրիշ պարսկական բառի դիմել, այն է՝ «aristiyuga», որ, պ. Օպպէրտի կարծիքով, նշանակում է՝ «joignant d s lances կամ combattant avec des lances».

Յունական այբուբենի մէջ Ժ հնչիւնի համար տառ չկայ. ուստի և պարսկական «Աժիդահակա» բառից յոյն տառաւորածութեամբ ակամայ պիտի կազմուէր «Astyag-es» ձևը: Դուրս ձգելով անուանական es վերջաւորութիւնը, ստանում ենք «Astyag», պարսկական «Աժիդահակա»ի կրճատութիւնը՝ երեք ձայնաւորների յաւորմամբ: Այս ձևով «աստիագ», իւր նշանակութեամբ, կը նոյնա-

1. Տես նոյն տեղը պ. Օպպէրտի գրքում.

2) Այսպէս է թարգմանում Հենրի Բաուլինսոն (Henry Ralinson) հայկական «ամդահակ» բառը, որ նորա ճիշտ մեկնութեամբ նշանակում է «biting snake» — կծող օձ. Aji D haka. — Տես նոյնպէս իմ «Всобщая Истoria Селаноса Таронскаго» թարգմանութեան 5-րդ Յաւելութեանը, կր. 215. — Ferd. Justi, Handbuch der Zendsprache, Թ. 14-ե ուրիշները.

նայ. «աժիդահակա»ի հետ, այսինքն կը նշանակէ «օձ»։ Վերջինը իւր հաստատութիւնը գտնուած է այս բառի հայկական ձևի, այն է «աժահահակ»ի մէջ, որ և պ. Օպպէրտի յիշած զխոնականները ընդունելէն Վատիպը բառի նշանակութիւնը քննելու ժամանակ։

Միևնոյն ժամանակ պ. Օպպէրտը նկատում է, ինչպէս որ վերելք յիշուեցաւ, թէ «Հայերը Արևելքի պատմութիւնը քաղում էին Յոյներից»։ Նախ՝ այդ «Հայերը» պարունակվում են լոկ Մովսէս Խորենացու մէջ, որ հէնց այդ անգամ և այդ դէպքում իւր նիւթը ամենևին յունական պատմադիրներից չէ քաղում։ Արովհետև նորա գրքի մէջ Աժահակի ամբողջ պատմութիւնը, ինչպէս որ ընթերցողը կարող էր տեսնել, առած է ազգային վէպից, որտեղից նա քաղել է նոյնպէս Շամիրամի, Արա Գեղեցիկի և ուրիշ պատմութիւնները։ Այսպիսի կարծիք ունենալով Մովսէս Խորենացու վերայ, պ. Օպպէրտը հաւատացնում է դարձեալ, թէ Հայերը յունաց Վատիպը գէտը «Azdehaks» ձևի փոխեցին։ Այս եզրակացութիւնը ճիշտ չէ այն պատճառով, որ հայ պատմադիրները, իրանց լեզուի ձայնական օրէնքների շնորհով, սրարգապէս օրինակեցին պարսկական «աժիդահական», միայն երեք ձայնաւորների յապտումով։ հայկական կերպարանք տալով նորան։

Ուրիշ տպացոյց։— Զ դարում Քրիստոսից առաջ Տիգրան Մեծը, Մարաց Թադաւորին յաղթելով, գերի է տանում այս վերջինի բոք լոր ընտանիքը, նորա առաջին կնոջ հետ, և բնակեցնում է նոցա, ինչպէս ասացինք, Արարատ լեռան ստորոտում։ Այդ ժամանակից նոքա մի տիպիկական անուն ստացան, որ հայերը տուին նոցա, այն է՝ «վիշապը»¹⁾ կամ «վիշապազունը»²⁾։ և այս անունը պահեցին նոքա Հայաստանի պատմութեան մէջ 700 տարուայ ընթացքում։

Պէտք է նոյնպէս նկատել որ «վիշապը», «վիշապազունը» բառերը «աժիդահակա» բառի Թարգմանութիւնն են։— Բայց սորանից Հայոց պատմութիւնը մի ուրիշ, աւելի համոզիչ տպացոյց է տալիս մեզ, որ «աստիպագէս» և «աստիպաս» իսկապէս «օձ» են նշանակում, և ոչ ուրիշ բան։ Հին Հայերը Մարաց գերութեան ծաղումը լաւ յիշելով՝ ոչ միայն «վիշապազունը» էին անուանում նոցա, 'ի պատիւ նոցա Թադաւորի, այլ և «օձեր» (որ միևնոյնն է նշանակում)։

1) Մով. Խոր. գիրք Ա. գլ. Լ.

2) Նոյն. գիրք Բ. գլ. Կ Ա.

և ոչ միայն նոցա, այլ և այն երկրին որ տեղից բերուել էին՝ նոյն անունն են տալիս: Այս հիման վրայ այն ազգն ու երկիրը որ սո-
վորաբար «Մեդացիք» և «Մեդիա» անունն ունին, հին հայ պատ-
մագրներից կոչվում են «Մարք»: Դուրս ձգելով յոգնականացուցիչ
ք — տառը, կըստանանք «Մար»: Այս բառը նոյն ձևով երևում է նոր
պարսկերէնի մէջ, և ոչ այլինչ է, բայց եթէ զենդաց ամարան¹⁾ — օձ:

Մարաց վերջին թաղաւորի հռչակաւոր անուան վրայ ասած
ներկիցս հետևեալ եզրակացութիւններն ենք հանում:

1) Հայերը «Սժդահակ» բառը ոչ թէ յոյներից են վոխառած,
այլ մարապարսկիներից:

2) Թէ զենդական «Սժիդահական» և թէ հայկական «Սժդա-
հակ»ը նշանակում են օձ, կամ աւելի ճիշդ — վիշապ:

3) Նախ Սժդահակի գերուած ընտանիքը, ապա և նորա սե-
րուիները, հին Հայոց մէջ կոչվում են «վիշապը և վիշապազունք»:

4) Մեդացիք հին Հայոց մէջ կոչվում են «Մարք»:

5) Միդիան այս ազգի պատմագիրների մէջ յայտնի է նոյն-
պէս «Մարք» անունով²⁾:

6) Հին հայկական պատմութիւնը իւր էջերի մէջ ոչ մի տեղ
չէ յիշատակում յունական «Միդիա» անունը:

Այս եզրակացութեան հիման վրայ մենք չենք կարող համա-
ձայնել գիտնական Օպպէրտի նոր մեկնաբանութեան հետ, որ իբրև
թէ «Astyigas» պէտք է «aristiyuga» կարդալ՝ «նիզակներով միաւորող
կամ նիզակներով կռուող» նշանակութեամբ:

Մեզ չէ շփոթում նոյնպէս պ. Օպպէրտի բացարձակապէս
յայտնած միտքը, թէ «այսպիսի մի անուն ինքն ըստ ինքեան մերժ-

1) sbe Ferd. Justi, Handbuch der Zendsprache, էր. 231.

2) Մովսէս Խորենացու լատին թարգմանիչները — Վիստոնեան եղբարք,
Փրանսիականինը — Լըվայեան զը Ֆլօրիվալ, գերմանականինը — Լաւէր, Ի-
տալականինը — Վինետի Միլիթարեանք, Փրանս. միւս թարգմանիչը, նոյն
Միլիթարեաններից Վ. Լանգլօայի Collection-ի մէջ, վերջապէս ռուս թարգ-
մանիչը — Կս ինքս — ամենքս էլ մեծ սխալ արինք «Մարք» բառը Միդիա
թարգմանելով. պէտք էր թողնել նորան հայկական ձևով, ուր նա յատուկ
նշանակութիւն ունի, ինչպէս որ ցոյց տուինք մեր այս նկատողութեան
մէջ:

Վերջացնե՛ք մեր լեզուաբանական նկատույթ իւնները յայտ-
նելով, որ հին Հայաստանի մէջ պատահում են իոյն իսկ քաղաք-
ներ 0³) և վիշապ²) անուններով :

ՄԿՐՏԻԶ ԷՄԻՆ

6) «Արշապ» քաղաքը նոյնպէս Տարօն գաւառումն էր գտնւում. նորա հետքերը չեն մնացել, — Նրկու քաղաքներն էլ քրիստոնէութիւնից առաջ են հիմնուել:

այս քով լուրջաբար զի ցշեմ ցոյցմէն զայն քաղաքս զի ար քիչ մասով
բիւն օրհալցան ժողովոյն զանազան ժողովոյն զանազան ժողովոյն
այս քով լուրջաբար զի ցշեմ ցոյցմէն զայն քաղաքս զի ար քիչ մասով
բիւն օրհալցան ժողովոյն զանազան ժողովոյն զանազան ժողովոյն
այս քով լուրջաբար զի ցշեմ ցոյցմէն զայն քաղաքս զի ար քիչ մասով
բիւն օրհալցան ժողովոյն զանազան ժողովոյն զանազան ժողովոյն

**ԴԱՐՁԵԱԼ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՆԱԶԱՐԵԱՆՑԻ ԳՐԱ-
ԿԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ**

(Պատասխան պ. Ս. Շահադիգեանին)

Ա.

Մեր դարում զուեհիկ մարդկանց համար է այն լստինական
առածը, թէ մեռածների մասին գիտմ լաւ, կամ ոչինչ: Ով որ
յիշատակուելու արժանի չէ, նորա մասին և ոչ որ չի խօսել, և
ընդհակառակը: Բայց ինչպէս ամէն վերջնական կերպիւ գումար
տուած, փակուած հաշիւ վերաստուգուելու և քննուելու պէտք
ունի, այնպէս և ամէն մի լրացած հասարակական գործունէութիւն:
Մահը և դամբարանը վերջ են տալիս մարդու հաշիւներին, սոցա
քննութիւնը այլոյ թողնելով: Իսկ հասարակական ասպարիզի վրայ
գործող անձանց կենաց քննութիւնը այն խորհուրդն ունի, որ ի
խրատ մարդկութեան, խստութեամբ պիտի որոշուին և գնահա-
տուին այդ կենաց օրինակելի և թիւր կողմերը: Ցաւի հաւաքանք-
ները կամ ոգևորուած բացազանչութիւնները այս գործում անդ
չունին, որովհետեւ պատմութեան առաջ միայն այն գործունէու-
թիւնը կարող է արդիւնաւոր և նախանձելի համարուիլ, որ խիստ
քննութեան բովից անցել է անփոփոխ: Արդար հոգիք չեն վախենում
ոչ մահից, ոչ քննութիւնից և վերջենս որքան շուտ լինի, այնքան
լաւ: Սկսել է այն կարծիքը, որ իբր թէ առատ փաստեր ունենալով
էլ շտապելու չէ գնահատել մի անցած գնացած գործունէութիւն,
այլ իբր թէ ամէն բան մի առժամանակ պիտի մնայ կաթոլիկա-
կան քաւարանում, մինչև որ հանգչին, վերջանան խոնկ ու մոմը
և լուեն կրքերը: Սակայն եթէ վախը կրքերիցն է, ով չգիտէ, որ

փաստերից զուրկ, անարդար քննութիւնը ինքը կը կարգայ իւր դատավճիռն ու աննշան կանհետանայ, որովհետեւ մարդկային ուժից վեր է ճշմարտութիւն թագցնելը: Բայց և խունկ ծխելով ու կեցցէներով սևը սպիտակ դարձնել, կամ անսրժանին արժանաւոր շինել՝ նմանապէս անկարելի է:

Ահա այս տեսակ նայելով գործին, տորանից տարիուկէս առաջ եւս պարոք համարեցի մի տեսութեան ենթարկել հանգուցեալ Ս. Նազարեանցի զրականական գործունէութիւնը («Փորձ» 1879 № 11 և 1880 № 1): Այդ իմ գրութիւնը առիթ է տուել այսօր պ. Ս. Շահազիզեանին Մոսկվայում «Հրապարակախօս ձայն» անունով գիրքը հրատարակելու:

Բ.

Վերոյիշեալ աշխատութիւնը, պատուական և թանկագին թղթի վրայ գեղեցիկ տպուած, կրում է այս վերնագիրը՝ «Ս. Շահազիզեան. Հրապարակախօս ձայն: Բաքու արգոյ վաճառական Բ. Գ. Սարգսեանցի ծախքով: Մոսկուա. 1881»: Գիրքը զարդարուած է Ս. Նազարեանցի պատկերով, բաղկացած է 351 էրեսից (in 8°) և բովանդակում է իւր մէջ՝

Ա. Նազարեանցի գործունէութեան հանդէսը ժամանակակից խնդիրների հետ միասին, 27 գլխից բաղկացած (եր. 1—292):

Բ. Նազարեանցի վերջին օրերը և վերջին ժամերը (եր. 293—304):

Գ. Համառօտ տեսութիւն մարդկային լեզուի և պատմութեան (եր. 305—328):

Դ. Մեր առօրեական չարն ու բարին (եր. 329—351):

Այստեղ առաջին գրութեանը նուիրուած է Նազարեանցի գործունէութեանը և նոյն առարկային է ծառայում, որին և իմ վերոյիշեալ յօդուածը զփորձիւ մէջ: Սակայն երկուսիս աշխատութիւնները բոլորովին հակառակ են միմեանց: Երբ, օրինակ, ես մի բան անուանում եմ սև, պ. Ս. Շահազիզեանը կոչում է սպիտակ, իսկ երբ որ ես ասացի սպիտակ, նա անուանում է սև: Եւ որովհետեւ մի բան միևնոյն ժամանակը սպիտակ ու սև լինել չէ կարող, վստահօրէն բնականապէս կամ ես եմ ծուռը ու սխալ և կամ պ. Շահազիզեանը:

Գ.

Պ. Ս. Շահազիզեանը ընթերցող հասարակութեանը յայտնի է իւր բանաստեղծութիւններով, որ ամփոփուած են «Ազատութեան ժամեր» երկու փոքրիկ գրքոյիներով մէջ, «Հիւսիսասիայի» մէջ, և «Էւրոսի վիշտը» տետրակի մէջ: Այդ բոլորը գրուել է մինչև 1865 թիւը. այնուհետև պարօնը լռութիւն էր պահած մինչև Նազարեանցի մահը, որի մասին խօսեց մի տխուր նկարագրով 1879 թուի «Փորձի» մէջ (№ IX) և վերջապէս այսօր հանդէս դուրս եկաւ, բայց ոչ իբրև բանաստեղծ, այլ իբր «Հրապարակասօս», կամ ինչպէս ինքը ասում է «Երիտիս»:

Մեր դրահանութեան մէջ ամենայն բանաքննութիւն սովորաբար սկսվում է խրատներից՝ կրիտիկան սուրբ բան է, անձնաւորութեանց հպեաք է դիպչել, հայհոյանքից պէտք է հեռու կենալ և միմիայն գործի էութեան վրայ խօսիլ, անաչառ կերպիւ քննելով փաստերը և այլն: Բայն տարույ աւելի է որ մեր ականջները զնայել են այս խրատներից և ետ միշտ դիտել են, որ նոյն խակ խրատ տուողն է լինում ամենայն շոյաբերանը: Այսպէս և պ. Շահազիզեանը այսօր իւր քննութեան մէջ ինձ շատ անգամ խրատ է տալիս, հասկացնելով թէ ինչպիսի սուրբ բան է կրիտիկան և այլն: Բայց որպէս զի հասկանալի լինի և պ. Շահազիզեանի ձայնի քաղցրութիւնը ու նորա քննութեան հոգին, պարտք եմ համարում ասել, որ այդ զարգացած, լուսաւորուած պարօնը իւր 292 երես գրուածքի մէջ յիշում է իմ ազգանունս 319 անգամ և այդ ազգանունը հայհոյում է ճիշտ 741 անգամ: Թէ և ամբողջ Արարատեան աշխարհում Աշտարակի զինդի բնակիչները հուշակուած են իւրեանց գերազանց յիշոցներով և անէծքներով, բայց պ. Ս. Շահազիզեանի ինձ վերընծայածների մէջ այնպիսի տեսակները կան, որ իւրեանց նրբութեամբ և քնքուշութեամբ պիտի զարմացնէին մինչև անգամ Աշտարակի համբաւաւոր և երևելի յիշոցաբերան հանդուցեալ Սիմեօնին: Մեզք համարելով թաղայնել պ. Ս. Շահազիզեանի քանքարը այդ արհեստի մէջ, յիշենք այստեղ մի քանիսը՝

Նախ և առաջ, ի հարկէ, պ. Շահազիզեանը անուանում է ինձ «տղէտ», յետոյ, ինչպէս որ կը վայելէ, «խալկ», ապա՝ «քսու», «ամբաստան», «չմտալ», «անհամեստ», «բամբաստեսեր», «անիրաւ»,

«ապերախտ», «փոփոխամիտ», «անմիտ», «տղեղ», «զգուելի», «փաս-
«քուս» և այլն: Մեղայ:

Այլ և «ախտամոլ գրատ», «անխու չարախոս», «սուտ բա-
րեպաշտ», «անհամեատութեան արբանեակ», «գոփային ճիւղ»
և այլն: Մեղայ: Այլ և «անուցած ամենայն պտուղած, ու պտուղանք», «ան-
լնդեան խնարարապաշաների պղանդ», «փոքրիկ կամ մեծ, երեսայ և
ուշառողջամիտ մարդ», «քանքարութագոյց ծառայ», «մօրից կոյր
ծնած ուսումնական», «ապտակ կերած աշակերտ» և այլն: Մեղայ:
Այլ և «գիւղական աքաղաղ», «տղմութաւալ կարճապոչ չօչ-
խայ» (?), «սիջատ», «քամելիօն», «թաթար մէյդանի կինսօ» և այլն:
Մեղայ:

Մեղայ: Եօթնիցս յանցանօք՝ զի երեսայմար շատախօսել եմ,
«գրականաբար յնորաբանել», «կիւկիւրիկու կանչել», «ծըւծըւացել»,
«ապականել» և այլն: Մեղայ: Գորն յասեմ, կամ գորն խոստանանիմ, զի իմ գրութիւնս, ըստ պ.
Շահադիւղեանի, «ազատեղաբանութիւն», «կատարողութիւն», «անամօ-
թութիւն», «մեռելութիւն», «առաջին ամբարշտութիւն», «ծակ
մարգարէութիւն», «իմաստասիրող խնդութիւն», «ուսումնական
շառաւանդութիւն», «առաջարկութիւն», «երդիծաբանութիւն», «բարոյական
տգեղութիւն», «կուպիտ գրապարտութիւն», «մէյդանում ժողոված
կարծիքներ», «անալի և անհամ դատողութիւններ» և այլն: Մեղայ:

Այլ և եմ «Ասիացի գիտնական», «Ասիացի գրարոյի մարդ»,
«Ասիայում նստած», «չայոց ազգի կատարելութիւն» (?), «կատա-
րեալ չայ» (!?) և այլն: Մեղայ, մեղայ, մեղայ:

Բայց «ողորմեացին» լսելու համար պ. Շահադիւղեանին բարե-
լսօս միջնորդ ընտրելով, թող ներէ ինձ ի՞թէ հարցնեմ պարոնից
օրինակի համար:

1.) Ի՞նչու ես «գիւղական աքաղաղ» եմ և ոչ քաղաքային:

2.) Ի՞նչու իմ նրամասով հարուստ վում է խեղճ Ասիան,
որին Մոսկուայի խոհարարահիշքն էլ սիրում են միշտ «Промытая Азия»
անուանել:

3.) Ի՞նչով Մոսկուայի վայրենի мясникները անելի քաղաքա-
կրթութեամբ են, քան թիֆլիսի թաթար մէյդանի կինսօները:

4.) Ի՞նչու միայն ես եմ «կատարեալ չայ», անպ. պ. Շահադի-
ւղեանը ի՞նչ է:

Այսպէս թէ այնպէս բայց եւ վերադարձնում եմ պարոնին բոլոր իւր տուած 740 ածականները պահելով վրաս միմիայն «կառնարեալ» չնայի պատուանունը և անցնում եմ գործին։

Դ. Եւ այժմ ես պատուով և հարգանքով դիմում եմ Ձեր արարած աշխատանքին։ Եւ ես հաշտեցաւ իմ և պ. Շահազիզեանի քննութեանց առարկան, ինչպէս առաջիկայէն Նազարեանցի գործունէութիւնը դրականական ասպարիզում։ Բաց քանի որ երկուսս էլ միմեանցից տարբեր կարծիքի ենք և քանի որ ներկայ գրութեանս նպատակն է այդ մեր վէճը պարզել, կարծում եմ որ բոլորովին արդարացի կը լինի մի կողմ թողնել և մինչև անդամ դուրս ձգել պ. Շահազիզեանի գրուածքից ոչ միայն հայհոյանքները այլ և այն ընդհանուր դատողութիւնները թէ ի՞նչ պէս է առաջ ընթանում մարդկութեան զարգացումը, ի՞նչ է գրականութիւնը և այլն։ Մեզ միայնակ զբաղեցնող հարցը պիտի լինի թէ ի՞նչ է Նազարեանցի։ Այլ թէ պ. Շահազիզեանն ու ես կարողանանք ցննել նորա հոգեւոյ բոլոր կազմութիւնը, ոյժը և արած մտքութիւնը, կարծում եմ որ մեր մասուկ գրականութեանը մի ծառայութիւն արած կը լինենք։

Ու չգիտէի որ մեր ազգի բազմադարեայ կենաց ոչ մի կէտը չէ քննուած վերջնական կերպիւ։ Հայկից սկսած մինչև այսօր ոչ մի անձն, ոչ մի գործ, նա և ոչ մի երկիր, որոնք տեղ կարող են բռնել Հայա գիտութեան մէջ — և ոչ մէկը բազմակողմանի քննութեան է ենթարկուած։ Միայնակ հեղինակը գրականութեան ասպարիզի մէջ, որ փոքրիշատէ այս մասին բացառութիւն կարող է կանգնել — այդ խորհրդանշան է, որի գրուածքները տակաւին շարունակ կոծմեն ուսումնական վէճի նաւարկայ լինել։ Մի օր նորը և խիստ կերպիւ կը քննուին, ի հարկէ, և միւս հեղինակները, բայց մինչև այսօր ոչ զք մեր գործողներից այդ պատուին չարժանացաւ, բացի հանդուցեալ Ս. Նազարեանցը։ Թող անհամեստութիւն համարուի, երբ ասեմ, որ ազգային գործունէութեան սանդուղի վրայ եթէ Նազարեանցը պէտք է տեղ բռնէ, այդ մասին աշխատողներից առաջինը ես եմ եղել։ Խօսք չկայ, մարդկօրէն սխալմամբ մի քանի աստիճան բարձր կամ ցածր հարող էի դասած լինել — թող ինձ ցոյց տան ճիշդ տեղը և մենք միասին յատկացնենք հանդուցեալին իւր վայելուչ անտէր։ Լաւ յիշում եմ, որ Նազարեանցի մահուանից

յեանց որ անշուշտ ամենքիս ցաւ պատճառաւ էր, մեր պարբերա-
կան հրատարակութիւնները բաւականացան քանի մի բաշտադանը
թիւններով և տոբոմներով, իսկ մէկը դոցանից մինչև անդամ
ասաց թէ «Նազարեանցը դեռ իւր կենդանի ժամանակն էլ մեռած
էր»: Նոյն պ. Շահազիզեանը, որ այսօր վրդովուած է իմ քննութիւնից,
շտապից «փորձի» մէջ Նազարեանցի ընտանեկան կենաց համետ վա-
րագլորը արտառել և այն բաները հանդէս դուրս բերել, որի հա-
մար չեմ կարծում թէ շնորհակալութիւն ստանար թէ հանգր-
ցեալից, թէ հորա ընտանիքից և թէ վերջապէս ամէնքից, որոնք
սովոր չեն խառնուիլ այլոց ամուսնական յարաբերութեանց մէջ:
Սակայն եթէ ես Ս. Նազարեանցի գործունէութեանը մի ամբողջ
յօդուած նուիրեցի, ասել է թէ իմ կարծիքով արժէր այդ մասին
խօսել: Եւ այս րոպէիս իսկապէս ոչ թէ պ. Շահազիզեանի դրու-
թիւնն է ինձ գրաւողը, այլ դարձեալ նոյն Նազարեանցը:
Նազարեանցը, ի հարկէ, եթէ մի ուրիշ ժամանակում և ուր-
իշ հանգամանքների մէջ ապրէր, իմ կարծիքով, բոլորովին ան-
նշան կանհետանար աշխարհից: Բայց եթէ մեր ազգի կենաց հետ
այսօր կանգ ունէ այդ մարդը, դորանով նա պարտական է ժամա-
նակին, հանգամանքներին, որոնց մէջ բազմի բերմամբ ապրեց նա:
Բնականապէս ամենայն իրողութիւն քննելու է իւր ժամանակի վե-
րաբերութեամբ: Ս. յգէս սկսած է իմ քննութիւնը և ես ունեց-
ւում եմ բնական ցնդոյ գլխի վրա մի քանի մտածողութիւններ
մտնորոշմանը դիմելու: — Ե. մասով, որովք աշխարհը չմտնո-
ւում է տոմարացի անտեղծ յատկանքի: Ճաշտեց իմ յանձնարար-
քը: Ինչպէս արդէն ասած էի, Ս. Նազարեանցը իւր 14 տարեկան
հասակում յանձնուեցաւ ուսման համար նախ Պոզոս վարդապետին,
ապա՝ Ներսիսեան ուսումնարանը, ուր թէ և վեց տարի աշխատե-
ցան, բայց ինչպէս ինքը խոստովանում է, «մի մեծ ուսումնական
չտարաւ...» և անկարելի էր այդ բանը այն վայրկիւնից չքաւոր
ուսումնասիրութեան մէջ...»: Ս. յնուհետեւ 21 տարեկանից ա-
ւելի էր, երբ գնաց Գորգոս համալսարան մանկու դիտաւորութեամբ:
Բայց նա ոչ մի օտար լեզու չգիտէր, չգիտէր մանաւանդ գերմանե-
րէնը, որ այնտեղի դասախօսութեան լեզուն էր: Նա գիտութեան և
ոչ մի անարկայից արատաւատու չէր համալսարանի համար: Հիմա
երեւակայեցէր, որ հասակ առած Նազարեանցը այդ օտար քաղա-
քում պիտի ուսանէր գերմանական լեզուն այնքան, որ կարողանար

քննութիւն տալ և համալսարանական դասերին հետեւէր միւսնոյն ժամանակ պիտի պատրաստուէր գիմնադիական շրջանի առարկաներից: Բնականապէս այն, ինչ որ այլ պատանիների համար մի ժամի գործ էր, Նազարեանցը պիտի ձեռք բերէր երկու երեք ժամուայ տոկոսն աշխատանքով: Եւ ահա հանգուցեալը 12 տարի աշխատում է չորս տարուայ ընթացքը անցնելու համար: Անդապար լարելով իւր միտքը՝ Նազարեանցը այն օգուտն ունեցաւ, որ սովորեց անընդհատ աշխատել և այս աշխատասիրութիւնը հանգուցեալի այն արժանաւոր յատկութիւններից մէկն է, որ ես գովել եմ իմ յօդուածիս մէջ:

Սկիւն 12 տարուայ համալսարանական կեանքը Գորպատում ունեցաւ և իւր միտքակար կողմերը Նազարեանցի համար: Սրդէն թիֆլիսում շատ բան ուսած չէր նա հայերէն լեզուից, հայոց պատմութիւնից և աշխարհագրութիւնից: համալսարանական 12 տարուայ մէջ ևս, ոչ միջոց, ոչ ամիթ ունէր շարունակել յիշեալ գիտութեանց ուսումնասիրութիւնը: Եւ այս բանին ապացոյց ունինք նորա հայերէն աշխատութիւնները:

Ս. Նազարեանցը, ինչպէս արդէն գրած էի իմ յօդուածի մէջ, 14 տարեկան հասակում բաժանուել էր իւր գերդաստանից—և այնուհետեւ ապրած էր նախ Պօղոս վարդապետի մօտ, ապա Ղանքի եկեղեցւոյ խնայում, ապա մօտ քնան տարի Գորպատում և Ղաղաւում: Հասկանալի է, որ հայ ընտանիքը նա յիշում էր իբր մի երազ, հայոց բարք ու վարքը նորան անձանօթ էին, նա չգիտէր և չէր կարող զիտնալ ոչ հայի շրջութիւնը և ոչ նորա ցաւերը: Եւ այս բանը ամենայն քայլում մեզ երևում է Նազարեանցի գրութիւններից:

Բայց այն ազգասիրական հոգին, որ կար Գորպատի ուսանողաց և ընդհանուր գերմանական երիտասարդութեան մէջ, 12 տարուայ մէջ չէր կարող չազդել Նազարեանցի վրայ: Այդ ազգասիրութիւնը ոչ թէ միայն հանգուցեալի անձնական և ետական յատկութիւնն էր, այլ և ներշնչութիւն էր օտարի ձեռքով մեր բոլոր հայ երիտասարդներին, որոնց որ միայն վիճակուեց լինել Գորպատում կամ առհասարակ գերմանական համալսարաններում: Այդպէս էին Աբովեանը և մի ամբողջ շարք ներկայ դարու հայ գրագէտների և ուսումնականների:

Հետեւեալ երբ Նազարեանցը լրացրեց իւր ուսումը և կեանքի մէջ մտաւ, նա սիրում էր իւր ազգը, նա պատրաստ էր աշխատելու

« ընտրել է հոգեբանութեան նիւթը, այդ պայմանաւորութեան ժամանակ
 « մանականից ուղղութեամբ: Դեռ ուսումնականները, որոնց նուիրած
 « է այդ գիրքը, կամ հոգեորականներ էին և կամ սոցա եղանակ
 « կով դատարարական աշխարհականներ: Բնականութեան լուրջ
 « յարմար էր ընտրել քան թէ գէպի հոգին առաջնորդող մի գիրք:
 « (Եր. 62): »
 « Որ հոգին լաւ բան է — խօսք չկայ, որ գէպի հոգին առաջ-
 նորդող մի գիրք պատրաստելը նմանապէս շատ լաւ բան է — խօսք
 չունիմ: Բայց որ հոգեբանութիւնը ոչ մի աշխարհում չէ հաղորդ-
 վում պարենարան չունեցող ազգին — այդ ևս մի փաստ է: Հոգե-
 բանութիւն հասկանալու համար պատրաստութիւն է հարկաւոր
 բնական գիտութիւններից և այդպէս մարդիկ կազմութիւնը դիմե-
 նալու անկարելի է հասկանալ թէ « յաղանդ Գրիգորիանութեան և թէ
 յաղագս Յանկականին և կամ միւս մասերը: Պ. Շահազիզեանի անբով,
 Նազարեանցը իւր գիրքը նուիրած էր ուսումնականներին, որոնք կամ
 հոգեորական էին կամ սոցա եղանակով դատարարական աշխար-
 հականներ: Բայց գիտէ՞ պ. Շահազիզեանը, որ քառասնական կամ
 յիսուսական թուականներին հայ հոգեորականութիւնը դեռ միջոց
 չունէր այնքան դիմական պատրաստութիւն ունենալու, որ իրաւ
 ծղուտ քաղէր « Հոգեբանութեան» ճառից: Միթէ Նազարեանցը չէ
 որ ամէն կերպ ստորին անաւաններ է տալիս այդ ժամանակուայ
 հայ ուսումնասիրներին: Միթէ և ինքը պ. Շահազիզեանը չէ, որ
 պակաս չէ մնում հանգուցեալից և ամբողջ քսան տարւանից յետոյ
 էլ նոյն տիպագրութեամբ է զարդարում հայ հոգեորականներին: Եւ
 այդ տգէտ մտրեկանց համար շտապել տպագրել նախ և առաջ
 Հոգեբանութեան ճառը — պ. Շահազիզեանը շատ խելացի բան է
 համարում: Բնականութեան պարունակ է թէ մեր գրականութեան հազար
 ու մէկ իսկական կարիքները թողած, այսօր մէկը մի գիրք տպէր
 « յաղագս» ծովային միջազգային իրաւանց և այն դրաբար լեզուով:
 Չէ որ իրաւունք կունենայինք հարցնելու թէ գիտէ՞ այդ գիտնական
 հեղինակը թէ ում համար է աշխատած: Այդպիսի աշխատները
 այժմ ծիծաղելի կը թուայ: Թէ և ժամանակով գրեցէ հայ բարձ-
 րագոյն ուսումնարանների մէջ դատախօսութիւն այդ առարկան, որովհետեւ
 հայ վաճառականներին և նուազնացներին կակերտ կը լինի գիտեմալ
 ի թիւս այլոց և ծովային միջազգային իրաւունքները: »
 « Զկայ աշխարհքիս վրայ և ոչ մի գիտութիւն որ պիտանի

չլինի մարդուս. բայց այդ գիտութիւնները ձեռք բերելու համար աստիճանաբար զարգացումն պէտք է: Լեզուագիտութեան դօքտորի դիպլոմով հանդէս դուրս եկող Նազարեանը արդիօք աւելի մէծ ծառայութիւն չէր ցոյց տալ ազգին, եթէ, օրինակ մի ուրիշ հայ, հայ-ուրաբաւարան յօրինէր, որի պէտքը մինչեւ այսօր էլ զգալի է: Պ. Շահապեղեանի կարծիքով Նազարեանցի «այդ ընտրութիւնը պայմանաւորվում է ժամանակակից ուղղութեամբ»: Տգէտ հոգեւորականութեան ձեռքում կրթուող ազգին տալ հոգեբանութեան գիրք — պ. Շահապեղեանի կարծիքով ասել է ժամանակակից ուղղութեամբ ընթանալ: Բայց պարոնը մոռանում է, որ նա է միայն նշանաւոր անձը, որ չէ թէ ժամանակակից ուղղութեան չէ ենթարկվում, այլ և ինքն է այդ ուղղութիւնը տալիս: Եւ նոյն իսկ Նազարեանցի բոլոր յետագայ դործունէութիւնը, ինձ այնպէս է թւում, ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի ջանք — բարձր կանգնել քան թէ ժամանակակից ուղղութիւնը և իւր ձեռքով ստեղծել մի այլ ուղղութիւն: Ո՞վ է լաւ հասկացել Նազարեանցի դործունէութեան հոգին՝ ես, թէ պ. Շահապեղեանը, թողնում եմ ժամանակին:

Այնչեղով «Հոգեբանութեան» լեզուին, ես ասել եմ և այժմ ևս կրկնում եմ, որ Նազարեանցի նման մարդուն պատիւ չէր բերում զո՛հ բերել իւր գիտութիւնը, իւր համոզմունքը, իւր գրիչը — լոկ մի երեսօցական սնափառութեան: Մի քանի անձինք միմեանց գրած նամակներում ասել են, որ Նազարեանցը գրաբաւ չգիտէ: Այս բանը հասնում է հանգուցեալի ակունջին, «ինչպէս թէ չգիտեմ, ես ձեզ կապացուցանեմ որ գիտեմ» և ահա նա իւր ճառը գրում է գրաբար: Եւ որովհետեւ այն ժամանակուայ «ուղղութեամբ» շատերը կարծում էին, թէ որքան մի զրուած անհասկանալի լինի, այնքան աւելի գիտնական է, վասն որոյ Նազարեանցը ընտրեց իւր համար «Հոգեբանութիւնը», որ ամենագիւրիմաց լեզուովն էլ անհասկանալի պիտի լինէր այն ժամանակի հասարակութեանը: Այս է, իմ կարծիքով, «Հոգեբանութեան» ընտրութեան շարժառիթը:

Ինչպէս արդէն ասել էի, Նազարեանցը չէ թաղցնում իւր այդպիսի վարժունքը: Ինչու հասկանալի աշխարհաբար չգրեցի, հարցնում է նա ինքն իւրեան՝ «այլ 'ի հին բարբառ գրոց՝ անհասկանալի, ուրեմն և անօգուտ իսկ յաւէտ մեծի մասին հայրենակցաց մե» «րոց...» և ինքը իւրեան պատասխանում է՝ «(զի) զիտնական վաս» «տակ մեր այս առաջին գոլով 'ի լեզու հայ, 'ի գէպ ելանէր մեզ

« գէթ սակաւութիւնը ցնդելու փարատել զտարակոյս կասկածամիտ ա-
 « րանց ոմանց՝ որք չեւ եւս գիտեն թէ եւ մեր ուսեալ է փոքր 'ի
 « շատէ պաշտել զգալութիւնն 'ի ժանգոտեալն աննորոգելի հնութեամբ
 « լեզու առաջնոց Հայկազանց:»

Ես, օրինակ, կարծում եմ, որ Նազարեանցի այս խոստովանքը,
 որ մի անձնասպանութիւն է, լաւապէս ցոյց է տալիս, թէ այդ
 մարդոյ «եսը» ուր է իւրեան հասցնում: Պիտանական վաստակ մեր
 ճայթող բառերը համապատասխան չեն անդիմանական վարմունքին:
 «Իմանալի» լեզուով զրելու տեղ, գիտութեամբ, «անհասկանալի» լե-
 «զուով եմ գրում: Իմ հայրենակցայր օգտաւէտ անելու տեղ, գործս
 գիտութեամբ «անօգուտ» եմ շնորհ: Ինչու, որպէս զի ոմանց կաս-
 կածամիտ արանց» ցոյց տանք, որ «եւ մեր ուսեալ է փոքր 'ի շատէ»
 ժանգոտեալ գրաբարը: Վայել էր Նազարեանցին այս վարմունքը:
 «Պորանով, ասում է պ. Շահազիզեանը, Նազարեանցը կամեցել է զի-
 « նախապէս անել իւր հակառակորդները, որ ասում էին՝ Տեսէք, Նա-
 « զարեանցը, տգէտ լինելով մեր նուիրական գրաբարին, աշխարհա-
 « բան է քարոզում...: Բայց Նազարեանցի հաշիւը սխալ էր. նա
 « մոռացել էր որ գրականական հնապաշտութիւնը (?) ամենակարող
 « բռնաւորն է. հետեաբար (?) եւ մարդիկ, որոնց ձեռին ոչինչ բա-
 « նական հնար չէր մնացել, պոլոր են երեսայաբար շատախօսել եւ
 « ողորմելի ապացոյցներ կարկատել... (Հրապ. ձայն եր. 48): Այս-
 տեղ թէ եւ պ. Շահազիզեանը ինձ «երեսայաբար շատախօսող» է
 անուանում, բայց թող ներողամիտ գտնուի պարոնը եւ համբերու-
 թիւն ունենայ տակաւին լսելու ինձանից, որ ինչպէս արդէն ասել
 էի, այժմ եւս կրկնում եմ, թէ Նազարեանցի այդ «գիտնական վաս-
 տակը»:

Նախ՝ զուրկ է մի որ եւ իցէ գիտնական արժանաւորութիւնից.
 Երկրորդ՝ որ դա Նազարեանցի սեպհական գրութիւնը չէ, այլ
 թարգմանութիւն մի հնացած եւ շատ կարճառօտ դասագրքի, որի
 մասին թարգմանիչը ամենեւին չէ յիշում:

Եւ երրորդ՝ որ թարգմանութիւնն էլ հայացրած չէ, քաղցր եւ
 սահուն չէ եւ այլն, եւ այլն:

Սորա դէմ պ. Շահազիզեանը ասում է՝ «ընթերցողը մտա-
 « ծում է, որ անաչառ կրիտիկոսը (եւ) իսկոյն ինչանակէ եւ օտար
 « դասագրքի անունը, մանաւանդ որ նորա (իմ) ասելը հիմնուած
 « է լինելու փաստերի վրայ. բայց, տարաբախտաբար պ. Երիցեանը

... փութ ասածին չէ սիրողն հետեւել... Ուղիղն ասեմ, բաւական պինդ
 Զղեր պիտի ունենայ մարդն, որ կարողանայ տանել այս իմաստա-
 սիրող խենդութեանը... (Հրապ. ձայն եր. 63):»

Բժիշկներին թողնելով ամեն տեսակ թոյլ ջղերի հոգսը, ես կը
 դարձնեմ պ. Շահապիգեանի ուշադրութիւնը Նազարեանցի ագիտա-
 կան վաստակի ուսումնական կողմի վրայ: Արդեօք այդ Հոգեբանու-
 թեան ճառը իրաւ մի գիտնական աշխատութիւն է, թէ լոկ ձեռ-
 նարկ: Առնելով այս առարկայի զարգացումը և յառաջադիմութիւնը,
 քառասնական թուականներին վերջերում, բնական է թվում ինձ
 պահանջել, որ ամէն մի հոգեբանական ուսումնական գրումաձքի հե-
 ղինակ ծանօթ լինի այդ զարգացման աստիճանի հետ: Համեմատե-
 լով Նազարեանցի Հոգեբանութիւնը յիշեալ թուականներին մէջ ապ-
 րող օտարազգի նշանաւոր հոգեբանների վարդապետութեան հետ, պէտք
 է ասեմ, որ Նազարեանցը ծանօթ չէ իւր ժամանակուայ փիլիսոփայական
 ուղղութեանց հետ. նա խառնում է իւր գրութեամբ երկու տարրեր ու-
 սում՝ մարմնակազմական ուղղութիւնը հոգեկան աշքի կամ ներքնափ-
 մացականութեան (ինտրոսպեկտիվ) ուսման հետ (տես ճառի եր. 5,
 6, 9—11 և այլն): Ծանօթ չլինելով այն գիտութեան հետ, որ
 պարապում է հասարակական երևոյթների քննութեամբ (սոցիոլոգիայ)
 — Նազարեանցը իւր գրութեամբ մարդուն ընդունում է միայն իբրեւ
 կենդանական մի կազմուած, առանց նորա հասարակական կենացը
 դիպելու¹⁾: Նա չէ որոշում հոգեբանութեան բուն նշանակու-
 թիւնը, էութիւնը և նպատակները, չէ պարզաբանում այս և այն
 երևոյթների բուն յատկութիւնը ոչ ֆիզիքաբար, ոչ քիմիաբար և
 այդ պատճառաւ մնում չէ գործում դրական փիլիսոփայութեան մէջ:
 Հետևաբար նորա յիշած երևոյթների հոգեբանապէս քննութիւնը
 չէ հասնում նպատակի, որովհետեւ երևոյթների այդ տեսակի ուսումն-
 նասիրութիւնը դեռ ևս չէ հետևողական ուղիւ մի օրէնք և մեզ
 համար մութ է մնում երևոյթի իսկութիւնը և նորա սկզբնական
 պատճառը և այլն: Եւ այնպէս հազար ու մի ապացոյց կարող եմ
 բերել, որ Նազարեանցը «Հոգեբանութիւնը» չգիտէր այն աստիճան,
 որ աստիճան կը վայելէր գիտենալ մի ուսումնական պարանի, որ

1) Մ ա ն. Այս մասին Նազարեանցի մօտ և ոչ մի բառ կայ, թէ նորա
 այս յայտնի սխալը աշխատում է ազդել պ. Շահապիգեանը քանի մի խօս-
 քով յիշելով Սոցիոլոգիայի կարեորութիւնը:

1851 թուին կամենում էր այս առարկայից մի ղիտնական վաստակ յառաջ բերել (1): Բայց ի նշմէս կարող էր այդ «Հոգեբանութեան ճառը» հազարանցի զիտնական վաստակը համարուիլ, քանի որ դա, ինչպէս ասացի, ուսերէն ձեռնարկի թարգմանութիւն է: Թէև հանգուցիալը այդ մասին և ոչ յիշում է: Թող պ. Ս. Շահազիզեանը հիմայ քաջութիւն ունենայ լսելու, որ վերոյիշեալ ճառը կրճատած թարգմանութիւն է երկու գրքից՝ Руководство къ опытной психологii, Новичкаго. Кіевъ 1840 և Опытъ науки Философii, Надежина. С.Пб. 1845. Այս երկու աշխատութիւններն էլ յիստորական թուականի համար հնացած, յետ մնացած գրութիւններ էին և այդ է մեր վերեւ յիշած թերութեանց պատճառը: Надежинъ հեղինակի աշխատութիւնը մանաւանդ յետադէմ է, որովհետև սա էլ մեծ մասամբ քաղած էր 1833 թուին լոյս տեսած Сидонскій քահանայի փիլիսոփայութեան ձեռնարկից: Պ. Շահազիզեանին եմ թողնում համեմատել Նազարեանցի ճառի յառաջաբանը Новичкiй և Надежинъ պարոնների գրութեան առաջինի ներածութեան հետ, միւսի «Психическая антропология» գլխի հետ: Պիտի խոստովանիմ միայն, որ Նազարեանցը անդ անդ ընդարձակում է մտքերը մի կարգ բառեր շարելով երևի թէ անելի պարզ բացատրելու համար: Երկու փոքրիկ հատուածներ այստեղ առաջ եմ բերում

По истинѣ нѣтъ нужды въ ближайшемъ познаніи людей, дабы убѣдиться въ значительномъ различіи ихъ по способностямъ души: по образу ли жизни, по обычаю, либо по духовной дѣятельности. Откуда же это различіе? Напередъ замѣтимъ, что душа одинакова во всѣхъ, но что люди различаются какъ относительнымъ устройствомъ организма, такъ и постепеннымъ хо-

ջեն պէտք մանրասոյց ծանօթութեան մարդկան առ ՚ի խելամանել թէ քանի բաղձօրինակ այնք տեսականան ըստ վարուց, ըստ սովորութեանց և ըստ եղանակի մտածելոյ և գործելոյ. բեր այժմ հանդիսացուք ՚ի քննութիւն պատճառացն: Զորս մարթ է բաշխել ՚ի բնական և ՚ի բարոյական. առաջինն ստիպւ կամ ոչինչ կախին ՚ի կամաց մարդոյ. իսկ վերջինքս շատ կամ նուազ

1) Եթէ միայն պ. Շահազիզեանը կը կամենայ, ես կարող եմ Նազարեանցի և միւս աշխատութիւններից ամացուցանել որ նա Հոգեբանութիւն լաւ չգիտէր: Այս բանի վրայ մանաւանդ դարձնում եմ պարոնի ուշադրութիւնը:

ստորանկեալ են սյլայլութեան
կամ տեսակաւորութեան ըստ հա-
ճոյս մարդկան (Հոգ. Ճառ եր. 58).

Ահա առիկ են գլխաւոր դժուարութիւնքն, որոց կայ մեզ յաղթել, պօրս և յաղթահարեալ մի անգամ՝ ժամանակացուք և ոքան զեւ խնամակ թէ քանի արգոյ իցէ զիտութիւն մարդկային հոգւոյ և օգորնծայ իւրաքանչիւր ումք: Աւտմն հոգեբանութեան տաճէ զմիտս, պարարէ զիւրտ և կորովի յոյժ բերէ զմտածողականն զօրութիւն և զիտզողականն հանձար: Աստ ուրեմն հանդիսանան որ ի մարդումն (?) բազմօրինակ բնատուր ընդունակութիւնք.... Հոգեբանութիւն ծանօթս և զիտունս գործէ զմեզ հակամիտութեանց.... այսու լինի մեզ իմանալ զբովանդակ յարգ և զվերին խորհուրդ մարդկեղէն կենդանութեան և այլն: (Հոգ. ճառ եր. 4).

Գլուխ Բ. «Յադագր» զգայականութեան

«Երևախալան զորութիւն»

Յիշողութիւն Память (стр. 37).

Պէսպիստութիւնք 'ի մարդիկ. և

Ինքնըստինքեան չարժէր այսքան զբաղուիլ այլ գրուածով:

Է.

Ես ասել էի, որ Նազարեանցը հայ գրականութեան ասպարէզ մտնելու օրից անխոհեմ և անհամեստ գտնուեցաւ։ Օրինակի համար՝

1) 'ի զուր էր պարծենալ իւր գիտնական տիաղոսով և այլոց «տգէտ» ու ամենայն կերպ անլայել ածականներ տալ։

2) անյարմար էր «վարդապետ» անունը իւրեան սեփականացնել, քանի որ այդ աշխարհականների համար ընդունած չէ պզգիւ մէջ ներկայ ժամանակը։

3) անօգուտ էր գրաբառին «ժանգոտած» և միւս ածականները տալ, քանի որ աշխարհաբառի կարևորութիւնը կարելի էր ցոյց տալ և առանց յիշոյների։

4.) անվայել էր յարձակուիլ սորա կամ նորա դէմ, որոնք գրականապէս ասպարէզ չէին դուրս եկած և ոչ գուցէ յայտնի էին հասարակութեանը։

Պ. Շահազիզեանը վերին աստիճանի վրդովուած է այս իմ ասածներից։

Ես ասել էի.

«...Գրքի ճակատը այսպէս է գորոշմած՝ Ստեփաննոսի Նազարեանց վաճառականի Ս. Բ. Ե. շէն Լեզուազի տութեան յաղագս փորձական հոգեբանութեան ճառ»։ Յայտնի է, որ «գրականութիւնը համեստութեան պայմաններ ունի, որոնց պահպանելը Նազարեանցի աւելի մշտնաւոր Եւրոպացի գիտնականները միշտ սրբազան պարտք են համարած, և ընդունված չէ իւրեան աշխատութեան ճակատին նախ իւր տիտղոսները շարել, ապա հեղինակութեան անունը տալ»։

Պ. Շահազիզեանը այսօր պարտաւորաբար ասում է.

«Պ. Ներիցեանը Ասիայում նըստած, երեսի մի կողմը միշտ ուղղում է Եւրոպայի արդարակշիռ դատաստանին, բայց Եւրոպացիք այդ տեսակ քննութիւնը ուղղակի չասում են ուսումնական շնորհատանութիւն և հեռաւար յետ են դարձնում քննութեան արդիւնքը, այսպիսի խմբագրութեամբ։ Յայտնի է որ գրականութիւնը համեստութեան պայմաններ ունի, որոնց պահպանելը Ներիցեանից աւելի աննշան ասիացի գիտնականները սրբազան պարտք են համարած, և ընդունում չէ իւր աշխատութեան ճակատին նախ անամօթութեան քիճերը շարել, ապա և մեռելութեան անունը յանձն առնում»։ (Հրպ. ձայն եր. 64.)

Հայհոյանքները ի հարկէ կարող չեն հիւրքել մի իրողութիւն և Նազարեանցի անհամեստութեան վերաբերութեամբ իմ բերած փաստը՝ դարձեալ մնում է փաստ: Հանդուցեալի ոչ գիտութեանը և ոչ առաջին քայլին վայելէր գրքի ճակատին դրոշմել նախ «Ն. վարդապետի Արևելեան լեզուագիտութեան» և ապա «յայտագ» և այլն: Ասել եմ, և այսօր նորից կրկնում եմ, որ այդպիսի անհամեստութիւն Եւրոպացի և ոչ մի գիտնական արած է. ոչ դք չէ սկսած այսպէս՝ «Ազամ Սմիտի, անդամի Լոնդոնի աշխարհագրական ընկերութեան, պատուաւոր անդամի Օքսֆորդի համալսարանի և այլն և այլն յաղագս քաղաքական տնտեսութեան»: Եթէ պ. Շահազիզեանին ասածիս հակառակ օրինակներ են յայտնի, թող բարեհաճէ ցոյց տալու: Բոլորովին ուրիշ բան է այն ձևը, որ գործ են ածել մեր հին մատենագիրներից մի քանիսը և որ այսօր օրինակ է բերում պ. Շահազիզեանը: Սորա ասելով «Նազարեանցը իւր տիտղոսներով չէ թէ «չէ կամեցել համեստութեան պայմանները անպատուել, այլ մա- «նաւանդ հին լեզուի աւանդութիւնը ու ձևը պատուել: Այսպէս, «շարունակում է պարոնը, սովորական էր նախնի հեղինակներին ա- «սել. «Մովսիսի Խորենացւոյ յաղագս մերոյս յիսկզբանն յայսմ «բանիցս Սահակայ Բագրատունւոյ խնդալ» (Հր. ձայն 65): Բայց այստեղ պարզ է, որ Նազարեանցը նոյն համեստութիւնը չէ գործ դրած, ինչ որ Խորենացին, ապա թէ ոչ, վերջինիս օրինակին հետեւելով, պիտի լինէր «Ստեփաննոսի Նազարեանց յաղագս փորձնական շոգեբանութեան ճառ»: Եթէ, սորա հակառակ, Խորենացին կամեցած լինէր հետեւիլ Նազարեանցի օրինակին, այն ժամանակը գրած կը լինէր՝ «Մ. Խորենացւոյ, Բագրեանդայ և Արշարունեաց ե- «պիսկոպոսի, մեծի հռետորի, որ ըստ Մարկիանոսի կայսեր, և այլն «և այլն, յաղագս մերոյս յիսկզբանն...»: Բայց Խորենացին այդքան անհամեստ չէ գտնուել:

Փաշով վարդապետ բառին, ես ասել էի, որ «թէ և վար- «դապետ բառը կրնանակէ ուսուցիչ, դիտուն, ինչպէս որ Փրկիչը «ինքն էլ գործ է ածած և ինչպէս որ մեր եկեղեցական սահմա- «նադրութեամբ վարդապետ կոչումն էլ այդ նշանակութեամբ է «տրվում... Բայց քրիստոնէութեան օրից սովորութիւն է դարձել «ազգիս մէջ այդ կոչումը տալ կրօնաւորներին մի դասին և մեր «պատմական մատենագրութեան մէջ ոչ մի աշխարհական, թէ և «շատ գիտնական անձն, վարդապետ չէ կոչուած»: Սորա դէմ պ. Շահազիզեանը ասում է՝

« Նախ և առաջ ազնիւ պարոնին (ինձ) պիտի ուսուցանել
 « որ քրիստոնէութեան օկղբից մինչև Նաղարեանցի օրերը՝ այսինքն
 « ներկայ դարուս կէտը, հայ մատենագրութեան հեղինակները հո-
 « գեորական են եղել, — այս գիտէ ամէն երեխայ, — ուրեմն աշխար-
 « հականները, որովհետև չկային (?) և այդ ուսումնական կոչման
 « չէին կարող արժանանալ: Այս պարզ սխալ է և ես չեմ ներիւ
 « ինձ կարծելու, թէ պ. Շահազիզեանը մեր մատենագրութեան պատ-
 « մութեան այլքան անծանօթ լինի, թէ և կամենում է նա ինձ «ու-
 « սուցանել» որի մասին իմ պատրաստականութիւնս և խորին երախ-
 « տակիտութիւնս եմ մատուցանում: Բայց և այնպէս պարտք եմ հա-
 « մարում յիշեցնել իմ յարգոյ վարժապետին, որ, ինչպէս առաջուց
 էլ տաած էի, մենք աշխարհական հեղինակներ էլ ունեցել ենք,
 որոնց ոչ ոք «վարդապետ» տիտղոսը չէ տուել: Օրինակի համար
 Շապուհ Բագրատունին, Գագիկ Բ Թագաւորը, Մմբատ Գունդատաբլը
 (պատմիչ), Ախիլիոյ պարոն Թորոնը (Ղևոնդ որդին), Գրիգոր Մա-
 գիսարոսը, Յովհաննէս և Մխիթար Հերացի բժիշկները, Ներսէս իշ-
 խանը, Հեթում պատմիչ (Օշեն իշխանի որդին), Հեթում Բ Թա-
 գաւորն Ռուբինեան և այլն և այլն: Աւ ոչ մէկը վարդապետ: Բացի
 այդ՝ քահանայի կամ տարկաւագի տառիձան ունեցող մատենագիրնե-
 րին ևս «վարդապետ» ոչ ոք չէ տաած, օրինակ՝ Եզնիկ երէց (VII դար),
 Ղևոնդ երէց, Մեսրոպ երէց, Սամուէլ երէց, բայց ոչ վարդապետ:
 Այստեղ քանի մի ըտպէ գաղաղելով՝ պիտի յիշեցնեմ պ. Շա-
 հազիզեանին, որ որքան սառնասրտութեամբ տանեմ այն հայ-
 հոյանքը, որոնցով լի է նորա դրուածքի 60-68 երեսները, բայց
 չեմ կարող ներել պարոնին աղաւաղել իմ ասածները: Ես, ինչ-
 պէս որ վերևը ամբողջութեամբ բերել էի, ասում եմ որ վարդապետ
 կընշանակէ ուսուցիչ, գիտուն, և այս մտքով գործ է ածել Պր-
 կիլը և «մեր եկեղեցական սահմանագրութեամբ վարդապետ կոչումն
 էլ այդ նշանակութեամբ է տրվում: Պ. Շահազիզեանը աղաւա-
 ղում է իմ դրոժը, կամենալով հաւատացնել, որ իբր թէ իմ աս-
 անով «եկեղեցական սահմանադրութեամբ» «վարդապետ» միայն կրօ-
 նաւոր կընշանակէ: «...Այսպէս ուրեմն, ասում է նա, և վարդա-
 « պետները վարդապետը Մ. Խորենացին, և Եզնիկ Աղվաղին, և
 « Եղիշէն, և Մխիթարեան հայկաբանները՝ եկեղեցական սահմանա-
 « դրութիւնը ձեռին, շիտալեն ազնիւ պարոնի (իմ) ղրուխը և այլն:
 Աւելի հետաքրքիր է պ. Շահազիզեանի տուած ծանօթու-

Թիւնը: «Եւ այսօր ևս, ասում է նա, մեր (?!), կարծիքով (?!),
 « երկու մարդ կան մեր մէջ, որոնք իւրեանց վաստակաւոր ուսում
 « նականութեամբ կարող են (?) վարդապետ կոչուել. դոքա են
 « պ. Էմինը և պ. Պատկանեանը: Գուցէ և ուրիշ մարդիկ կան,
 « բայց ես դոցա անունը չգիտեմ և չեմ ճանաչում: Թող (?) այդ
 « ապացուցանէ պ. Նրիցեանը, որ կարծեմ (?) նոյնպէս մոլորուած է
 « սնտի ուսումնականի յոյսերով» (Եր. 66): Նախ և անաջ՝ ես
 ոչինչ պարտականութիւն չունիմ պ. Շահագիղեանի համար գիտ-
 նական մարդիկ գտնելու: Նրկորդ, ինքս երբէք մոլորուած չեմ ու-
 սումնականի սնտի յոյսերով և իմ աշխատութեանցս մէջ և ոչ
 մի տեղ ինձ ուսումնական կամ գիտնական չեմ կոչած ու այլոց
 վրայ արհամարանօք նայած, յիշելով միշտ որ «ինքն իւրեան գո-
 վելը» ամենամեծ յիմարութեան նշանէ: Նրորդ, որ եթէ վար-
 դապետ ախողոսք դործածական շինենք «դօքտորի» աստիճանի նշա-
 նակութեամբ, այն ժամանակ վա՛յ նոցա որ պ. Շահագիղեանի կար-
 ծիքով պիտի արժանանան այդ կոչման: Ի՞նչ կընշանակէ ասել «իմ
 կարծիքով» այս և այն պարոնը միայն արժէն: Չէ՞ որ այդ գիտու-
 թիւն գնահատողը միմիայն համարարանն է և այն՝ իւր բազմա-
 թիւ ուսումնականաց ժողովի ձեռքով: Բարեբախտաբար թէ պ. Պատ-
 կանեանը, թէ պ. Էմինը, ինչպէս և միւս մեր ուսումնական պա-
 րոնները ստացել են իւրեանց գիտնական տիտղոսները անելի հաս-
 տատ ու արժէք ունեցող հիմնարկութիւնից, քան թէ է պ. Շա-
 հագիղեանի «կարծիքը»:

Ը.

Պ. Շահագիղեանը սիրում է երբեմն լուել և մոռացման տալ
 իմ մի քանի ասածները: Օրինակ, ես գրել էի, որ 1853 թուին
 Նազարեանցի լոյս ընծայած Այբբենարանը «մանկավարժի աչքում
 ոչինչ արժանաւորութիւն չունի և գուրկ է մինչև անգամ այն հեշտ
 ձևերից, որոնք արդէն գործածական էին ռուսաց մէջ յիսունական
 թուականների սկզբում»: Այժմ կ'աւելացնեմ, որ այդ Այբբենարանը
 լաւապէս ցոյց է տալիս Նազարեանցի հմտութեան աստիճանը ման-
 կավարժութեան մէջ, ինչպէս նաև այն բանը, որ հանգուցեալը
 չէր սիրում կամ թէ չէր կարողանում հետևել մի գիտութեան
 զարգացման: Եթէ այս այսպէս չէ՞, ապա ի՞նչ ասել է 1853 թուին

մի այնպիսի այբբենարան տալ, որ գուցէ վայելէր քառանկան թուականների սկզբին: Միթէ՞ այդպիսի հրատարակութիւնը Նազարեանցի գիտնական անուանը պատիւ էր բերում: Եւ ազգը, այն ասիացի ազգը, ամենալաւ գնահատողը եղաւ՝ այդ այբբենարանը ոչինչ ընդունելութիւն չգտաւ հայերի մէջ: Պ. Շահազիզեանը այս մասին ոչ լաւ, և ոչ վատ է ասում:

Այնուհետեւ, իմ յօդուածի մէջ, անցնելով Նազարեանցի «Հանդէս Նոր Հայաստանութեան» գրքին, ես ասել էի որ այդ աշխատութիւնը երկխայոց է նուիրած և ուրեմն մանկավարժական ուղղութիւն պիտի ունենայ: Ասածս ես հիմնել էի այն բանի վրայ, որ հեղինակը իւր գրուածում անդադար դադնում է դէպի այդ քընքուշ սերունդը: Այդ կէտից նայելով, ես ապացուցել էի որ «Հանդէսը» համապատասխան չէ մանկավարժական պահանջներին: Պ. Շահազիզեանը պատասխանում է՝ «բայց ասում է պ. Երիցեանը, «Հանդէսը» ոչինչ արժանաւորութիւն չունի մանուկների վերաբերում «թեամբ» այն, ասում ենք և մենք «Հանդէսը և մի սխտեմասիկա» «կան մանկավարժութիւն չէ, որ այլ պայմաններ ունի, մի առանձին «ձին դասագիրք չէ, այլ ընթերցարան ամէն հասակի համար... «(եր. 82): Այնուհետեւ պ. Շահազիզեանը պնդում է, որ իբր թէ Նազարեանցը «և ոչ մի անգամ մանուկի անուն չէ տալիս» այլ իբր թէ «հեղինակը ակնարկում է որ գրքի գլխաւոր նպատակը վերաբերում է զարգացած մարդերին, ուրեմն և զարգացած մանուկին»:

Այսպէս ահա պ. Շահազիզեանը թէ և համաձայն է ինձ հետ որ Հանդէսը ոչինչ արժանաւորութիւն չունի մանուկների վերաբերում «թեամբ», բայց կարծում է որ դա նշանակուած է «զարգացած մարդերի և զարգացած մանուկի» համար: Սակայն ինքը Նազարեանցը իւր յառաջաբանի մէջ ասում է. «Եւ այս գործը որի առաջին հատորը այժմ նուիրում ենք ազգի դաստիարակութեանը...» (եր. Բ.) տալ անդադար դադնում է երկխայոց «այժմ պատմում ձեզ, սիրելի երկխայր, մեր երկրաւոր բնակարանի... «մասին» (եր. 236) կամ թէ «ահա, սիրելի երկխայր, տեսնում էք դուք» (եր. 293) կամ թէ «դուք զիտէք ահա, սիրելի մանուկներ, որ...» (եր. 294, 301 և այլն): Այս բաւական չէ. ինքը պ. Շահազիզեանը իւր աշխատութեան 83 երեսում արդարացնելով Նազարեանցի առաջինի նպատակը, ասում է, որ «այդ առակները «գուարճալի և ծաղրաշարժ լինելով, չենք կարծում, որ երկխան

«Հանաք բաներից ուսանէր գոլութեան կանոնները, ապա ապա-
ցոյց է բերում Ուշինսկու «Մայրենի լեզու» երեսնայական գիրքը: Ա-
սել է թէ պարօնը համաձայն է, որ Նաղարեանցի Հանդէսը մանուկ-
ների համար է, ապա թէ ոչ ի՞նչ հարկ կար Ուշինսկու հետ հա-
մեմատել կամ առհասարակ երեսացոյ վրայ խօսիլ: Ուրեմն քանի
որ Նաղարեանցը այդ աշխատութիւնը նուիրած է մանուկներին,
դէպի որոնց դառնում է նա անդադար, քանի որ նիւթերի արժա-
նաւորութիւնը հաստատելու համար պ. Շահագիւղեանը ասում է որ
դորա երեսային միասնէ չեն կարող և այլն — ապա ասել է թէ իմ
կարծիքը, որ Հանդէսը երեսացոյ համար է — իրաւ է: Եւ քանի որ
այդ աշխատութիւնը վարկէ որեւիցէ մանկավարժական արժանաւո-
րութիւնից, որի մասին պ. Շահագիւղեանն էլ համաձայն է ինձ հետ
— ուրեմն Նաղարեանցի այդ գործքը իւր նպատակին չէ հասնում:
Կարծեմ այստեղ սլիաի վերջանար բանը: Բայց պ. Շահագիւղեանը
ոչ թէ չէ համաձայնում այդ եզրակացութեան հետ, այլ և «Հան-
դիսին» մէջ այնպիսի արժանաւորութիւններ է դնում, որ, ճշմա-
րիտն ասած, իմ աչքերս ամենեւին չեն տեսնում: Նա ասում է որ
Նաղարեանցի այդ աշխատութեան մասին ես «շատ սախաւ եմ խօսել»:
Պատասխանում եմ, որ երկու հաստատիւր զրքերը երես առ ե-
րես յառաջ բերել իմ յօդուածի մէջ չէի կարող: Ինձ հարկաւոր
էր քննել աշխատութեան նպատակը — քննելի և դոայ, որ դա մա-
նուկներին է նուիրած, պէտք էր քննել թէ որ աստիճանի յարմար է
դա մանուկներին համար — քննելի և ապացուցի, որ ամենեւին յար-
մար չէ, որի մասին կրկնում եմ պ. Շահագիւղեանն էլ ինձ հետ
համաձայն է: Միթէ այնքանը բաւական չէր:

Այն յիսնական թուականներին ի՞նչ կը հրամայէր կարգաւ
հայ մարդին, պ. Նրիցեանը, հարցնում է պ. Շահագիւղեանը: Պա-
տասխանում եմ ամենայն նպատակայարմար գիրք: Իսկ նպատակա-
յարմար կոչում եմ ամէն մի իւր նպատակին հասնող զրուածք. օրի-
նակ՝ դասագիրքը իւր նպատակին է հասնում, եթէ լաւ է յօրինած,
ընթերցանելի գիրքը — եթէ գորա միջից ընթերցողը կարող է իւր
դարձացման համար օգուտ քաղել, զիտնական աշխատութիւնը —
եթէ իրաւ դա զիտնական արժանաւորութիւն ունի: Իմ յօդուա-
ծիս մէջ եւս առաջին եմ սրկել, որ սխտանի և օղտակար գրում-
ների յիսնական թուականներին շատ սախաւ էին, և ինչ այդ պա-
կասութիւնը մինչև հիմայ էլ զգալի է մեզ: Բայց եթէ հայքը

օրինակ, ոչինչ մի խելացի գիրք չունին, մի՞թէ առաջին երեւցած գիրքը իրաւունք է ստանում նմանապէս պիտանի չլինելու: Ասենք թէ հայքը քիմիայի ձեռնարկ չունին և դորա պէտքը զգալով ես յանձնեմ՝ առնում մի այդպիսի աշխատութիւն, — չէ՞ որ այդ աշխատութեան մէջ կ'երևայ իմ գիտութեան չափը, իմ կարողութիւնը և չէ՞ որ ոչ ոք չի գտնուիլ, որ ինձ պաշտպանէր ասելով « հայքը քիմիայի ձեռնարկ չունէին, գիտնական պարօնը յօրինել է, բայց եթէ վասն է դուրս եկել, այդտեղ ամենեւին հեղինակի գիտութիւնը և հմտութիւնը չէ մեղաւոր, այլ գրականութեան « աղքատութիւնը»:

« Արդարեւ (sic!), ասում է պ. Նահապետեանը, « չանդէս նոր հայախօսութեան գիրքը ազատ չէ այլեայլ արուեստական և առեւտրով հայեցողութիւններից, բայց և այնպէս պիտոյ է խոստում վանել որ ունի և շատ արժանաւորութիւն...: Մեր սարկաւազները, և միւս կարգացող մարդիկ, փախուած նեղ ընտանեկան շրջանում, կարուած լուսաւոր ընկերութիւններից չէին կարող « օգուտ քաղել այդ գրքից: Պատասխանում եմ, որ այն ինչ որ լաւ է և օգտաւէտ — ամենքի համար էլ լաւ է, և այն ինչ որ վատ է — ամենքի համար է վատ: Բայց ի՞նչ կրնանակ մեր սարկաւազներին յառաջ բերելը, մի՞թէ կարծում է պարօնը թէ սարկաւազների ստամոքսը ամէն բան կարող է մարսել և կամ մի՞թէ սարկաւազութեան ատօրձանը մարդուս զարգացման այս ինչ կամ այն ինչ ատօրձանն է որոշում: Չեմ կարծում, թէ շատ վայելուչ բան լինէր արհամարանօք խօսել նոյն իսկ սարկաւազների և դպիրների մասին, որոնց պակասութեանց մէջ էլ մեղաւորը մենք ենք:

Ես ասել էի, որ Նահապետեանցը, իբրեւ դատաւարակ, պիտի զգուշանար չանդիտի մէջ զինովցած, զոգ և խարդախ մարդկանց արարքները պատմելուց: Չանդիտից օրինակ էի յառաջ բերել որ «երբ « մի մարդ հարցնում էր մի աղքատ մութացիներից ինչով ես ապրում: Աղքատը պատասխանեց, դու հարցրած լինէիր թէ ի՞նչով եմ մեռանում, կը պատասխանէի քեզ թէ մեռանում եմ սովից» — և ասել էի որ Նահապետեանցը այս պատմութեանը 'ի վուր է «զուարճալի զրոյց» անունը դրել, որովհետեւ աղքատի սրտածմէիկ պատասխանը կարգացող երեխան պիտի արտասուի և ոչ թէ զուարճութիւն զգայ: Պ. Նահապետեանը այսօր պատասխանում է ամենք աղնիւ « պարօնին (ինձ) կ'ամինք ասել, որ այդ առակները զուարճալի և

« Ճաղըաշարժ լինելով, չենք կարծում, որ երեխան հանաք բանե-
 « րից ուսանէր գողութեան կանոնները: Այդ առակներում գողու-
 « թիւնը և խարդախութիւնը այնքան պարզամտութեամբ են կա-
 « տարվում, որ երեխան միայն ծիծաղելով կարող էր պատմել իւր
 « ընկերին և շարժել նորա ընթերցասիրութիւնը: Ահա և Ուշինս-
 « կու Մայրենի լեզվում և Նոյիովի առաջիններում կարելի է գտնել
 « այդ խարդախութեան օրինակները: Պ. Շահազիզեանը այստեղ
 մոռանում է, որ Նոյիովի առակները իւրեանց վսեմ բարոյական ու-
 նին և շատ անգամ անջնջելի տարաւորուելով մեր մաքի մէջ բա-
 րոյապէս առաջնորդում են մեզ կեանքի աստարիղում: Բայց աղքատի-
 քաղցած մեանիւր պատմութեան մէջ ի՞նչ բարոյական խմստ կայ
 ի՞նչ փիլիսոփայութիւն, ի՞նչ գութարձութիւն և հանաք բացի այն
 դառը ճշմարտութիւնը, որ տակաւին աշխարհիս վրայ քաղցածու-
 թիւնից մեռնելը կարելի բան է: Ապա ի՞նչ կասէ պ. Շահազիզեանը
 և այն անբարոյական պատմութեանց մասին, որոնցից մէկը «Հա-
 ւատարմութիւնը վաճառորդում է» անունով յատաճ էի բերել յօ-
 դուած իս մէջ: Նազարեանցը այդ պատմութեանց անունը դրել է
 «Խորհրդաւոր պատմութիւնք» և ես կուզէի իմանալ թէ ի՞նչ խոր-
 հուրդ կայ ի՞նչ խելք, ի՞նչ միտք այն տխմար, անբարոյական սի-
 րահարութեան մէջ, որ միանգամայն անմարտելի է թէ մանուկին, թէ
 սարկաւազին և թէ ինձ ու իմ յարգելի պ. Շահազիզեանին:

Ես ասել էի, որ Հանդէսը «մի այնպիսի ժողովածու է, որի
 մէջ ամեն բան կայ և միեւնոյն ժամանակը ոչինչ չկայ նպատակին
 յարմար»: Այսօր նորից աչքէ անցնելով այդ աշխատութիւնը,
 աւելացնում եմ, որ Հանդէսի մէջ ամեն բան խնամուփնդոր է, ան-
 ճաշակ ցեղանկուն, մարգարտի կողքին ցեղայ վարդի մօտ փուշ — որ
 միանգամայն յօգուտ յօրինողի գիտութեան և հմտութեան չէ խօսում:
 Ապացոյց — ահա Աշուղ Քերիբի տգէտ նախապելը և աշխարհի կող-
 մածը՝ գիտնական յօդուածի թարգմանութիւնը միմեանց կողքին:

Թ.

Նազարեանցի «Հրապարակական գործունէութիւնը իսկուպէս
 սկսվում է 1858 թվին: Հիւսիսատիայից: Այդ օրագրի վեց տարուայ
 կեանքը և բովանդակութիւնը քայլ առ քայլ քննել էի յօդուած
 ծիւ մէջ, և այդ պատճառաւ այսօր մանրամասնութեանց վերադառ-

նալու պէտք չընկնի: Իմ ընդհանուր եզրակացութիւնս Նազարեանցի անձնական արժանաւորութեանց և պակասութեանց վերաբերու-
թեամբ արտայայտած էի այս առեւակ՝

«Նազարեանցը է մի զարմանալի և ջանասէր անձն:

Նազարեանցը գուցէ բազմակողմա- նի գիտութեանց տէր է:

Նազարեացը ջերմ սրտով սիրում է իւր ազգը:

Նազարեանցը արիւն քրտինք է թափում նպաստելու այդ ազգի զարդացմանը:

Նազարեանցը չէր ճանաչում իւր ազգի ներկայ կացութիւնը և պիտոյքները:

Նազարեանցը չգիտէր իւր ազգի և հայրենեաց ոչ տեղագրութիւնը և ոչ պատմութիւնը:

Նազարեանցը չգիտէր ոչ ազգի հիւանդութեան էութիւնը և ոչ դեղը:

Նազարեանցը անպատրաստ բժիշկ էր, որի դեղերից շատը անօգուտ էր անցնում, շատն էլ ֆեւսում էր հիւանդին:

Այսպիսի համոզմունք կազմելուս համար Պ. Շահազիզեանից այնքան հարիւրաւոր թուեք ու մուր ուտելուց յետոյ — այժմ նորից դառնում եմ քննելու, թէ իրաւ լ՞իջ էր Նազարեանցը և լ՞ինչպէս է ներկայանում նա իւր ամբողջ գործունէութեամբ:

Պ. Շահազիզեանը ասում է՝

«Խաւարնապաշտների աղանդով» շաղախունած «Ասիայի դպրոցի մարդերը», այսօր «Ասիայում նստած», մի ստրատէգոս խմբագիր» ձեռքով իւրեանց համար «ասիոյեան» են ընտրել «Ասիացի գիտնական» պ. Երի- ցեանին և «բամբասաթ» աղնիւ «պարոնին «կաշառելով», «հրամայել» են «ապականել» «ուսումնականութեան հանդէսը»: Եւ «աղնիւ պարոնը», որպէս մի «ստատմով գրագէտ» և «անիրաւ չարախօս», «բարբարոսական տովորութեամբ» և «ահալին» ամբարշտութեամբ նաև «մուռայած ամե» նայն պատշաճ ու պատկառանք» հանդէս է դուրս գալիս «երիտիսութեան» ասպարիկում և թափում է իւր «անիրաւ չարախօսութիւնը» աղան- ղաբանութիւնը «կասաղութիւնը», «չարնախանձը» և այլն) այն «գօտէ» պիկո տղամարդի» «ահազին մարդի» «երկաթի տղամարդի» և «մեծ մարդի» այլ և «ահազին հայրենասէր» Նազարեանցի վրայ: Եւ «մինչ» «դեռ նորա մաքուր հողին» ղուրն «թռչելով» հողեղէն մարմնից, «կամէր յաւիտեանական հանգիստ վայելել» — այն մարդը նորից դար- «ձաւ քսութեան առարկայ» և դերեզմանը՝ դեռ ևս կանաչ ծա- «ղիկներով զարդարած» դըրուեց և շարժուեց...: Մինչդեռ հայ «երիտասարդները սէօրիորդները Նազարեանցի դադողին հիւսում էին «ծաղկափունջեր», փորը գետնին քսելով դուրս եկաւ իւր որջեց

« Հայկական նախանձր, մեր հինօրեան պատմական նախանձր. սկսաւ
 « օձի նման շէշ և թունաւորել այն զեղեցիկ գրաւականը սիրոյ —
 « սյն կուսական արտասուքը ու պսակը: Բայց թող ձեր սիրտը
 « չմորմոքուի, ազնիւ պարոններ ու տիկնայք. դուք արժանաւոր կեր-
 « պով լըուցել էք ձեր առաքինութիւնը...: Այո, Նազարեանցը
 « վշտացած է իւր գերեզմանում: նորա գործունէութիւնը... ոտի տակ
 « է առած և անարգուած. — Նազարեանցի անարգանքը բոլոր ազնիւ
 « հայերի անարգանքն է: չեաւաբար և շարադրող Նրիցեանը ուրիշ
 « բան չէ ունեցել իւր մտքում քան թէ կարկատել մի անիրաւ
 « չարախօսութիւն և անոյեան հանդիսանալ խաւարապաշտների ա-
 « դանդին թիֆլիսում, որպէս և մեծ մեծ քաղաքներում և անհ-
 « բուս: Այդ աղանդը շատ շահաւէտ և սիրելի բան է մի տեսակ
 « հայերի համար, որոնք կամին և բնութեան առատութիւնը վա-
 « յելել և փառք ու պարծանքի հասնել, թէ և զուրկ էին ամե-
 « նայն ազնիւ պարծանքից: Ի հարկէ որ պ. Նրիցեանի քննութիւնը
 « զոցա համար է մի ցանկալի և հաճարիզ գիւտ, իսկ մեր (?) գրաւ-
 « կանական ուղղութիւնը արժանի քարկոծելու և ջուրը ձգելու:
 « (Հրապ. ձայն եր. 53 — 54):

« Բայց ով որ հաճութիւն է գգում... կարդալուց, թող այն-
 « քան շնոյ նորա խելքը, որ և պ. Նրիցեանի կրիտիկան համարէ
 « իւրեան հաճութիւն: (եր. 78):»

Եթէ այս տեսակ պիտի նայուի Նազարեանցի գործունէութիւնը
 քննողի վրայ, այն ժամանակ, խօսք չկայ աւելորդ է այդ մասին
 ամենայն խօսք և ասելիք: Բայց չեմ կարծում թէ ամենքը պ.
 Շահաղեղեանի նման յափշտակուին հայ երիտասարդների և օրիորդ-
 ների այն կուսական արտասուքով և պսակով որովհետեւ «այդ ար-
 տասուքը» դեռ ևս չէ կարող անաչառ դատաւորան համարուիլ այն
 անձի համար, որ իւր կեանքում քարոզել է թէ՛ «վարմանալով ու
 գովելով չէ կարելի ոչինչ առաքինական վատտակ արժանապէս գնա-
 հատել (Հիւսիսօտիայի 1858 № 1 հր. 23):» Չեմ կարծում նաև
 թէ գտնուին պ. Շահաղեղեանի անեծքներից և բանադրանքներից
 վախեցող անձինք, որովհետեւ թէ Ասիայում թէ Եւրոպայում այսօր
 միատեսակ անդործածական է այդ հինօրեայ պատաների ղէնքը:

Աւելի լաւ կը լինի, կարծեմ որ պ. Շահաղեղեանը և ես, մի
 կողմ թողնելով ամենայն հայհոյանք, անեծք և բանադրանք, ա-
 մենայն աւելորդ խօսքեր, բանաստեղծական, նկարագրութիւններ,
 քննող զով այնքան ինքնուրույն ցոյց տալով իր անկողնային

նաև հայ օրիորդների «այն կուսական արտասուքը և պսակը», ուղղակի դէմ առ դէմ դանք և քննենք թէ «ինչ էր նազարեան ցը»:

Ժ.

Ես ասում եմ՝

Նազարեան ցը դա ցական ձեռնարկներ, յօրինելու շնորք չունէր:

Ապացոյց 1). Նորա յորինած Այբբենարանը, իբրև երեխայի առաջին դասագիրք, ինչպէս ասել եմ, պատիւ չէ բերում ոչ հրատարակողի անունը, ոչ հրատարակութեան տարւոյն (1853), ոչ հրատարակութեան տեղին (Մոսկվային): Մանկավարժ, դաստիարակ, ուսուցիչ և դիտնական անձը պէտք է հետևէ զիտութեան զարգացման և նորա ամէն գրաւոր վաստակը պիտի համապատասխան լինի ժամանակի պահանջին և իւր զիտութեանը: Նազարեանցը պիտի դիտենար, որ Մոսկուայում (որ ինչ և իցէ, ուռնաց մայրաքաղաքն է) 1853 թուին նշանակութիւն չունէր մի այնպիսի Այբբենարան, լոյս ընծայել, որ այբբ ժէճէ ուս սովորեցնող քերականներից չպիտի զանազանուէր: Թող ցոյց տայ պ. Շահազիզեանը այդ այբբենարանի արժանաւորութիւնները:

2) Նազարեանցի «Տեսական և գործնական առաջնորդ ուսուցիչ» ձեռնարկը, որ լոյս տեսաւ թիֆլիզում 1871 թուին, ոչ որի ուռներէն սովորեցնել չի կարող իւր մեծամեծ անյարմարութիւններով: Ամենալաւ վրայութիւնը այն է, որ չնայելով այդպիսի մի ձեռնարկի մեծ պահանջին մեր պարոցների համար, չնայելով և նազարեանցի անունը, այդ գիրքը գործածական չդարձաւ և լուռ ու մունջ դատապարտուելով մեր ուսուցիչներից, այսօր իբր մի ծանր բեռ պառկած է Ներսիսեանի դպրոցի վարչութեան վրայ և փթում է...: Թող ցոյց տայ պ. Շահազիզեանը այդ ձեռնարկի արժանաւորութիւնները:

3) «Հանդէս Նոր Հայաստանութեան» աշխատութիւնը, եթէ ընդունենք իբրև երեխայոց կրթելու համար յօրինուած մի ընթերցարան, այն ժամանակը դա մի այնպիսի խառնուրդ և չիտթ բան է, որ ոչ մի դաստիարակիչ, ոչ մի ուսուցիչ չի յանդգնիլ դարան գործածական չինել: Թող պ. Շահազիզեանը ցոյց տայ այդ ընթերցարանի յարմարութիւնները մանուկների կրթութեան համար:

4) «Հոգեբանութեան ճառք», իբրև «փորձական» Հոգեբանութեան՝ ձեռնարկի, պատիւ չէ բերում Նազարեանցի անուանը, որովհետեւ այնպիսի ուսական ձեռնարկների թարգմանութիւն է, որ իւր ժամանակին արդէն ուսաց համար էլ համարվում էին հնացած և գիտութեան յառաջադէմ քայլերից յետ մնացած: Թող պ. Շաղկեանը հերքէ իմ այս կարծիքը:

Վերջապէս, կուզէի իմանալ թէ պ. Շահազիզեանը իբրև զարգացած մանկավարժ և ուսուցիչ, բաւական կը մտնէ թէ վե՛ր ճակուէր իւրեան յանձնած մանուկին դաստալ Նազարեանցի «Այբբենարանը», «Ռուս լեզուի» ձեռնարկը, «Հոգեբանութեան ճառք» և կամ կարդայնէր ու մեկնէր՝ «Հանգիսի» մէջ եղած պարսկական և արաբական առասպելները:

ԺԱ.

Այլ է կրթութիւնը և այլ է գիտութիւնը: Կարելի է լինել կրթուած մարդ և չլինել գիտնական և կարելի է լինել գիտնական ու չլինել կրթուած: Այս հիման վրայ ես անում եմ՝ Նազարեանցը ոչ էլ կրթուած դաստիարակ էր, ոչ էլ կրթուած մարդ:

Ապացոյց 1. «Իմ հայրս, ասում է Նազարեանցը իւր մանկութիւնը պատմելիս, «շատ որդեսէր հայր էր, բայց և շատ խիստ «դէպի իւր զաւակները: Իբրև ասիական դպրոցի աշակերտ, նա «գիտէր միայն դաստիարակել երեխայքը ցաւեցուցիչ սաստորդական «հնարներով, դաւաղանով և ապտակով...: Մայրս իբրև վաղ ժամանակների ասիական կին, ստացել էր ոչինչ գրագիտական կրթութիւն, բայց ի բնէ խելացի և հանձարեղ կին էր...: Քնից «վեր կեցած հայրս, չտեսնելով ինձ ուսման վրայ, կ'որոնէր կը գտնէր ինձ, կը կանգնէր և կը պատժէր՝ փառաւորանէս: Քնքուշ «սիրով սիրող մայրս, այդպիսի դիպումներում, շատ անգամ մէջ «ընկնելով կը պահպանէր մանուկները հօր պատժողական հա՛ստաւորութիւնը»:

Մինչև տասն և չորս տարեկան հասակը այնպէս կրթութեանը յետոյ, Նազարեանցը բաժանվում է ընտանիքից և նախ Պողոս վարդապետի մօտ քերականութեան հետ միասին և փալախաների հետ ծանօթանալով, ապա Ներսիսեան դպրոցում եղած ժամանակ Վանքի պարսպում՝ անանին խուցի մէջ՝ բնակուելով — նա մինչև իւր 20

տարեկան հասակը գուրկ է մնում որ և իցէ հիմաւոր բարի կրթութիւնից: Իսկ ո՞ւմը չէ յայտնի, որ մանկութեան տարիքում կրածը և անսածը ուղղութիւն են տալիս մարդու ամբողջ կեանքին: Ո՞ւմը չէ յայտնի, որ մարդս իւր չափահաս ժամանակը որքան և բարի ընկերութեանց ազդեցութեան տակ գանուի և որքան որ աշխատէ զսպել այն կրքերը, որ մանկութեան կաթի հետ նորա բնութիւնն են դարձել, դարձնալ շատ անգամ յաղթարկում է այդ կրքերից և բարեկրթութեան կանոններից դուրս է գալիս: Հետևաբար հօր թուկով կապելը և ծեծելը՝ գաւազանով և ապտակով մօր միջամտութիւնը և պաշտպանութիւնը — այս բոլորը Նազարեանցի ամբողջ կենաց վրայ իւր ազդեցութիւնը պիտի ունենար և պիտի արտայայտուէր և նորա հասարակական գործունէութեան մէջ: Այդպէս և եղաւ:

2) Նազարեանցը ծեծ ուտելիս անշուշտ ծանօթացած պիտի լինի և այն բազմատեսակ հայհոյանքների հետ որով մանաւանդ հռչակուած է եղել միշտ ոչ նուազ Աշտարակ գիւղից և մեր Հաւլաբարի թաղը, ուր սկզբնական 14 տարին անցուցած է հանգուցեալը: Աւագ հայհոյանքների սովոր Նազարեանցը իւր դրականական գործունէութեան առաջին քայլերից սկսած մինչև վերջը անխնայ և որ գլխաւորն է՝ բոլորովին անտեղի, հայհոյում է աջ ու ձախ ամենքին: Ի՞նչ հարկ կար, օրինակ, ամբողջ ազգին անուանել «նորքոտանի գրաստ» որ Աշտարակում աւելի պարզ ոճով անուանում են «աւանակ»: Աշխատելիս վրայ ո՞ր յիմարը խելօք դարձաւ յիշոց ստանալով, որ աղէտը — գիտնական: Ի՞նչ օգուտ ունեցաւ Նազարեանցը մէկին այսպէս, միւսին այնպէս անուանելով: Ի՞նչու առաջին օրից յարուցեց նա իւրեան դէմ այն ժամանակուայ կարդացող հասարակութեան մեծ մասը, չէ՞ որ աւելի ուղիղ ճանապարհով կարելի էր թէ բան սովորեցնել, թէ պակասութիւնները ցոյց տալ և թէ խրատել ու կատարել տալ այդ խրատը: Մի՞թէ այնքան գոյնզգոյն ածականները, որոնցով լի է շիւտիսափայլը — լաւապէս չեն ցոյց տալիս իւր, Նազարեանցի, պակասաւոր կրթութիւնը, և մի՞թէ նորա անդադար կրկնած «գաւազանը» ամբարակելը և այլն չեն յիշեցնում այն մտրակը և գաւազանը, որի հետ լաւ ծանօթ էր հանգուցեալը իւր մանկութեան օրերից: Մի՞թէ երբ Նազարեանցը ասում է... և մութ շինելով մեր ձեռքին դարկէինք և խորապէսինք հայկական մարդերի ապառաժացած խտտաբոսութիւնը՝ իսկոյն չէ ներկայանում ձեր առաջ մի այդպիսի մութ ուտող փոքրիկ Նազարեանցը իւր Տէր Եսայի հօր ձեռքից:

3) Ամեն աշխարհի մէջ, լուսաւորեալ Մոսկվայից սկսած մինչև մեր ասիական թիֆլիսը, — գերդաստանը սուրբ բան է համարվում և նորա իրաւունքներին ոչ ոք չէ դիմելով, մանաւանդ տապաքու-թեամբ։ Այնքա՞յն յարգվում է և ոչ մի փոքր իշատէքաւորութեալ մարդ կանանց պատիւը չի մոռտիլ։ Հիմա՞յ հարցնում եմ, ինչ իրաւունքով Հիւսիսասիայը ներեց իւրեան պատուել մի Մոսկվայաբնակ գերդաստանի կենաց վարագոյրը, քանի որ այդ գերդաստանը թէ և շատ հարուստ, ոչինչ կապ չունէր ոչ ազգային գործերի հետ, ոչ յիշեալ օրագրի նպատակի հետ։ Ի՞նչ իրաւունքով Հիւսիսասիայը դատում էր աներ, փեսայի յարաբերութիւնները և նոցա միջի եղած խօսակցութիւնները, որ միայն Մոսկվայի խոհարարութիւններին կը վայելէր միմեանց պատմելու առարկայ չինել։ Ի՞նչ իրաւունքով մի տիկնոջ հրատարակել «վախճան» «արգանդի կատաղութիւն» ունեցող (տես Հիւսիսասի. 1859 № 10 էր. 761) և այլն, և այլն։ Արթէ հայոց ազգի պապան, սորա լուսաւորութեան կենսական խնդիրները մի կապ ունէին որ և իցէ Մոսկվայաբնակ գերդաստանի ներքին ընտանեկան գործերի հետ, փեսայ աներոջ յարաբերութեանց հետ, մի տիկնոջ «արգանդի կատաղութեան» հետ։

Պ. Շահազիզեանը ինձ պիտի ասէ, որ այդ բոլորը գրողը նախ բանդեանցն էր. բայց մի՞թէ խմբագիրը, ամսագրի տէրը, նազարեանցը չէր, մի՞թէ նազարեանցը կարող է դորանով արդարանալ, քանի որ ամեն ինչ իւր պատմութեամբ է զուրս եկած։ Այսպէս էր կրթուած նազարեանցը, որ ինչ ցանեց, նոյնը հնձեց։ Նա չիմուցեց այլոց ամուսնական յարաբերութիւնները երեան բերելու պ. Շահազիզեանը, նորա օրինակին հետեւելով, նոյն նազարեանցի ընտանեկան յարաբերութեանց վարագոյրը պատմեց, որի մասին յետոյ։

ԺԲ

Ես ասում եմ՝

Ն ա գ ա բ ե ա ն ց ը ա ն հ ա մ ե ս ա էր և փ ա ո ա էր։

Ապացոյց. 1) Նոյն իսկ իւր առաջի քայլերից սկսած, նազարեանցը անտեղի կերպիւ յարձակուեց ազգիս մէջ եղած գրագէտների վրայ, միմայն ցոյց տալու համար, որ ինքը ձեռք է բերած համալսարանական բարձրագոյն գիտութիւն, իսկ նոքա ոչ։ Այսպէս են նորա ռուսերէն աշխատութեանց յառաջաբանները։ Մոլի փառասիրութիւնից յափշտակուած և լոկ ցոյց տալու համար որ ինքը ևս

բոլորովն զո՞ր միայն զձե՞զ գով ցրտածգարաւ ինչդո՞ւն ցատտ

գրաբառ գիպէ, նա, ինչպէս արդէն առաջի, իւր Հոգեբանութիւնը գրաբառ գրեց: Համոզուած լինելով, ինչպէս ինքը յառաջաբանի մէջ խոստովանում է, որ այդպիսի վարժունքով միանգամայն «անօգուտ» է դարձրել իւր աշխատութիւնը: Նազարեանցը Հոգեբանութեան նիւթը ընտրեց միմիայն ագէսների առաջ իւր գիտութիւնով պարծենալու համար:

2.) 1851 և 1853 թուերին հայ հասարակութեան զրութիւնը ամէնամասինթար գոյներով նկարագրելուց յետոյ, Նազարեանցը իւր «Հանդէս Հայախօսութիւն» գրքի յառաջաբանում ինքը իւրեան «կեցցէ» է կանչում և ծափահարում: «Ահա փոքր ժամանակի «միջոցում, ասում է նա, Հայոց հայրենասէրքը բաշխւել են իւրեանց «ազգին երկու հատոր աշխարհաբառ լեզուով գրած մատնանք» (Հանդէս նոր Հայախօս), որոնց օգուտը խոստովանում է ամենայն «խելացի և առողջադատ հայ...» և այլն: Ինքը իւրեան «Հայոց հայրենասէր» անուանելով, ինքը իւր աշխատութիւնը գովելով և ան խելքութիւն և ան առողջադատութիւն սպառնալով նոցա, որոնք հակառակ կարծիքի էին, Նազարեանցը այնքան անհամեստ գոնուեցաւ, որ Հիւսիսամիայի առաջին տետրակում գետեղեց Նալբանդեանցի ձեռքով իւր քթին ծխած խուկը: Եւ այս վերջինը վստահացաւ կոչել Հանդէսը «մի յաւիտենական գեղեցիկ արձան», որով պիտոյ է անմահանայ նորա (Նազարեանցի) միշտ գեղեցիկ անունը: Բայց որքան և «միշտ գեղեցիկ» լինէր Նազարեանցի անունը սակայն այդ գեղեցիկութիւնով պարծենալ իւր անասգրի մէջ անվայել անհամեստութիւն էր, որով չէ կարող արդարանալ ոչ մի կրթուած անձն, ոչ մի հրապարակախօս թէ Ասիայում և թէ Եւրոպայում:

3.) Նազարեանցը չբաւականանալով ինքը իւրեան գովելուց և այլոց անպատուելուց, այնքան անհամեստ էր, որ անդադար հրաւիրում է ազգին «գրել սրտի տախտակի վրայ» «ազգասէր և ազգային օգտի ազնուամիտ հոգաբարձուաց գեղեցիկ» անունները, որոնք «կրկնապատիկ և չորեքապատիկ արդիւնաւոր են և ազգի շնորհակալութեանը արժանի»: Դոքա, Նազարեանցի ասելով, «վարդեր են և մանուշակներ, կանաչած այն հողի վերայ, ուր մինչև այժմ բուսանում էին փուշ և տատակ...»: Դոքա, Նազարեանցի ասելով «ազգի բարերարքն են, որոնց պարտական է ճանաչել Հայոց ազգը»: Եւ այդ «ազգասէրները», այդ «ազգային օգտի ազնուամիտ հոգաբարձուք»,

այդ վարդ ու մանուշակները) վերջապէս «ազգիս բարերարքը» զի տե՛ք ու վեր են — նոքա են) որոնք այս և այն քաղաքում մի քանի ստորագրութիւն են ժողովել Նազարեանցի համար և միջոց են տուել սորան իւր աշխատութիւնը տպագրելու:

ԺԳ.

Ես անում եմ՝ Նազարեանցը ոչ մի գիտնական վաստակ չէ յառաջ բերած, ոչ մի գրութեան մէջ չէ ցոյց տուած նախ իւր գիտութիւնը:

Այս ցոյցները 1) Ինչպէս յայտնի է, Նազարեանցը Արեւելեան լեզուագիտութեան (գլխաւորապէս հայերէնի, պարսկերէնի և արաբերէնի) մասնագէտ էր համարվում և ձեռք էր բերել այդ գիտութիւնը Գորպատի համալսարանում: Մի ժամանակ այս համալսարանի գլխաւոր նպատակներից մէկն էր Աւետարանական քարոզչներ պատրաստել և ուսուցնել Աստուածաբանական բաժին, որից զուրկ էին Ռուսաստանի միւս համալսարանները: Աստուածաբանական բաժնի մէջ Սուրբ Գրոց մեկնութեան վրայ (էկզեգէտիկայ) զաստիսծողը անանգում էր իւր լսողներին և մի քանի արեւելեան լեզուներ: Այդպէս ահա արեւելեան լեզուների դաստիարակութիւնը այստեղ երկրորդական դեր էր խաղում: Նազարեանցը, այդ աստուածաբանական բաժնի մէջ ուսումնասիրելով, պիտի լինէր աստուածաբան — լեզուագէտ: Սակայն այդ միջոցում հետագայ անցքը պատահեց: Երևանի նահանգը ձեռք բերելուց յետոյ, ռուսաց տէրութիւնը կամեցաւ Ղազանի համալսարանում բանալ հայերէն լեզուի դաստիսծութիւնը: Դեռ ևս 1839 թուին հաստատելով այստեղ հայերէնի կաթեդրը, տէրութիւնը քանի մի տարի որոնում էր առարկայիս յարմարաւոր դասատու անձը: Բայց այդպիսի զխոնական չկար) մանաւանդ որ արտասահմանից հրաւիրուած Պետերմանը չունեց այդ պաշտօնը: Լուսաւորութեան նախարարը այն ժամանակ որոշեց յատկապէս պատրաստել մէկին հայերէնի դասատու: Այդ միջոցում Նազարեանցը նոր անարտել էր իւր համալսարանական ընթացքը «կանդիդատի» աստիճանով և իբրեւ մի ջանասէր հայ ամենայարմարը պիտի համարուէր այդպիսի պաշտօնի համար) մանաւանդ որ ասպարիզում ուրիշ ոչ ոք չկար: Եւ ահա Ղազանի հա-

մայսարանի հաշուով, Նապարեանցը ուղարկուեցաւ Պետերբուրգ, ուր Թրէն և Բրօսէ գիտնականների ձեռքով պիտի պատրաստուէր հայկարան լինելու: Թրէնը նշանաւոր էր արաբերէնի և պարսկերէնի գիտութիւնով, որից օգուտ քաղեց Նապարեանցը, իսկ Բրօսէն թէ և համարվում էր վրաց և հայոց գրականութեան դասատու, բայց ինչպէս յայտնի է, սա և մինչև իւր մահը (անցեալ տարի) շատ աննշան հայագէտ մնաց: Կարող ենք երեւակայել, թէ որքան պիտի գիտե՞նար հայերէնից այս զաղղկացի տիպիկոսը զեռ. 1840 — 1842 թուականներին և ինչ ու ինչ պիտի կարողանար աւանդել Նապարեանցին: Վերջինս ուրիշ դասատու չէ ունեցած և ականայ պիտի բաւականանար ըստ հայկարանութեան — Սեփեքեանի կամ Զրպետի քերականութիւնով, ըստ պատմութեան՝ Սուրիաս Սմալի և Նէյմանի աշխատութիւններով և վերջապէս ըստ ազգային պատմութեան՝ Չամչեանով և Սէն Մարտէնով: 1842 տեպեմբերին Նապարեանցը նշանակուեցաւ Ղազանի համալսարանում դասատու հայերէն լեզուի, գրականութեան և պատմութեան: Այս համալսարանում արեւելեան լեզուադիտութեան բաժինը այդ միջոցում հինգ մասն էր բաժանվում՝ արաբերէն - պարսկերէն, արաբերէն - տաճկերէն, մօնղոլ - տանկրիտ - թաթար, չինարէն և հայերէն: Այս հինգ մասերում միասին լսող ուսանողաց թիւը եղած է՝ 1843 թուին — 24, 1844 — 31, 1845 — 41, 1846 — 38, 1847 — 36, 1848 — 42 և 1849 — 35: Թէ քանիսն էին լսում հայերէն մասումը — յայտնի չէ ինձ: Դիտեմ միայն որ Նապարեանցը անցնում էր քերականութիւնը ըստ ձեռնարկի Աւետիքեանի, կարդում էր և հասկայնում Ղազար փարեցին, Մ. Խորենացին, Եղիշէն, նա և Աստուածաշունչից քանի մի գլուխ, ապա թարգմանել էր տալիս հայերէնից ռուսերէն և ռուսերէնից հայերէն, ուսուցանում էր հին Հայաստանի աշխարհագրութիւնը և պատմութիւնը, նաև ազգային մատենագրութիւնը և հնախօսութիւնը և այլն: Այս բոլորը անցնելու համար Նապարեանցը շաբաթական վեց դաս ունէր¹⁾: Հետևանքն այն եղաւ, որ յիշուլ դասատուութեան վեց և օթը տարուայ ընթացքի օգուտը արդիւնաւորող և ոչ մի անձը երեւեցաւ: Նապարեանցը չկարողացաւ պատրաստել և ոչ մի հայկաւան և ոչ մի գիտնական, որ նորա գնա-

1) Տես «Труды 3-го съезда Ориенталистовъ въ 1876 году» Статія Веселовскаго, стр. 240.

լուց յետոյ կարողանար շարունակել այդ համալսարանում հայերէնը: Նազարեանցի այդ միջոցում լսողներին և ոչ մինքն անուն և համբաւ ունեցաւ:

2.) Ղազանի մէջ վեց եօթը տարի հայկաբանութեան դասախօսելու ժամանակ Նազարեանցը լեզուագիտութեան դոքտորի տիտղոսը ստանալու համար, հրատարակեց «Обозрѣніе исторіи Гайканской письменности» աշխատութիւնը, որ միանգամայն Սօմալի և այլոց կրճատումն է, համեմաճ գանազան հայհայաններով ՚ի պատիւ հայ վարժապետների և զրազէսների: Նազարեանցը ստացաւ գիտնական տիտղոսը, նախ այն պատճառաւ, որ աշխատութեան քննութիւնը կատարվեցաւ Ղազանի համալսարանում, ուր ինքը հեղինակը ևս չորս տարի շարունակ տեղական գասատուների ընկերակիցն էր, և երկրորդ որ գասատուները զիտէին արաբերէն, մանժուրերէն, մօնղոլերէն և չինարէն, բայց և ոչ մինը հայերէն — որի դասատուութիւնը արդէն նորութիւն էր այն ժամանակի Ռուսաստանում: Սակայն, եթէ համալսարանական խորհուրդը այդքան ներողամտաբար նայեց Նազարեանցի գրուածին, կամենալով միայն քաջալերել առաջին հայ գիտնականին և հայերէնի ուսումնասիրութիւնը Ռուսիայի մէջ, ինքը Նազարեանցը աւելի լաւ գնահատողն եղաւ իւր հայկաբանութեան: Նա երկու տարուանից յետոյ բոլորովին թողեց հայոց լեզուի դասախօսութիւնը և, անցնելով Մոսկվայի լազարեան ձեմարանը, դարձաւ գասատու արաբացոց և պարսից գրականութեան: Սյապիսի վարմունքը այն բանով է մեկնվում, որ Նազարեանցը բրօսէից անկարող էր ձեռք բերել և չէր ձեռք բերած հայկաբանութեան հմուտութիւնը, այն ինչ վեց եօթը տարին Ղազանի համալսարանում նա անօգուտ չէր անցուցած արաբերէնի և պարսկերէնի վերաբերութեամբ: Ղազեմբէգի պարսկա-արաբական հմուտ գասատուութիւնը, ինչպէս յայտնի է, այստեղ այնքան արդիւնաւոր եղաւ, որ 1848 թուից սկսած բաւականին նշանաւոր պարսկագէտ, արաբագէտ անձինք դուրս եկան Ղազանից, Նազարեանցը, ինչպէս երևում է և որքան լաճ համ իւր ազատ ժամերը նուիրում էր Ղազեմբէգի դասերը լսելուն և հետեւանքն այն եղաւ, որ նա պարսկա-արաբերէն գրականութեան մէջ աւելի հմուտութիւն ձեռք բերեց, քան թէ հայերէնի մէջ: Արդէն, ինչպէս ասել էի, Նազարեանցը Գորպատի մէջ էր սկսած թէ պարսկերէնը և թէ արաբերէնը և աշակերտած էր այնտեղ քանի մի գերմանացի նշանա-

որ պրօֆեսորներին, ապա յառաջ էր տարած իւր ուսումը Ֆրէնի մօտ: Հետեւեալ Գերդուսիի և Սաադիի թարգմանութիւնները մնացին Նազարեանցի բոլոր գործունէութեան մէջ միայնակ հիմնադր աշխատութիւնները, որոնք փոքր իշատէ կարող են նորան անուն տալ, թէ և, ինչպէս որ ժամանակին ուսն գլխավորութեան մէջ խօսուեցաւ, դոքա ևս զուրկ չեն խոշոր պակասութիւններից:

3.) Մի կողմը թողնելով Գերդուսիի և Սաադիի թարգմանութիւնները, որոնք վերջապէս լոկ թարգմանութիւն են, եւ պիտի դուրս ձգեմ և Հոգեղէն կերակուր Այբբենարանը, փորձական հոգեբանութիւնը, վարդապետարան կրօնին, Հանդէս Նոր Հայախօսութիւնը, Պաւլոս և Ալիքլինիայն, Ռուս լեզուի քերականութիւնը և քանի մի այլ մանր մօներ բաներ—որոնք բոլորը միասին չէ թէ չեն կարող «արձան կանգնացնել Նազարեանցի գիտականութեանը», այլ և արատ կարող են բերել մի «խիսապէս զիտնականի» անուան: Երմիայ ասպարիզում վեց տարուայ Հիւսիսափայլը ուր գոնէ պիտի որոնենք նորա զիտութիւնը և այդ զիտութեան գոյնը: Երբ որ ծայրէ ի ծայր անցնէք վեց տարուայ Հիւսիսափայլը, կրտսնէք որ Նազարեանցի աշխատութեանց կամ յօդուածների (հանդերձ ստորագրութեամբ) ամբողջ թիւը է 102, որոնցից 74 թարգմանութիւն է, իսկ 28 ինքնուրոյն: 74 թարգմանական յօդուածներից 20ը վիպասանութիւններ են, 25ը բարոյական, փիլիսոփայական ուղղութեամբ, 17ը պատմական—քաղաքական, 8ը բնագիտական և 4ը մանկավարժական: Յրովհետեւ այս թարգմանութիւններից ոչ մէկը կարող չէ պարզել Նազարեանցի զիտութեան չափը, մանաւանդ որ շատերը զոցանից սղեղ թարգմանութիւններ են, վաճառորդ պիտի անցնիմ հեղինակի ինքնուրոյն գրուածներին: Այս կարգի 28 յօդուածներից, որ վերջապէս Նազարեանցի խելքի և զիտութեան պտուղը պիտի համարուին, 19ը այնպիսի հրապարակածական գրուածներ են, որոնցից ամէն մէկը մի որոշ առարկայի չէ նուիրուած, այլ տեսակ տեսակ նիւթեր է բովանդակում իւր մէջ՝ լեզուի, զրպրոյների, թատրոնի, զբքերի սպազրութեան և այլ տեսակ տեսակ ինդիքներ խառը պօլէմիկայի հետ: Պտուել սոցա մէջ զիտնականութիւն—ասել է ծաղրել զիտութիւնը, որովհետեւ վերջինս պահանջում է գրուածքից մի խիստ տրամաբանական բովանդակութիւն: Մնացած 10 ինքնուրոյն յօդուածներից, 5ը մահապաշտներ են, 1ը կրիտիկա չվերջացրած՝ (Նալբանդեանցի թափառական Հրէայի մասին),

1ը աշխարհագրական և 2ը պատմական: Մի կողմը դնելով մահացուցակաները, որովհետև անձնական բարեկամացը հոգեհանգիստ կարգալուծ դեռ գիտութիւն չկայ, և դուրս ձգելով կրկնական, որ գրուած է Նալբանդեանցին «անմահ արձանների» պարտքը, վճարելու մոքով, բեմի վրայ մնում են 3 յօդուած, որոնք նուիրուած են Հայաստանի աշխարհագրութեանը և պատմութեանը: Այդ դրոյ ածներն են՝

1.) Հայաստանի երկրագրական և բնագիտական ներածութիւն: Չվերջացրած:

2.) Պատմութիւն Հայոց ազգի: Չվերջացրած:

3.) Սուրբ Թարգմանիչների դարը: Չվերջացրած:

Ահա այստեղ պէտք է պառել Նալբանդեանցի գիտնականութիւնը, նա մանաւանդ որ Հայաստանի աշխարհագրութիւնը, ազգային պատմութիւնը և գրականութեան պատմութիւնը հեղինակի մասնագիտութիւնն էին կազմում և նա վեց եօթը տարի դասախոսած է այդ առարկաների մասին Ղազանի համալսարանի կաթեդրից: Այդ բաւական չէ. Նալբանդեանցը հայ գրականութեան պատմութիւնը իւրեան առարկայ էր շինած դօքտորի ակադոր ստանալու համար: Վերջապէս մի բարձրագոյն գիտութեան տէր, պրօֆեսոր մարդ, հայ մարդ, որ հայերին լուսաւորելու և դաստիարակելու համար ուսումնական ամսագիր է տպում—այս բոլորը իրաւունք է տալիս մեզ վերոյիշեալ յօդուածների մէջ գտնել իմ վաղուց որոնած գանձը:

Սակայն գանձի տեղ ահա ինչ է երևան գալի՝

1.) «Հայաստանի բնագիտական և երկրագրական ներածութիւնը» բառացի Թարգմանութիւն է Тургеновъ հեղինակի Армения յօդուածից առանց սորա անունը յիշելու, ինչպէս մանրամասնաբար ապացուցել եմ «Փորձի» մէջ (1879 № 11): Պ. Շահապեղեանն էլ այստեղ համաձայն է ինձ հետ և ասում է, որ Նալբանդեանցը այդպէս վարվելով «շատ վատ է արել»: Բայց այսպիսի վարմունքը ոչ միայն վատ է, այլ և ասվում է գորականական դոգութիւն:

2.) «Պատմութիւն Հայոց ազգի» յօդուածը նմանապէս առնուած է մասամբ Պիշարի Լեյկիլլօպէդիայից, իսկ մասամբ բառական Թարգմանութիւն է դարձեալ նոյն Тургеновъ առ հեղինակից, թէ և ոչ մէկի անունը չէ յիշած (տես «Փորձ» № 1 1884 թուին):

3.) «Սուրբ Թարգմանիչների դարը», ինչպէս սովորուած եմ

1880 թուի «փորձի» № 1 մէջ, բառական թարգմանութիւն է նէյմանից, առանց այդ բանը յիշելու:

Եւ ահա հայ գիտնականը, հայ մասնագէտը (հայ գրականութեան, պատմութեան, աշխարհագրութեան), հայ խմբագիրը՝ իւր ամբողջ կեանքում երեք չվերջացրած յօդուած է տալիս իւր ազգի և հայրենեայ վերաբերութեամբ և երեքը միասին «գողութիւն» ТУРНОСТЬ-ի նման մի աննշան հեղինակից!!

Ահա միայն այստեղ եմ ես տխրում, ցաւում և ափսոսում, որովհետեւ գիտնական ակտիւներով զարդարած, մտաւոր հարստութեամբ հուշակուած, իւր ժամանակին ազգիս միայնակ պարծանք համարուած հայն, օգուտ քաղելով հասարակութեան ազիտութիւնից—այս անարժան միջոցների է դիմում....:

ԺԴ.

Ես ասում եմ՝

Նազարեանիցը չէր ճանաչում իւր ազգը և հայրենիքը:

Ապացոյց. 1) «Հայոց ազգը, զրում է Նազարեանցը, համարեա թէ բոլորովին վաճառական է.... բոլոր խօսելիքը այդ ազգի մէջ լի արծաթի և շահաստացութեան վրայ է»: Այսպէս կարծողը բնականապէս չէ ճանաչում հայոց ազգը, որովհետեւ որքան և տարածուած լինի մեր մէջ վաճառականութիւնը—տակաւին այդ զործով պարագողները «համարեա թէ բոլորովին ազգ» կազմել չեն կարող: Այսօր Փրանսիացի վաճառականներ ևս շատ կան, բայց ոչ ոք կ'ասէ թէ, Ֆրանսիական ազգը բոլորովին վաճառական է: Մուսուլ երկրագործութիւնը, որով ապրում է հայոց ազգը—ասել է թէ կրկնել այն մի քանի թեթեամիտ օտարազգի պարոնների կարծիքը թէ հայն և արշինը, հայն և խաբէբայութիւնը, հայն և աւաղակութիւնը ու խարդախութիւնը միմիանցից անբաժան բաներ են: Այդպէս կարծողներին աւելորդ է ի հարկէ բան հատկացնել. այդպիսի պարոնները միայն կարող են հայհայել մէկին «կատարեալ հայ» տակնով: Այստեղ ևս ինձ չեմ ներիլ ապացուցանել թէ հայ ազգը ոչ թէ վաճառական, այլ երկրագործական ազգ է, որովհետեւ այդ բանը ամէնը գիտեն, ինչպէս պարտական է գիտենալ և պ. Նազարեանը—իւրի ինձ նման մի հայ:

2). «Բոլոր խօսելիքը Հայ ազգի մէջ լոկ արծաթի և շահատապօթեան վրայ է» զրելը դարձեալ ասել է ամենեւին ճանաչել ազգը: Որ — արծաթի վրայ ևս խօսում է հայն — ընդդէմ չեմ. բայց աշխարհիս վրայ ո՞վ չէ խօսում այդ անիրաւ մամոնայի մասին: Նոյն խել Նազարեանցը ոչ միայն շատ է խօսել արծաթի վրայ, այլ և, ինչպէս յայտնի է, «անմահ արձաններ» է ասաջարկել կառուցանել իւրեան համար մի քանի բուրլի ստորադրութեամբ ժողովողներին: Նոյնը պէտք է ասել «շահատապօթեան» մասին: Բայց երանի թէ հայն միշտ «շահատապօթիւն» անհար իւր թափած քրտինքի փոխարէն: Արդեօք զի՞տէր Նազարեանցը, որ արծաթը և շահատապօթիւնն են միայն պաշտպանել հայոց այն դարեւոր հարստահարութիւններէյ, որոնց մասին և ոչ մի խօսք ասած է դա: Գի՞տէր Նազարեանցը, որ արծաթը շատ անգամ է ազատել հայոց: Գի՞տէր նա, որ այսօր ևս Հայաստանի բնիկները ոչ միայն զիշեր ցրեկ խօսում են արծաթի մասին, այլ և ծախում են իւրեանց անձը, տունը, տեղը և արծաթ դարձնում, և նոքա տարինքով օտարութեան մէջ արիւն քրտինք են թափում՝ լոկ արծաթ գիլելու համար — բայց այդ արծաթը իւրեանց համար չէ: Հայն ողորմածաւեր ասատութեամբ բաժանում է այդ արծաթը տաճկի և քիւրդի մէջ, տէրութեան և տէրութեան պաշտօնեաների մէջ, ամենեւին չը զխոնալով որ Նազարեանից տխրի յանդիմանուի այդ մասին:

3) «Նորը դարձել է (հայի համար) նպատակ, ասում է Նազարեանցը, ինչ որ արծաթ չէ, կամ թէ արծաթ վատակելու ձև» նապարհ, ոչինչ է հայի աչքումը...»: Արդէն ասել էի և կրկնում եմ, որ հանգուցեալը կարող էր այդպէս դատել դուցէ իւր մի քանի ծանօթների մասին, բայց դոքա դեռ հայ ազգ չդարձան: Այստեղ մենայնիւ այս բանը ևս ապացուցանում է, որ Նազարեանցը չէր ճանաչում իւր ազգը:

4) Ես ապացուցել էի, որ սխալվում էր հանգուցեալը կարծելով թէ ոչ մի հայ մանուկ մեր ազգի մէջ ոչինչ բանի վրայ կարող չէ հայերէն մտածել և հայերէն խօսել: Հարկ չկայի հարկէ հաստատուել, որ Հայաստանի բնիկները հայերէն են խօսում, բայց և չեմ ուզում լուռ մնալ այն իրողութեան վերաբերութեամբ որի մասին հաշիւ տաճանջելը ընդհանուր ազգային իրաւունք է: Այդ այն է, որ Նազարեանցի հանգուցեալ որդին չմեղահատութեան մէջ մանուկով հայերէն խօսել անգամ չգիտէր, որ Նազարեանցի տանը հայերէն լեզուն գործածական չէր....:

5) Նազարեանցը ասում է «Հայն վճռել է՝ լաւ ուտել, լաւ «խմել, փառաւոր ապրել և միշտ ազէտ մնալ: Հայերի մէջ շատ «ծաղկած է թղթախաւը... ազնիւ, ականաւոր մարդկութեան «գաղափար չկայ Հայոց համար... ոչինչ ազնիւ պատուասիրութիւն, «ոչինչ անձնաւորութիւն չունի հայն. գուցէ թէ երբէք մտածել «ևս ուսած չէ՝ թէ ինչ զանազանութիւն կար մի շնչաւոր և մի «հոգեւոր էակի մէջ...»: Եւ այսպիսի լեզու գործածողը այն գիտ- նական անձն է, որ համարձակուել էր համալսարանի ամբիոնից Հայաստանի աշխարհագրութեան դաս կարդալ այնպիսի սխալներ գործելով, որ երբէք ներքին չեն համարուիլ մեր Ներսիսեան դպրոցի երկրորդ դաստան աշակերտի համար: Եւ իրաւ, միթէ Նազարեանցը Ղազանի ուսանողներին աւանդում էր, որ Ալէքսանդրուպօլը լօռի քաղաքն է, թէ Քիֆլիսը հայոց արքայանիստ քաղաք է եղած, թէ Կարինը Հոսան Ղալէն է, թէ Երեւանը Արազի վրայ է կամ Ղան- ձատարը Նշանաւոր քաղաք է, թէ Արաբացոց արշաւանքի ժամանակ հայ իշխանները պատշպանութիւն են գտել Շուշի քաղաքում և կամ թէ Շաքին, Շիրվանը քաղաքներ են և այն ևս հայ քաղաք... Եւ միթէ շատ զանազանութիւն կայ այս գիտնականի ու այն տէր բաբայի մէջ, որ քարոզել է թէ «երբ Ներսէս մարգարէն Խաչանիա քաղա- քում և այլն»: Միթէ վերջապէս սորանից յետոյ ևս հարկ կայ շա- րունակել իմ ապոցոյցները, որ Նազարեանցը ոչ հայոց էր ճանա- չում, ոչ Հայաստանը...:

ԺԵ

Ես ասում եմ՝

Նազարեանցը իբրև ամսագրի խմբագիր, իբրև հայ հրատարակախօս չէր համապատասխանում իւր կոչման:

Ապացոյց. 1) Չճանաչելով այն ազգը, որի համար հրատա- րակում էր իւր ամսագիրը, Նազարեանցը և չգիտէր թէ ինչ տար նորան: Այս մասին արդէն երկարօրէն խօսել եմ և ապացուցել եմ նախընթաց յօդուածիս մէջ: Պ. Շահազիզեանը ևս մասամբ հա- մաձայնում է ասածիս, զրելով՝ «Այս կէտից նայելով մենք պիտի «ասենք, որ եթէ Նազարեանցը լաւ կըէր իւր հասարակական սպա- «սաւորութիւնը, կարող էր չտալ մեզ Մեսինական հարսը, ոչ

«Թուրանդոթը» և ոչ կիկերոնի ստենախօսութիւնը: Սակայն նոր
 «գործը» երբէք չէ լինում կատարեալ և այլն» (տես Հրապ. ձայն
 ԳԼ. XIX): Բայց իմ խօսքը կատարելութեանց մասին չէ, այլ այն
 անձունի թերահատարութեանց համար, որ գիտութեամբ տեղն էր
 տալիս Նաղարեանցը իւր ամսագրի մէջ: Նա դարձել էր Նալբանդ-
 դեանցի ձեռքին մի խաղալիք և ինքը համակրում էր վերջինիս հնա-
 րած խաղերին, որոնցից մի քանիսը յիշեմ պատեղ: Յայտնի է
 որ Նալբանդեանցը Ներսէս Կաթողիկոսի անձնական թշնա-
 մին էր, որովհետեւ Վեհափառի հրամանաւ իւր մի քանի ազնւոյ
 գործերի համար ոչ միայն արտաքսուած էր Կոնստանդնուպոլիսի դրա-
 գբութիւնից, այլ և պիտի մարմնաւոր դատի ենթարկուէր, եթէ
 վրայ չհասնէր Կաթողիկոսի մահը: Ներսէսը արդէն չկար, բայց Նալ-
 բանդեանցի վրէժը ես էր գալիս և ահա այդ բոլորը արտայայտե-
 լու համար ընտրուեցաւ Հիւսիսամայլը (Հիւս. 1858 N 2): Նալբան-
 դեանցը ստեղծութիւն ունէր պ. Խ... վաճառականի դէմ, և ահա
 այս պարոնը դառնում է կոմս Էմմանուէլի յիշատակարանների ծաղ-
 րելու և հայհոյելու նիւթը: Նոյնը հանգուցեալ Սսեր մադիսարոսի
 վերաբերութեամբ, նոյնը պ. Ա... հարուստ ընտանիքի վերաբերու-
 թեամբ և այլն: Նւ այս բոլորը դադարում է Նալբանդեանցի հե-
 ուանալով: Ի՞նչ խորհուրդ կար այս ամէնի մէջ: Ի՞նչ լուսաւորող և
 դատարանակիչ նշանակութիւն ունէին ազգի համար դանաղան հմայ-
 ութիւնները, սեւ հաւերը, ալքիմիայի փորձերը ոսկի դանելու, սա-
 տանայքը, կախարդութիւնները, երազները, հաստագլխինց Բազդա-
 սարը, Բէդշահները կամ թէ մի մարդու կնիկայ ձեռքով մի այջկայ
 ձանապարհից շեղուիլը, փեսայի դրամներ ուզելը և ուրիշ և ուրիշ:
 Դուցէ այս բոլորը պէտքական էին Նալբանդեանցի անձին համար,
 բայց խմբագիր Նաղարեանցին ներքին չէր իւր պատասխանատու-
 թեամբ հրատարակուած ամսագիրը այլոց կրքերին զոհ բերել և այն
 ևս հասկանալով:

2) Նաղարեանցը, ասել էի, իբրեւ խմբագիր, ուր միայն թէ
 իբրեւ զարգացած մարդ, պիտի տեղեկութիւն ունենար թէ ինչ և
 ինչ նիւթեր են գետնի վրէժի իւր բթի ստի հրատարակուող սուտայ
 սուտայնակարգ ամսագրերի մէջ և չպիտի թոյլ տար, որ Սուլթան-
 շահը խաղ խաղար իւր հետ և Современный օրագրից բառ առ-
 բառ թարգմանած մի կատակերգութիւնը իբրեւ իւր սեփական գործ
 անպարէր Հիւսիսամայլում: Բայց թէ և Նաղարեանցին այդ խաղ-

դախութիւնը իսկապէս յայտնի էր, սակայն նա համակրութեամբ տեղ է տուած այդ յօդուածին, որովհետեւ միջը նկարագրվում են Այվազովսկի և Զալալեանց եպիսկոպոսները, խախրեանը և սոց. և կուսակից մարդիկ, որոնք խմբագրին այս և այն պատճառաւ հաճելի չէին: Այսպիսի կրքերի տէր մարդը օրինաւոր խմբագիր լինել չէր կարող, ինչպէս և չեղաւ:

3) Նազարեանցը 19-ը հրապարակախօսական գրութեամբ ունէ իւր չիւսիսաւայլում, որոնց արժանաւորութիւնները և պակասութիւնները մէկ առ մէկ, իմ կարողութեան չափ և իմ համոզմամբ, գնահատած եմ «Փորձի» մէջ տպագրած յօդուածում, և կրկնութիւնը այստեղ աւելորդ եմ համարում: Եր յիշեմ միայն, որ ես այնտեղ տպագրուցած էի, որ Նազարեանցի առաջարկած ա՛ն ձ՛ն ա կ ա՛ն լեզուն այն արժանաւորութիւնը և նշանակութիւնը չունէ, ինչ որ ուզում է դորան տալ ինքը՝ հեղինակը: Որ քանի մի հազար աշխարհարար Աստուածաշունչներով ազգը դեռ ևս վերականգնել չի կարող: Որ 100,000 մանէթ զբամազլիսի տոկոսը ազգը յանկարծ լուսաւորել կարող չէ: Որ ազգը իւր հոգեւորականութիւնից հեռաւնալով օգուտ չունէ, բացի վնասը: Որ հայ հոգեւորականութեանը ամենեւին նման չէ կաթոլիկ և բողոքական հոգեւորականութեանը և «եղութաութիւն» չկայ մերերի մէջ, և սոքա մեծամասնութեամբ ազէս են: Որ յիսունական և վաթսունական թուականներին, ինչպէս և հիւնայ, մեր հասարակութիւնը այն զարգացմանը չէ հասել, որ անվնաս կարողանանք քարոզել թէ կրօնը այլ է, ազգը այլ, և թէ անխելքութիւն է «որ հայք հաւատի համար նահա՜ս տակուել են պարսից ձեռքով, փոխանակ պահպանելու իւրեանց» կեանքը իւրեանց հայրենիքի պահպանութեան համար: Կրօնը ազգի «համար էր և ոչ ազգը կրօնի համար» և այլն: (Չիւսիս. 1859 № 1): Եւ Նազարեանցը չէր հասկանում, որ կրօնի իսկապէս նշանակութիւնը ամեն պարզացած հայ զիտէ և հասկանում է, բայց ի՛նչպիսի ունենալով մեր պատմական ներկայ դրութիւնը, կրօնը հայոց համար այսօր միայնակ փրկարար միջոցն է մեր պատմական անցեալի անջատած օղը ձեռք բերելու համար: Նազարեանցը իր թէ մարդասիրական բարձրագոյն դաւալարներին զրգուած, հալածում, հայհոյում և անխի՞ծում էր հայերին, երբ Պօլսեցիք չէին թոյլ տալիս թաղել հայոց գերեզմանատանը մի հայ բողոքականի դիակը, մի մարդու, որ ազգութեամբ հայ լինելով դեռ երեկ փողոցներում

հայհոյում էր հայոց եկեղեցին: Նազարեանցը չէր հասկանում, որ այստեղ մարդասիրութեան խնդիր չկար, այլ որ խորամանկ բողոքականները, կամենալով մեր գերեզմանատանը թաղել մի դիակ, յանկանում էին նախ ապացուցանել զուհիի ամբողջին իւրեանց ուժը և երկրորդ վաղը միւս օրը առնել մեր ձեռքից մեր ահագին կալուածքը — գերեզմանատունը լոկ այն հիման վրայ, որ այդտեղ բողոքական կայ թաղամ: Նազարեանցը չմտածեց ամենևին, որ առեւելքում կաթողիկոս և բողոքականաց ջանքը ոչ այնքան յօգուտ երկնային արքայութեան եղած է, որքան յօգուտ երկրային քաղաքականութեան: Եւ պատեղը այն եղաւ, որ Նազարեանցի այդպիսի յօդուածները այն աստիճան յոժ առնելին մեր Շամախեցի բողոքականութեանը հակաւած հայոց, մինչև որ սոքա իւրեանց անջատուած յայտարարեցին մեր եկեղեցուց:

4) Հիւսիսափայլը իբրեւ հրապարակախօս թերթ, հաշիւներ ապրով մինչև անգամ Արսինի մասին, ոչինչ չխօսեց վարժական նախուայ հայոց կենաց վերաբերութեամբ: Նա ոչինչ չասեց մի քանի ամիս առաջ վախճանուած Ներսէսի կաթողիկոսութեան մասին, նա լուեց հայրապետի ապագայ ընտրութեան մասին, նա ոչինչ չխօսեց 1860 թուի հաստատած ճաճկահայոց Սահմանադրութեան մասին, նա լուեց Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցի պատճառաւ եղած պատերազմների մասին, նա պատանձու եց ջէյթունցւոյ ազատութեան համար Զիզը թափած ժամանակ, երբ այդ գործին այս ամառգիրը օգնել կարող էր: Բայց Նազարեանցը և ոչ մի առիթ թողեց կշտամբել ազատասէր հայ եկեղեցին, երբ որ բողոքականաց և հայոց եկեղեցւոյն պատկանող հայ մարդոց մէջ լոկ անձնական պատուի վէճ ծագեցաւ: Ի հարկէ, միայն ազէտը կարող է Նազարեանցին այս առիթով բողոքական համարել, բայց և չափազանց և անհեռատես ու աժան ազատամտութիւնը հրապարակախօսութեամբ երբեմն առնել վնասակար է քան թէ կրօնափոխութիւնը: Եւ այս աժան ազատամտութիւնը Նազարեանցի ձեռքում շատ առատ էր լինելու և պ. Շահազիզեանի համար:

ԺԶ.

Ես ասում եմ՝

Ն ա գ ա ր ե ա ն ց ր չ է ի ա շ ի ս ր հ ա բ ար ս տ ե ղ ծ ո զ ր:

Ապացոյց. Ի) Ազգիս հին և նոր գրականութեան հետ ծանօթ չեղող անձինք կարծում են, որ այժմեան մեր անչարհաբար լեզուն

սկիզբն է առել կամ զործածական է դարձել Նազարեանցի ձեռքով, որ բողոքովն սխալ է: Թողնելով մի կողմը աշխարհաբարի պատմութիւնը, որ շատ հին է, թէ և անճակ, պէտք է տեսնի որ առաջին աշխարհաբար գիրքը սպաղարուցաւ Վենետիկում: Հոլով Յովհաննէս վարդապետի աշխատութեամբ դեռ ևս 1685 թուին: Այնուհետեւ 1711 թուին Շքորչեքը իւր Sinopsis-ի մէջ մոցրած ունէ աշխարհաբարի կարճ քերականութիւնը: Ախիթար Արքան մինչև անգամ զպրոցներէ մէջ դատաւր մտքով յօրինեց և սպաղարեց 1727 թուին աշխարհաբարի քերականութիւնը: Սակայն այդ լեզուն գրականութեան մէջ զործածական դարձաւ միմիայն մեր պարբերական հրատարակութեանց սկզբնաւորութեան հետ միասին: Վենետիկի հայ վարդապետները 1799 թուին, հիմնելով առաջին հայ պարբերական հրատարակութիւնը, լոյս ընծայեցին այդ աշխարհաբար լեզուն: Նոյա Եղանակ Բիւզանդեանը նմանապէս աշխարհաբար էր: Այդ լեզուն էր մեր առաջին կանոնաւոր 15 օրեայ «Վիտակ Բիւզանդեան» թերթը (1812 թուին): Այդպէս էր և մեր առաջին ամսագիր «Շտեմարան պիտանի դիտելեացը» 1839 թուին սկսուելով: 1840 թուին սկսուեցաւ Զմիռնիայի «Արշալոյս» քաղաքական թերթը և իւր էջերը բացեց գրաբարի և աշխարհաբարի վէճի համար: 1843 թուից սկսուած «Բազմավէպի» մէջ հանդուցեալ Այլազովսկու և յետոյ այլոց ձեռքով շատ և շատ քննողական յօդուածներ դուրսեկան աշխարհաբարի մասին: 1852 թուից «Մասիօր» ոչ միայն բացեց իւր էջերը գրաբար-աշխարհաբարի պատերազմի համար, այլ և ինքը այն աստիճան կատարելագործեց աշխարհաբարը, որ պ. Վ. Իւթիւճեանի լեզուն այսօր օրինակելի պիտի համարուի Տաճկաստանի հայ թերթերի համար: Մօտ 120 հայ պարբերական հրատարակութիւններէ, որ մինչև այսօր երևեցած են մեր մէջ, միայն երեք չորսը լոյս են տեսել գրաբար, բայց և նոքա սպաղրած են տեսակ տեսակ յօդուածներ աշխարհաբար լեզունով: Քառասնական թուականներից սկսած և ոչ մի թերթ ունինք, որ իւր լուման չլինի մոցրած աշխարհաբարի գրաբարի վէճի մէջ և չլինի նպատած առաջինի զարգացմանը և կատարելագործութեանը: Սակայն պէտք է նկատել, որ երբեմն ոմանց կողմից փորձեր կ'ըլլան ևս «բռնի» կատարելագործել այդ լեզուն, ստեղծել, հնարել և ոչ թէ հեռել ընկան ընթացին: Այդպիսի մի ծուռ և սխալ գիտաւորութեամբ, ինչպէս յայտնի է, լոյս տեսաւ 1853 թուին Պօլոյ մի քանի ուսումնական

նաց ընդհանուր ջանքով պատրաստած «Ուղղախօսութիւն արդի հայ լեզուին» անունով քերականութիւնը ոչ թէ այն լեզուի, որ արդէն այն ժամանակ գործածական էր, այլ այն — որ պէտք է լինի, շինուի մի օր: «Ուղղախօսութիւնը» երեւցաւ 1853 թուի սկզբին (տես Մասիս 1853 փետրուար), իսկ նոյն տարուայ վերջը հանդէս եկաւ Նազարեանցի «վարդապետարան կրօնինորի յանաճարանի մէջ հեղինակը» Ուղղախօսութեանը հետեւելով, քարոզում էր «բանաստեղծի պէս հնարել և ճարտարապետել» աշխարհաբար չմշակուած լեզուն: Սակայն դեռ ևս նախնի դարերում Գիտնսիոս Երակացւոյ քերականութեան թարգմանութիւնը, իւր «էփփուցի (փոխանակ կոմեցի), էկոփուցեր, էկոփուցք» բայերի խոսնարհմունքներով մերժուեցաւ և ընդունելի չեղաւ հայոց լեզուի մէջ: Նոյն պատճառաւ հետեւող չունեցաւ և «Ուղղախօսութիւնը» իւր «էլուէմ» էլուէս, էլուէ, (փոխանակ լինիմ, լինիս, լինի) խոնարհմունքներով: Նոյնը պատահեցաւ և Նազարեանցի լեզուի մէջ մտցրած խորզութեանց հետ:

2. Ռուսաստանի հայոց մէջ դեռ ևս 1850 թուին «Արարատ» շաբաթաթերթը աշխարհաբար էր հրատարակվում և իւր նախորդ «Վովկասի» անյաջողութեան զլխաւոր պատճառներից մէկը նորա դրաբար լեզուն էր համարում: Եւ իրաւ՝ Վովկասի «Վլադասերի» և մեր «Վովկասի» փորձերից յետոյ այլ ևս անկարելի պիտի լինէր դրաբար պարբերական թերթի դրուութիւնը: Ժամանակի պահանջները օրէց օր մեծանում էին, կարգացողներն թիւը փոքր առ փոքր բազմանում էր, ժողովուրդը կենդանութիւն էր պոտնում, հասարակական շահերը երևան էին զաւիս — և ահա միեւնոյն 1858 թուին, միեւնոյն օրը Մոսկուայում և Քիթլիսում լոյս են տեսնում «Հիւսիս սափայլը» և «Մեղու Հայաստանին», մինը մի դիտնական պրօֆեսորի ձեռքով, միւսը մի աղէտ քահանայի աշխատութեամբ — բայց երկուսն էլ աշխարհաբար: Այստեղ մէկը չէ հետեւի միւսին, մէկը միւսից չէ օրինակ առել, այլ երկուսն էլ գործել են անկախ: Բնականապէս աշխարհաբարի գործածելու պատիւը ոչքան վերաբերում է «Հիւսիսսափայլին», նոյնքան և «Մեղուն»: Բայց այդ, երկուսի մէջ միւս նմանութիւնն էլ այն էր, որ ոչ Նազարեանցը քաջ հմուտ էր հայերէնին, ոչ հայր Մանդենեանցը: Նազարեանցը իւր համար գրելու կանոններ էր ստեղծել, իսկ Մանդենեանցը լեզուի մասին իւր նաւի առաջատար բայ էր թողել քամուն: Բայց առաջինը փախչում էր դրաբարից, երկրորդը ձգում, քաշում էր դէպի դրաբար: Երկուսն էլ յետոյ փոքր առ փոքր վարժութիւն ստացան, բայց հետեւանքը

այն եղաւ, որ Նազարեանցը անդգալե կերպիւ մօտեցաւ դրաբարին, այն ինչ Մանդենեանցը—հեռացաւ ¹⁾):

3) Նազարեանցի աշխարհաբարը բաժանուիւ է երկու տեսակի: Առաջինն է ինքնուրոյն գրուածների լեզուն, երկրորդը—Թարգմանական: Յառաջ եմ բերում այստեղ քանի մի փոքրիկ հատուածներ՝ Նազարեանցի ինքնուրոյն գրուածներից

Նազարեանցի Թարգմանական Եօդուածներից

1857 թուին

«Այս գրաւոր վաստակը ընծայելով մեր պատուելի ազգին և առ ի սրտէ ցանկալով որ դա պիտանի օգտակար լինէր նորան, արժան է ինձ և շատ քաղցր մի քանի տեղեկութիւնք տալ այս տեղ այն մասին, թէ ինչպէս այդ գրաւոր վաստակը կարողացել է հրապարակ դուրս գալ և լինել հասարակաց ժառանգութիւն: (Հանդ. Հայ. Ա. յառաջ.)

1858 թուին

«Բայց չէ պիտոյ միշտ գէպի մին կողմ խօսել: Հայոց լեզուն ասիական հոգու ծնունդ լինելով, պիտոյ է ունենար և իւր առանձին քերականական ձևերը, ինչպէս շատ բանով մօտաւոր էր հելլենականին, ինչպէս պարսիկ

1857 թուին

«Սկիւածէսը տեսանելով, որ անդրիագործները ամենամեծ ջանադրութեամբ աշխատում են այն բանի վերայ որ քարը շատ նման կաշուցանեն մարդուն, ասաց. վարմանում եմ, որ դորա չեն նոյնպէս ջանադիր որ իւրեանց անձր աննման կաշուցանէին քարերիս: (Հանդ. Հայ. Ա. եր. 19).

1858 թուին

«Ջիւղերը երևում են երբեմն մի սպիտակ, պանրատեսակ ուղեղային գոյութիւն որ քանի մի տեղերում աւելի առատ յայտնվում է և բացի դրանից շրջապատած է մի մեկուրագոյն նիւթով, բայց երբեմն որպէս թելեր կամ

1) Բաւականին ժամանակ աշխատելով, ընդօրինակած ունիմ բազմաթիւ հատուածներ, որոնց նպատակը պիտի լինի ցոյց տալ ամեն տեղի հայերի աշխարհաբար լեզուի պատմական զարգացումը: Այդ հատուածները, միմեանց ևսնից դասաւորուած, պիտի պարզեն Ա. պարբերական հրատարակութեանց լեզուն ըստ ժամանակին (օրինակ Մատիսի լեզուն 1852, 1862, 1872, 1880 և այլն), ըստ աշխատակցաց (օրինակ Մատիսի խմբագիր պ. Կ. Խթիւճեան, օգնական Ատոմ և այլն), ըստ տեղւոյն հրատարակութեան (օր. Վան, Պոլիս, Նրուսադէմ, Փարիզ, Վիեննա, Երևան և այլն): Բ. հեղինակներին լեզուն ըստ ժամանակին (օր. պ. Մ. Աղաբէգեանի լեզուն 1856, 1860, 1866, 1880 թուերին). Գ. լեզուի պատմական զարգացումն հին օրերից սկսուած (աշխարհաբարի հետքերը Մ. դարից սկսած և այլն) և Դ. գաւառական բարբառներ: Յոյս ունիմ շուտով պիտի յաջողի ինձ այս աշխատութիւնս հանդէս բերելու, հանդերձ քերականական յաւելածով:

լեզուն զարմնալի յարակցու-
թիւններ ցուցանում է յունա-
կանի հետ խօսելու ոճի
մասին» (Հիւսիս. 1858 № 1
եր. 24)

1859 թուին

«Գուցէ թէ չունէին զոքա և
ոչ հայրենիք, այլ մի կոտոր անձ-
նական օգուտ, որի համար այսօր
այսպէս կը խօսեն, էգուց այլա-
պէս: միւս օրը զարձեալ այլա-
պէս, այսինքն ինչպէս յարմար էր
նոցա փոփոխական հանգամանք-
ներին. որովհետեւ մի հաստատուն
զաղափար ճշմարտութեան եր-
բէք ունեցած չեն իւրեանց գլխի
մէջ, կամ եթէ ունեցած են,
ապա նոցա միտքն ու սիրտը միշտ
պիտոյ է կռուի ու երկպառակու-
թեան մէջ լինին, զուրկ ամե-
նայն ներքին խաղաղութենից
(Հիւս. 1859 № 1. եր. 14)

1864 թուին

«Հիւսիսափայլի հրատարակողը
վերապէս հանդէս մտանելով,
պինդ և հաստատ մնալու է իւր
կանոնների վերայ. խօսել այն-
պէս, որպէս գիտութիւնը և ազգի
ճշմարիտ օգուտը պահանջում են
նորանից, առանց միա գնելու ա-
սիական մարդերի տգիտութեանը
և մոլորութիւններին. նախանձ և
թշնամութիւն չպիտի ազդականեն
նորա գրիչը. պատճառ, իմաստու-
թեան սուրբ հոգին փախչում է
թշնամանող և հակառակող բե-
րաններից. ուր կան թշնամու-
թիւն և նախանձ, այնտեղ կս
դառնալու են անկարգութիւն և
ամենայն տեսակ չար բաներ:» (Հիւս.
1864. № 1. եր. 4)

լարեր, նոքա ըստ մեծի մասին ցան-
ցատեսակ կապակցած են: (Հիւս.
1858 № 2. եր. 67)

1859 թուին

«Եթէ ենթադրէինք, թէ այս
դիատեսակ կրային ծեփի սակ
թաղված էին թանգազին մո-
գայիկեան պատիւներն, թէ այս-
տեղ ու այնտեղ խաչի նշանը
կամ թէ Աստուածամոր պատ-
կերը աղօթապէս դուրս է երևում
մարմարիոնեայ շքանագիծներով,
այնուհետեւ այստեղ քննող մար-
դու վերայ զայլի է այն մտա-
ծութիւնը, թէ կանգնած էր
քրիստոնէական ժամանակի մի
հսկայածե գերեզմանի մէջ:» (Հիւս.
1859, № 2 եր. 143)

1864 թուին

«Մեսիան իւր գործը աշխարհի
վերայ լցուցել էր: Մի նոր, քա-
ջութեան հոգի ստանալով զօ-
րութեամբ շողջոյն սրբոյ, որ չո-
ղեզալտի օրին թափուել էր ա-
շակերանների վերայ, սոքա դուրս
գնացին ամենայն աշխարհ և քա-
րողեցին ազգերի խաչելեալը և
Աւետարանը, կամ ուրախաբեր
լուրը Աստուծոյ արքայութեան
մասին աշխարհի վերայ:» (Հիւս.
1864 № 12 եր. 764)

Ինչպէս այս փոքրիկ հաստատածներէն երևում է, Նազարեանցի ինքնուրոյն գրութեան լեզուն աւելի լաւ է, քան թէ թարգմանութեանց: Այստեղ անկարելի համարելով աւելի երկար կտորներ յառաջ բերելը, հրաւիրում եմ ցանկացողներին կարդալ այդ հեղինակի մի քանի գրութիւնները 1858 և 1864 թուի շիւսիսափայլի մէջ: Կարդացողը կընկատէ, որ Նազարեանցը այդ վեց եօթը տարուայ միջոցում բաւականին վարժուել է հայերէն գրելում և մաքրել է իւր լեզուն, կոկիլ է ոճերը և այլն:

4.) Նազարեանցի լեզուն, իւր սկզբնական խափութեան օրերից մինչև վերջին կատարելագործութեան միջոցը, հիմնուած էր այն սխալ գաղափարի վրայ, որ իբր թէ մի հեղինակ կարող է «բանաստեղծի պէս հնարել և ճարտարապետել» որևիցէ լեզու: Այդ պատճառով, չնայելով նորա իւր համար հնաբաժ քերականական կանոններին, լեզուն մի շինծու, անբնական լեզու էր, որի մէջ ամէն քայլում մի քերականական ձև հակառակ էր միւս ձևին: Մի բառ մի տեղ մի կերպ էր հղովվում, միւս տեղը մի այլ կերպ և այլն: Նորահար և տնօրծածական մի ձև կողքէ կողք կանգնած էր մի գրաբառ ձևի հետ և այնպիսի շատ բաներ, որոնց բազմաթիւ օրինակները հանդէս կը հանեմ, երբ աշխարհաբար լեզուի պատմական անտութիւնը կը ներկայացնեմ հասարակութեանը: Ինչ հետևանք ունեցաւ Նազարեանցի այդպիսի ջանքը լեզուի վերաբերութեամբ: Այն, որ «շիւսիսափայլի» հետ վերջացաւ և նորա լեզուն և 1865 թուից մինչև այս 1881 թիւը ոչ ոք չմտածեց յարուցանել այդ անբնական նորաձեւութիւնը: Նազարեանցի լեզուն, այսօր դառնալով լոկ պատմական նիւթ, զեղեցիկ կերպիւ նորից ապացուցեց մարդկութեանը, որ ոչ մի անհատ կարող չէ ազդի համար լեզու «տեսղծել, շինել, ճարտարապետել» և այլն, այլ որ ամէն բան ընթանում է բնական ընթացքով և բնական օրէնքների վրայ հաստատուած: Այդպէս ահա մեր աշխարհաբարը վաղուց արդէն դործնական դառնալով զրականութեան մէջ, ոչ ոքի առանձնապէս պարտական չէ, այլ միայն իւր այն ներքին ուժին, որ օրէց օր տանում է դորան դէպի կատարելագործութիւն: Եւ Նազարեանցը, որ կարող էր լեզուն առաջ քաշողներից մէկը լինել, թողնեց բնական ուղիղ ճանապարհը, երազեց խրեանից մի այլ լեզու տեսղծել, որով ոչ միայն շատ օգուտ չբերեց մեր նոր լեզուի մշակութեանը, այլ և զուցէ մասամբ արգելեց այս գործին:

Այստեղ մի առժամանակ դադարեցնում եմ իմ ասելիքս Նազարեանցի մասին:

ԺԷ.

Ինչպէս կարելի չէ արհեստական կերպիւ լեզու ստեղծել, այնպէս անկարելի է և մի այլապիսի անբնական երևոյթի հետեիլ, թէ և բարեկամութեան սրբազան պարտականութիւնից դրդուած լինի այդ գործողը: Պ. Շահազիզեանի «Հրապարակախօս ձայնը» այս մասին մի հետաքրքիր գործ է: Նա գիտէի որ իմ ասածներս մէկին միւսին կարող էին անհաճելի լինել, որ Նազարեանցը իւր պաշտպանները պիտի ունենար — բայց չգիտէի որ լոկ բարեկամական զգացմունքները արտայայտելու և հաստատելու համար կարելի է վերկենալ այսօր և դրեւ այն լեզուով, որ վաղուց արդէն դատապարտուել է մեռելութեան, որ թաղուել է դեռ ևս հեղինակի կենդանութեան ժամանակ, որ տասնևհինգ տարի շարունակ ոչ հետեող է ունեցել և ոչ յիշող: Նոյն հարկէ չեմ այստեղ զբաղեցնելու կարգացողներին պ. Շահազիզեանի լեզուի քննութեամբ, որովհետև այդպիսի պատուի հեղինակները սովորաբար արժանանում են «Հրապարակախօս ձայն» զրբից աւելի հիմնաւոր աշխատութիւններ յառաջ բերելով: Բայց և այնպէս մի դադափար տալու համար պ. Շահազիզեանի թէ ոճերի, թէ դրելու ձևի մասին բաւականանում եմ քանի մի փոքրիկ հատուածներ յառաջ բերել՝ «Նւ իրաւի, ասում է «պ. Շահազիզեանը, եթէ խտաբար խմաստասիրենք, կը տեսնենք «որ հարազատ հայկաբանութիւնը անհնար է եղել վերականգնել «այն օրից, երբ մեր նախնեաց բրդեայ աղաբողոնը փոխուել է կոս «պոյտ ու կարմիր մախմուր, կամ ծաղկանկար մօռառ անդիք, «կամ բենիշ ու ջիւրբէ. լայն դուռ ու չուխան — զսպած սիւր «տուկ ու Ֆրակ. մաշկը — պլպլուն լայքաւոր կօշիկ. սպիտակ էշն «ու ջորին — տաճիկ սևաթօյր երիվար. պարզ ու սառնորակ ջուրը «— մեծազնի ըմպելիք, որպէս — թին թին թին — Շատո. Վաֆիտ «ու. Վախեթին, մեղրածոր Շարտօղ ու Բենեդիկտին և զանազան ««bona vina». աստուճ հացը և անպաճօյճ կերակուրը — բազմա «րուեստ խորտիկ՝ որպէս հազուադիւտ Փազան ու անուշահամ «ծուկը, — որոնք բնաւ և չեն յարմարվում մեր պապերի պարզա «կեցութեան հետ (Հրապ. ձայն եր. 49)». Նոյն պէս էլ համեղ է

նկարագրում այս բոլորը...: Այն Շահապեղեանը անիրաւ է զանազան միայն իմ վերաբերութեամբ, մինչդեռ ինքը, ազնիւ պարոնը, նոր լեզուով գրելու համար վայելում է «հաղուսդիւս Փաղան ու անուշահամ ձուկը» և այդ օրագմարուեալ խորախիներէ վրայ խմում է մեծագնի ըմպելիքներ՝ «թին թին թին — Շատո — ԼաՅիտ կամ մեղքածոր Շարտրոգ ու Բենեդիկտին և զանազան «bona vina», ինձ Ասիացի մարդուն, ի պատիւ իմ խաւարապաշտութեան, իրաւունք է տալիս միայն «թաթար մայրանուն» նստած և «ճաշակողէտ կլափներս (չանա) լայնացրած, ամբողջ զիշերներով դառներ մաքրազարդել և կախնթու թռնկիները քամել» (չրապ, ձայն եր. 127): Այժմ տեսնում եմ թիֆլիսում նստելու իմ բոլոր սխալը: Բաւական է որ տեղափոխուիմ Մոսկիւ և ահա նախ Ասիացութիւնս կը վերափոխեմ Եւրոպացիութեան, յետոյ կ'ազատուիմ խաւարապաշտների աղանդից, կը դառնամ «ազոտամիտ» և ինձ անհաճելի հայ մարդուն կարող եմ հայհոյել (sic!) «կատարեալ հայ» տեսելով: Արջապէս «լայնացած կլափներս» էլ կ'ազատուին «ամբողջ զիշերներով» «թաթար մայրանուն» զգառներ մաքրազարդելուց: Միայն չգիտեմ թէ Մոսկիւյում ներքի՞ն է, որ զանազան «bona vina» ներով բերանը համեմատեալը երբեմն էլ պէտք եղած ժամանակը օրինակ, ասիացիներին իրատելու համար, մի 741 յիշոյ ու հայհոյանք արատասանէ: Կարծեմ որ Մոսկուան թէև շատ լուսաւորուած է, բայց հայհոյանքները արդեւուած չափով լինին. այնպէս չէ՞ պ. Շահապեղեան:

Այն մարդուն, որ հաղուած է պսպած սիւրճուկ ու Ֆրակս, ոտքերին — «պալլուն լայքաւոր կոշիկ», որ զբանեկա փոխանակ «սպիտակ իշի» վրայ նստելու հեծնում է «տաճիկ սեւթոյր երիվարի» վրայ, որ ծանօթ է bona vina գինիներին և ճաշակում է «Փաղան» — այդպիսի մարդկանց ի հարկէ «անհար է վերադառնալ հարազատ հայկաբանութեան»: Զարգացումն չի ներիլ, մանաւանդ որ հայոց լեզուի մէջ երաժշտական ներդաշնակութիւն էլ չունին բաւերը: Այլ անկարելի բան է մանաւանդ պ. Շահապեղեանի համար, որ բաւականին զարգացած է երաժշտութեան մէջ: Իսկ այս մասին հաւատացած եմ ազնիւ պարոնի հետեւալ տողերը կարդալով՝ «մեր աշխարհը, զրուժէ նոյն է մի ֆորտապիանոյ, որի կլաւիշները միշտ ածուժ են ներդաշնակ ափորդներ և ոչ երբէք դժոխա՝ ձայն դիտածուան» և այլն (չրապ, ձայն եր. 329):

Սովորութիւն չունենալով կօշիկից զեր դասելու, քանագան
դիտածանաների կամ ներդաշնակ աւօրդների մասին կը լռեմ: Բայց
չեմ կարող լինել պ. Շահազիզեանի ախրհազարական և բնագի-
տական հմտութեան վերաբերութեամբ: Այստեղ թող ներէ աշխիւ
պարոնը: Ինչ անհնք, մէկին վիճակուած է bona vina, միւսին ու-
րիշ դործ...:

ԺԸ.

Երևանապարտ եմ պ. Շահազիզեանին, որ բարեհաճել է ինձ
սովորցնել, թէ Ard a թռչունը չորս տեսակի է բաժանուած: Վո-
խարէնը եւ էլ ազնիւ պարոնին կը սովորցնեմ նախ՝ որ նորա դրած
Ard a cinera (չր. ձայն եր. 171) սխալ է, այլ պէտք է ուղղուի
Ardea cinerea: Երկրորդ՝ որ Ardea թռչունը միայն չորս տեսակ չէ,
ինչպէս կարծում է պարոնը, այլ և բայի նորա զիտեցածները կան
Ardea Nycticorax, A. garcetta, A. stellaris և այլն: Սակայն թող
զիտենայ պարոնը, որ տակաւին, որքան զիտած են պ. պ. Ասալէրը,
Մէնէտրիէ, Կալէնիշէնկօն և այլք, Հայաստանի ջրերի վրայ տես-
նուած են միմիայն երկու տեսակները՝ Ardea cinera և A. purpu-
rea¹⁾: Եւ քանի որ խօսքը Հայաստանի թռչնոց վրայ է, ուրեմն
Յիգուր է պ. Շահազիզեանը ինձ իւր զիտութիւնը ցոյց տալու հա-
մար այդ թռչունի միայն տեսակները շարուած, որոնք մեր երկիրը
չեն այցելում, մասամբ բոլորովին ծովային լինելու պատճառաւ:

Շնորհակալ եմ նմանապէս, որ պ. Շահազիզեանը տեղեկու-
թիւն է տալիս Otis tarda թռչունի մասին: Բայց կը ներեմ ինձ յի-
շեցնել պարոնին, որ Երևանայ նահանգում բացի այդ տեսակը դան-
վում են նմանապէս Otis tetrax և Otis houbara, որոնց մասին խօ-
սում են Զիլիպպի, Ասալէր, Պալլաս ճանապարհորդները:

Սակայն ինչ իրաւունքով պ. Շահազիզեանը պահանջում է
ինձանից, որ ես իւրեան համար Հայաստանի բոլոր կենդանեայ և
բոյսերի հայերէն քիչդ անունները մէկ առ մէկ շարէի և այդպէսով
կատարէի այն, որ զեռ ոչ ոք չէ արած: Միթէ այսպիսի պարտա-

1) Թէ և վագները կարծում է թէ Հայաստանի մէջ, Արաքսի ափե-
րում լինում է A. stell ris կամ stell ri տեսակը, բայց այդ բանը չէ հա-
տաւորում միւս զիտեականաց հետաշօտութեամբ:

կանութիւն կայ ինձ վրայ և կամ միթէ այս խնդիրը կապ ունէ Նազարեանցի ինչ լինելու խնդրոյն հետ: Ես ասելեմ որ Նազարեանցը իւր գրածը մեր երկրի մասին բառ առ բառ թարգմանել է Կypиовъ-ի յօդուածից և հաստատելեմ զէմ առ զէմ զնեղով մէկը և միւսը: Այդ բաւական չէ՞, ազնիւ պարոն:

Ես ասել էի և հաստատել, որ Նազարեանցը մեր երկրի հին ու նոր Հայաստանի աշխարհագրութիւնը չգիտէր: Այսօր դուրս է գալիս, որ այդ Ասիկայաբնակ bona vina-ի հետ ծանօթ պարոնների բաղդն է եղել: Պ. Շահագիգեանը, թող ներէ ինձ ասելու, այս մասին ինքն էլ շատ բան չէ գիտացել, որ և մարդասիրաբար, և միայն մարդասիրաբար պիտի սովորցնեմ հիմայ:

Ես ասել էի, որ Նազարեանցը սխալուել է գրելով թէ «Հայոց արքայանիստ քաղաքները մէկն է Թիֆլիսը Փայտակարանում»: Պ. Շահագիգեանը պատասխանում է՝ «ակնյայտնի սխալ է, բայց հաստատուած է Թովմայ Արծրունուց և Երզնկացու կարծիքներու վրայ, որ նոյն բանն են վկայում: Այստեղից հետևում է, որ իբր թէ Արծրունին և Երզնկացին հաստատում լինեն Ա. որ Թիֆլիսը Հայոց արքայանիստ է եղած և Բ. որ Թիֆլիսը Փայտակարան նահանգումն է գտնուած: Բայց ահա Արծրունույ ասածը՝ «հրաման ետ (բուղայ) հասանել 'ի վերայ քաղաքին Տփղիբ կոչեցեալ, որում յառաջագոյն Փայտակարան անուանէին, (դի) և 'ի փայտից մայրեաց շինեալ էր քաղաքն նոցա...» Ահա և Երզնկացու գրածը «պատահեաց զալ ինձ 'ի կողմանս... աշխարհիս վրայ» 'ի հռչակաւոր և 'ի մեծ մայրաքաղաքս 'ի Տփլիս, Փայտակարան կոչեցեալ 'ի գիրս պատմողաց»: Այդպէս ահա ոչ մէկը, ոչ միւսը Թիֆլիսին հայոց արքայանիստ չեն անուանում, որովհետև երբէք և չէ եղած դա հայոց քաղաք: Սխալը այսպէս է յառաջ եկել. Փայտակարան նահանգը, ինչպէս յայտնի է, Մեծ Հայոց ԺՍ. նահանգն էր և մի կողմից սահմանակից էր Կասպից ծովին, միւս կողմից Ասորստականին: Այդ նահանգում գտանվում էր համանուն Փայտակարան քաղաքը, որի մասին քանի մի անգամ յիշում են Ագաթանգեղոսը, Փաւստոսը, Խորենացին և այլք: Ագաթանգեղոսը անուանում է դորան «քաղաք արքայութեան Հայոց» որ ասել է թէ դա պատկանում էր հայոց տէրութեանը: Ուրիշ որ և իցէ ակնարկութիւն դորա արքայանիստութեան համար չկայ, բայց այս անգից է տուել (եթէ իրաւ Ագաթանգեղոսն է մեղաւոր) Նազարեանցին շինել դորան հայոց արքայանիստ: Սորա հակառակ

Արծրունին և Երզնկացին, ինչպէս տեսանք, երկուսն էլ Քիֆիսին վրաց քաղաք են ասում: Այնուհետև յիշեալ հեղինակներից ոչ մէկը չէ ասում թէ Քիֆիսը Փայտակարան նահանգումն էր, այլ թէ Փայտակարան էր տնտեսւում և այն ոչ իւրեանց ժամանակը, այլ «յառաջագոյն» կամ «ի դիրս պատմողաց» բայց թէ որ պատմողաց՝ մինչև այսօր մնում է մութը: Ուրեմն, քանի որ ոչ Թ. Արծրունին, ոչ Երզնկացին չեն ասած թէ Քիֆիսը հայոց արքայանիստ էր և կամ Փայտակարան նահանգումն էր գտնւում, բնականապէս և ոչ Նազարեանցն է նոցանից այդ բաները ասել: Ուրեմն և պ. Շահազիզեանի հաստատութիւնն էլ թէ սուտ է և թէ ծուռը:

Ես ասել էի, որ Նազարեանցը սխալուած է գրելով «ին շայաստանը ասիւմ է այժմ Թուրքմանիա և պարունակում է իւր մէջ... Էրզրում, Կարս, Վան».— զաւառն Երեան և այլն: Կարծում եմ, որ Նազարեանցի ասածը այստեղ մի վճռողական հաստատ բան է: Մի երկիր որ վաղ ժամանակ կոչւում էր շին շայաստան, այժմ անվում է Թուրքմանիա, այնպէս չէ: Ես դարմացել էի թէ Նազարեանցը այժմ որտեղ է լսել այդ անունը: Պ. Շահազիզեանը մեկնում է «բայց Նազարեանցը ինքը չէ հնարել այդ անունը որովհետև և ինձ իճեանի աշխարհագրութեան մէջ այդպէս (sic!) է գրած»:

Այսպէս խօսելուց յետոյ մարդ կը կարծէ թէ մեր երկրին Թուրքմանիա անուն տուողը իրաւ ինձ իճեանն է: Սակայն բանը շատ պարզ է, թէ և պ. Շահազիզեանը կամենում է ծածկել: Ինձ իճեանը իւր աշխարհագրութեան մէջ, յառաջ բերելով շայաստանին վերընծայած հին և նոր անունները բողոքելով բողոքում է այն մի քանի Եւրոպացոյց դէմ, որոնք անցած դարերում իւրեանց աշխարհագրութեանց և աշխարհացոյցների մէջ մեր հայրենիքի անունը նշանակել են «Թուրքմանիա կամ Առմէնիա» լոկ այն հիման վրայ, որ Ժ.Ա. դարում եկել է այդ երկիրը բնակուելու Թուրքմանիստանից Թուրքման ժողովուրդի մի հատուած: Բայց այստեղ խօսքը նախ ոմանց սխալների վրայ է, որի դէմ, ինչպէս ասացի, բողոքում է ինձ իճեանը: Երկրորդ՝ այդ սխալը տեղի է ունեցել միմիայն անցեալ դարում, երբ զույգ և ներքին էր: Իսկ մեր դարում, յիսուսական կամ վաթսուական թուականներին, որ Նազարեանցի յիշած այժմն է, թող ցոյց տան թէ ո՞վ էր շայաստանի անունը «Թուրքմանիա» կոչում: Եւ մի՞թէ պ. Շահազիզեանը չէ կարողանում զանազանել մի բան որ հերքւում է միւսից որ ընդունւում է:

Բայց խօսքս չ'երկարացնելու համար յիշեմ միայն, որ պ. Շահա-

հաշիգեանի անձնական գիտութիւնը երկրիս աշխարհագրութեան և պատմութեան վերաբերութեամբ, յատուկ եմ ասել, Նազարեանցից յառաջ չէ: Ազնիւ պարոնի դրուածում (եր. 217) մի այսպիսի ծանօթութիւն եմ տեսնում. «Ներսէս Լամբրոնացին Զորոգետացոց (Նիսիի նահանգը) համար ասում է որ սորա, կենալով Պարսից մէջ, նոցա սովորութիւններով են կրթվում: Դուրս է գալիս որ Զորագետացիք բնակվում են եղել Շիրակի նահանգում: Միմիայն հոգուս վարձք անելու համար կտոգորցնեմ պ. Շահազիզեանին, նախ որ Շիրակը երբեք նահանգ չէ եղած, այլ էր ութերորդ դաւառը Արարատեան նահանգի. գանազանութիւնը այնքան է, որքան ամբողջ ծառի և մի ճիւղի մէջ: Երկրորդ որ թէև «ազնիւ պարոնը» լսել է որ մեր պատմիչները Զորագետ կամ Զորոգետ անունով կոչել են Անիի Ախուրեանը, որ իրաւ ձորի մէջ է ընթանում, բայց այդ անունը տուած են նոքա Հայաստանի և շատ ուրիշ գետերի, որոնք նմանապէս ձորերի մէջ են հոսում՝ այդպէս կոչվում էր և Լօռուայ այժմեան Գրէգա գետը: Այս գետի քառաժայռերի վրայ են Սանահին, Հաղբատ և Քոբայրը, որոց միաբանքը Տուտէորդույ առաջնորդութեամբ պատերազմում էին Ռուբինեան թագաւորութեան վարդապետաց ընթացքի գէմ: Լամբրոնացին իւր նամակների մէջ կշտամբելով Տուտէորդույն, սորա կուսակիցներին անուանում է Զորոգետցիք, իւրեանց վերոյիշեալ երեք վանքերի մէջ բնակուելու պատճառաւ: Անոց Զորոգետացիք այստեղ բնաւ դորձ չունին, որովհետև խօսքը Լօռուայ Զորոգետացոց վրայ է, իսկ Լօռին Շիրակին երբեք չէ պատկանած: Հասկացա՞ք պ. Շահազիզեան:

ԺԹ.

1879 թուի ապրիլ ամսին վախճանեց Ստեփաննոս Նազարեանցը: «Մեզու Հայաստանի» լրագիրը մահացուցակի մէջ ոչ միայն փառացի փառս բարձրացրեց այդ մարդու անունը, այլ և սորա հանգուցեալ Տէր Եսայի հօրը հրատարակեց «սուրբ» և նորա գերեզմանը «հրաշագործ», ուր իբր թէ մինչև այսօր էլ ժողովուրդը ուխտ է գնում և հիւանդները բժշկութիւն են ստանում: Մեր միւս լրագիրը՝ «Մշակը» կարճ կտրեց բանը. Նազարեանցը, ասաց նա, «վաղուց մեռած» էր, նա մեռաւ դեռ ևս 1864 թուին իւր չիւսիսափայլ հետ միասին: Այս կարճ դատավճիռը կարգալով հանգուց

ցեալի գործունէութեան մասին «Մշակը» գուցէ չմտածեց, որ մի ճշմարտութիւն ասաց, թէ և գորանով վատ ծառայութիւն էր մատուցանում Նազարեանցի անուանը: Բայց արի տես, որ այդպէս է եղել Հիւսիսափայլի հրատարակչի բազմը: Սորա միւս բարեկամը, պ. Շահաղիզեանը աւելի անտեղի կերպիւ վճարեց իւր բարոյական պարտքը. նա «Փորձի» մէջ (1879, № 9) անխնահ բարձրացրեց Նազարեանցի ընտանեկան կենաց վարագոյրը, ուր այնպիսի խիստ և անհաճելի գոյներով ներկայացան նորա ամուսնական յարաբերութիւնները, որ թէ և գուցէ շատ էլ ճշմարիտ լինէին, այնու ամենայնիւ տեղ չունէին տպագրութեան մէջ հանդէս գալու: Խօսք չկայ, վշտացած Նազարեանցը կարող էր փանգառուիլ իւր ամուսնից միայն իւր մտերիմ բարեկամներին, բայց թոյլ տալ որ այն ինչ որ իւր հետ գերեզման պիտի մոռնէր, հրապարակական խօսակցութեան առարկայ դառնայ, հաւատացած եմ որ հանդուցեալը ոչ ոքի չէր ներիլ: Ինձ թւում է, որ Նազարեանցի հոգին իբրեւ մի ուրուական, այն օրից սկսած հանգիստ չէր տալիս պ. Շահաղիզեանին, անխաղար կրկնելով սորա ականջում «և դո՛ւ, Բրուսա: Եւ պ. Շահաղիզեանը իւր մեղքը քաւելու համար այսօր պաշտպան է հանգիստանում Նազարեանցի գործունէութեան իւր «Հրապարակախօս ձայն» գրքով: Մի առ. մի հերքել պարոնի ասածները, ասել է թէ նորա 292 երեսի տեղ մի 1000 երես դրուածք տալ: Բայց այդպիսի աշխատութեան ոչ Նազարեանցի գործունէութիւնն արժէ և ոչ պ. Շահաղիզեանի ասածը: Այս սուղ ժամանակում, եթէ այսքանը ևս ասացի, դիտաւորութիւնս միայն այն էր, որ ցոյց տամ թէ մեզ նման նորից կենդանութեան յոյս ունեցող ազգին և այսպիսի մի լուսաւորեալ ժամանակ որքան հարկաւոր է զգոյշ և խիստ լինել մեր հրապարակական հանդէսի մէջ երևան ելող անձանց գործունէութիւնը քննելու ժամանակ: Իմ սկզբնական քննութեան և ներկայ յօդուածիս նպատակը լոկ այն է, որ կարողանանք առաջ առնել ամենայն խարդախութեան, կրքերի, կեղծաւորութեան, տգիտութեան, և միւս մահացու մեղքերի, որ դժբաղդաբար միմիանցից օրինակ առնելով, ոմանք այսօր ևս գործ են դնում մեր մանուկ նոր գրականութեան մէջ: Ես ուզում եմ, որ ազգային գործիչները, նա մանաւանդ պարբերական հանդէսների խմբագիրները, ճանաչեն ազգը, որի համար գործում են, զիտեան սորա անցեալը և ներկայ կացութիւնը, ճանաչեն հայ մարդոյ հոգին և արամադրութիւնը, ճանաչ-

չեն ազգային եկեղեցին և նորա ուղղութիւնը և միայն այն ժամանակ զատաժճիւններ կարդան: Եւ ցանկանում եմ որ այդպիսի խմբագիրները ոչ այնքան ազադական իւրեանց գիտութեան մասին որքան համեստաբար հանդէս հանեն այդ գիտութիւնը: Եւ մաղթում եմ որ այդ պարոնները այնքան բարեկիրթ լինին որ թաղեն հողի մէջ իւրեանց կրքերը, մոռանան Աշտարակոյց յիշոյցները, վերջ տան իւրեանց եսականութեանը և միայն գործի վրայ խօսեն և այլն և այլն:

Եւ միայն այսպիսի ցանկութիւններից դրդուած՝ ես իմ առաջին յօդուածիս մէջ անխնա հանդէս բերի Նազարեանցի գործունէութեան մէջ նկատուած պակասութիւնները: Սակայն այն ժամանակ աւելորդ էի համարել խօսել մի քանի կէտերի վերաբերութեամբ, որ միայն այսօր ստիպուեցայ յառաջ բերելու, որի համար թող Նազարեանցը գերեզմանից իւր շնորհակալութիւնը ուղարկէ պաշտօնակցեանին: Բայց թող գիտենայ «Հրապարակախօս ձայնի» ազնիւ հեղինակը, որ կը գայ ժամանակ, և այն կարծեմ շուտով որ ինձ դեռ պիտի մեղադրեն ասելով, թէ իմ քննութիւնս միանգամայն յօդուած Նազարեանցի է....

Ահրջին երկու խօսքս դարձեալ ուղղում եմ պ. Շահազիզեանին: Գովում եմ պարոնի եռանդը՝ պաշտպանել իւր բարեկամին, բայց և յիշեցնում եմ որ այդ ընտրած ասպարիզի վրայ բարեկամ և թշնամի չկայ: Արհամարում եմ պարոնի անարկութիւնները, որ իբր թէ ես կաշառուած եմ եղել քանի մի հարուստներից իմ յօդուածս գրելու համար կամ թէ գործիք եմ դարձել «Փորձի» խմբագրի և այլն և այլն: Շատ անգամ մարդիկ իւրեանց չափով են չափում այլոց և իւրեանց տրամադրութիւնը այլոց են սեփականացնում...: Ես պարզ և համարձակ կ'ասեմ միայն, որ բացի «Փորձի» սովորական վճարքն տպագրած թերթի հաշուով, ոչինչ ոչ ոքից չեմ ստացած և չեմ սպասում, այն ինչ պ. Շահազիզեանը ունեցել է իւր Մեկնասը «Բագուայ արգոյ վաճառական Բ. Գ. Սարգսեանցին» որի ծախսով, ինչպէս գրքի ճակատից երևում է, լոյս է տեսել «Հրապարակախօս ձայնը»:

Ուրախ եմ շատ որ հայ վաճառականները, որ արծաթսիրութեան պատճառաւ այնքան կշտամբուած էին Նազարեանցից և որից յետ չէ մնացած նաեւ պ. Շահազիզեանը, այսօր իւրեանց ծախսով հայ զրքեր են տպագրում: Բայց թող ներելի լինի ինձ, որ յառաջ

բերեմ այս հաշիւը. 351 երես հաստափոր գիրքը կազմում է 22 տպագրեալ թերթ, որի միմիայն տպագրութեան ծախսը արժէ ամենատակաւը 352 ռուբլի: Այն պատուական թուղթը, որի վրայ տպագրուած է «Հրապարակախօս ձայնը», ամենասակաւը համարելով 14 ռուբլի օգման, կանէ (եթէ միայն 450 օրինակից աւել չէ տպուած) մօտ 308 ռուբլի: Համարելով և միւս ծախսերը մօտ 100 ռուբլի, կը լինի ամենասակաւ ծախսը մօտ 760 ռուբլի, որ ինչպէս երևում է գնացած է Բագուայ վաճառական պ. Սարգսեանից: Սակայն պ. Շահազիզեանը անշուշտ գիտէ մեր ներկայ զրականութեան պահանջները: Նա լաւ գիտէ, օրինակ, որքան պակասութիւններ ունին մեր դպրոցները այս և այն ձեռնարկը չունենալով, լոկ տպագրութեանց պէտք եղած դրամը չլինելու պատճառաւ: Զարգոյ վաճառական պ. Սարգսեանը, որ զոհելով իւր դրամը, հասկանում է անշուշտ և տպագրութեան արժանաւորութիւնը, պէտք է նմանապէս գիտենայ մեր այդ կարիքները: Հիմայ կը հարցնեմ այդ պարոններին, աւելի լաւ չէր լինի, որ այդպիսի շքեղութեամբ և այդքան ծախսով տպագրուէր մի այնպիսի գիրք, որ իրաւ օգտուէտ լինէր հայ հասարակութեանը, հայ դպրոցներին...: Աւելի լաւ չէր լինի, որ պ. Շահազիզեանը իւր տարի և կէս ժամանակը, որ գործ է դրել ինձ պատասխանելու համար, նուիրէր իւր պարտավանցը, իւր մասնագիտութեան որ և իցէ մի աւարկայի և յօրինէր ու տպագրէր մի այնպիսի գործ, որ իրաւ պատիւ կարող էր բերել և իւր գիտութեանը: Ի՞նչ յարկ կար այդպիսի մի պատուական տպագրութիւն, այդպիսի գեղեցիկ թուղթ զարդարել 741 յիշոցներով լոկ Երեցեանին ցեխի մէջ շաղախելու համար: Եւ այս կիրք և անկրթութիւն չէ:

Պ. Շահազիզեան «ազնիւ պարոնը», այդ հաստափոր դրուածի առարկան շինելով նաև «Փորձի» պ. խմբագրին, այնքան «ազնիւ» գտնուեցաւ, որ իւր «Հրապարակախօս ձայնը» ուղարկելով Քիշլիս տեղական հայ պարբերական հրատարակութեանց «Մշակին» և «Երեզուին», նա և իւր ծանօթ զանազան մասնաւոր անձանց, համեստութեամբ չուղարկեց ոչ մի օրինակ ոչ «Փորձի» խմբագրութեան և ոչ ինձ, 741 յիշոց կերածիս: Շնորհակալութիւն այդպիսի աշխատանքներին անծանօթ է, բայց ցանկալի է որ և միշտ անծանօթ մնայ մեզ ու միայն Մոսկուայաբնակ Եւրոպայամիտ պարոնների յաւիտենական սեփականութիւնը լինի:

Պարծենալ աշխարհիս վրայ և այն էլ Մոսկուայի Եւրոպայա-կանութեամբ.....: Արժէ պ. Շահազիզեան.....:

Ենք տախտակաձևէն զաղարեցնել «փորձի» հրատարակութիւնը, նվթական միջոցները *) թոյլ չեն տալիս շարունակել այս գործը, որ այնքան սիրելի է մեզ:

Եթէ «փորձը» պահանջէ դարձել ընթերցող հասարակութեան համար, եթէ նպատուած է մեր բարոյական վերածնութեան գործին, թող մեր հասարակութեան յառաջագլուխները պիտի զօրակցեն այն միջոցները որոնցով հնարաւոր լինի շարունակել այս ամսագրի հրատարակութիւնը, մեր կողմից մենք սիրով կը շարունակենք խմբագրի ծանր պաշտօնը:

Աւելի ասոյն ունենալով այն դժուարութիւնները որոնց հանդիպել ենք «փորձ» եւ ամենայն հանգէսը ամսագրի դարձնելու — մենք, հրատարակութեան իրաւունքը վերապահելու համար, ամենայն տարի մի համար կը հրատարակենք:

Այս V—VI համարով վերջանում է հինգերորդ շրջանի առաջին վեցամեակը: Այն անձինք՝ որոնք վճարել են առնող տարուայ բաժանորդագինը, կարող են յետ ստանալ 5 ուրբի դիմելով խմբագրութեան:

Այստեղ ներկայացնում ենք մեր չորս եւս ամեայ գործունէութեան արդասիւք:

*) 1876-ից սկսած մինչեւ այսօր մենք մօտ տասնէնչորս հազար ուրբի վճար ենք կրել: Միանգամայն անհիմն է այն կարծիքը որ մենք իբրեւ թէ ուսից եւ իցէ դրամական օժանդակութիւն ենք ստացել մեր հրատարակութեան համար:

I.

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԳԱՄԱՌ - ԳԱԹԻՊԱ. Մշեցու հեկեկանքը (Ա տարի № III եր. 136—137), վանեցի գեղջուկի տաղը (Ա տարի № III եր. 137—138), վանեցի կարիճ (Ա տարի № III եր. 138), Բողոք առ Եւրոպա (Ա տարի № III եր. 200—201), Հայի գանգատը (Ա տարի № III եր. 219), Զայն բարբառոյ յանապատի (Ա տարի № III եր. 220—221), վանեցոյ հայրմերը (Ա տարի № III եր. 221), Ղարիբ մէցի (Ա տարի № III եր. 256—257), վանեցոյ աղօթքը (Ա տարի № III եր. 257), վանեցի մօր երգը (Ա տարի № III եր. 258), Հազարէն մէկը (Ա տարի № IV եր. 198—199), Անվերջ գանգատներ (Ա տարի № IV եր. 200—201), Հայերու թուքը (Բ տարի № III եր. 245—246), Հրաշք (Գ տարի № I եր. 157—158), Հայի վիշտը (Գ տարի № II եր. 114—115), Սիրոյ զոհեր (Գ տարի № III եր. 111—112), Զատիկ (Գ տարի № IV եր. 57), վեհաժողով (Գ տարի № VII—VIII եր. 163), Մշեցու նոր սերունդ (Գ տարի № VII—VIII եր. 163—164), վանեցոյ չունուաղը (Գ տարի № VII—VIII եր. 164—165), Հաւատ, յոյս, սէր (Գ տարի № IX եր. 124—126), Մեզ ի՞նչ է պակաս (Գ տարի № X եր. 115—116), Ազգասէր (Գ տարի № XII եր. 88—89), Շերուկ վանեցի (Գ տարի № I եր. 121—122), Երկու պատկեր (Գ տարի № II եր. 92—93), Լաւ է երբէք քան անազան (Գ տարի № II եր. 127), Մեծ (Գ տարի № III եր. 120—121), Մաղկաձոր (Գ տարի № V եր. 129—131), Ռւսանող (Գ տարի № VI—VII եր. 112), Ամիրա (Գ տարի № X եր. 131—132), Յոյս (Գ տարի № XI—XII եր. 88), Օրորոցի երգ (Ե տարի № I եր. 41), Ի՞նչ անենք (Ե տարի № III եր. 92—93):

ԳԼՈՐԴ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆ. Յոյս (Ա տարի № I եր. 227—228), Նաբանդեանցի յիշատակին (Բ տարի № III եր. 260), Ափսոս աշխատանք (Բ տարի № IV եր. 202—203), Գարուն Հայաստանի (Գ տարի № V եր. 157—158), վանեցու երգ (Ե տարի № VI եր. 111—112):

ԳՐԻԳՈՐ ԽԱԼԱԹԵԱՆՅ. Յառաջ, նմանութիւն (Գ տարի № III եր. 74—75):

ՍՄԲՈՏ ՇԱՀԱԶԻԶԵԱՆ. Ստեփանոս Նազարեանցի յիշատակին (Գ. տարի № VI եր. 142):

ՊԵՏՐՈՍ ԱԴԱՄԵԱՆ. Պատկերահան և Մեղու, Առակ Աղաւ-
նեաց, Անհամաձայն Ամուսինք, Մանիշակ, Իմաստակ (Գ. տարի № XI
եր. 134—148):

ՇԻԼԼԵՐ. Լուսորդ, Թարգ. Գ. Բարխուդարեանցի (Ա. տարի
№ II եր. 300—304):

ԳԼԹԹԷ. Մարդարիտ Տիրամօր պատկերի առաջ, Թարգ. Գ. Բար-
խուդարեանի (Ա. տարի № VI եր. 123—124):

ՀԱՅՆԷ. Պաշտպան (Ա. տարի № IV եր. 319), Ասողեր (Ա. տարի
№ IV եր. 319—320), Թարգ. Գ. Բարխուդարեանի:

ՈՒԼԱՆԴ. Էդյր արքայ, Թարգ. Գ. Բարխուդարեանի (Ա. տարի
№ I եր. 364—366):

ՄԻԼԼԵՐ. Ֆանարիօտ, Թարգ. Գ. Բարխուդարեանի (Ա. տարի
№ I եր. 364):

ԲԱՅՐՆ. Մռայլ և Հոգիա, Թարգ. Գ. Բարխուդարեանի (Ա. տարի
№ I եր. 210), Գիւլյազնի մահը, Թարգ. Գ. Խալաթեանի (Գ. տարի
№ III եր. 75—76):

ՊԵՏԵՅԵՐ. Երկու ճանապարհորդ (Ա. տարի № II եր. 197),
ԻՐ խնդրած մահը (Ա. տարի № II եր. 199—200), Երեք սրտի
պատմութիւն (Ա. տարի № IV եր. 249—251), Շղթայ (Ա. տարի
№ I եր. 209), Թարգ. Գ. Բարխուդարեանի:

ԱԴԱՄԱՆՏԻ ԿՅՐԱՅԻՍ. Յոյների պատերազմական երգը, Թարգ.
Գ. Բարխուդարեանի (Ա. տարի № II եր. 230—234):

II.

ԴՐԱՄԱՏԻՔԱԳԱՆ. ԳՐՈՒԱԾՔՆԵՐ, ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻՆՆԵՐ, ՎԷՊԵԿՆԵՐ,
ԶՐՈՅՑՆԵՐ, ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ.

ՇԷՔՍՊԻՐ. Վենետիկի վաճառական, դրամա Հինգ գործողու-
թեամբ, Թարգ. Գեորգ Բարխուդարեանցի (Գ. տարի № I եր. 1—57,
№ II եր. 1—73)—130 երես:

ՇԵԼԼԵՐ. Դօն Կարլոս, դրամատ. բանաստեղծութիւն Հինգ գոր-
ծողութեամբ, Թարգմ. Գ. Բարխուդարեանցի (Ա. տարի № I եր. 1—
162, № II եր. 1—117)—279 երես:

ՇԻԼԼԵՐ. Օրլէանի կոյսր, վիպաս. ողբերգութիւն Հինգ գործողութեամբ, թարգմ. Գ. Բարխուդարեանցի (Ա տարի № III եր. 1—80, № IV եր. 1—88)=168 եր.

Ֆիէսկօի դաւադրութիւնը, հասարակապետական ողբերգութիւն Հինգ գործողութեամբ, թարգմ. Գ. Բարխուդարեանցի (Դ տարի № II եր. 1—40, № III եր. 1—42, № IV եր. 1—55, № V եր. 1—32)—169 եր.

ԳէօօԷ. Կլավիգօ, ողբերգ. Հինգ գործողութեամբ թարգմ. Փ. Վարդանեանի (Դ տարի № VIII—IX եր. 129—190)=62 եր.

ԼԵՍՍԻՆԳ. Նաթան իմաստուն, դրամատ. բանաստեղծութիւն Հինգ գործողութեամբ, թարգմ. Գ. Բարխուդարեանցի (Բ տարի № I եր. 1—128, № II եր. 1—80)=208 եր.

Գ. ՍՈՒՆԴՈՒԿԵԱՆՑ Խաթարաւա, կօմեդիա չորս արարուածով (Գ տարի № VII—VIII. Յաւելուած, եր. 1—101)=102 եր.

ՊԵՐՃ ՊՈՒՇԵԱՆՑ. Կռուածաղիկ, ազգ. վիպասանութիւն (Բ տարի № II եր. 81—162, № III եր. 68—180, № IV եր. 1—148)=344 երես:

Հացի խնդիր (Գ տարի № III եր. 1—64, № IV եր. 1—56, № V եր. 1—64, № VI եր. 1—64, № VII—VIII եր. 1—59, № IX եր. 1—50)=317 եր.

Շահէն, (Դ տարի № VI—VII եր. 1—49 № VIII—IX եր. 1—50, № X եր. 1—33, № XI—XII եր. 1—32, Ե տարի № I եր. 42—73, № II եր. 57—89, № III եր. 1—37)=265 եր.

ՄԻՔԱՅԵԼ ՎԱՅԵԼՁԵԱՆ. Ես նշանած էի, վէպ. (Դ տարի № I եր. 27—52, № II եր. 79—91, № V եր. 62—94)=72 եր.

ՍԻԼԼԻԿ. Փառասէր, վէպ. (Դ տարի № VI եր. 81—120)=40 եր.

ԳԵՈՐԴ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆՑ. Բարեպաշտ մարդիկ, երգիծ. բանաստ. (Ե տարի № V—VI եր. 63—70)—8 եր.

ՍՐԲՈՒՀԻ ԵՐԻՑԵԱՆ. Վարդուհի, եղելութիւն (Ա տարի № I եր. 352—363)=12 եր.

ԳՐԻԶ. Պանդուխտ վանցիկ, պատկեր գաղթական մշակների կեանքից (Ա տարի № III եր. 113—135)=23 եր.

ԺՈՐԺ ՍԱՆ Բաժակ, կախարդակ. վէպ. (Ա տարի № IV, Յաւելուած էր. 3—49)=47 էր.

ԷՄԻԼ ԶՈԼԱ. Զորս օր ժան Գուրդօնի կեանքից, վէպ (Ա տարի № IV էր. 202—248)=47 էր.

ԱԼՖՅՆԱ ԴՕԴԷ. վերջին դասը, զրոյց (Ա տարի № III էր. 178—184)=6 էր.

» Բերլինի պաշարումը, զրոյց (Ա տարի № III էր. 184—191)=7 էր.

» Լրտես երեխան, զրոյց (Ա տարի № III էր. 191—199)=8 էր.

ԷՐԿՄԱՆ—ՇԱՏՐԻԱՆ. Դպրոցական վարժապետի պատմութիւնը (Բ տարի № I, Յաւելուած էր. 1—85, № II, Յաւելուած էր. 86—111)=111 էր.

ՊՈԼ ԴԸ ՄԻԻՍՍԷ Դօն Ֆա-ՏՊԼՈՅ, վէպ, Թարգմ. Մ. Ամերիկեանի (Բ տարի № III Յաւելուած էր. 3—87)=85 էր.

ԱԼԲԵՐ ԱՅՆՕ. Քուրդի լեռուն (Ա տարի № II էր. 305—338)=34 էր.

» Ֆէրիզադէի երգը. վէպ, Թարգմ. Յ. Լալայեանի (Դ տարի № III Յաւելուած էր. 3—42)=40 էր.

ՏՕՆԻ ԲԷՎԷՅՕՆ. Ապուշ, զրոյց (Ե տարի № II էր. 113—118)=6 էր.

Ա. ԴԲԷՅՅԻՍ. Թատրոնի երկրորդ կարգադիրը (Ե տարի № III էր. 94—105)=10 էր.

ԴԷՈՐԳ ԷՐԵՐՍ. Անաինոյոս, պատմ. զրոյց (Ե տարի № IV էր. 93—122)—30 էր.

ԲԵՐՏՈԼԴ ԱՌԻԷՐԲԱՆ. Երկու եղբայր, վէպ (Ե տարի № V—VI էր. 90—99)—10 էր.

ՊԱՌԻԼ ՀԱՅՋԷ. Լա Բաբրիատա, Թարգմ. Դ. Բարխուդարեանի (Ա տարի № I էր. 310—330)—21 էր.

» Բէաթրիչէ, վէպ. Թարգմ. Փ. Վարդանեանի (Դ տարի № II Յաւելուած էր. 3—54)—52 էր.

ԶԱՐԼԱ ԴԻԲԷՆԱ. Սանպիեարինիները, զրոյց (Դ տարի № V էր. 159—172)—14 էր.

» Վաճառականի սիրտը, զրոյց (Դ տարի № VI էր. 161—171)—10 էր.

» Հին կաղնեայ պահարան (Դ տարի № VI—VII էր. 97—111)—15 էր.

ԵՂՈՒԱՐԴ ԶԵՆԿԻՆՍ Զինկսի երեխայն. քաղաքական—երգիծա-
բանական զրոյց (Գ. տարի № X, Յաւելուած եր. 3—48, № XI
Յաւ. եր. 3—25, № XII Յաւ. եր. 3—29) — 96 եր.

ԳՐԷՆՎԻԼԼ - ՄԻԻՐԲԵՅ. Հայրենասէր օրիորդ. վէպ. (Գ. տարի № XII
եր. 52—87)

ԳՎԵՐԱՅԻ. Նոնցայի բերդը. վէպ. (Թարգմ. Գ. վարդանեանի
(Ա. տարի № III Յաւել. եր. 3—55) — 53 եր.

ՄԱՍԻՄՍՐ Դ՝ ԱԶԵԼԻՕ. Հէկտօր Յիւրամօսկա, վէպ. (Գ. տարի №
VI—VII Յաւել. եր. 3—52, № VIII—IX Յաւել. եր. 3—44,
№ X Յաւ. եր. 3—36, № XI—XII եր. 3—52, Ե. տարի № III
եր. յաւ. եր. 3—31, № V—VI յաւ. եր. 3—22) — 224 եր.)

III.

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Հայոց Ազգը և իւր Եկեղեցին. (Ա. տարի № I եր.
414—422) — 8 եր.

Քանի մի առաջարկութիւն. (Ա. տարի № I եր. 422
— 427) — 5 եր.

Թէ ինչ միջոցների է կարօտ մեր ժողովրդի բա-
րեկեցութիւնը. (Ա. տարի № II եր. 403—411) — 8 եր.

Թիֆլիսի շրջակայ գիւղերի մասին. (Ա. տարի № II
եր. 411—424) — 12 եր.

Մեր հոգևորականութեան պարտականութիւնները.
(Ա. տարի № III եր. 346—358) — 12 եր.

Ումնէ պատկանում գերագոյն իշխանութիւնը
Հայոց եկեղեցու կառավարութեան մէջ. (Ա. տարի № III
եր. 359—361) — 3 եր.

Ազգային Հնութիւններ, Արարատեան Ընկերու-
թիւն. (Ա. տարի № IV եր. 371—387) — 17 եր.

Տաճկական Հայաստանի անկախութիւնը. (Ա. տարի
№ I եր. 352—366) — 15 եր.

Հայերի մասնակցութիւնը Ռուսաստանի Անդրկովկասում
 արած տիրապետութիւնների մէջ. Ա. Նրիցեան: (Բ տարի № I եր.
 366—394, № II 389—404)—44 եր.

Տաճկական Հայաստանի ազատութիւնը և անգլիական մամուլը. (Բ տարի № II եր. 368—380)—13 եր.

Բմբոստ եկեղեցականները. եկեղեցու, ազգի և զիտութեան առաջը (Բ տարի № II եր. 380—388)—8 եր.

Տաճկական Հայաստանի ինքնավարութիւնը. (Բ տարի № III եր. 349—362)—14 եր.

Տաճկական Հայաստանի անկախութիւնը և դեսպանաժողով ու Հայերն զբօսը (Բ տարի № IV եր. 431—447)—15 եր.

Temps լրագրի թղթակցութիւնը. (Բ տարի № IV եր. 448—452)—5 եր.

Ժամանակիս ոգին և Հայ ապագայն. Մերենց (Գ տարի № I եր. 201—213)—12 եր.

Հռոմեան Հողաբարձութեան մասին. Ա. Բաբայան (Գ տարի № I եր. 214—226)—13 եր.

Ռողոքականութիւնը Տաճկ. Հայաստանում. Ա. Նրիցեան (Գ տարի № III եր. 88—113)—25 եր.

Արևելեան խնդիրը և Հայերը. (Գ տարի № III եր. 162—172)—11 եր.

Ներսէս պատրիարքի կոնդակը. (Գ տարի № III եր. 172—180)—9 եր.

Արարատեան Ընկերութիւն. Մերենց (Գ տարի № IV եր. 156—163)—7 եր.

Տեղեկագիր Գեր. Գ. Վ. Սրուանձաեանի (Գ տարի № IV եր. 165—175)—10 եր.

Հասունեան և Հակահասունեան խնդիր, Մերենց (Գ տարի № V եր. 193—215)—23 եր.

Հրապարակական դասախօսութիւնների առիթով. (Գ տարի № V եր. 171—182)—12 եր.

Օսմանեան ինքնակալութիւն, Տաճկաշայք և Ռուսաշայք. Ծերենց (Գ. տարի № VII—VIII եր. 200—211)—10 եր.

Ծրագիր բարենորոգմանց Կարին նաւահգի. (Գ. տարի № IX եր. 181—197)—17 եր.

Լուսինեան տոհմի մասին. Ծերենց (Գ. տարի № X եր. 117—148)—7 եր.

Տաճկաստանի Հայոց Ընկերութիւնները. (Գ. տարի № XI եր. 149—167)—19 եր.

Նոր-Նախիջևանի հարիւրամեակի տօնախմբութիւնը (Գ. տարի № XII եր. 130—135)—6 եր.

Գայիանեան ուսումնարանի տասնամեակը (Գ. տարի № XII եր. 158—176)—19 եր.

Մի Հայեացք Ներսիսեան ուսումնարանի մասին. (Գ. տարի № II եր. 128—143)—16 եր.

Թիֆլիսի Ընկերութիւն հայերէն գրքերի հրատարակութեան (Գ. տարի № III եր. 122—133)—12 եր.

Դարձեալ Ներսիսեան Դպրանոցի մասին. (Գ. տարի № IV եր. 140—171)—31 եր.

Օրագիրք. Թիֆլիսի ընկ. հայերէն գրքերի հրատարակութեան՝ վարչութեան և խմբագրական մասնաժողովի (Գ. տարի № V եր. 165—177, № VI—VII եր. 243—246, № XI—XII եր. 178—187, Ե. տարի № III եր. 113—122)—36 եր.

Թէ Տաճկական Հայաստանում որքան Հայ կայ, Ա. Երկեան (Գ. տարի № VI—VII եր. 216—229)—14 եր.

Իմ ձեռատետրս. Հոսհոս (Գ. տարի № VI—VII եր. 230—240 № VIII—IX եր. 237—275, № XI—XII եր. 110—136, № I եր. 127—137)—90 եր.

Առաջարկութիւն. Ա. Բ. (Գ. տարի № VI—VII եր. 241—248)—3 եր.

Վեհգար Տէրեանց „Փորձի“ պ. Խմբագրին. (Գ. տարի № VIII—IX եր. 227—236)—11 եր.

Արուեստական դպրոց Նոր-Նախիջևանում Ռ. Պատ-
կանեան (Գ. տարի № X եր. 139—156)—18 եր.

Մեր ապագայ դպրոցական ժողովը. Ս. — Կ. Ճ. (Դ տարի № XI—XII հր. 89—109) — 21 հր.

Նամակ Աղէքսանդրօպօլից. Յ. (Դ տարի № XI—XII հր. 188—192) — 5 հր.

Հայը և Հայաստանը օտարների աչքում. Տրապարակական զատակնոցութիւն Աբգար Յովհաննիսեանի (Ե տարի № I հր. 1—19, № II հր. 33—56) — 43 հր.

Ս. Էջմիածնի հայրապետական ակթոսը և Տաճկաստանի հայը. (Ե տարի № I հր. 20—40) — 20 հր.

Հինգերորդ Հնագիտական ժողովը Թիֆլիսում. Համբո (Ե տարի № I հր. 74—92) — 19 հր.

Ներսիսեան Դպրանոցի 56-դ տարեդարձը. (Ե տարի № II հր. 119—127) — 9 հր.

Թիֆլիսի Ընկ. հայերէն զրքերի հրատարակութեան Ընդհանուր ժողովը (Ե տարի № II հր. 125—144) — 20 հր.

IV.

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ՀԱՅՐԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ, ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Պարսկաստան (Պարսկաստանի հայը). (Ա տարի № I հր. 279—309) — 31 հր.

Նամակ Ախալցխայից. Յ. Գեղամեանց (Ա տարի № I հր. 427—445) — 20 հր.

Գուգարաց Աշխարհ. Ա. Ն. (Ա տարի № II հր. 424—430) — 7 հր.

Ճանապարհորդական նկատողութիւնք. Քաջերունի (Ա տարի № III հր. 361—384, № IV հր. 388—406, Բ տարի № II հր. 330—367, № IV հր. 321—367 Գ տարի № I հր. 97—118, № X հր. 35—53, Ե տարի № III հր. 77—91, № IV հր. 79—92, № VI հր. 46—62) — 210 հր.

Իմ մանկական յիշողութիւններից. Յ. Գեղամեան (Բ տարի № II հր. 269—296) — 27 հր.

Ճանապարհորդութիւն Թիֆլիսից մինչև Ադուխ.
(Նկատող. զաղթականների մասին) Բաշկի (Բ տարի № III Եր.
181—244)—64 Եր.

Վան. Մ. Անանեան (Բ տարի № IV Եր. 226—244)—19 Եր.

Մի երես Կարնոյ նորագոյն պատմութիւնից. Ա. Ե-
րիցեան (Գ տարի № I Եր. 159—200, № III Եր. 87—110)—66 Եր.

Վանայ շրջակայները. Մ. Անանեան (Գ տարի № IV
Եր. 58—76)—19 Եր.

Կիլիկիա. Գործ. Բ. Մանգրոյի (Գ տարի № IV Եր. 77—
99)—23 Եր.

Հռոմի Գէտտօն. Գործ Էմիլիօ Կաստէլարի (Գ տարի № IV
Եր. 100—114)—14 Եր.

Աղէքսանդրոպօլից դէպի Կարին. Քաջբերունի (Գ
տարի № V Եր. 172—192, № IX Եր. 106—123)—39 Եր.

Վանից մինչև Տիգրիս. Գործ Պաուլի, Թարգմ. Մ. Ա.
(Գ տարի № VI Եր. 126—141, № VII—VIII Եր. 145—162)—
34 Եր.

Բաթումի նահանգը. Գործ Օսկար Հէյֆէլդերի (Գ տարի
№ VII—VIII Եր. 185—199)—14 Եր.

Թիֆլիսի հալք և նոցա վիճակագրութիւնը.
Ա. Երիցեան (Գ տարի № X Եր. 1—34)—34 Եր.

Կիլիկիա. հրապարակ. դասախօս. Ծերենց (Գ տարի № XI
Եր. 1—30)

Ճանապարհորդական տպաւորութիւններ. Սիւլիւկ
(Գ տարի № X Եր. 91—114, № XI Եր. 110—134, Գ տարի
№ I Եր. 151—169)—86 Եր.

Ախալցխայից մինչև Մնի. Յ. Գեղամեանց (Գ տարի №
XII Եր. 106—129, Գ տարի № IV Եր. 56—80, № V Եր. 33—
61, № VI—VII Եր. 50—96, № VIII—IX Եր. 91—128)—162 Եր.

Նոր-Նախիջևանի հիմնարկութեան պատմութիւնը (Գ
տարի № XII Եր. 136—157)—21 Եր.

Մարատի նկարագրութիւնը. Քէթս, Թարգմ. Ամբրսանեան
(Գ տարի № II Եր. 122—126)—5 Եր.

Ախթեր Հայաստանի վիճակագրութեան համար.
Թարգմ. Ամբրանեանցի (Գ. տարի № II հր. 106—121)—15 հր.

Հայաստան. (Արարատեան նահանգ) Շվեյցեր. Փօն յերկէն-
Փելզի (Գ. տարի № II, յաւել. հր. 3—41)—39 հր.

Թէ ինչ տեղ է բռնում հայերէն լեզուն
հնդկա-Եւրոպական լեզուների շրջանում պրոֆ. Բ. Պատկանեան (Գ.
տարի № III հր. 77—98)—24 հր.

Իմ ճանապարհորդական յիշատակարանից. Գ. Խան-
տիսեան (Գ. տարի № III հր. 110—119)—10 հր.

Լուսն դիզողական կեանքից պատկերներ Բ. Գ. Բիւ-
շարեան (Գ. տարի № IV յաւել. հր. 1—12)—10 հր.

Թէտիկոս Գէյրօլի ճանապարհորդութիւնը Լազիստանի
և Հայաստանի մէջ. Թարգմ. Ա. Փերումեանցի (Գ. տարի № V հր.
95—128, № V—VI հր. 113—147, № XI—XII հր. 33—49, և
տարի № V—VI հր. 100—122)—109 հր.

Թէ Տաճկ. Հայաստանում սրբան հայ կայ. Ա. Երի-
ցեան (Գ. տարի № VI—VII հր. 216—229)—13 հր.

Եւրոպացի ճանապարհորդները Հայաստանում.
Գատտէ յրաւ (Գ. տարի № X հր. 74—90)—17 հր.

Թոնդրակեցի հայը մեր օրերում, Ա. Երիցեան (Գ. տարի
№ X հր. 91—130)

Ռուսիոյ հայոց վիճակագրութիւնը. Ա. Երիցեան (և
տարի № II հր. 90—110)—24 հր.

Պրոֆէսոր Հ. Ղեաթեքմանը հայերի մասին.
քաղ. Մ. Անանեանի (և տարի № VI—VII հր. 123—255)—33 հր.

V.

ՄԱՆԱՎԱՐԺՈՒԹԻՒՆ, ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ

ԱԶԳՈՒՆԻ ՄԱՆԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԸՍՏ ՀԵՐԵԱՐՏԻ. Ս. Մանգինեանց
(Ա. տարի № I հր. 248—278)—31 հր.

ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅՈՒՄ զործ. Է. Լարուլէի (Ա. տարի №
II հր. 183—197) 14 հր.

ՆԱԽԱԳԻԹ ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ԱԶԴԱՅԻՆ ՀՈԴԵՒՈՐ ԴՊՐՈՑԻ (Ա տարի
 № II Յաւելուած էր. 1—27 և աղիւսակ) = 35 էր.

ԱԶԴԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ ԺԹ. ԴԱՐՈՒՄ, Ս. ՊԱՋԱՍԱՆԵԱՆ (Ա տարի
 № IV էր. 89—159) = 71 էր.

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆՆԵՐ ԵՒ ԴԱՍԱԽՉՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ՀՐԱ-
 ԿԱՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԹԻՒՆ ԱՐՈՒՄ. ԲՕԴՐԻԼԵԱՐԻ (Ե տարի № III էր. 261—
 284) = 24 էր.

ԱԶԴԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ. ԳՐԻԸ (Բ տարի
 № III էր. 285—311) = 26 էր.

ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՕՍՔ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ, ՄԱՆԿԱՎԱՐԺ
 (Բ տարի № III էր. 311—326) = 15 էր.

ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԸ ԵՒ ՏԵՂԱԿԱՆ ՏԱՐՐԸ ՈՒՍՄԱՆ ՄԷՋ.
 Գ. Տ. Ա. (Բ տարի № IV էր. 245—268) = 23 էր.

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ (Գ
 տարի № I էր. 55—81) = 24 էր.

ԾՆՈՂՆԵՐ ԵՒ ԿՐԹԵԱԼ ՈՐԴԻՔ. ԳԻՄՐԵՅԻ (Գ. տարի № I էր.
 82—96) = 15 էր.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻ ԱՌՈՂՋԱՊԱՀՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԵՐ. ԲԺԻՂԿ Ա. ԲԱ-
 ՐԱԿԱՆԻ (Գ. տարի № III Յաւելուած էր. 1—40, № IV Յաւելուած
 էր. 1—35) = 73 էր.

ՕՏԱՐ ԼԵՋՈՒՆԵՐԻ ԴԱՍԱՏՈՒԹԵԱՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ (Գ տարի
 № IV էր. 115—142, № V էր. 96—137, № X էր. 72—90) =
 88 էր.

ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆՆԵՐ. ՃԱՌ Լ. ՄՕՐԱՆԳԻԻ (Գ. տարի
 № VII VIII էր. 166—184) = 18 էր.

ՈՒՍՈՒՋԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐ Լ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ զՐԱԴԱՐԱՆՆԵՐ,
 ԴԱՍԱԽԱՍ. Պ. Գ. ԺՕՍԱԻ (Գ տարի № IX էր. 127—171) = 45 էր.

ՄԱՅՐԵՆԻ ԼԵՋՈՒՈՒ ՈՒՍՈՒՄԸ. ԴԱՍ. Է. ԲԵՐԺԷԻ (Գ տարի № XI
 էր. 84—109) = 26 էր.

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄԸ ՍԿՂԸՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ, ԴԱՍԱԽ.
 ԲՐՈՒԱՐԻ (Գ տարի № XII էր. 31—51) 21 էր.

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄԸ ՍԿՂԸՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ
 ԴԱՍԱԽԱՍ. Է. ԼՐՎԱՍԷՕՐԻ Գ. տարի № III էր. 43—73) = 31

ՏՕՆԵՐԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԱԶԴԱՅԻՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ
 ՆԻՂ. ՏԷՐ-ՂԵՆԿԵԱՆ (Գ տարի № IV էր. 121—131) = 11 էր.

ՆԻԻՅԵՐ ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ՌԻՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻԱՆ ՀԱՄԱՐ.
Նամակ Ղերսէս Ե. Աշտարակեցոյ (Դ տարի № 50—87) — 37 հր.

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՄԱՆԿԱՆՑ ՀԱՄԱՐ Ս. Մանգրինեան (Դ
տարի № II հր. 41—78) — 35 հր.

ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒԻ ԴԱՍԱՏՈՒՌԹԻՒՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ. (Ե տարի
№ IV հր. 145—149) — 5 հր.

V I

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Տաճկաստանի հայոց իրաւունքները և նոցասահ-
մանադրութիւնը, պատմ. տեսութիւն Ա. Երիցեան (Ա տարի
№ I հր. 367—393, № II հր. 145—182 № III հր. 139—177
№ IV հր. 286—316) — 135 հր.

Եւրոպացոց վաճառականութիւնը Կիլիկիայի հետ.
Ս. Պալասանեան (Ա տարի № I հր. 394—413) — 20 հր.

Մի հայեացք Հայոց նախնական կեանքի վրայ.
Ս. Պալասանեան (Ա տարի № II հր. 118—144) — 27 հր.

Արևելագետների համադգային ժողով. Նամակ Ա.
Երիցեանի (Ա տարի № II հր. 394—403) — 10 հր.

Ներսէս Ե. Կաթողիկոս, ա. Մանկութիւնը և պա-
տանեկութիւնը. (Ա տարի № IV հր. 160—185) — 25 հր. Բ.
Վարդապետ ժամանակը. (Բ տարի № I հր. 211—273) —
63 հր. Գ. **Դանիէլ Կաթողիկոսի ժամանակ.** (Բ տարի
№ II հր. 230—268) — 39 հր. Դ. **Եպիսկոպոսութեան ժա-**
մանակ. (Ե տարի № III հր. 38—76) — 39 հր.

Հայատաւութեան և խղճի ազատութեան դա-
դափարը նախնի հայոց մէջ. Կ. Կոստանեան (Դ տարի № III
հր. 65—86, № V հր. 65—95) — 52 հր.

Մեղացիք հին Հայաստանում. Մկրտ. Էմին (Ե տարի
№ V—VI հր. 199—210) — 12 հր.

Հայոց մտաւոր շարժողութիւնը Եւրոպայում,
Ս. Պալասանեան (Բ տարի № III հր. 1—66) — 66 հր.

Բանդիէրա եղբայրները. (Խաչիկի տրագիկ պատմութիւնը) Մօնիէ (Ե տարի № I հր. 175—200) — 34 հր.

Յունաստանի անկախութիւնը. Ս. Պալասանեան (Գ տարի V, II հր. 163—229) — 67 հր.

Խաչակրաց արշաւանքների պատեր. Գործ Փօն Զեբելի (Գ տարի № XII հր. 1—30) — 30 հր.

Դադստան և Համիլ. Թ. Ջոնարեան (Ե տարի № IV հր. 33—50, № V—VI հր. 71—89) — 35 հր.

Հասարակական գիտելիքների զարգացումը

Վ. Մ. Մանուկյան (Գ տարի № VII, I հր. 171—202, II հր. 203—234) — 34 հր.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

Ժորժ Սան և նորա վէպերի Հայ թարգմանութիւնները. Դիւլի (Ա տարի № III հր. 288—306) — 19 հր.

Իմ ծանօթութիւնը Պ. Պէշկեթաշեանի հետ. Ս. Սրբուհի Երկեան (Ա տարի № IV հր. 186—197) — 12 հր.

Էջմիածնի գրատան հրատարակութիւնները. Գրիգ (Բ տարի № IV հր. 368—408) — 41 հր.

Պրօէրենիոս. Դ. Գարու Հայ Հռետոր. *** (Գ տարի № հր. 74—98) — 13 հր.

Մահացուցանկ շանիկ Արամեանի (Գ տարի № VI հր. 202—207) — 5 հր.

Նամակ Ատեփանոս Նազարեանցի մասին. Ս. Մանուկյան (Գ տարի № XI հր. 172—180) — 8 հր.

Ատեփանոս Նազարեանց և նորա գրականական գործունէութիւնը. Ս. Երկեան (Գ տարի № XI հր. 31—83, Դ տարի № I հր. 53—87) — 88 հր.

Համառօտ տեսութիւն Հայ պատմական գրական-

նութեան. սրօժ. ֆ. Պատկանեանի (Դ տարի № I էր. 1—26) — 26 էր.

Թէ ինչ վիճակի մէջ. է հայկական գրականութեան պատմութիւնը. Գրիշ (Դ տարի № VI—VII էր. 174 213) — 41 էր.

Խաչատուր Աբովեանի կենսագրութեան համար նոր նիւթ եր Ա. Երիցեան (Դ տարի № VIII—IX էր. 191 — 198) 5 էր.

Յակոբ Շուշումիրեան Մատենադրական գործունէութիւնը Հնդկաստանում. տ. Ս. Երիցեան (Ե տարի № II էր. 1—32) — 32 էր.

Պատմական տեսութիւն Հայ տպագրութեան մինչև ԺԹ դար. Ա. Երիցեան (Ե տարի № I էր. 1—32) 31 էր.

Հայ պատմագիրների եկասիրութեանց ցուցակը. սրօժ. ֆ. Պատկանեան (Դ տարի № I յաւել. էր. 3—40) — 38 էր.

Մի նկատողութիւն. Վահան Վ. Բաստամեանի (Դ տարի № III յաւել. էր. 43—44) — 2 էր.

Հայագէտ Սէն Մարտէն. նորա կենսագրութիւնը և զբաւոր երկասիրութիւնները (Ե տարի № V—VI էր. 1—18) 18 էր.

Դարձեալ Ստեփանոս Նազարեանցի գրականական գործունէութեան մասին. Ա. Երիցեան (Ե տարի № V—VI էր. 211—264) — 56 էր.

VIII.

Կ Ե Ն Ս Ա Գ Ր Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Կարապետ աղքեպիսկոպոս. Յով. Գեղամեանց (Ա տարի № I էր. 163—207, № III էր. 81—113) — 76 էր.

Նուբար փաշա և Նգիստոս. Գործ Շէղենդերի (Ա տարի № I էր. 46—69—91 էր.

Գէնէզդիոս Հայազգի Բիւզանդական պատմագիր. Ս. Մ. Ա. նանեան (Ա տարի № IV էր. 336—344) — 6 էր.

(ՅԵ-Ժեներալ (Յովհաննէս) Լազարեանը Կարնում.
Ա. Երեցեան (Գ. տարի № IX Էր. 188—214)—16 Էր.

Ա. Գ. Մօրզման. (Գ. տարի № IV Էր. 170—172)—
3 Էր.

Գաբրիէլ Արքեպիսկոպոս Այվազեան. (Գ. տարի
№ III Էր. 132—139)—81 Էր.

Բաղդասար Մետրոպօլիտ. Գ. Տէր-Յովհաննիսեան (Գ.
տարի № V Էր. 131—164)—34 Էր.

Կոմս Լոռիս-Մելիքեանի տոհմաբանութեան ա-
ռիթմ. Ա. Երեցեան (Գ. տարի № I Էր. 103—115)—12 Էր.

Արշակ Տէր-Ղուկասեան. Ա. 8 (Ե. տարի № I Էր.
122—116)—5 Էր.

Ջիւղէպպէ Մաճձինի. Լ. Ասինգ. Թարգմ. Ն. Լա-
լայեանի (Ա. տարի № I Էր. 207—227)—20 Էր.

Ֆրանկլինի երիտասարդութիւնը. Եւթուլէ (Ա. տարի
№ I Էր. 229—248)—19 Էր.

Վիաշեւալով Հոնկա. (Ա. տարի № IV Էր. 252—285)
—34 Էր.

Մեղահացի Սալանարիւ. Պետրոս Սկարզա (Գ. տարի
№ I Էր. 121—151, № III Էր. 113—141)—64 Էր.

Ժան Լըկէր. (Գ. տարի № IV Էր. 150—155)—6 Էր.

Գարիբալդի. Գործ Ժորժ Սանի (Գ. տարի № V Էր. 137—
157)—20 Էր.

Կայրօեան գերդաստան. Գանիէլ (Ե. տարի № I Էր.
93—102)

Երեւելի մարդկանց թուլութիւնները. (Գ. տարի №
VI Էր. 143—160)—17 Էր.

IX.

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ, ԻՐԱԻԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Գիտութիւն և Կրօն. Ս. Պալասանեան (Ա. տարի № II
Էր. 201—272)—72 Էր.

Գ. 8—(116—166 Գ. VI Էր. 11 Էր. 116—166)

Ազգութեան խնդիրը. Մարտի. Ձիշքրիդ Բրի (Ա տարի. № III եր. 202—212) — 17 եր.

Ազգերի գնահատման օրէնքները. Ա. Պալասանեան (Ա տարի № III եր. 222—255) — 34 եր.

Առաքինութեան մրցանակ. (Ա տարի № III եր. 329—345) — 17 եր.

Տան և իններորդ դարու նշանաբանը. Ս. Պալասանեան (Բ տարի № I եր. 129—174) — 46 եր.

Գաղթականութեան խնդիրը. Ս. Պալասանեան (Բ տարի № IV եր. 149—204) — 53 եր.

Գերդաստան. Գործակալին դասախօսութիւն, պրոֆ. Ա. Յրանկի (Բ տարի № I եր. 298—317) — 20 եր.

Հունգարացի ազգութիւնները. Գործակալին (Բ տարի № IV եր. 201—225) — 24 եր.

Դատարանապետը Մ. Գօշի. Իրաւաբ. հետազոտութիւն Վահան Տ. Վ. Բաստամեանցի (Գ տարի № VI եր. 65—125, № VII—VIII եր. 60—109, № IX եր. 51—105) — 166 եր.

Բնաւորութիւնների ժառանգականութիւնը. Ս. Պալասանեանի (Գ տարի № VII—VIII եր. 110—144) — 45 եր.

Կենդանիների զգացմունքները մեռածների նկատմամբ. (Գ տարի № XII եր. 90—105) — 5 եր.

Ամուսնութեան վիճակագրութիւն. (Գ տարի № III եր. 99—109) — 10 եր.

Ամուսնութիւնը ըստ հայրց եկեղեցակ. իրաւաբանութեան. Վահան Տ. Վ. Բաստամեանց (Գ տարի № VI—VII եր. 148—167, № VIII—IX եր. 51—90, № X եր. 34—73, № XI—XII եր. 138—164, Բ տարի № IV եր. 51—78, № V—VI եր. 19—45) — 190 եր.

Ազգ և հայրենիք. Ա. Յ. (Գ տարի № I եր. 115—121) — 7 եր.

X.

ՀԱՅԿԱՆԹԱՑՐՈՆ

Իմ թատրոնական յիշողութիւնից. Գ. Զմէկեան (Ա տարի № I Եր. 331—351, № II Եր. 273—299, № III Եր. 259—287) — 77 Եր.

Իմ թատրոնական ճանապարհորդութիւնից. Գ. Զմէկեան (Բ տարի № I Եր. 274—297) — 23 Եր.

Միւլրդատ Ամերիկեանց. Էկենս. Գ. Զմէկեանի (Գ տարի № III Եր. 154—161) — 8 Եր.

Հայկական թատրոնի անցեալը. Մարկոս Աղաբէգեան (Գ տարի № X Եր. 54—71) — 18 Եր.

Թատրոնական տարեգրութիւն Թիֆլիսում. (Ե տարի № I Եր. 142—146) — 5 Եր.

Ստեփանոս Մատինեան. Գ. Զմէկեանց (Գ տարի № XI — XII Եր. 165—177) — 13 Եր.

Գրիբոեդովի «Խելքից պատուհաս» հոմ. հայկական բեմի վրայ իշխ. Դաւիթ Երիւթով. (Ե տարի № II Եր. 142—149) — 8 Եր.

XI.

ՄԱՏՆԱԽՈՍՈՒԹԻՒՆ

M. Мянсаровъ. Bibliographia Caucasica et Transcaucasica. (Ա տարի № I Եր. 470—482) — 12 Եր.

Յակոբ Լըլիւ. Վէպ. դործ Բ. Հօֆմանի, թարգմ. Աշ. Բալանթարեանցի (Ա տարի № I Եր. 482—483) — 2 Եր.

Մանանայ, Ժողովեաց և ի լոյս էած Գ. Վ. Սրուանձտեանց, Գրիչ (Ա տարի № II Եր. 338—358) — 20 Եր.

Մինաս Զերազ, գրական փորձեր. Գրիչ (Ա տարի № II Եր. 358—368) — 10 Եր.

Խրիմեան Հայրիկ. Դրախտի Ընտանիք. Գրիչ (Ա տարի № II էր. 368—384) — 16 էր.

Յ. Ասգարեանց Գլխիկոտներ (Ա տարի № II էր. 384—387) — 3 էր.

Bibliographie Molièresque, par Paul Iacerois. Գրիչ (Ա տարի № II էր. 387—393) — 6 էր.

Արեստակէս Վարդ. Տէր Սարգսեանց, Պանդուխտ Վանքին Գրիչ (Ա տարի № III էր. 306—312) — 6 էր.

Assises d'Antiochs Մ. Սեանեան (Ա տարի № III էր. 312—316) — 4 էր.

Առողջապահութիւն, հեղ. շեկաօր Ժորժի, Թարգմ. Նթմէք-ճեան (էր. 316—321) — 5 էր.

Русско-армянскіи Словарь, сост. Гайр. Прицуховымъ, Բա-սարան ի Ռոսաց լեզուէ ի Հայ, աշխատ. ի Գաբրիէլէ Նրիցփո-խեանց. Գրիչ (Ա տարի № III էր. 321—329) — 8 էր.

Անանիայի Շերակունեայ մնացորդք բանից, ի լոյս հան. Փ. Այ. Գրիչ (Ա տարի № IV էր. 317—330) — 14 էր.

Армянская Географія VII вѣка по Р. X. изд. К. П. Натановъ, Գրիչ (Ա տարի № IV էր. 330—339) — 9 էր.

Տէր—Ղևոնդեան, Մայրենի, Լեզու, Սեգր. Մանգինեան (Ա տարի № IV էր. 344—370) — 26 էր.

Մինաս Զերոյ. Ազգային դատարարական թիւն, Գրիչ (Բ տարի № I էր. 317—336) — 19 էր.

Բարեկամութեան զոհեր, զործ Յ. Հօֆմանի, Թարգմ. Նիկ. Լալայեանց, Հաստատութիւնը ամէն արգելքներին յաղթում է, զործ. Հօֆմանի, Թարգմ. Յարութ. Սոսքեղեանց, Փոքրիկ Հենրիկոսի պատմութիւն՝ մշակեց. Պողոս Բաթանեանց (Բ տարի № I էր. 336—347) — 11 էր.

Աբգիտո հայերէն. հրատ. Ակօլութի Մ. Անանեան (Բ տարի № I էր. 347—351) — 4 էր.

Հիւսուածք բանից նախնի պատմադրաց Հայոց, խմբ. Կոստա-նեանցի Գրիչ (Բ տարի № II էր. 297—311) — 15 էր.

Խրիմեան Հայրիկ. Պանդուխտ. Գրիչ (Բ տարի № II էր. 312—316) — 5 էր.

Երկու թուիք, աշխատ. Արարատեան, Գրիչ. (Բ տարի № II էր. 317—319) — 2 էր.

Ծնողատէր խեղճին, աշխատ. Յէր. Խաչատրեանի Գրիչ (Բ տարի № II էր. 319—329) — 10 էր.

Նկատողութիւն. Միքայէլ Նալբանդեանի (Բ տարի № III եր. 247—259)—13 եր.

Նալայ ու Դամայանտի, Թարգմ. գերմ. գէորգ Աքիմեանցի, Գրիչ (Բ տարի № III եր. 326—336)—10 եր.

Օրացոյց 1878 թուակ. և ծաղիկ ընտանեայ Ա. Գուլամի-րեանցի: (Բ տարի № III եր. 337—348)—12 եր.

Գօն Քիշոտ Լամանչեցի, Թարգմ. Յարութիւն Առաքելացի Գրիչ (Բ տարի № IV եր. 409—423)—14 եր.

Աւէքսանդր Մանժօնեայ խօսեցեալք, Թարգմ. Եղուարդայ Հիւր-միւզեան. Գրիչ (Ե տարի № IV եր. 423—428)—5 եր.

Victore Gebé. Catalogue de Journaux publiés ou paraissant à Paris (Բ տարի № IV եր. 428—431)—3 եր.

Թորոս Լեոնի, գրեաց Ծերենց. Գրիչ (Գ տարի № II եր. 126—145)—20 եր.

Տեղեկագրութիւն Հայոց գաղթականութեան, Ալթունեանի, տիկ. Սրբուհի Երիցեան (Գ տարի № III եր. 141—149)—8 եր.

Անեկդօտներ, ժողովեց Գալուստ Շերմազանեան, Գրիչ (Գ տարի № III եր. 149—153)—4 եր.

Գօշ Մխիթարի, Ողբմկիանու և Եղովպոտի առաքիները Թարգմ. Խորէն քահանայ Միրզարէգեանցի. Գրիչ (Գ տարի № IV եր. 143—150)—8 եր.

Խօսք զհայրենեայ. Պարտիզակցի վահան վարդապետի, Գրիչ (Գ տարի № I եր. 140—148)—8 եր.

Երկունք Թ. զարու Ծերենցի, Յով. Գեղամեանց (Գ տարի № III —IX եր. 199—225)—26 եր.

Հայոց լեզուի դաստոտութիւնը Ռուսաստանում «Свидѣнія объ официальном преподаваніи восточныхъ языковъ въ Россіи. Н. И. Веселовскаго (Ե տարի № IV եր. 145—149)—4 եր.

XII.

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Տաճկաստանի ապստամբութիւնները (Ա տարի № I եր. 446—460)—13 եր.

Արափօնա-Տաճկական պատերազմը (Ա տարի № II եր. 431—444)—14 եր.

Արեւելեան խնդիրը (Ա տարի № III եր. 385—400)—16 եր.
Օսմանեան սահմանադրութիւնը (Ա տարի № III եր. 56—76)
 —20 եր.

Արեւելեան պատերազմը (Ա տարի № IV եր. 407—410)—4 եր.
Պատերազմի առաջի եռամեակը Կովկասի Սահմաններում (Բ տարի № I եր. 395—402)—8 եր.

Տիւրք Թրանսիայի հասարակագետութեան հիմնադիրը (Բ տարի № II եր. 405—411)—7 եր.

Վիկտոր Էմմանուէլ Բ, միացեալ իտալիայի առաջին թագաւոր (Բ տարի № III եր. 363—375)—11 եր.

Խէյրեդին փաշա և Անգլիայի վերանորոգութեան քաղաքականութիւնը (Գ տարի № II եր. 147—158)—12 եր.

Իշխան Լուի Նապօլէօնի մահը (Գ տարի № VII—VIII եր. 234—241)—7 եր.

Քաղաքական տեսութիւն. (Գ տարի № II եր. 134—141)—9 եր.

Անգլիացոց արշաւանքը. Ավրանիստանում (Գ տարի № I եր. 123—139)—16 եր.

XIII.

Արուեստագիտական աշխարհաշինդէսները և 1876 թուի փարիզի աշխարհահանդէսը, դասախօս. պրօֆ. Լափօլէի (Բ տարի № IV եր. 269—299)—31 եր.

Ինչ կայ բնագիտ. նկատ. Աբխազում Յովհաննիսեանի (Բ տարի № IV եր. 300—318)—18 եր.

Փարիզի լրագրութիւնը զորք եքշտայնի (Գ տարի № II եր. 116—125)—9 եր.

Կրքերի ազդեցութիւնը. մարդուս առողջութեան վրայ, հրապարակախօս. Ա. Բաբայեանի (Գ տարի № I եր. 88—120, № III եր. 94—105)—52 եր.

Սովը և սովի հետեանքները բժշկական տեսակէտից, Ա. Բ. (Գ տարի № VI—VII եր. 168—173)—5 եր.

Քիւրքեանի լուսանկարչական հաւաքածուն, պրօֆ. Բ. Պատկանեան (Գ տարի № X եր. 133—138)—6 եր.

Հրէաներն ու Յոյները: Գիւրէման (Ն տարի № III եր. 106—112)—7 եր.

Սատանայի պաշտօնական մեծ հանդէսը: Կոմս Էմմանուէլ (Ն տարի № V—VI եր. 156—198)—43 եր.

XIV.

Ծ Ա Ղ Կ Ա Ք Ա Ղ

Ղ Ե Հափառ Կաթողիկոսի կենդանի: Աստուածաշնչի ընկերութեան Ս. Գրոյ թարգմանութեան թերութիւնները: Անդլիացի բարեգործ Մարկ Ֆրերթ: Շրիմանի և վերլուծի կարծիքները հին լեզուները ուսանելու մասին: Ռուսաստանի մամուլը: (Ն տարի № 1 եր. 138) Թոշակաւոր Հայ ուսանողները Ռուսաստանի Բարձրագոյն հիմնարկութեանց մէջ. Հանրալիմաւո Սիսար վիսէէյ: Կարսի աշխարհի հայր: (Ն տարի № II եր. 128) Հայ եկեղեցւոյ միջհաղորդութիւնը Կովկասում 1837 թուին: Ծագ ազգը հայ է թէ ոչ: Թու հայ պաշտօնէից պետական ուսու մնարանների մէջ: